

Mülkiye Dergisi

eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir.

2023 47(4)

Mülkiye Dergisi

Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi Yayın Organı

Sahibi

Fuat Ően

Genel Yayın Yönetmeni - Editör

Emel Memiş Parmaksız

Editör Yardımcıları

Ekin Değirmenci- Gülçin Özge Tan- Nuray Şahin

Alan Editörleri

Aslı Yılmaz Uçar- Dinçer Demirkent- Ünsal Doğan BaŐkır

Teknik Editörler

Cem Akın- Erkan Muniroğlu

Yazı İŞleri Müdürü

Fuat Ően

Koordinasyon

Elif Karakurt

Yönetim Yeri

Konur Sokak No: 1 06640 Kızılay / ANKARA

Tel: (312) 418 55 72 - 418 82 98

Faks: (312) 419 13 73

mulkiyederigi.info e-posta: mulkiyederigi@mulkiye.org.tr

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Ergin Őafak Dikmen

Dizgi

Erkan Muniroğlu

Web Sayfası Sorumlusu

Cem Akın- Erkan Muniroğlu

Baskı

Eğiten Matbaacılık

Zübeyde Hanım Mah. Süzgün Sk. No:7 Altındağ/ANKARA, Sertifika No:47083

Basım tarihi:

15 Eylül 2023

Sonbahar 2023 47(4)

Mülkiye Dergisi, yılda dört sayı olarak yayımlanan hakemli bir dergidir, Yayın Etiği Komitesi (COPE) üyesidir ve ULAKBİM-TR Dizin, ASOS Index ile EBSCO-Political Science Complete veritabanlarınınca taranmaktadır.

DANIŐMA KURULU

Mehmet Ali Ağaoğulları (AÜ SBF Emekli)
Sina Akőin (AÜ SBF Emekli)
H Faruk Alpkaya (AÜ SBF Emekli)
Kerem Altıparmak (İnsan Hakları Okulu)
İlker Ataç (Viyana Üniversitesi)
Suavi Aydın (Hacettepe Üniversitesi İletişim
Fakültesi)
Ahmet Murat Aytaç (AÜ SBF)
Korkut Boratav (AÜ SBF Emekli)
Meral Özbek Bostancıoğlu (MSGSÜ Fen
Edebiyat Fakültesi)
Gamze Çavdar (Colorado Eyalet Üniversitesi)
Nur Betül Çelik (AÜ İLEF Emekli)
Gülten Demir (Marmara Üniversitesi, SBMYO,
Dış Ticaret Bölümü)
Yücel Demirer (Kocaeli Üniversitesi İİBF Emekli)
Bülent Duru (AÜ SBF)
Nilgün Erdem (AÜ SBF)
Korkut Ertürk (Utah Üniversitesi)
Aslı Iğsız (New York Üniversitesi)
Cevahir Kayam (İstanbul Üniversitesi AİİTE)
Uygur Kocabaőođlu (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)
Levent Köker (Atılım Üniversitesi)
Ahmet Haşim Köse (AÜ SBF Emekli)
Bilsay Kuruç (AÜ SBF Emekli)

Ahmet Makal (AÜ SBF Emekli)
Şebnem Oğuz (Baőkent Üniversitesi İİBF)
Kerem Öktem (Oxford Üniversitesi)
Őennur Özdemir (AÜ SBF Emekli)
Alev Özkazanç (AÜ SBF Emekli)
Maria Pia Pedani (Venedik Ca' Foscari
Üniversitesi)
Türkan Sancar (AÜ HF)
Ömür Sezgin (AÜ SBF Emekli)
Sinan Sönmez (Atılım Üniversitesi
İşletme Fakültesi)
Belkis Ayhan Tarhan (Lefke Avrupa
Üniversitesi)
Erel Tellal (AÜ SBF)
Taner Timur (AÜ SBF Emekli)
Gülay Toksöz (AÜ SBF Emekli)
İlhan Uzgel (AÜ SBF Emekli)
Galip Yalman (ODTÜ İİBF Emekli)
Yavuz Yaşar (Denver Üniversitesi)
Aybige Yılmaz (Kingston Üniversitesi)
Filiz Çulha Zabcı (AÜ SBF)
Erik Jan Zürcher (Leiden Üniversitesi, Bölge
Çalışmaları Enstitüsü)

YAYIN KURULU

Ali Somel (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Alper Yağcı (Boğaziçi Üniversitesi)
Aslı Yılmaz Uçar (Altınbaş Üniversitesi)
Bülent Özçelik (Kapadokya Üniversitesi)
Boran Ali Mercan (Ankara Üniversitesi)
Cem Akın (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)
Cengiz Ekiz (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Çağrı Kaderoğlu Bulut (Ankara Üniversitesi)
Cenk Saraçoğlu (Ankara Üniversitesi)
Dinçer Demirkent (Ankara Üniversitesi)
Ece Kocabiçak (The Open University)
Emel Memiş (Ankara Üniversitesi)
Erdem Çolak (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Esra Sarıoğlu (Max Planck Institute)
Ferda Dönmez (Ankara Üniversitesi)

Funda Hülago (Margburg Philipps Universität)
Hasan Hüseyin Aksoy (Ankara Üniversitesi)
Meltem Kayıran (Ankara Üniversitesi)
Nazan Bedirhanooğlu (Xavier University)
Pınar Dönmez (De Montfort University)
Recep Aydın (Hitit Üniversitesi)
Selman Saç (Dumlupınar Üniversitesi)
Umut Can Adısönmez (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)
Ünsal Doğan Baőkır (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)
Vedat Ulvi Aslan (Ankara Üniversitesi)
Yasemin Dildar (California State University)

İçindekiler

Yeni Sayıda...- vii

Makale

Liyakat-Patronaj Ekseninde Türkiye’de Üst Kademe Kamu Yöneticisi Profilleri: AFAD İl Müdürleri Üzerinde Bir İnceleme- 1153

Levent Demirelli

Türkiye’de Komplo Teorileri: Temalar, Kökenler ve Kaynaklar Üzerine Bütüncül Bir Soruşturma- 1191

Nuh Akçakaya

2018-23 Döneminde Türkiye’de Ekonomik Değişim ve Seçmen Eğilimleri- 1225

Alper H. Yağcı

Türkiye’de Gündelik Hayatın Finansallaşması: Beyaz Yakalıların Finansal Borçluluk Deneyimleri- 1258

İlkay Özküraplı

Türkiye’de Memur Maaşları Üzerine Tespitler: Orta Sınıftan Proleterliğe- 1292

Onur Ender Aslan

Özgün Ama Tanıdık: Piyasa Temelli Bir Olgu Olarak Çin’in Uluslararası Altyapı Yatırımları- 1331

Veysel Tekdal

Amerika’da İlerici Din: Hyde Park Birlik Kilisesi- 1354

Ateş Altınordu

Mehmet Ali Ağaoğulları’na Armağan, Bir Jakobenzizm Tahlili: Blanqui ve Devrimleri- 1376

Sadi Başoğlu

Kitap İncelemesi

Samoa'da Ergen Olmak- 1412

Emre Aktürk

Devlet Bilimi: Göçebe ve Yerleşik Devlet- 1420

Ferda Koç

Çağrı Metni- 1433

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları- 1435

Yeni Sayıda...

Sevgili okurlar ve katkıda bulunan yazarlarımız,

Mülkiye Dergisinin 2023 yılının Eylül sayısını sizlerle paylaşmanın büyük heyecanını ve onurunu duyuyoruz. 1965'ten bu yana sosyal bilimlerin farklı alanlarında eleştirel tartışmalara aralıksız katkı sağlayan Dergimizin tüm sayılarında olduğu gibi, bu sayıda da güncel meselelere dair önemli çıkarımları olan makaleler yer alıyor.

Bu bağlamda, araştırma makalelerinden ilki, bürokraside siyasallaşma ve kamu yönetiminde örgütlenme biçimini tartışıyor. Patronaj-liyakat kavramları çerçevesinde İçişleri Bakanlığı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD) il müdürleriyle veri kazıma yöntemini kullanarak kariyer bürokratu, asansör, paraşüt, teknokrat, siyasi parti profesyoneli ve benzeri tipolojiler oluşturuyor. Makale okuyucularını, patronaja dayalı atamaların ve yükselmelerin AFAD gibi kilit öneme sahip kurumlarda ağırlıklı hale gelmesinin ortaya çıkaracağı sonuçlar konusunda düşündürüyor. Keza sayıda yer alan ikinci makale de Türkiye'de özellikle son dönemde İstanbul Sözleşmesi'nden Lozan'ın gizli maddelerine birbirinden farklı sözleşmeleri tartışmaya açan ve gündemi belirleyen güce sahip 'komplo teorilerinin' beslendiği ortak tarihsel kaynaklara işaret ediyor ve çıkış süreçlerinin ortaklığını gözler önüne seriyor. İzleyen üçüncü makale geçtiğimiz beş yıllık dönemde yaşanan ekonomik dönüşümlerin seçmen eğilimlerindeki etkilerini tartışıyor. Dünya Değerler Anket verisine ek olarak Şubat 2018 ve Şubat 2023'te gerçekleştirilmiş anket verilerinden yararlanılarak süreklilik arz eden oylarla ekonomiden kaynaklanan oy kaymalarını tespit ediyor.

Sayıda yer alan dördüncü makale, okurları gündelik hayatın finansallaşması literatürüne taşıyor. Bu kapsamda, makale İstanbul'da yaşayan en az bir ihtiyaç kredisi çekmiş beyaz yakalı 25 katılımcıyla yapılan derinlemesine görüşmelerin ortaya çıkardığı verilerle borçluluğun nedenlerini ve anlamlarını inceliyor ve sürekli bir borç döngüsü içinde kurulan yaşamların yaygınlaşmasını, borç ve borçluluk ile ilişkilenebilecek biçimlerini literatür ışığında değerlendiriyor. İzleyen makalede ise Türkiye'de 2003-2022 yıllarına ait dönemde memur maaşlarındaki değişim inceleniyor. Araştırma, memurların, özellikle de alt ve orta unvanlılarının orta sınıfa oluştuktan çıktığını ve yoksullaştığını ortaya koyuyor. Sayıdaki beşinci makale okurlara aşına olunan bir konuda, Çin örneği üzerinden alt yapı yatırımlarında devlet, uluslararası siyaset ve sermaye ilişkileri konusunda önemli bir tartışma sunuyor. Sonraki makale yine başka bir ülke bağlamında ancak bu kez ekonomiye uzak görünen bir temayı içeriyor. Makale

ABD’de Şikago’nun Hyde Park Birlik Kilisesi (HPUC) örneğini ele alarak ilerici din akımının temel özelliklerini tartışmaya açıyor. Yazar, farklı ulusal bağlamlarda ve inanç geleneklerinde ortaya çıkan ilerici dinî akımları karşılaştırmanın önemini vurguluyor.

Sayıda yer alan son araştırma makalesi ise bambaşka bir zaman ve coğrafyaya değiniyor. 19. yüzyıl Fransası’nda başlattığı devrimci kitle hareketinin ve Blankizm ekolünün öncüsü Louis Auguste Blanqui üzerine bir tartışma sunuyor. Devrimcinin önceki çalışmalarda yer alan nitelendirilmeleri üç farklı açıdan irdeleniyor ve Blanqui’yi çağdaşlarından ayıran özelliklerden yola çıkarak yazında yapılan Jakoben nitelemesinin ancak sınırlı bir açıklama gücüne sahip olabileceği savunuluyor.

Araştırma makalelerine ayrılan bölümün ardından bu sayıda da iki kitap incelemesi sunuluyor. Kitaplardan ilki “Samoa’da Ergen Olmak” ikincisi ise “Devlet Bilimi: Göçebe ve Yerleşik Devlet” başlığını taşıyor.

Son olarak “21. Yüzyılda Kültür Politikaları” özel sayımıza yönelik hazırladığımız açık çağrıyla sizlerin dikkatine sunmak isteriz. İlgilenecek araştırmacılara ulaşmamız için duyuruları paylaşmanızı ve yaygınlaştırmanızı diler, kolektif bilgi üretim sürecimize katkı veren herkese teşekkür ederiz.

Editörler ve Yayın Kurulu Adına

Emel Memiş, Ekin Değirmenci, Nuray Şahin ve Gülçin Özge Tan

Liyakat-Patronaj Ekseninde Türkiye’de Üst Kademe Kamu Yöneticisi Profilleri: AFAD İl Müdürleri Üzerinde Bir İnceleme

Levent Demirelli, İstanbul Beykent Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

ORCID: 0000-0002-2865-2241

E-Posta: leventdemirelli@beykent.edu.tr

Özet

Kamu yönetimi örgütlenmesinin farklı kademelerine, özellikle de tepe noktalarına yapılan atamalar yalnızca basın organlarının veya kamuoyunun değil, aynı zamanda kamu yönetimi disiplininin de en çok ilgi gören konularından bir olagelmıştır. Kamuoyunda ve medyada olduğu gibi kamu yönetimi yazınında da kamu örgütlerinin tepe noktalarına yapılan atamalar, atanan kişinin nitelikleri esasında olmak üzere çoğunlukla liyakat-patronaj ikiliği içerisine sıkıştırılarak değerlendirilmiştir. Bu tür değerlendirmeler, siyaset-yönetim, liyakat-patronaj, seçilmiş-atanmış gibi birtakım keskin karşıtlıklara dayalı bir çerçeve ortaya koyan kamu yönetimi disiplini sınırları içerisindeki klasik yaklaşımın çözümlemeler üzerinde hâlâ etki sahibi olduğunu gösterir. Liyakat ve patronaj kavramlarına dair tanımlamaları hayli belirgin olduğundan, klasik yaklaşım açısından bakıldığında bir kamu örgütü yöneticisinin atandığı görevle olan ilişkisi, liyakat veya patronaj kavramlarından yalnızca biriyle nitelendirilebilir. Son yıllarda kamu yönetimi yazınında, klasik yaklaşımın somut örnekleri çözümleme konusunda yetersiz kaldığı düşüncesinden hareketle konuyu liyakat-patronaj karşıtlığı yerine daha esnek bir yaklaşımla liyakat-patronaj ekseninde çözümlemeyi uygun gören yeni bir yaklaşım belirmiş ve bu yaklaşıma uygun yeni yönetici profilleri ortaya konulmuştur. Yazındaki söz konusu yaklaşımı esas alan bu çalışma, Türk kamu yönetimi örgütlenmesinin tepe noktalarında görev yapan yönetici profillerine odaklanmakta ve bunu AFAD il müdürlerini esas alarak gerçekleştirmektedir. Çalışma kapsamında, yazında ortaya konulan yönetici profillerinden, Türk kamu personel sisteminden ve çalışma kapsamında toplanan verilerden hareketle altı yönetici profilinden oluşan bir yönetici modeli oluşturulmuştur. Oluşturulan yönetici modeli, R yazılım dili temelinde veri kazıma yöntemiyle her bir il müdürlüğüne ait internet sayfasından elde edilen muvazzaf AFAD il müdürlerine ait özgeçmişlerde yer alan bilgiler özelinde değerlendirilmiştir. Yapılan değerlendirme sonucunda, AFAD il müdürlerinden yüzde 52’sinin patronaj ekseninde üç, geriye kalan yüzde 48’inin liyakat ekseninde

iki olmak üzere toplam beş farklı profil sergilediği tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: AFAD, Liyakat, Patronaj, Yönetici profili, Veri kazıma.

Senior Level Bureaucrat Profiles in Turkey on the Merit-Patronage Axis: An Inquiry on Provincial Directors of AFAD

Abstract

The appointments in public organizations, particularly senior level bureaucrat appointments have been one of the attractive and popular issues not only in the media or the public, but also in the public administration discipline. As in the media and the public, senior level bureaucrat appointments in public organizations have mostly been evaluated on the basis of merit-patronage dichotomy in the discipline as well. Such evaluations point that the classical approach in public administration discipline, which emphasized the sharp distinctions or dichotomies between politics-administration, merit-patronage, elected-appointed, still has a deep impact on the related analysis. Since the definitions of classical approach for the concepts of merit and patronage are quite apparent, the relationship between an appointee and her position is only labelled either as merit or as patronage. Recently, a new approach, which tends to analyze the merit and patronage not within a sharp dichotomy but on an (merit-patronage) axis, emerged in the discipline. Moreover, new bureaucrat profiles have been suggested on the basis of new approach. By taking that new approach into consideration, this study focuses on a certain group of senior level bureaucrats in a certain organization within Turkish public administration system, namely the provincial directors of AFAD (Disaster and Emergency Management Presidency). In the study, by taking the bureaucrat profiles indicated in the literature, Turkish public personnel regime, and the data that has been collected into account, a bureaucrat model or typology has been created consisting of six bureaucrat profiles. The data, which is based on the CVs of AFAD's provincial directors published in the websites of each provincial directorate, and which has been collected with the help of web scrapping method and R programming language, examined on the bureaucrat typology. The analysis showed that 52 percent of the AFAD directors stand on the patronage axis with three bureaucrat profiles, while 48 percent of the directors locate on merit axis with two bureaucrat profiles.

Keywords: AFAD, Merit, Patronage, Bureaucrat profiles, Web scrapping.

Giriş

Dünyanın farklı ülkelerinde olduğu gibi Türkiye’de de kamu kurumlarının özellikle de tepe noktalarına yapılan atamalar, basın organlarının ve kamuoyunun yanı sıra kamu yönetimi üzerine eğilen araştırmacıların da ilgisini çeken konulardan biri olagelmıştır. İster basın organlarında yer alan bir habere veya yurttaşlar arasındaki gündelik tartışmalara ister kamu yönetimi disiplini sınırları içerisinde sınıflandırılan bir bilimsel araştırmaya konu olsun söz konusu atamalar, çoğunlukla liyakat-patronaj ikiliğine/karşıtlığına (*dichotomy*) sıkıştırılarak ele alınır. Bu nedenle tartışmalara veya çözümlemelere konu olan atamalar, atamanın kamu örgütlenmesi dışından yapılıp yapılmadığına, yöneticinin eğitimi/mesleği ile başına atandığı kurumun görev alanı arasında nitelikli bir ilişkinin bulunup bulunmadığına dair iki ölçüt temelinde basitçe ve hızlıca liyakat veya patronaj kavramlarından biriyle etiketlenir.

2000’lerden itibaren kamu yönetimi yazınında bürokratların siyasa sürecindeki etkisini klasik yaklaşımdan farklı biçimde kavrayan, dolayısıyla siyaset ile yönetim arasındaki ilişkileri yeni bir perspektiften hareketle yeniden tanımlamayı amaçlayan bir yaklaşım belirlemiştir. Bürokratların siyasanın uygulanmasına ek olarak siyasanın oluşturulması sürecinde de önemli rol ve etkisinin bulunduğu varsayımından hareket eden söz konusu yeni yaklaşım, siyaset-yönetim, liyakat-patronaj gibi kavramlar/olgular arasında klasik yaklaşımın vurguladığı ve arzuladığı türde kesin ve belirgin ayrımların yapılamayacağı düşüncesi üzerinde temellenmektedir. Bu belirleyici düşünce esasında siyaset ile yönetim arasındaki ilişkiler yeniden kurgulanmakta ve çeşitli açılardan bu ilişkileri ifade eden bürokrasinin siyasallaşması, liyakat, patronaj gibi kavramlar yeniden tanımlanmaktadır.

Konuyu keskin karşıtlıklar yerine daha esnek bir biçimde kavrayan yeni yaklaşım açısından, bir kamu örgütünde gerek atama usulleri gerek atama amaçları bakımından birbirlerinden farklılaşan kamu görevlileriyle karşılaşılabilir. Çünkü kamu örgütlerinde siyasi nitelikleri veya işlevleri haiz pozisyonlar yer alabilir. Dolayısıyla esas alınması gereken ilke, liyakat ile patronaj temelli atamalar arasında liyakatin tahrip edilmediği, fakat iktidarın bürokrasi üzerindeki siyasi denetimini destekleyecek biçimde patronaj atamalarını da içeren belli bir dengenin gözetilmesidir. Anlaşılacağı üzere, bu tür bir yaklaşım konuyu liyakat-patronaj ikiliğinden çıkarmakta, liyakat ile patronaj arasında uzanan ve üzerinde her biri yapılan (yönetici) atamaların dâhil olduğu yönetici profillerini temsil eden farklı noktaların bulunduğu bir eksene taşımaktadır.

Son yıllarda ortaya konulan çalışmalar, farklı ülke örneklerindeki kamu yöneticisi

profillerine odaklanmış, söz konusu eksenî işler hâle getirmeyi amaçlamıştır. Böylece bir yandan liyakat-patronaj karşıtlığı/ikiliği bir kenara itilirken, diğer yandan farklı ülkelerde görev yapan kamu yöneticilerinin liyakat-patronaj eksenî üzerinde hangi noktalarda yoğunlaştığı tespitine giden yolun önü açılmıştır. Söz konusu çalışmalar, farklı ülkelerdeki yönetici profillerinden hareketle kamu yöneticilerinin modellenmesi, liyakat-patronaj ekseninde ülkelerin ağırlıklı olarak hangi noktada durduklarının belirlenmesi gibi çalışmaların zeminini de hazırlamıştır.

Çalışma kapsamında yukarıda kısaca ifade edilen yeni yaklaşım benimsenmekte, bu yaklaşım esasında ve Türkiye özelinde olmak üzere bir incelemeye girişilmektedir. Bu doğrultuda çalışmanın amacı, yazında ortaya konulan yönetici tipolojisi temelinde, İçişleri Bakanlığı teşkilâtî bünyesindeki Afet ve Acil Durum Yönetimi (AFAD) Başkanlığının taşra örgütlenmesinin tepe noktasında yer alan AFAD il müdürlerinin liyakat-patronaj eksenî üzerindeki hangi noktalarda konumlandıklarını saptamaktır.

Türkçe alanyazın tarandığında, Türk kamu yönetimi örgütlenmesinin farklı birim ve kademelerinde görev yapan üst kademe yöneticilerini konu edinen çalışmaların bulunduğu görülür. Bu çalışmaların bir kısmı üst kademe yöneticilerinin eğitimi/yetiştirilmesi üzerinedir.¹ Diğer bir kısmı üst kademe yöneticilerinin sosyolojik kökenleri veya kültürel karakteristikleri üzerinde yoğunlaşmaktadır ki bu çalışmalarda esas odak konusu mülki idare amirleridir.² Belli bir üst kademe yönetici grubunun özgeçmişlerini çözümleyen az sayıda çalışma da mevcuttur. Bunlardan biri, büyükelçiler üzerine eğilmiş olmakla ve büyükelçilerin özgeçmişlerini liyakat kavramı etrafında irdelemekle beraber, liyakati kariyer bürokrati olma ile sınırlandırmakta, dolayısıyla konuyu *klasik* (dar) tanıma sıkıştırmaktadır (Yaldız ve Küçük, 2022). Bakan yardımcılarının özgeçmişlerine odaklanan diğeri ise bu özgeçmişlerden hareketle bakan yardımcılığı makamının bir tür 'siyasi müsteşarlık' niteliği taşıyıp taşımadığını sorgulamaktadır (Topaca, 2014).

Türkiye'de patronaj olgusunu ele alan çalışmalarda ise daha kapsamlı bir bakışla, toplumda ve siyasi iktidarlarda mevcut olan klientelistik eğilimler vurgulanmakta (Kalaycıoğlu, 2001; Sayarı, 2014); daha çok alt kademelerde ve yerel yönetimlerde görev alan çalışanlar üzerinde durulmaktadır (Kemahlıoğlu, 2006). Doğrudan üst kademe yöneticiler üzerine odaklanan daha eski tarihli çalışmalarda ise üst kademelere yapılacak atamalarda siyasi iktidarın belli bir 'ölçüyle' sınırlı kalmak kaydıyla siyasi nitelikli atamalar yapabileceği görüşü üzerinde durulmuş (Meriç, 1974); siyasi iktidar değişikliklerinin müsteşar,

müsteşar yardımcısı, genel müdür, genel müdür yardımcısı ve vali atamalarında yarattığı artış gözler önüne serilmiştir (Ardanç ve Ergun, 1980). Sonuç itibarıyla, AFAD il müdürleri üzerinde yoğunlaşması açısından bakıldığında, bu çalışmanın taşra örgütlenmesi bünyesindeki farklı bir yönetici grubu üzerine odaklandığı ifade edilebilir. Odaklandığı yönetici grubunun özgeçmişlerinin liyakat-patronaj karşıtlığından ziyade, liyakat-patronaj ekseninde değerlendirilmesi ise çalışmanın diğer bir farklı yanı olarak belirginleşmektedir. Bu yönüyle ve ortaya koyduğu yönetici profilleriyle çalışma, siyaset ile bürokrasi arasındaki ilişkiler temelinde üst kademe yöneticilik görevlerinde liyakat ve patronaj olgusu üzerinde duran, fakat konuyu daha çok kuramsal bakımdan tartışma eğiliminde olan çalışmaları da³ destekleyici/geliştirici bir nitelik taşımaktadır.

Çalışmanın iki yöntemsel tercihi bulunmaktadır. İlk olarak, belli bir durum hakkında etraflı bir tanılama ve çözümlenmeye yönelik nitel bir araştırma yöntemi olan durum çalışması yaklaşımı esas alınmıştır. İkinci olarak, çalışma kapsamında bilgi teknolojileri ile sosyal bilimler arasında köprü oluşturma gerekliliğini vurgulayan, bu tür bir işbirliğinin yolunu ve yöntemlerini inşa etmeyi hedefleyen dijital beşeri bilimler yaklaşımı benimsenmiş, çalışmanın temel veri kaynağı olan AFAD il müdürlerine ait özgeçmiş bilgilerinin elde edilmesi sürecinde bilgi teknolojilerinden yararlanılmıştır. Bu doğrultuda, AFAD il müdürlerinin özgeçmişlerinin yer aldığı resmi internet sayfaları incelenerek internet sayfalarından veri kazıma tekniğiyle özgeçmişlerinin elde edilebilmesi için uygun bir algoritma oluşturulmuştur. Oluşturulan algoritma R yazılım diliyle kodlanmış, böylece elde edilen kod grubu *RStudio* ara yüzünde çalıştırılarak AFAD il müdürlerine ait özgeçmiş bilgilerine erişilmiştir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde hem klasik yaklaşım hem de yeni yaklaşım açısından liyakat-patronaj kavramları irdelenmiş, oluşturulan yeni tanımlamalar ışığında ortaya atılan ve farklı yönetici profillerini içeren yönetici tipolojisi incelenmiştir. İkinci bölümde çalışmanın yöntemi açıklanarak gerekçelendirilmiş, verilerin elde edilmesi süreci ayrıntılı olarak ifade edilmiş ve çalışma kapsamında kullanılan yönetici modeli ortaya konmuştur. Üçüncü bölüm ise çalışma bulgularının ortaya konulmasına ve bulgular ışığında yönetici profillerinin çözümlenmesine ayrılmıştır.

Kamu Yönetimi Yazınında Liyakat, Patronaj ve Kamu Yöneticisi Profilleri

Klasik Yaklaşım Açısından Liyakat ve Patronaj

Kamu yönetimi disiplininin —en azından Amerika Birleşik Devletleri’ndeki— ortaya çıkışına/kuruluşuna temel oluşturan tartışma, siyaset-yönetim ayrılığıdır.

Farklı biçimde ifade edilirse kamu yönetimi disiplini, yönetimin siyasetten farklı bir uğraş alanı olduğu ve bu nedenle de ayrı bir akademik inceleme nesnesi olması gerektiği düşüncesi üzerine inşa edilmiştir. Disipline temel oluşturan bu düşüncenin özünde, modern örgütlerin devasa, karmaşık ve teknik yapıları nedeniyle belirli bir işin icra edilmesi ile o işin yapılmasına karar verilmesinin birbirinden kalın ve dolayısıyla belirgin çizgilerle ayrılmış iki farklı konuya işaret ettiği görüşü yatar.

Kamu örgütlenmesi açısından bakıldığında, en geniş anlamıyla kamu görevlileri iki temel yöntemle görev başına gelirler: seçilme ve atanma. *Klasik* yaklaşıma göre, göreve seçimle gelenlerin, tek kelimeyle *seçilmişlerin* siyasa yapımından; göreve (yürütme organındaki) seçilmişler tarafından gerçekleştirilen atamalarla gelenlerin, kısaca *atanmışların* ise seçilmişler tarafından oluşturulan siyasanın uygulanmasından sorumlu oldukları düşünülür (Goodnow, 2003: 22). Farklı biçimde ifade edilecek olursa, neyin yapılacağına (veya yapılmayacağına) karar verilmesi (siyasa) görevi siyasetin yetki sınırları içerisindeyken, alınan kararın icrası yönetimin sorumluluğundadır. Nitekim disiplinin kurucusu olarak gösterilen Wilson (1887), *İdarenin İncelenmesi (The Study of Administration)* adlı çalışmasında, siyaset ile yönetim arasında yukarıda kısaca ifade ettiğimiz işbölümünü belirgin bir örnekle ortaya koymuştur: Siyaset neyin yeneceğine karar verirken, yönetim kararlaştırılan yemeğin hazırlanmasından sorumludur.

Siyaset ile yönetime dair olarak kurgulanan işlevsel ayrışma, basit bir görev paylaşımı olarak düşünülmemelidir. Aksine klasik yaklaşım açısından siyaset-yönetim arasındaki ilişkinin özünü, her iki alan arasında belirgin bir ayırım yapılabileceğine dair temel varsayım oluşturur ve gerek siyasetin gerek yönetimin yalnızca kendi alanlarıyla sınırlı olmaları arzu edilir. Siyaset ile yönetim arasında kurulan bu ayırım, klasik yaklaşım açısından bir tür ikiliğe, hatta karşıtlığa işaret eder. Bir yandan siyaset ile yönetim arasındaki işbölümü, diğer yandan ikili arasında kurulan karşıtlık, her iki alandaki farklı görevlere geliş koşullarını da belirlemektedir. Demokrasinin koşulu şüphesiz demokratik ortamda yapılan seçimler olduğundan siyasi görevlere geliş seçilmeyi gerektirirken, idari görevlere atanabilmenin koşulu ise siyaseti uygulamanın gerektirdiği teknik niteliklere/becerilere sahip olmaktır. Oluşturulan çerçevede, siyasanın (yemeğin) seçilmişler tarafından belirlenmesi *demokrasinin*; atanmışlar tarafından uygulanması ise *verimliliğin* (yemeğin evvela yapılabilmesinin, sonra maliyetinin ve lezzetinin) bir gereğidir.

Yukarıda ana hatları/varsayımları temelinde ortaya konulan *klasik* denklemin çalışması, siyaset-yönetim arasındaki işbölümünün her daim göz önünde

bulundurulmasına, siyasi ve idari görevlere gelişlerin her iki alana atfedilen ontolojik nitelikte uyumlu olacak şekilde gerçekleştirilmesine, kısaca siyaset ile yönetim arasındaki ikiliğin bozulmamasına dayalıdır. Siyaset-yönetim arasındaki ilişkilere dair olmak üzere, yönetimin siyasete müdahalesi anti-demokratik bir duruma işaret ederken, tersi bir yönelim (*bürokrasinin siyasallaşması*) uygulama aşamasında sorunlar⁴ veya verimlilik kayıplarına neden olacaktır. Başka türlü ifade edilirse, siyaseti demokratik kılan unsur, siyasetin seçimle görev başına gelmiş siyasiler tarafından oluşturulması iken, siyasetin sorunsuz ve verimli biçimde uygulanmasını sağlayan ise göreve teknik uzmanlığa (istenilen yemeği pişirebilme yeterliğine) sahip kamu personelinin atanmasıdır (Weber, 1946: 228-229). Bu tür bir atama, kişinin eğitimi ve/veya iş tecrübesi ile atanmanın yapılacağı görev arasında belli bir ilişkinin bulunmasını işaret eder ve kısaca *liyakat* kavramıyla ifade edilir. Aksi bir tutumun, daha açık bir ifadeyle atanmanın kişisel veya siyasi yakınlık temelinde gerçekleştirilmesinin, tek kelimeyle *patronaj*ın ise kamu yönetiminin işlemlerini engelleyeceği, kamu görevine giriş sürecindeki hakkaniyeti ortadan kaldıracacağı ve bürokrasinin tarafsızlığını tahrip ederek toplum nezdindeki meşruiyetinin zedelenmesine neden olacağı düşünülür.

Liyakat ve Patronaj Kavramlarının Güncel Tanımları

Siyaset ile yönetime ve bunlar arasındaki ilişkilere dair yukarıda kısaca özetlenen Klasik Yaklaşım, 1940'lerden itibaren eleştiri konusu olmuştur.⁵ Eleştirilerin temelini, siyaset ile yönetime dair olarak yukarıda kısaca özetlenen *klasik* varsayımların daha çok normatif bir boyutunun bulunduğu, pratikte geçerli olmadığı görüşü oluşturur. Bu temel üzerinde, 1950'lerden itibaren bürokrasiyi konu edinen çalışmaların sayısı artmış ve bürokrasi incelemelerinin kapsamı genişlemiştir. Kimi araştırmacılar bürokratların siyaset sürecinin yalnızca uygulama aşamasında değil oluşturulması aşamasında da üstlendiği etkin rolü irdelerken (Allison, 1969), kimileri bürokrasinin yurttaşları temsil işlevine odaklanmış (Rosenbloom, 1974), kimisi ise bürokrasinin kendi çıkarı peşinde olduğunu ve bu nedenle sürekli örgütsel ve/veya mali açıdan büyüme eğilimi taşıdığını ileri sürmüştür (Buchanan ve Tullock, 1962). Fakat bu tartışmalarda bürokrasiye yapılan atamalar, atamaların işlevi veya niteliği üzerinde durulmamıştır.

2000'lerden itibaren alanyazında bürokrasinin siyasallaşması teması etrafında ve liyakat-patronaj kavramlarına değinilerek, güncel ve derinlikli çözümlerinin önünü açan bir yaklaşımın ortaya çıktığı görülmektedir. Yaklaşımın ilk ortaya çıkışı, klasik yaklaşımın siyaset-yönetim ayrımı temelinde gerçekleştirdiği ve olası sonuçları temelinde olumsuzladığı bürokrasinin siyasallaşması kavramı/

olgusu etrafındadır. Tekrara düşmek pahasına, klasik yaklaşım açısından siyaset-yönetim arasındaki ayrım belirgin olduğundan, bir konu ya siyasetin ya da bürokrasinin alanına girebilir. Bu denklem çerçevesinde bürokrasinin siyasallaşması, patronajla ilgili bir konu olarak görülür. Fakat 1940'lardan itibaren bürokrasinin siyasa sürecindeki rolü ve etkisinin kabulü, bürokrasinin siyasallaşması kavramı için yeni tanımlamaları beraberinde getirmiştir.

Kavram üzerindeki ilk tanımlamalar konuyu daha çok bürokrasi üzerindeki *siyasi denetim* temelinde ele almıştır. Buna göre, kelimenin tam anlamıyla yönetmek (*govern*) isteyen bir iktidar, öncelikli olarak bürokrasi üzerinde siyasi denetim kurmalıdır (Peters, 2001). Aksi takdirde, sahip olduğu tecrübe, bilgi vb. nedenlerle avantajlı bir konumda bulunan bürokratlar, siyasa sürecindeki etkileri düşünüldüğünde bu süreci diledikleri gibi şekillendirebileceklerdir. Bu nedenle siyasal iktidar ile bürokrasi arasında *siyasi* nitelikli bir uyum ve dolayısıyla tamamlayıcılık söz konusu olmalıdır. Siyaset ile bürokrasi arasındaki uyumun en önemli yollarından biri ise *siyasi* nitelikli atamalardır. Görüleceği üzere, klasik yaklaşımın aksine bürokrasinin siyasallaşması olumlanmaktadır. Çünkü buradaki temel varsayım, bürokrasinin siyasal iktidar karşısındaki avantajlı konumunun ancak belli kademelere (üst kademelere) yapılacak siyasi nitelikli atamalarla dengeye getirilebileceğidir.

Bürokrasinin siyasallaşmasına dair olarak yukarıda ifade edilen güncel tanımlama, siyaset-bürokrasi arasındaki ilişkiyi karşıtıktan çıkarmakta, bürokrasi üzerinde *siyasi denetim* amacıyla ve *belli kademelerle* sınırlı olmak üzere bürokrasinin siyasallaşmasına yeşil ışık yakmaktadır. Fakat her ne kadar klasik yaklaşımdan temelden farklılaşsa da gerek klasik yaklaşım gerek yukarıda kısaca özetlenen yeni yaklaşım, meseleyi ampirik olmaktan ziyade kuramsal bakımdan ele alma eğilimindedir. Bürokrasinin siyasallaşması kavramının yeni tanımında ifade edilen *belirli kademelerin* üst kademe yöneticilik görevlerini kapsadığı kesindir. Bununla beraber bürokrasinin siyasallaşmasına dair konulan sınır açık değildir ve pratik bir karşılığı yoktur.

Bürokrasinin siyasallaşması kavramı üzerindeki sonraki çalışmalar tam da bu noktada yoğunlaşarak hem bürokrasinin siyasallaşması tanımını inceltmeye hem de ampirik bilimsel çözümlerinin önünü açmaya çalışmıştır. Buna göre, konu ister liyakat ister bürokrasinin siyasallaşması (patronaj) olsun, meseleye toptancı ve keskin bir bakış açısıyla yaklaşmamak gerekir. Çünkü bir kere ne patronaj ne de liyakat bütünüyle kötü veya iyi olarak addedilebilir. Her ikisinin de *tarihsel* ve *dinamik* olarak ele alınabilecek iyi ve kötü, faydalı ve zararlı yanları vardır. Diğer yandan, herhangi bir ülkedeki kamu yönetimi yapısının bütünüyle

liyakat veya patronaj temelinde teşkil edilmesi hem uygulanabilirlik hem de işlevsel bakımdan mümkün değildir. Sözelimi engelliler, gaziler, yetiştirme yurtlarında büyüyen çocuklar gibi dezavantajlı grupların istihdamında liyakat sisteminin uygulanması düşünülemez. Başka bir örnek olarak ise bakanlıklarda oluşturulan ve çoğunlukla siyasi bir işlev taşıyan danışmanlık kadroları düşünülebilir. Şüphesiz bu tür örneklerin belirli bir sınırının bulunması gerekir. Kurumların işlevi, tarih, ülke vb. etkenlere göre değişebileceğinden kesin ve sabit bir sınır belirlemek mümkün olmamakla beraber, önemli olan patronaj ile liyakat arasında belli bir *denge*nin sağlanmasıdır (Panizza vd., 2019).

Bu kuramsal çerçeve dâhilinde, aynı zamanda konuyla ilgili spesifik ve ampirik çözümlere de ışık tutan ve birbirleriyle önemli benzerlikler içeren üç farklı kavramsallaştırma geliştirilmiştir. Lewis (2005; 2008) tarafından geliştirilen ve Amerika Birleşik Devletleri'nde gerçekleştirilen üst kademe kamu yöneticisi atamaları üzerinde kullanılan birinci kavramsallaştırmaya göre, bir siyasi iktidarın gerçekleştirdiği atamaların ardında iki temel amaç bulunur: patronaj ve siyasi denetim (*policy control*). Birincisinin amacı klasik anlamıyla bir ganimettir (*spoils*). Diğer bir ifadeyle, yapılacak atamalar oy karşılığında gerçekleştirilir. İkincisi ise siyasi iktidarın bürokrasi ve dolayısıyla siyasa üzerinde denetim kurmasına yöneliktir. Dolayısıyla Lewis'in modelinde biri oy maksimizasyonunu, diğeri siyasa üzerinde denetimi sağlama amacı güden iki farklı atama söz konusudur. Şüphesiz buna liyakat sistemi temelinde yapılan atamalar da eklenmelidir. Kategoriler böylece netleştirildikten sonra yanıtı aranması gereken soru, bu üç tür atamanın yoğunluğu ve derinliği esasında olacak, bu sayede yapılan atamaların liyakat-patronaj arasında uzanan eksen üzerinde tam olarak nerede yoğunlaştığı saptanabilecektir.

İkinci kavramsallaştırma, Kopecky öncülüğünde gerçekleştirilen bir dizi araştırmayla oluşturulmuştur (Kopecky ve Scherlis, 2008; Kopecky ve Spirova, 2011; Kopecky ve Mair, 2012). Lewis'ten farklı olarak bu kavramsallaştırmada, patronaj kavramı çatı kavram olarak kullanılır ve kavramın altına amaçlarına göre iki temel atama türü yerleştirilir. Patronaj atamaları (1) siyasa üzerinde denetim, (2) siyasi partiye destek verenlerin ödüllendirilmesi amacına dönük olabilir. Diğer yandan her iki amaçtan birine dönük olarak gerçekleştirilecek atamalarda (1) mesleki beceri, (2) siyasi yakınlık, (3) kişisel yakınlık gibi etkenler rol oynayabilmektedir. Görüldüğü üzere, yapılan atamaların yöneldiği amaç dikkate alındığında hem Lewis'in hem de Kopecky'nin konuya yaklaşımları büyük ölçüde benzerdir. Farklılık ise isimlendirmeden ve sınıflandırmadan kaynaklanmaktadır.

Daha yakın tarihlerde ortaya çıkan üçüncü kavramsallaştırma ise Peters'in dâhil olduğu bir dizi ortak çalışmayla (Panizza vd., 2019; Peters ve Bianchi, 2020) geliştirilmiştir. Lewis ve Kopecky tarafından geliştirilenleri daha da yetkinleştiren ve analitik olarak derinleştiren üçüncü kavramsallaştırmada bürokrasiye yapılan tüm atamalar üç temel başlık altında toplanır: liyakat, patronaj ve klientelizm. Liyakat atamaları, işe giriş (atama) şartlarının belli olduğu (eğitim-sınav) ve kariyer sistemi içerisinde mesleki olarak yetkinleştirilen kamu personelini içerir. İktidar partisine oy veren bölgelere daha fazla mali kaynak ayırma, yatırım yapma gibi daha geniş ve farklı uygulama alanları olmakla beraber, kamu personeli boyutuyla klientelizm ise bireyleri oy karşılığında kamuda ve çoğunlukla yerel yönetim organlarında yahut alt-kademe görevlerde işe yerleştirmeyi ifade eder. Patronaj temelli atamalar ise "siyasi bağlantılar temelinde" gerçekleştirilen, fakat esas amacı bürokrasi üzerinde *siyasi denetim* olan atamaları kapsamaktadır (Peters ve Bianchi, 2020: 216). Yukarıda ifade edilen iki kavramsallaştırmada olduğu gibi bu kavramsallaştırmada da temel varsayım, her patronaj temelli atanmanın aynı biçimde (örneğin kayırmacılık, partizanlık vb. olarak) değerlendirilemeyeceğidir (Peters ve Bianchi, 2020: 217).

Patronaj Ekseni Üzerindeki Yönetici Profilleri

Daha çok hiyerarşinin en altında bulunan görevlerde karşılaşılan ve oy maksimizasyonuna dönük klientelistik atamaların aksine, siyasa denetimini amaçlayan patronaj temelli atamalar üst kademe görevleri kapsamaktadır. Panizza vd. (2019), Latin Amerika ülkeleri üzerinde yapılan çalışmalardan hareketle, patronaj ekseni üzerinde yapılan bu kapsamdaki atamaları, biri atayan ve atanan kişiler arasındaki *güven* ilişkisinin niteliğini, diğeri ise atanan kişide ağır basan *beceri türünü* esas almak üzere dört farklı başlık altında toplamıştır (bkz. Tablo 1). Birincisi, siyasanın tasarımı ve uygulanması süreçlerinde görev üstlenen ve bu nedenle kamu yönetimi örgütlenmesinin çoğunlukla üst ve orta düzeydeki kademelerinde bulunan siyasi parti profesyonelleridir (*party professionals*). Parti profesyonelleri kategorisi, işlevlerinin bir gereği olarak ilgili alanda mesleki beceriye (eğitim ve/veya tecrübe) sahip olmasının yanında aynı zamanda siyasi parti örgütü içerisinde görev yapmış kamu yöneticilerini işaret etmektedir. Teknokratlar (*programmatic technocrats*) adını taşıyan ikinci kategori, atamaya yetkili kişiyle kişisel bağlantısı dışında herhangi bir siyasi parti bağlantısı/geçmiş bulunmayan, mesleki becerisiyle öne çıkmış, şu ya da bu sebepten ötürü kamu örgütlenmesinde uzmanlığına gereksinim duyulan yöneticileri içermektedir.

Tablo 1: Patronaj Pratikleri Tipolojisi			
		Beceri Türü	
		Mesleki	Siyasi
Güven İlişkisi	Partizan	Siyasi Parti Profesyonelleri	Siyasi Yandaşlar
	Kişisel	Teknokratlar	Siyasi Aktörler

Kaynak: Panizza vd. (2019: 151).

Üçüncü kategori Sovyetler Birliği'ndeki parti-devlet bütünleşmesine ve partiye sadık kamu görevlilerine göndermeyle siyasi yandaşlar (*apparatchiks*) adını taşımaktadır. Bu kategori, mesleki becerisi bulunmayan parti görevlilerini, üyelerini veya destekçilerini içermektedir. Kamu örgütlenmesindeki işlevleri ise atandıkları göreve göre değişebilmekte olup, Panizza vd. (2019) tarafından birtakım alt kategorilerle detaylandırılmıştır. Örneğin *komiserler* adını verdikleri alt kategori içerisinde dâhil olanlar, iktidarın bürokrasi üzerinde siyasi denetim kurmasına dönük işlev üstlendiklerinden bürokratik hiyerarşinin daha çok üst kademelerinde görev yapmaktadır. Türkiye'de bakan yardımcılığı görevine atananların bir kısmının bu alt kategoriye uygun siyasi komiserler olduğu söylenebilir. Alt kategorilerden bir diğeri *seçim simsarları* (*electoral brokers*) olarak adlandırılmıştır. Daha çok iktidarın oy maksimizasyonuna dönük olarak iş gören simsarların ana işlevi kamu hizmetleri ile seçmen arasındaki klientelistik bağlantıları kurmaktır. Bu nedenle merkezi yönetim organlarından ziyade sokak düzeyi kamu görevlilerinin bulunduğu taşra örgütlenmelerinde veya yerel yönetimlerde görev yapmaktadırlar. Panizza vd.'nin (2019) siyasi yandaş kategorisi çerçevesinde ortaya koyduğu diğer bir alt-kategori, siyasi aktivistler (*political activists*) adındadır. Aktivistler kamu örgütlerinin alt kademelerinde bulunurlar ve esasında iktidardaki siyasi partinin savunusunu yapmaktan başka bir işlev üstlenmezler.

Dördüncü ve son kategori olan siyasi aktörler (*political agents*) ise mesleki becerisinden ziyade siyasi becerileriyle öne çıkan, siyasi partiyle bir bağı olmayan fakat atama konusunda yetkili olan (seçilmiş) görevliyle kişisel yakınlığı bulunanları işaret etmektedir. Siyasi aktörler, kamu örgütlenmesinde

buldukları farklı kademelere göre muhafızlar (*minders*), araçlar (*fixers*) ve ajanlar (*electoral agents*) adını taşıyan alt kategorilere ayrılmıştır. Hiyerarşinin en üst kademelerinde, seçilmişlerin hemen yanı başında bulunan, deyim yerindeyse onların “gözü kulağı” olan görevlileri ifade eden muhafızlar, siyasilere günlük çalışma programlarını, görüşmelerini organize ederler. Araçlar ve ajanlar ise bir önceki kategori içerisinde yer alan simsarlar ve aktivistlerin, siyasi aktörler kategorisi altındaki ve sırasıyla orta ve alt kademelerdeki versiyonlarıdır. Fakat aktörlerin yandaşlardan olan farkının kendilerini atayan yetkililerle kişisel yakınlıkları üzerinde temellendiği, dolayısıyla arkalarında siyasi parti desteğinin bulunmadığı unutulmamalıdır.

Görüldüğü üzere Panizza vd. (2010), patronaj atamalarını ardındaki etkenler ve dinamikler temelinde kategorileştirmekte ve söz konusu kategorileri birtakım alt kategorilerle de desteklemektedir. Patronaj kavramı altında sınıflandırılan atamalarda salt siyasi veya kişisel yakınlık, bağlantı veya güven ilişkisinin değil, aynı zamanda mesleki becerinin de rol oynayabildiğine dikkat edilmelidir. Dahası, bir kişi, mesleki becerisinin yanında kuşkusuz bir siyasi parti üyesi olabilir ve/veya bir siyasi partide görev alabilir. Bunlardan bağımsız olarak profesyonel anlamda mesleki becerisi bulunmayan, fakat gerek atayacak kişiye kişisel gerek siyasi partiye yakınlık gibi iki unsur temelinde ve *salt* siyasi becerisi (veya işlevi) bulunan kişiler de atamaya konu olabilir.

Panizza vd. (2009) tarafından ortaya konulan yönetici profillerinin diğer bir katkısı, atamaların liyakat ile patronaj arasında uzanan belli bir eksen üzerinde ele alınabilmesinin önünü açmasından kaynaklanmaktadır. Sözelimi teknokratlar kategorisine giren bir kamu görevlisi, siyasi yandaşlar veya siyasi aktörler kategorileri içerisinde değerlendirilenlere göre liyakatin yer aldığı uca daha yakın bir konumda bulunacaklardır. Hatta bir bakıma modelin salt kariyer bürokrasisine sıkıştırılan *klasik* liyakat tanımını da genişlettiği düşünülebilir. Özellikle yeni kamu işletmeciliği teması etrafında dışarıdan atamalara kapalı katı kariyer sisteminin yerini, dışı belli bir oranda veya belli mevkiler kapsamında açık bir atama sisteminin aldığı düşünüldüğünde, örneğin teknokrat atamalarının liyakat sistemine aykırı bir durum teşkil etmeyeceği iddia edilebilir. Çünkü alanyazındaki yeni yönelimler açısından önem arz eden husus, atamanın usullerinden (işe girme yönteminden) ziyade amacıdır. Bu nedenle, bir bakıma modelin güçlü yanının, liyakati sadece kariyer sistemine sıkıştırmaması, *siyaseten* yapılan (patronaj) atamaların niteliği hakkında karar vermeden önce yapılan atamanın *amacına/işlevine* (siyasi denetim, ödüllendirme vb.) bakılmasında yattığı da söylenebilir.

Tüm avantajlarına karşın farklı yönetici profillerini içeren tipolojiye her derde

deva bir ilaç gibi yaklaşmamak, tipolojiyi her ülkedeki somut atama koşullarına veya uygulamalarına birebir oturan bir kalıp gibi görmemek gerekir. Çünkü diğer tipolojiler gibi söz konusu tipoloji de yoktan var edilen yönetici profillerini değil, somut koşullardan veya olgulardan hareketle ortaya konulan ve ülkelerdeki somut örnekleri belli oranda açıklama gücüne sahip olduğu düşünülen analitik araçlardır. Şüphesiz liyakat ve klientelizm temelli atamaların yanı sıra, Tablo 1’de ana bileşenleriyle özetlenen modelde yer alan patronaj temelli atamalar hemen her ülkedeki bürokrasilerde yer alacaktır. Fakat belli bir ülkedeki kamu personel sisteminde egemen olan kamu personeli profilinin Tablo 1’de yer alan profillerden hangisi veya hangilerine denk düştüğü, tabloda yer alan profillerin dışında başka bir türün bulunup bulunmadığı ise ancak bir ülkede üst kademe görevlere yapılan atamaların kapsamlı biçimde ve derinlemesine çözümlenmesiyle mümkündür. Ancak bu tür bir çözümlenme sonucunda bir ülkede yapılan atamaların niteliğine ve bu atamaların olası sonuçlarına dair yargıda bulunmak söz konusu olabilecektir.⁶ Dolayısıyla model, kusursuz bir kalıptan ziyade, her ülkedeki somut koşullar ışığında denenecek ve sürekli geliştirilecek bir araç olarak düşünülmelidir. Çalışma kapsamında ele alınan AFAD il müdürleri ise bu doğrultuda atılmış bir adım olarak değerlendirilebilir.

Yöntem, Veri ve Yönetici Profilleri

İki Yöntemsel Yönelim: Durum Çalışması ve Dijital Beşeri Bilimler

Çalışmanın, aynı zamanda yöntemini de belirleyen iki temel yönelimi söz konusudur. İlk olarak, çalışma kapsamında AFAD il müdürlerinin, diğer bir ifadeyle bir hayli sınırlandırılmış bir (taşra) üst kademe kamu yöneticisi grubu içerisindeki profillerin tespit edilmesi ve bunların çözümlenmesi amaçlanmaktadır. Amacının yanı sıra çalışma kapsamında elde edilecek veriler düşünüldüğünde çalışmanın nitel bir araştırmayı işaret ettiği veya gerektirdiği anlaşılmaktadır. Creswell’e (2013) göre, nitel araştırmaların tasarlanması, gerçekleştirilmesi ve çözümlenmesi süreçlerinde yararlanılan beş yaklaşım bulunmaktadır: Anlatı araştırması, fenomenoloji, kuram oluşturma, etnografi ve durum çalışması. Bu yaklaşımlardan biri olan durum çalışmalarında temel odak, belli bir “durum ya da çoklu durumlara dair derinlemesine bir betimleme ve analiz”dir (Creswell, 2013: 104). Amaçlanan ise araştırmaya konu olan *durum* hakkında verinin toplanarak birtakım ortak temaların elde edilmesi ve bu temalar esasında çözümlenmenin gerçekleştirilmesidir. Çalışma kapsamında da AFAD il müdürleri incelenerek bunların hangi demografik özellikleri (cinsiyet, yaş, eğitim, doğum yeri vb.) itibarıyla öne çıktıkları ve yönetici profilleri açısından nasıl bir görünüm sergiledikleri tespit edilecektir. Durum çalışmalarının amacı ile çalışmamızın amacı arasındaki uyumdan dolayı bu çalışma kapsamında

durum çalışması yaklaşımı tercih edilmiştir.

İkinci yönelim, çalışmanın amacını gerçekleştirmeyi sağlayacak çözümlere için gereksinim duyulan verilerin daha az zaman harcayarak toplanması ve düzenlenmesi süreçlerinde bilgi teknolojilerinden faydalanılmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Çalışmada kullanılan ham verinin çevrimiçi kaynaklardan elde edilmesi sürecinde veri kazıma (*web scrapping*) tekniği kullanılmıştır. Veri kazıma tekniğinin hayata geçirilmesi ise R yazılım diliyle gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla ham verinin çekilmesi ve birtakım ölçütler temelinde düzenlenmesi süreci, verinin çözümlenmesinden farklılaşmakta ve bu nedenle de farklı yetkinlikleri gerektirmektedir. Şöyle ki çevrimiçi açık kaynaklardan verinin en az insan emeği kullanılarak, hızlı ve sistematik biçimde çekilmesi, bir yandan programlama/algortma oluşturma mantığı, diğer yandan ise ilgili programlamanın gerçekleştirileceği yazılım dili bilgisini gerektirmektedir. Görüldüğü üzere, bu çalışma açısından, sosyal bilimlerle bilgi teknolojileri arasında köprü kurulması, önemli bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmaktadır. Yöntemsel bakımdan bu tür bir yönelim, söz konusu köprünün kurulmasının gerekliliğini vurgulayan *dijital beşerî bilimler* fikrini/yaklaşımını işaret etmektedir. Üzerinde uzlaşılmış bir tanımla bulunmamakla birlikte, dijital beşerî bilimler, özellikle büyük veriye yönelik olmak üzere, veri toplama, düzenleme ve çözümlere aşamalarında üretkenliği artıran ve araştırmacıların modelleme ve çözümlere konularına daha fazla zaman ayırmasını sağlayan bir araç olarak bilgi teknolojilerinden faydalanma düşüncesi ve amacı üzerinde yükselmektedir.⁷ Benimsediği dijital beşerî bilimler yaklaşımıyla bu çalışma, sosyal bilimlerin bir kolu olarak kamu yönetimi disiplini ile bilgi teknolojileri arasında (görece) ileri düzeyli bir ilişki kurma, böylece her iki alan arasındaki köprünün inşasına destek sunma iddiasındadır.

Verinin Kapsamı ve Elde Edilmesi

Çalışmanın odaklandığı yönetici grubu AFAD il müdürleridir. Türk kamu yönetimi örgütlenmesi açısından bakıldığında il müdürleri, merkezi yönetimin taşra örgütlenmesi bünyesinde görev yapan yöneticiler arasında yer alır. Hukuki açıdan bakıldığında il müdürlüğü, 2018 yılında çıkarılan 3 sayılı *Üst Kademe Kamu Yöneticileri İle Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Atama Usullerine Dair Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi*'nin II sayılı cetvelinde yer almakta olup, bu nedenle üst kademe kamu yöneticiliği kapsamında değerlendirilen görevlerden biridir. İl müdürlüğü görevine atanma koşulları da aynı kararnamede düzenlenmiştir. 3 sayılı kararname uyarınca il müdürlüğü görevine Cumhurbaşkanı onayıyla atama yapılmaktadır (md. 2/2). İl müdürlüğü görevine atanma koşulları ise (1) 657 sayılı *Devlet Memurları Kanunu*'nun 48.

maddesinde yer alan —Türk vatandaşı olmak, 18 yaşını tamamlamış olmak, kamu haklarından mahrum bulunmamak gibi— genel şartları taşımak, (2) en az dört yıllık yükseköğrenim mezunu olmak, (3) kamuda, sosyal güvenlik kurumlarına tabi olmak kaydıyla özel sektörde veya serbest olarak alanında beş yıl çalışmış ve temayüz etmiş olmaktır (md. 3/2).

Çalışmanın AFAD il müdürleriyle sınırlandırılmasının nedeni, 6 Şubat 2023 tarihinde meydana gelen Kahramanmaraş merkezli depremlerin yarattığı yıkım sonrasında arama kurtarma faaliyetlerinin koordinasyonunda yaşanan sorunların tüm ilgiyi söz konusu koordinasyon görevinden sorumlu AFAD yöneticileri üzerinde yoğunlaştırmasıdır. Yaşanan olaylar sonrasında AFAD yöneticileri sıkça basın organlarında haberlere konu olmuştur. Yapılan haberlerde yaşanan sorunlar ile AFAD yöneticilerinin özgeçmiş bilgileri arasında bağlantı kurulmuş, sorunların yönetici atamalarında liyakatin göz ardı edilmesinden kaynaklandığı ifade edilmiştir. Çalışmadaki AFAD il müdürleri tercihinin ardında yer alan temel neden, söz konusu tespitlerin doğruluğunun akademik bakımdan değerlendirilmesidir.

2009 yılı öncesinde Türkiye’de afetlerle mücadele konusunda İçişleri Bakanlığına bağlı Sivil Savunma Genel Müdürlüğü, Bayındırlık ve İskân Bakanlığına bağlı Afet İşleri Genel Müdürlüğü ve Başbakanlık çatısı altında Türkiye Acil Durum Yönetimi Genel Müdürlüğü olmak üzere üç kamu örgütü yetkilidir. 2009 yılında çıkarılan 5902 sayılı yasa ile AFAD Yönetimi Başkanlığı kurulmuş ve 2018 yılında İçişleri Bakanlığı teşkilâtına dâhil edilmiştir. İçişleri Bakanlığı bünyesinde yer alan *bağlı* bir kuruluş olan Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığına ait taşra örgütü il ölçeğinde kurumsallaştırılmıştır. Dolayısıyla tüm il müdürlüğü pozisyonlarında bir il müdürünün görev yaptığı varsayıldığında, toplamda 81 AFAD il müdürü söz konusudur.

Çalışma kapsamındaki AFAD il müdürlerine ait özgeçmiş bilgileri, her bir il müdürlüğüne ait internet sayfası üzerinden veri kazıma tekniği kullanılarak elde edilmiştir.⁸ Veri kazıma tekniğinin kullanılabilmesi, her şeyden önce kazımanın gerçekleştirileceği sistematığın belirlenmesini gerektirir. Bu doğrultuda öncelikli olarak il müdürlerinin özgeçmiş bilgilerini barındıran il müdürlüğü internet sayfalarının tasarım mantığı ve yapısı incelenmiş, verinin toplu bir biçimde çekilebilmesi için söz konusu tasarıma ve yapıya uygun bir algoritma oluşturulmuştur. Oluşturulan algoritma *R* yazılım dili vasıtasıyla kodlanarak⁹ *RStudio* ara yüzünde çalıştırılmıştır. İşlem sonucunda toplam 72 il müdürlüğünün internet sayfasına erişim sağlanmıştır.¹⁰ Geriye kalan dokuz il müdürlüğünden birinde (Ağrı) il müdürüne dair herhangi bir internet sayfası

bulunmamakta iken; sekizinde ise il müdürüne ait mevcut internet sayfasının uzantısı, oluşturulan algoritmanın dışında kalmıştır. Algoritmanın dışında kalan ve bu nedenle oluşturulan kodlama aracılığıyla elde edilemeyen sekiz il müdürlüğüne ait internet sayfasına ise doğrudan —herhangi bir aracı algoritma/ yazılım kullanılmadan— erişilmiştir. Erişim sağlanan toplam 80 il müdürlüğü internet sayfasının on ikisinde, ismi dışında il müdürüne ait herhangi bir bilginin bulunmadığını belirtmek gerekir. Dolayısıyla incelemeye konu olan toplam il müdürü sayısı 68'dir.¹¹ Bu sayı, toplam il müdürü popülasyonunun yaklaşık yüzde 84'ünü temsil etmektedir.

Belirlenen Taşra Üst Kademe Yöneticisi Profilleri

Önceki bölümde ortaya konulan patronaj pratikleri tipolojisi, farklı ülke örneklerinden hareketle atama pratiklerine ilişkin dört farklı yönetici profilini ortaya koymakla beraber, hemen her ülkedeki patronaj pratiklerini açıklama iddiası taşımamaktadır. Ayrıca tipoloji, tek bir kuruma ve/veya pozisyona yapılan atamalardan çok kamu örgütlenmesinin farklı kademelerindeki görevlere toplu bir bakış atma amacını taşımaktadır. Diğer yandan tipoloji, içerisinde barındırdığı yönetici profillerine dair verilerin nasıl veya hangi kaynaklardan elde edilebileceğine dair herhangi bir bilgi sunmamaktadır. Nihayet, doğrudan patronaj nitelikli atamalara odaklandığından söz konusu tipolojide liyakat kapsamında değerlendirilecek atamalara ilişkin ölçütler veya profiller yer almamaktadır. Kısaca ifade ettiğimiz bu dört konu, kamu örgütlerinin taşra örgütlenmelerinin üst kademelerinde görev yapmakta olan yöneticilerin özgeçmişleri ışığında tipolojiye işlerlik kazandırılmasını gerektirmektedir.

Çalışma kapsamında toplanan özgeçmişler esas alınarak yapılan yeniden değerlendirme sonucunda toplam altı taşra yöneticisi profili belirlenmiş ve her bir yönetici profili için birtakım ölçütler saptanmıştır. Öncelikle atamaya yetkili makam ile atanacak kişi arasındaki (siyasi değil) kişisel yakınlığı tespit etmek için özgeçmişlerde yer alan bilgilerin yetersiz olduğu görülmüştür. Bu nedenle kişisel yakınlık temelindeki patronaj ilişkisi çözümlene kapsamından çıkarılmıştır. Siyasi bağlantıların kamu yöneticiliği görevine atanma sürecindeki etkisi bağlamında ise biri doğrudan diğeri dolaylı olmak üzere iki temel ölçüte başvurulmuştur. Daha önce —bakanlık, bakan yardımcılığı, belediye başkanlığı vb.— siyasi nitelikli görev yapmış bir üst kademe kamu yöneticisi söz konusu olduğunda siyasi bağlantının açık bir biçimde varlığı hesaba katılabilmektedir. Bu tür bir doğrudan etkinin gözlemlenemediği durumda ise yöneticilerin yükseliş eğilimleri/hızları esas alınarak dolaylı bir tespitle yetinilmek durumunda kalınmıştır. Son olarak, yöneticilerin örgün öğretim yerine açık öğretim esasında yürütülen bir lisans programından mezun olmaları, önemli bir

çıkı olarak görüldüğünden ayrı bir yönetici profili olarak çözülemeye dahil edilmiştir. Sonuçta Tablo 2’de yer alan ve çalışmada kullanılan yönetici profilleri elde edilmiştir.

Tablo 2: Taşra Örgütlenmelerindeki Üst Kademe Kamu Yöneticisi Profilleri

Yönetici Profilleri	Belirleyiciler	Ölçütler	Nitelik
(1) Kariyer bürokratı	İlgili Kurumdaki Görev Süresi	En az 10 Yıl	Liyakat
	Yöneticilik Tecrübesi	Var	
	Eğitim	Örgün öğretim	
(2) Kariyere Yakın Bürokrat	İlgili Kurumdaki Görev Süresi	En az 10 Yıl	
	Yöneticilik Tecrübesi	Var/Yok	
	Eğitim	Açık öğretim	
(3) Teknokrat	İlgili Alanda Özel Sektör Deneyimi	Var	Patronaj
	İlgili Kurumdaki Görev Süresi	Yok	
	Eğitim	Örgün Öğretim	
(4) Asansör	İlgili Kurumda Tecrübe	En çok 10 yıl	
(5) Paraşüt	Siyasi Görev	Yok	
	İlgili Kurumda Yöneticilik Tecrübesi	Yok	
	İlgili Kurumda Görev Süresi	Yok	
(6) Siyasi Parti Profesyoneli	Siyasi Görev	Var	
	İlgili Kurumda Yöneticilik Dışı Tecrübe	Yok	

Kariyer Bürokratı adını taşıyan yönetici profili, kurumda uzun bir müddet görev yapmış (en az 10 yıl); görev süresi dâhilinde ve üst yöneticilik görevine atanmadan önce hiyerarşinin alt basamaklarında (şeflik, şube müdürlüğü, daire başkanlığı, ilçe müdürlüğü ve yardımcılıkları gibi) yöneticilik tecrübesi edinmiş; örgün bir lisans eğitiminden geçmiş yöneticileri içermektedir. Gerek kurum içinde edinilen tecrübe gerek eğitim alanı ve düzeyi bakımından değerlendirildiğinde, söz konusu profil içerisine giren yöneticilerin liyakat sisteminin en ideal formu olarak işaret edilen kariyer yöneticilerini örneklendirdiklerini söylemek mümkündür.

Kariyere Yakın Bürokrat adını taşıyan yönetici profili, bir önceki kariyer bürokratı profilinden iki noktada farklılaşmaktadır. Birincisi, her ne kadar dikkate alınması gereken bir nicelikte kurum içi tecrübeye sahip olsalar da ikinci gruba giren yöneticilerde kurum içindeki alt kademelerde yöneticilik tecrübesinin bulunmadığı durumlar söz konusu olabilmektedir. İkincisi ve daha da önemlisi, bu profil içerisine giren yöneticiler, lisans eğitimlerini açık öğretim programları vasıtasıyla tamamlamışlardır. Örgün öğretim programlarıyla kıyaslandığında açık öğretim programlarına giriş için yükseköğretime geçiş sınavlarında gereken başarı seviyesinin düşük oluşu; örgün öğretimdeki öğretim üyesi-öğrenci etkileşiminin mümkün olmayışı; çoktan seçmeli sınav türü dışında başka bir sınav türünün bulunmayışı gibi etkenlerden dolayı açık öğretim ile örgün öğretimin eş değerlendirilmesi mümkün görünmemektedir.¹² Bu açıdan kariyere yakın bürokrat kategorisinin, birinci yönetici profili olan kariyer bürokratı profilinden kısmen yöneticilik tecrübesi ve bütünüyle eğitim türü temelinde ayrılması uygun görülmüştür.

Teknokrat adını taşıyan yönetici profili, ilgili kurumun faaliyet alanıyla ilgili olarak özel sektör deneyimine sahip olan ve dolayısıyla kuruma dışarıdan atanmaları içermektedir. Teknokrat profili ile kariyer bürokratı arasındaki temel farklılık, ikincisinin kurum içi, birincisinin ise kurum dışı fakat kurumun faaliyet alanıyla yakından ilişkili ve dikkate değer bir tecrübeye sahip olmasıdır.

Asansör adını verdiğimiz yönetici profili, kurum hiyerarşisinde yer alan basamakları hızlı bir biçimde tırmanan ve kurum içinde en çok on yıllık bir deneyime sahip olan kimseleri kapsamaktadır. Dolayısıyla asansör yönetici profili, kurum içi tecrübesi olmakla beraber, yöneticilik görevine (kariyer bürokrat profiline kıyasla) hızlı biçimde yükselmeyi modellemektedir. Daha da önemlisi, bu hızlı yükselişin ardında siyasi nitelikli bir desteğin söz konusu olduğu varsayılmaktadır.

Paraşüt adını taşıyan yönetici profili, kurumun tepe noktasına kurum dışından yapılan atamaları işaret etmektedir. Dolayısıyla bu profil içerisine girenlerin kurum içinde herhangi bir tecrübesi yoktur. Kurumun tepe noktasına dışarıdan gerçekleştirilen bir atama oluşu nedeniyle, asansör profilinde olduğu gibi bu modelde de atamanın ardında siyasi bir etkinin bulunduğu, hatta bu etkinin asansör profiline kıyasla daha güçlü olduğu varsayılmaktadır.

Siyasi Parti Profesyoneli adını taşıyan son yönetici profili ise yöneticilik görevine atanmanın ardında siyasi bağlantının varlığının açıkça tespit edilebildiği durumları kapsamaktadır. Bu profilede yöneticilik görevine atanan kişi daha önce siyasi bir görevde bulunmuştur. Diğer yandan bu kişinin yönetici olarak atandığı kurumda herhangi bir tecrübesi bulunmamaktadır.

Bulgular ve Çözümlemeler

AFAD İl Müdürlerine Dair Tanımlayıcı Bilgiler

Çözümleme kapsamındaki toplam 68 il müdürüne ait özgeçmiş bilgilerinden üçünde il müdürüne ait doğum yılı bilgisi bulunmamaktadır. Geriye kalan 65 il müdürüne ait veriler ışığında, söz konusu yöneticilerin yaş ortalamasının 51 olduğu görülmüştür (standart sapma 7,41 yaş). Söz konusu il müdürlerinden yalnızca ikisi (yüzde 2.9) kadındır. Bu durum temsili bürokrasi (*representative bureaucracy*) açısından önemli bir soruna işaret etmektedir. Daha açık bir ifadeyle, bu çalışmanın konusu ve ilgisi dışında kalan şu ya da bu sebepten ötürü, toplam nüfus içerisindeki erkek ve kadın sayısının oranının bürokrasinin üst kademesine benzer biçimde yansımadağı görülmektedir.

Önemli diğer bir veri, il müdürlerinin memleketleri üzerinde temellenmektedir. Elde edilen özgeçmişlerin sınırlı bir kısmında doğrudan il müdürünün memleketine ait bilgi paylaşılmıştır. İl müdürünün memleket bilgisinin yer almadığı özgeçmişlerde, memleket bilgisini saptayabilmek amacıyla il müdürlerinin doğum yeri, ilkokulu ve ortaokulu hangi ilde bitirdiği bilgilerinden faydalanmıştır. Buradaki varsayım, kişinin doğduğu, ilk ve orta dereceli eğitimini tamamladığı ilin, o kişinin memleketine dair bilgiyi de ortaya koyduğudur. Kişinin doğum yeri ile ilk/orta dereceli eğitimini tamamladığı ilin örtüşmediği durumda ise doğum yeri esas alınmıştır. Bu varsayım temelinde yapılan eşleştirme sonucunda, diğerlerine kıyasla ön plana çıkan herhangi bir ile rastlanılmamıştır.

AFAD il müdürlerinin memleketleri bakımından sergiledikleri çeşitlilik, görev yaptıkları iller esas alındığında başka bir sonuç üretmektedir. AFAD il müdürlerinin görev yaptıkları iller ile memleketleri olan illeri eşleştirdiğimizde, il müdürlerinin

önemli bir kısmının memleketleri olan illerde görev yaptıkları görülmektedir. Memleket bilgisine sahip olduğumuzu varsaydığımız toplam 67 il müdüründen 34'ü (yüzde 50,7) kendi memleketinde görev yapmaktadır. Dahası, il müdürlüğü görevine atandığı yılın bilgisine ulaşılan 62 il müdürünün ortalama görev süresi 7,11 yıl (s. sapma 5,3 yıl) iken, memleketinde görev yapan il müdürlerinin görev süresi ortalama 8,52 yıl (s. sapma 4,73 yıl), memleketi dışındaki bir ilde görev yapan il müdürlerinin ortalama görev süresi ise 5,71 yıldır (s. sapma 5 yıl). Bu durum, AFAD özelinde bürokrasinin üst kademelerinde dikkatle incelenmesi gereken bir yerleşmenin bulunduğunu göstermektedir. Kişilerin kendi memleketlerinde çalışma arzusu ve/veya iyi tanıdıkları bildikleri bir mekânda görev yapmalarının sağlayacağı kolaylık temelinde gerekçelendirilebilecek bu durum, tarafsız olması beklenen ve belirli periyotlarla gerçekleştirilen atamalar temelinde farklı illeri dolaşan bürokrat olgusunu tahrip etmektedir.

AFAD il müdürlerinin mezunu oldukları üniversitelere bakıldığında Anadolu Üniversitesi'nin ön planda olduğu görülmektedir. Derecesine (ön lisans veya lisans) bakılmaksızın bilgisine erişilen 59 il müdürünün mezunu olduğu üniversitelere bakıldığında ilk sırayı Anadolu Üniversitesi (17), ikinci sırayı Gazi Üniversitesi (8), üçüncü sırayı Hacettepe Üniversitesi (3) almıştır. Bununla beraber, yukarıda ilk üç sıralamasıyla yetindiğimiz eğitim verilerinin bir kısmının ön lisans programlarını içerdiği not edilmelidir. İl müdürü olarak atanacak kişilerin lisans eğitimi mezunu olmaları zorunludur. Bu nedenle ön lisans programı mezunu olan il müdürlerinin lisans eğitimlerini hangi üniversitelerde tamamladıklarının bilgisi de yukarıdaki tabloya eklenmelidir. Ön lisans eğitiminin yanı sıra lisans eğitimi bilgisine de erişilen 61 il müdürünün lisans eğitimlerini tamamladıkları üniversitelerin bilgisi Tablo 3'te gösterilmektedir. Tablodan da anlaşılacağı üzere, il müdürlerinin mezunu oldukları üniversite sıralamasında birinci sırada Anadolu Üniversitesi yer almaktadır. Özgeçmiş bilgilerinde yer alan üniversite bilgileriyle fakülte ve/veya bölüm bilgilerini birlikte değerlendirdiğimizde, Anadolu Üniversitesi'nden mezun olan tüm il müdürlerinin lisans diplomalarını örgün bir eğitim değil, açık öğretim süreci sonucunda aldıkları görülmektedir. Verisine erişilebilen 61 AFAD il müdürünün yaklaşık yüzde 48'i açık öğretim mezunudur.

AFAD il müdürlüklerine ait internet sayfalarında il müdürlerine dair olarak paylaşılan özgeçmiş bilgileri ışığında, yalnızca 52 il müdürünün hangi fakülteden mezun olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Aşağıda yer alan Tablo 4'te görüleceği üzere, ilk sırada İktisat Fakültesi, ikinci sırada Mühendislik Fakültesi ve üçüncü sırada İşletme Fakültesi yer almaktadır. Daha keskin bir görüş için aynı veya benzer programlara ev sahipliği yapan İktisat Fakültesi, İşletme Fakültesi,

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyasal Bilimler Fakültesi'ne ait veriler birlikte düşünülmelidir. Böyle bir birleştirme sonucunda söz konusu fakültelerde yer alan lisans programlarından mezun olan il müdürlerinin sayısı 31 olmaktadır ve bu, bilgisi mevcut toplam elli iki il müdürünün yaklaşık yüzde 60'ına denk düşmektedir.

Tablo 3: AFAD İl Müdürlerinin Mezun Oldukları Üniversiteler		
Üniversite	Sayı	Yüzde
Anadolu Üniversitesi	29	47,54
Gazi Üniversitesi	7	11,48
Hacettepe Üniversitesi	4	6,56
Fırat Üniversitesi	3	4,92
İstanbul Üniversitesi	2	3,28
Karadeniz Teknik Üniversitesi	2	3,28
Yıldız Teknik Üniversitesi	2	3,28
Ankara Üniversitesi	1	1,64
Dicle Üniversitesi	1	1,64
Dokuz Eylül Üniversitesi	1	1,64
Dumlupınar Üniversitesi	1	1,64
Atatürk Üniversitesi	1	1,64
Gaziantep Üniversitesi	1	1,64
İnönü Üniversitesi	1	1,64
Kocaeli Üniversitesi	1	1,64
Süleyman Demirel Üniversitesi	1	1,64
Sütçü İmam Üniversitesi	1	1,64
Trakya Üniversitesi	1	1,64
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	1	1,64
TOPLAM	61	100

İl müdürlerinin özgeçmişlerine bakıldığında yalnızca 49 il müdürünün mezunu olduğu lisans programına dair bilgiye yer verildiği görülmektedir. Bu doğrultuda ilk sırada kamu yönetimi, ikinci sırada işletme, üçüncü sırada ise jeoloji mühendisliği programı yer almaktadır. Bu açıdan, mezun olunan program dağılımlarının yukarıda ortaya konulan fakülte dağılımlarıyla benzerlik gösterdiği ifade edilebilir. Fakat bu noktada mezunu olunan programlar arasında yer alan kamu yönetimi, işletme, maliye, iktisat gibi programların çok büyük bir oranda açık öğretim sistemi kapsamında tamamlandığını unutmamak gerekir. Diğer bir husus ise açık öğretim programı mezunlarıyla kıyaslandıklarında az sayıdaki mühendislik fakültesi mezunları kapsamında ön planda yer alan programların jeoloji mühendisliği ve jeofizik mühendisliği olmasıdır.

Tablo 4. AFAD İl Müdürlerinin Mezun Oldukları Fakülteler

Fakülte	Sayı	Yüzde
İktisat Fakültesi	16	30,77
Mühendislik Fakültesi	16	30,77
İşletme Fakültesi	10	19,23
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi	4	7,69
Dil Tarih Coğrafya Fakültesi	1	1,92
Eğitim Fakültesi	1	1,92
Fen-Edebiyat Fakültesi	1	1,92
İnşaat Fakültesi	1	1,92
Siyasal Bilimler Fakültesi	1	1,92
Teknik Eğitim Fakültesi	1	1,92
TOPLAM	52	100

Tablo 5. AFAD İl Müdürlerinin Mezun Oldukları Lisans Programları		
Mezunu Olunan Program	Sayı	Yüzde
Kamu Yönetimi	9	18,37
İşletme	5	10,20
Jeoloji Mühendisliği	5	10,20
Maliye	4	8,16
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri	3	6,12
Jeofizik Mühendisliği	4	8,16
İktisat	2	4,08
İnşaat Mühendisliği	2	4,08
Makine Mühendisliği	2	4,08
Bilgi ve Belge Yönetimi	1	2,04
Eğitim Bilimleri	1	2,04
Elektrik Mühendisliği	1	2,04
Elektrik-Elektronik Mühendisi	1	2,04
Endüstri Mühendisliği	1	2,04
Fizik	1	2,04
Harita ve Kadastro Mühendisliği	1	2,04
İstatistik	1	2,04
Muhasebe-Finansman	1	2,04
Şehir ve Bölge planlama	1	2,04
Tarih	1	2,04
Türkçe Öğretmenliği	1	2,04
Yönetim ve Organizasyon	1	2,04
TOPLAM	49	100

Lisansüstü eğitim bakımından değerlendirildiğinde, özgeçmiş bilgisine erişilen 68 AFAD il müdüründen yalnızca birinin doktora eğitimini tamamladığı görülmektedir.¹³ AFAD il müdürlerinden yalnızca 15'i yüksek lisans derecesine sahiptir. Yüksek lisans derecelerinin alındığı üniversiteler ve programlar birlikte değerlendirildiğinde, lisans derecelerinin alındığı programlarda karşılaşılan tabloya benzer biçimde, yüksek lisans derecelerinin önemli bir kısmının sosyal bilimler programlarından elde edildiği görülmektedir (bkz. Tablo 6). İl müdürlerinin özgeçmişlerinden veya *Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi*'nden yüksek lisans başlıklarına erişilebilen tez çalışmaları incelendiğinde bunlardan yalnızca ikisinin il müdürünün başında bulunduğu kurumun çalışma alanıyla (afet ve acil durum) örtüştüğü görülmektedir. Bu tür bir sonuç, il müdürlerinin lisansüstü eğitime başlama kararları sürecinde, yönetimini üstlendikleri kuruma katkı sağlamaktan çok kişisel akademik ilgi veya kariyerlerini ön planda tuttıklarını göstermektedir.

Tablo 6. AFAD İl Müdürlerinin Yüksek Lisans Eğitimlerini Tamamladıkları Programlar ve Tez Başlıkları

Üniversite	Program	Tez Başlığı	Sayı
Ahmet Yesevi Üniversitesi	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi	-	1
Ahmet Yesevi Üniversitesi	Yönetim ve Organizasyon	-	1
Bitlis Eren Üniversitesi	Afet Yönetimi	Kentsel Afet Yönetim Planının Hazırlanması 'Bitlis Örneği'	1
Hacettepe Üniversitesi	Yapı İşleri Teknolojileri	-	1
İstanbul Ticaret Üniversitesi	Muhasebe ve Denetim	-	1
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	Bilişim Sistemleri Mühendisliği	AFAD Bölgesel Afet Lojistik Depoları Uzaktan Kontrolünde Scada Sistemi Kullanımı	1

Namık Kemal Üniversitesi	Sağlık Yönetimi	-	1
Sakarya Üniversitesi	İşletme	Seyahat Acentalarında Satış Gücünü Arttırıcı Bir Etken Olarak Reklam Kampanyaları	2
		Sağlık Hizmetlerinde Stratejik Yönetim Aracı Olarak Hata Türleri Etkileri Ve Analizi Yöntemi Ve Bir Uygulama Örneği	
Selçuk Üniversitesi	İletişim	-	1
Selçuk Üniversitesi	Kamu Yönetimi	Bilişim Teknolojilerinin Türk Kamu Yönetiminde Kullanılabilirliği	1
Süleyman Demirel Üniversitesi	Jeofizik Mühendisliği	Trakya Bölgesinin Havadan Mağnetik Anomalilerinin İncelenmesi	1
Süleyman Demirel Üniversitesi	Jeoloji Mühendisliği	Dereköy (Alanya) Dolayının Jeolojisi Ve Petrografik Özellikleri	1
Sütçü İmam Üniversitesi	Kamu Yönetimi	-	1
Trakya Üniversitesi	Makine Mühendisliği	Sürtünme Kaynağında Birleştirilen Bimetalik Parçaların Mekanik Özelliklerinin İncelenmesi	1
TOPLAM			15

İl müdürlerini liyakat-patronaj ekseninde detaylı olarak ele almadan önce, müdürlerin mesleklerine ve çalışma hayatına başladığı sektöre dair genel nitelikli bilginin de verilmesi gerekir. Ön lisans veya lisans eğitimlerini tamamladıktan sonra atıldıkları çalışma hayatının bağlı bulunduğu sektöre bakıldığında, bu konudaki bilgisine erişilen toplam 65 il müdüründen 59'unun (yüzde 90) kamu görevlisi olarak çalışma hayatına başladığı görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, incelemeye konu olan AFAD il müdürlerinin tamamına yakını çalışma hayatına kamu örgütlerinde başlamıştır. Fakat kamu örgütlerinin hizmet alanlarının çeşitliliği düşünüldüğünde, doğru bir çözümlenme için çalışmanın gerçekleştirildiği sektörden (kamu/özel) ziyade, bu sektörlerde üstlenilen görev/meslek dikkate alınmalıdır. Eğitimlerini tamamladıktan sonra çalışma hayatına ister kamuda ister özel sektörde başlayan AFAD il müdürlerinden yalnızca 59'unun özgeçmişinden üstlendikleri mesleki göreve dair bilgi elde edilmiştir (bkz. Tablo 7).

Tablo 7. AFAD İl Müdürlerinin Meslekleri

Meslek	Sayı	Yüzde
Memur	15	25,42
Sivil Savunma Memuru	12	20,34
Mühendis	9	15,25
İmam-hatip	5	8,47
Arama Kurtarma teknisyeni	4	6,78
Öğretmen	2	3,39
Anestezi Teknisyeni	1	1,69
Araştırma Görevlisi	1	1,69
Bankacı	1	1,69
İnsan Kaynakları Yöneticisi	1	1,69
Kamu İşçisi	1	1,69
İstatistikçi	1	1,69
İtfaiye Eri	1	1,69
Radyoloji Teknisyeni	1	1,69

Şehir Plancısı	1	1,69
Sınıf Öğretmeni	1	1,69
Teknik Öğretmen	1	1,69
Uzman	1	1,69
TOPLAM	59	100

Yukarıda yer alan tabloda da görüleceği üzere, il müdürlerinin önemli bir kısmının ilk mesleği ‘memur’ olarak ifade edilmiştir. ‘Memur’ bir unvanı, 657 sayılı *Devlet Memurları Kanunu* uyarınca (md. 4/A) bir istihdam biçimini ve nihayet bir mesleği ifade edebilmektedir. Bu nedenle, farklı unvanlara sahip olan (örneğin kaymakam, öğretmen vb.) kamu personeli aynı ‘memur’ statüsü altında görev yapmaktadır (Albayrak, 2015: 207; Aslan, 2012: 425-426; Güler, 2005: 85-87; Sayan, 2005: 112-113). Tablo 7’de yer alan ‘memur’ kategorisi ise çalışma hayatlarına İl Emniyet Müdürlüğü, Sahil Güvenlik Komutanlığı, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Defterdarlık, İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi gibi AFAD’ın görev sahasıyla ilişkilendirilemeyecek kurumlarda veri kontrol ve hazırlama işletmeni, bilgisayar işletmeni, sivil memur gibi unvanlarla başlayan il müdürlerini ifade etmektedir. Benzer bir durum ‘mühendisler’ için de söz konusudur. Mühendis kökenli AFAD il müdürlerinden dördü, çalışma hayatında özel sektörde başlamıştır. Ayrıca göreve kamuda başlayan mühendislerden biri hariç tamamının ise ilk görev yeri AFAD’ın görev sahası dışındaki kamu kurumlarıdır. AFAD’ın doğrudan görev sahasına giren ‘sivil savunma memuru’ ve ‘arama-kurtarma teknisyeni’ pozisyonlarını çıkardığımızda, AFAD il müdürlerinden yaklaşık yüzde 73’ünün farklı kurumlardan ve/veya mesleklerden AFAD’a geçiş yaptığını söylemek mümkündür.¹⁴

AFAD İl Müdürlerine Dair Açıklayıcı Bulgular

Çalışma kapsamında elde edilen özgeçmişlerin belli bir kısmında, il müdürlerinin bu göreve atanmadan önce buldukları kurum ve görevlerin yanı sıra bunlara ilişkin tarih bilgisi de yer verilmiştir. İl müdürünün önceki kurumlarına/görevlerine ve bunlara ait zaman aralıklarına dair detaylı bilgilerin yer aldığı özgeçmişlerin toplam sayısı 50’dir (bkz. EK-1). Bu bilgiler ışığında yaptığımız hesaplamaya göre, mevcut il müdürlerinin bu görevlerinden önce —kurumun tüm kademelerindeki yöneticilik görevleri dâhil— AFAD’da geçirdiği toplam süre ortalama 10,48 yıldır (medyan 9 yıl). Mevcut görevlerinden önce AFAD çatısı altındaki şeflik, ilçe müdürlüğü, il müdür yardımcılığı gibi tüm yöneticilik kademelerinde geçirdikleri süre ise ortalama 5,26 yıldır (medyan 4 yıl). Yöneticilik

görevlerinde çalışılan ortalama süreyi toplam ortalama çalışma süresinden çıkardığımızda, muvazzaf AFAD il müdürlerinin AFAD'da çalıştıkları sürenin yalnızca 5 yıl olduğu sonucuna varırız. Buna önceki satırlarda ortaya konulan mevcut il müdürlerinin yaş ortalamalarının 51 olduğu bilgisini eklediğimizde, AFAD il müdürlüğünün uzun bir tecrübe gerektirmeyen, *kariyer sisteminin* çerçevesi dışına çıkmış bir görev konumunda bulunduğu iddia edilebilecektir.

Yaptığımız bu saptama, oluşturduğumuz yönetici profilleri dâhilinde AFAD il müdürlerinin sergilediği görünüme de uymaktadır. Nitekim özgeçmiş bilgileri itibarıyla AFAD il müdürlerinin içerisine dâhil oldukları yönetici profillerini gözler önüne seren Tablo 8'e bakıldığında, 50 il müdüründen yalnızca yüzde 28'inin kariyer sistemi içerisinde değerlendirilebilecek bir (eğitime ve) mesleki deneyime sahip olduğu görülmektedir. *Kariyer bürokrati* kategorisi altında sınıflandırdığımız bu yöneticiler, çoğunlukla üniversitelerin İktisadi ve İdari Bilimler ile Mühendislik Fakülteleri'nin çeşitli (örgün) öğretim programlarını tamamlamış¹⁵ ve lisans eğitimlerini müteakip kurumda göreve başlamışlardır. Mevcut il müdürlüğü görevine atanmadan önce kurumda geçirdikleri toplam süre ortalama 17 yıldır ve bunun yaklaşık 8 yılı yöneticilik dışı görevlerde, 9 yılı ise kurum hiyerarşisindeki farklı yöneticilik pozisyonlarında geçirilmiştir.

Yönetici Profili	Sayı	Yüzde	Kurum İçi Toplam Görev Süresi (ortalama yıl & medyan)	Kurum İçi Yöneticilik Deneyimi (ortalama yıl & medyan)
Kariyer Bürokratı	14	28,0	17,64 (15)	8,5 (9,5)
Kariyere Yakın Bürokrat	10	20,0	19,6 (19)	9,8 (9)
Teknokrat	-	-	-	-
Asansör	14	28,0	5,42 (5)	2,92 (2)
Paraşüt	8	16,0	0 (0)	0 (0)
Siyasi Parti Profesyoneli	4	8,0	1,25 (0)	1,25 (0)
TOPLAM	50	100	-	-

Kariyere yakın bürokrat adını taşıyan ikinci kategoriye giren il müdürlerini de liyakat kategorisi altında ve fakat liyakat uç noktasına belli bir mesafede değerlendirmek mümkündür. Bu kategoriye giren il müdürlerinin de kurum içerisinde azımsanamayacak bir mesleki deneyimi söz konusudur. Daha açık bir ifadeyle, bu kategori altına yerleştirdiğimiz il müdürlerinin mevcut görevlerinden önce kurum çatısı altındaki ortalama çalışma süresi 20 yıla yakındır ve bunun yaklaşık 10 yılı farklı yöneticilik görevlerinde geçirilmiştir. Mesleki deneyim açısından bakıldığında kariyere yakın bürokratların kariyer bürokratlarından farklılaşmadıkları görülmektedir. İki yönetici profilini birbirinden farklılaştıran temel unsur, mesleki deneyimleri değil aldıkları eğitimdir. Kariyere yakın bürokratların tamamının tamamladıkları yükseköğretim programları ön lisans seviyesindedir. İkinci kategori altında sınıflandırdığımız il müdürleri, il müdürlüğü görevine atanabilmenin en temel koşullarından biri olan lisans mezunu olma koşulunu kamu görevine atanmadan önce değil, görevleri sırasında ve açık öğretim programlarını tamamlayarak sağlamışlardır.

Teknokrat kategorisi altında sınıflandırılacak, dolayısıyla özel sektörde AFAD'ın görev alanıyla ilgili dikkat çeken mesleki deneyime sahip bir il müdürü tespit edilememiştir. Bu durum, AFAD teşkilâtı kapsamında katı kariyer sistemlerinde olduğu gibi dışı kapalı bir atama sisteminin bulunduğu biçiminde yorumlanmalıdır. Nitekim tabloda yer alan ve aşağıda ayrıntılarıyla ortaya konulan diğer yönetici profilleri, hem diğer kamu örgütlerinden hem de kamu örgütlenmesi dışından gerçekleştirilen atamaların varlığını göstermektedir. Bu nedenle teknokrat kategorisi altında sınıflandırılacak bir atama verisinin bulunmayışı, dışarıdan yapılan atamaların yokluğuna işaret eden bir veriden ziyade, dışarıdan yapılan atamalarda mesleki beceriden ziyade başka tür (siyasi) etkenlerin devreye girdiği biçiminde yorumlanmalıdır.

Asansör, AFAD il müdürleri kapsamında olmak üzere liyakat kavramıyla başlattığımız eksenin patronaja geçiş noktasında karşılaştığımız ilk kategoridir. Çözümleme kapsamında yer alan AFAD il müdürlerinden yüzde 28'i bu kategori dâhilinde sınıflandırılmıştır. Kategorideki *asansör* tabiri, kurumun içinden yine kurum içi hiyerarşideki tepe noktalardan biri olan il müdürlüğüne normal karşılanamayacak bir hızda yükselişi ifade etmektedir. Nitekim *asansör* kategorisi altında değerlendirdiğimiz AFAD il müdürlerinin, mevcut görevlerinden önce kurumdaki çalışma süresi ortalama 5,42 yıldır. Bu sayıya, mevcut görevlerinden önce kurumda üstlendikleri yöneticilik görevlerinin de (yaklaşık ortalama 3 yıl) dâhil olduğu unutulmamalıdır. Kurum içerisindeki tecrübe eksikliğinin nedeni, bu kategori altında sınıflandırılan (ikisi dışında) il müdürlerinin mesleki deneyimlerinin önemli bir kısmını başka kurumlarda/görevlerde

edinmelerinden, çalışma hayatlarının daha sonraki bir anında AFAD'da çalışmaya başlamalarından kaynaklanmaktadır. Bir kurumun tepe noktalarından birine yükselebilmek için gerekli sürenin beş veya altı yıl olamayacağı açıktır. Bu nedenle, gösterilememekle beraber, AFAD'a farklı kurumlardan geçişin yanı sıra geçişten kısa süre sonra gerçekleşen hızlı yükselişin ardında siyasi nitelikli bir desteğin bulunduğu varsayılmaktadır.

Paraşüt AFAD il müdürlerinin yüzde 16'sını kapsayan diğer bir kategoridir. *Paraşüt* ile bir önceki *asansör* kategorisini birbirinden ayıran temel ölçüt, *paraşüt* kategorisinde yer alan sekiz il müdürünün tamamının il müdürlüğü görevine atanmadan önce AFAD bünyesinde herhangi bir görevinin bulunmaması, dolayısıyla bu konuma tepeden inme bir şekilde bırakılmalarıdır. *Paraşüt* kategorisinde sınıflandırılan il müdürlerinin tamamı, AFAD il müdürlüğü görevine atanmadan önce kamu örgütlenmesi içerisindeki farklı kurumlarda radyoloji teknisyeni, anestezi teknisyeni, öğretmen, istatistikçi, akademik uzman gibi unvanlarla görev almışlardır. *Asansör* kategorisinde olduğu gibi *paraşüt* kategorisi altında yer alanların da il müdürlüğü görevine atanma sürecinde siyasi destek gördükleri varsayılmaktadır. Fakat il müdürlüğü görevine kurum dışından, kurumda herhangi bir tecrübeleri bulunmaksızın atanmaları, *paraşüt* kategorisine giren il müdürlerinin *asansör* kategorisine kıyasla (atamaya yetkili makamla) daha yakın bir siyasi ilişkiye sahip olduklarını düşündürmektedir.

Siyasi parti profesyoneli adını taşıyan son kategori, bu çalışmanın kapsamı dâhilinde patronaj ekseninin son noktasını temsil etmekte olup, AFAD il müdürlerinin yüzde 8'ini içermektedir. *Paraşüt* kategorisine benzer biçimde bu kategori de (biri dışında) AFAD il müdürlüğü görevine kurum dışından ve tepeden inme biçimde atanmaları içermektedir. Bu kategoriye giren dört il müdüründen üçü imam-hatip, geriye kalan biri ise bankacıdır. Fakat *siyasi parti profesyoneli* kategorisinin temel farkı, bu kategori altında sınıflandırılanların AFAD il müdürlüğü görevinden önce siyasi niteliği ağır basan görevler yapmalarıdır. Nitekim bu kategori altında sınıflandırılan dört il müdüründen üçü daha önce belediye başkan yardımcılığı (Adalet ve Kalkınma Partisi), biri ise belediye başkanlığı (Adalet ve Kalkınma Partisi) görevinde bulunmuştur.

Sonuç

Odağına AFAD il müdürlerini alarak liyakat-patronaj ekseninde yapılan çözümler ışığında belli başlı birtakım sonuçlara ulaşıldığını söylemek mümkündür. İlk olarak, il müdürlerinin özgeçmişleri ışığında kapalı bir kariyer sisteminin söz konusu olmadığı, il müdürlüğü makamının gerek kamu gerek özel sektör örgütlerinden yapılan atamalara konu olduğu görülmüştür. İkincisi,

özgeçmiş bilgileri temelinde incelemeye tabi tutulan 50 il müdüründen yüzde 52'sinin patronaj eksenini üzerinde ve üç farklı noktada konumlandığı tespit edilmiştir. Patronaj eksenini üzerinde tespit edilen üç farklı kategori, siyasetin yönetici atamaları üzerindeki üç farklı etkisine işaret etmektedir. Kurum içinde bulunanları asansöre yerleştirerek daha hızlı biçimde hiyerarşinin zirvesine taşıyan siyaset; diğer kamu örgütlerinde çalışmakla beraber kendisine farklı kurumlarda yöneticilik görevi arayanları söz konusu mevkilere parasızlıkla indirmiş; kariyerinin belli bir döneminde doğrudan siyasi nitelikli görev üstlenene ise birer ödül niteliğinde olmak üzere yöneticilik görevlerini açmıştır. Tüm atamaların patronaj eksenini üzerinde değerlendirilen bölümünün yüzde 28'inde kurum içinden atama yapılmakla beraber atanmış kişilerde —kariyer bürokratlarına kıyasla— hızlı bir yükselme gözlenmiştir; yüzde 16'sının başka kamu kurumlarında görev yaparken AFAD'a il müdürü olarak atanmış kişilerden oluştuğu görülmüş; yüzde 8'inin ise daha önce belediye başkanlığı veya belediye başkan yardımcılığı görevlerinde bulunduğu saptanmıştır.

Üçüncüsü, patronaj eksenini dışında kalan yüzde 48'lik oran liyakat eksenini üzerindedir. Kariyer sisteminin ideal koşulları olarak eğitim ve mesleki deneyim unsurları esasında değerlendirildiğinde, il müdürlerinin yüzde 28'inin kariyer bürokratu olarak nitelendirilebileceği görülmüştür. Çalışma kapsamında toplanan veriler, liyakat eksenini üzerinde olmakla beraber eksenin patronaj kısmına yakın bir yerde ikinci bir kategori açılmasını zorunlu kılmıştır. Bu zorunluluğu yaratan esas etken, ilk mezuniyetlerinin ön lisans programlarından oluşu nedeniyle, il müdürlerinden önemli bir kısmının il müdürlüğüne uzanan yoldaki hukuki 'engeli' (lisans mezuniyeti koşulunu) açık öğretim lisans programlarını tamamlayarak aşmalarıdır. Önemli kabul edilebilecek düzeyde kurum içi mesleki deneyime sahip olmakla beraber, lisans eğitimlerini açık öğretim programlarında tamamlamış il müdürlerinin oranı yüzde 20'dir. Eğitimleri ve mesleki deneyimleri bakımından 'kariyer bürokratu' kategorisi altında değerlendirilen il müdürlerinin incelenen il müdürleri içerisindeki payı ise yüzde 28'dir.

Dördüncüsü, AFAD özelinde ve liyakat-patronaj eksenini üzerindeki farklı noktalarda konumlandırılacak şekilde elde ettiğimiz yönetici profili dağılımlarını yorumlarken, kamu yönetimi disiplini içindeki yeni yaklaşımın liyakat ve patronaj nitelikli atamalar arasında gözetilmesini önerdiği 'denge'nin hangi noktada/ oranda sağlanabileceğine dikkat etmek gerekir. Liyakat ve patronaj nitelikli atamalar arasındaki dengenin, bir terazinin iki kefesinde birbirine yakın iki ağırlığın bulunduğu bir duruma işaret etmediği açıktır. Denge, liyakat nitelikli atamaların aşikar bir çoğunluğa sahip olduğu, bununla beraber iktidarın

bürokrasi üzerindeki siyasi denetimini sağlayabileceği sınırlı pozisyonlarda patronaj atamalarının bulunduğu bir dağılımı işaret etmektedir. Bu nedenle, AFAD il müdürleri özelinde sayısal olarak birbirine yakın görünen liyakat ve patronaj atamaları arasındaki dağılımın ihtiyatla yorumlanması gerekir. Elde edilen bulgular ışığında patronaj nitelikli atamaların (yüzde 52), liyakat nitelikli atamaların (yüzde 48) üzerinde olduğu görülmektedir. Bu tür bir dağılımın işaret ettiği sorunun esas büyüklüğü ise patronaj nitelikli atamaların sınırlı olması ve özellikle AFAD gibi bir kurumda yer almaması gerektiği düşünüldüğünde ortaya çıkmaktadır.

Sonuncusu, alanyazında ortaya konulan patronaj pratikleri tipolojisinin uygulanabilirliğine dairdir. Tipolojinin kapsayıcılığı ve soyutluk düzeyinin yüksekliği, somut ülke veya kurum örnekleri üzerinde hızlıca ve pratik biçimde uygulanabilmesini zorlaştırmaktadır. Tipolojinin AFAD il müdürleri nezdinde kullanılması sürecinde karşılaşılan sorunlar, altı yönetici profilinden oluşan bir yönetici modeliyle aşılmaya çalışılmıştır. Fakat andığımız bu sorunlar veya zorluklar, yeni çalışmalara ihtiyaç duyulduğunun bir habercisi olarak düşünülmelidir. Bu açıdan, bir yandan söz konusu yönetici profillerinin Türk kamu yönetiminde yer alan farklı kurumlar özelinde de değerlendirmeye tâbi tutularak ne ölçüde açıklayıcı olduğunun sınanması, diğer yandan siyasetin atamalar üzerindeki etkisini hem siyasi partiye yakınlık hem de kişisel yakınlık temelinde yakalayabilecek ölçütler ve veri kaynakları üzerinde duracak yeni çalışmalara ihtiyaç olduğu açıktır.

Sonnotlar

1 Bakınız. (Sürgit, 1970; Günay, 2005).

2 Bakınız. (Payaslıoğlu, 1957; Fişek, 1976, Emre, 2002, Gökçe, 2013).

3 Bakınız. (Tutum, 1976; Güven, 1976).

4 Bu sorunlar, siyasa yapıcı seçilmişlere karşı — hukuki veya idari nitelikli olmaktan ziyade— siyasi nitelikli bir karşı çıkışı kapsayacağı gibi atanmışlar ile hizmet sundukları yurttaşlar arasındaki tarafsızlık temelinde işlemleri gereken ilişkinin ortadan kalkması türünden somut durumları da içerebilir.

5 Bakınız. (Simon, [1947]1997; Waldo, 1948).

6 Liyakat-patronaj eksenini üzerine yerleştirerek ele almayı uygun gördüğümüz patronaj pratikleri tipolojisinden, farklı dönemlerde yapılan atamaların eksen üzerinde hangi noktalarda yoğunlaştığından hareketle tek bir ülke kapsamında tarihsel veya farklı ülkeleri dâhil ederek eşzamanlı bir karşılaştırma/çözümleme yapmak amacıyla da yararlanılabilir. Bu çalışma tarihsel veya karşılaştırmalı bir çözümleme ortaya

koyma amacı taşımadığından, tipolojinin farklı bir çözümlene doğrultusunda da kullanılabileceğini işaret eden bir dipnot uyarısıyla yetiniyoruz.

7 Bakınız. (Kirschenbaum, 2010).

8 Özgeçmişlerin AFAD il müdürlüklerine ait internet sayfalarından çekildiği tarih 20.02.2023'tür.

9 Hem algoritma hem de algoritmanın işler kılınması için oluşturulması gereken (R dili temelindeki) kod grubu yazar tarafından oluşturulmuştur.

10 Veriyi toplayacak kod grubunun çalıştırılmasıyla sona ermesi arasında geçen, dolayısıyla verilerin elde edilmesi için harcanan süre 42,91 saniyedir.

11 İnceleme dışında kalan on üç il şunlardır: Ağrı, Bartın, Bitlis, Burdur, Gaziantep, Giresun, Kastamonu, Kilis, Kırklareli, Kocaeli, Muğla, Muş, Şanlıurfa.

12 Açık öğretim programlarından mezun olan yöneticiler için ikinci bir kategori açmamızın nedeni, yalnızca örgün ile açık öğretim programlarının nitelik bakımından birbirlerinden farklı olduklarını düşünmemizden kaynaklanmamaktadır. Diğer nedeni, liyakat sistemine dayalı bir bürokraside açık öğretim programlarından mezuniyetle önu açılan ve yasal bakımdan mümkün hâle getirilen bir terfi neticesinde eğitimin asli işlevinden uzaklaşarak kişileri yöneticilik görevine taşıyan basit bir araç hüviyetine bürünmesidir.

13 Özgeçmişinde ilgili AFAD il müdürünün doktora eğitimini tamamladığı üniversite bilgisi Süleyman Demirel Üniversitesi olarak paylaşılmıştır. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi'nde (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>) gerçekleştirdiğimiz arama sonucunda il müdürü doktora eğitimini Jeoloji Mühendisliği Anabilim Dalı'nda tamamlamış olup, tez başlığı "Demirtaş-Gazipaşa Civarının Jeolojik, Mineralojik ve Petrografik Özellikleri"dir.

14 Çalışma kapsamında elde edilen veriler temelinde yapılan tüm değerlendirmelerde, İl Sivil Savunma Müdürlüğü'nde ve İl Afet İşleri Müdürlüğü'nde çalışılan süreler, AFAD Yönetimi Başkanlığı bünyesinde geçirilmiş olarak kabul edilmiştir.

15 AFAD il müdürlüğü pozisyonu için tek bir lisans programı belirlemenin güçlüğünden dolayı, daha geniş bir kavrayışla adı geçen iki fakülte'deki tüm lisans programları esas alınmıştır.

Kaynakça

Albayrak S O (2015). *Türkiye’de Kamu Personel Rejiminde Kopuş ve Kariyer Uzmanlık Sistemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Allison G T (1969). Conceptual Models and the Cuban Missile Crisis. *The American Political Science Review*, 63(3), 689-718.

Aslan O E (2012). *Devlet, Bürokrasi ve Kamu Personel Rejimi*. Ankara: İmge Kitabevi, 2. baskı.

Ardanç B ve Ergun T (1980). Siyasal Nitelikli Yüksek Yönetici Atamaları. *Amme İdaresi Dergisi*, 13(2), 3–18.

Buchanan J M ve Tullock G (1962). *The Calculus of Consent: Logical Foundations for Constitutional Democracy*. Michigan: The University of Michigan Press.

Creswell J W (2013). *Nitel Araştırma Yöntemleri*. Çev. M Bütün ve S B Demir, Ankara: Siyasal Kitabevi.

Emre C (Der.) (2002). *İyi Yönetim Arayışında Mülki İdarenin Geleceği*. Ankara: Türk İdari Araştırmalar Vakfı.

Goodnow F (2003). *A Study in Government: Politics and Administration*. London: Routledge.

Gökçe O (2013). *Toplumda İçişleri Bakanlığı ve Mülki İdare Amirleri Algısı*. Ankara: Türk İdari Araştırmalar Vakfı.

Güler B A (2005). *Kamu Personeli: Sistem ve Yönetim*. Ankara: İmge Kitabevi.

Günay Ö F (2005). *Türkiye’de Kamu Yöneticisi Nasıl Yetiştirilmelidir? Bir Model Önerisi*. Ankara: Turhan Kitabevi.

Güven H S (1976). İdare Siyaset İlişkileri ve Personel Yönetimi Açısından Önemi. *Amme İdaresi Dergisi*, 9(1), 50–70.

Fişek K (Der.) (1976). *Türkiye’de Mülki İdare Amirliği: Sistem ve Sorunlar*. Ankara: Türk İdareciler Derneği Yayını.

Kalaycıoğlu E (2001). Turkish Democracy: Patronage versus Governance. *Turkish Studies*, 2(1), 54–70.

Kemahloğlu Ö (2006). *When the Agent Becomes the Boss: The Politics of Public Employment in Argentina and Turkey*. New York: Columbia Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Kirschenbaum M G (2010). What is Digital Humanities and What’s It Doing in English

Departments? *ADE Bulletin*, 150, 1-7.

Kopecky P ve Scherlis G (2008). Party Patronage in Contemporary Europe. *European Review*, 16(3), 355-371.

Kopecky P ve Spirova M (2011). 'Jobs for the Boys?' Patterns of Party Patronage in Post-Communist Europe. *West European Politics*, 34(5), 897-921.

Kopecky P ve Mair P (2012). Party Patronage as an Organizational Resource. İçinde: P Kopecký, P Mair ve M Spirova (der), *Party Patronage and Party Government in European Democracies*. Oxford: Oxford University Press, 3-16.

Lewis D E (2005). Staffing Alone: Unilateral Action and the Politicization of the Executive Office of the President, 1988-2004. *Presidential Studies Quarterly*, 35(3), 496-514.

Lewis D E (2008). *The Politics of Presidential Appointments: Political Control and Bureaucratic Performance*. New Jersey: Princeton University Press.

Meriç O (1974). Siyasal İktidar ve Yüksek Yöneticiler Sorunu. *Amme İdaresi Dergisi*, 7(3), 73-78.

Panizza F vd (2019). Roles, Trust and Skills: A Typology of Patronage Appointments. *Public Administration*, 97(1), 147-161.

Payaslıoğlu A (1957). *Kaza ve Vilâyet İdaresi Üzerinde Bir Araştırma*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını.

Peters G B (2001). *The Politics of Bureaucracy*. London: Routledge, 5. baskı.

Peters G B ve Bianchi C (2020). Patronage and the Public Service: A Dynamic Performance Governance Perspective. İçinde: B Carmine, L F Luna-Reyes ve E Rich (der), *Enabling Collaborative Governance through Systems Modeling Methods*. Switzerland: Springer Cham.

Rosenbloom D H (1974). Forms of Bureaucratic Representation in the Federal Service. *Midwest Review of Public Administration*, 8(3), 159-177.

Sayan İ Ö (2005). *Türkiye'de Kamu Personel Sisteminin Gelişimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Sayarı S (2014). Interdisciplinary Approaches to Political Clientelism and Patronage in Turkey. *Turkish Studies*, 15(4), 655-670.

Simon H (1997). *Administrative Behaviour*. New York: The Free Press, 4. baskı.

Sürgit K (1970). Yüksek Yöneticilerin Yetiştirilmesi. *Amme İdaresi Dergisi*, 3(1), 16-31.

Topaca M (2014). Hukuki Temel ve Uygulama Bakımından Türkiye'de Bakan Yardımcılığı. *Türk İdare Dergisi*, 479, 305-331.

Demirelli L (2023). Liyakat-Patronaj Ekseninde Türkiye'de Üst Kademe Kamu Yöneticisi 1187
Profilleri: AFAD İl Müdürleri Üzerinde Bir İnceleme. *Mülkiye Dergisi*, 47 (4), 1153-1190.

Tutum C (1976). Yönetimin Siyasallaşması ve Partizanlık. *Amme İdaresi Dergisi*, 9(4), 9–32.

Waldo D (1948). *The Administrative State: A Study of the Political Theory of American Public Administration*. New York: The Ronald Press Company.

Weber M (1946). *Essays in Sociology*, Çev. H H Gerth ve C W Mills. New York: Oxford University Press.

Wilson W (1887). The Study of Administration. *Political Science Quarterly*, 2(2), 197-222.

Yaldız F ve Küçük E (2022). Türk Dışişleri Bürokrasisinde Değişen Normlar: Kariyerdışı Büyükelçi Atamalarının Yasal Arka Planı. *Amme İdaresi Dergisi*, 55(2), 89-118.

Ek 1: AFAD İl Müdürlerine Ait Veriler

No	Eğitim (lisans)	Eğitim (tür)	İlk Görev/Meslek	İlk Görev (AFAD içi-dışı)	İlgili Göreve Giriş Unvanı	Birimi	İl Müdürlüğü Öncesi İlgili Kurumda Toplam Tecrübe	İl Müdürlüğü Öncesi İlgili Kurumda Yöneticilik Görevi
İl Müdürlüğü 1	İktisat	Örgün	Bankacı	Diş	İl Müdürlüğü	İl Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	0	6
İl Müdürlüğü 2	İktisat	Açık	Radyoloji Teknisyeni	Diş	İl Müdürlüğü	İl Sivil Savunma Müdürlüğü	0	5
İl Müdürlüğü 3	İşletme	Açık	Memur	Diş	Memur	İl Sivil Savunma Müdürlüğü	5	2 Ay
İl Müdürlüğü 4	Jeofizik Mühendisliği	Örgün	Sivil Savunma Memuru	İç	Sivil Savunma Memuru	İl Sivil Savunma Müdürlüğü	25	4
İl Müdürlüğü 5		-	Sivil Savunma Memuru	İç	Sivil Savunma Memuru	İl Sivil Savunma Müdürlüğü	20	2
İl Müdürlüğü 6	Tarih	Örgün	Sivil Savunma Memuru	İç	-	İl Sivil Savunma Müdürlüğü	-	-
İl Müdürlüğü 7	Muhasebe-Finansman	Açık	Memur	Diş	Şube Müdürü	İl Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	12	1
İl Müdürlüğü 8	İşletme	Açık	Memur	Diş	-	İl Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	-	-
İl Müdürlüğü 9	Jeofizik Mühendisliği	Örgün	Mühendis	İç	Mühendis	İl Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	12	0
İl Müdürlüğü 10	Bilgi ve Belge Yön.	Örgün	Uzman	Diş	İl Müdürlüğü	İl Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	0	0
İl Müdürlüğü 11	Kamu Yönetimi	Açık	İnam-Hatip	Diş	Şube Müdürü	İl Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	5	-
İl Müdürlüğü 12	İşletme	Açık	Memur	-	-	-	-	1
İl Müdürlüğü 13	İktisat	Açık	İnam-Hatip	Diş	Memur	İl Sivil Savunma Müdürlüğü	13	-
İl Müdürlüğü 14	Çalışma Ekonomisi	Açık	Memur	Diş	-	İl Sivil Savunma Müdürlüğü	-	2
İl Müdürlüğü 15	İnşaat Mühendisliği	Örgün	Mühendis	İç	Mühendis	İl Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	10	0
İl Müdürlüğü 16	Kamu Yönetimi	Açık	Memur	Diş	-	İl Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	10	14
İl Müdürlüğü 17		-	Kamu İşçisi	Diş	Sivil Savunma Memuru	Köy Hizmetleri Bölge Müdürlüğü	28	0
İl Müdürlüğü 18	Kamu Yönetimi	Örgün	Sivil Savunma Memuru	İç	Sivil Savunma Memuru	İl Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	36	-
İl Müdürlüğü 19	Orman Mühendisliği	Örgün	Arama Kurtarma Teknisyeni	İç	Arama Kurtarma Teknisyeni	İl Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	11	5
İl Müdürlüğü 20	İşletme	Örgün	Anestezi Teknisyeni	Diş	İl Müdürlüğü	İl Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	0	6
İl Müdürlüğü 21	Jeofizik Mühendisliği	Örgün	Mühendis	İç	Mühendis	İl Bayındırlık ve İskan Müdürlüğü	9	0
İl Müdürlüğü 22	Kamu Yönetimi	Açık	-	-	-	-	-	28
İl Müdürlüğü 23	Harita ve Kad. Müh.	Örgün	Mühendis	Diş	Mühendis	İl Bayındırlık ve İskan Müdürlüğü	5	0
İl Müdürlüğü 24	Makine Mühendisliği	Örgün	Arama Kurtarma Teknisyeni	İç	Arama Kurtarma Teknisyeni	İl Bayındırlık ve İskan Müdürlüğü	12	13
İl Müdürlüğü 25	Jeoloji Mühendisliği	Örgün	Sınıf Öğretmeni	Diş	Mühendis	İl Bayındırlık ve İskan Müdürlüğü	15	9
İl Müdürlüğü 26	Kamu Yönetimi	Açık	Arama Kurtarma Teknisyeni	İç	Eğitim Uzmanı	İl Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	19	3
İl Müdürlüğü 27		-	Memur	Diş	İl Müdürlüğü	İl Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	0	11
İl Müdürlüğü 28	Endüstri Mühendisliği	Örgün	Teknik Öğretmen	Diş	Mühendis	İl Bayındırlık ve İskan Müdürlüğü	4	7
İl Müdürlüğü 29	Makine Mühendisliği	Örgün	İnsan Kaynakları Yöneticisi	Diş	İl Müdürlüğü	İl Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	20	-
İl Müdürlüğü 30	Türkçe Öğretmenliği	Örgün	Öğretmen	Diş	Müdür	İl Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	1	1
İl Müdürlüğü 31	İşletme	Örgün	Yönetici	Diş	Şube Müdürü	İl Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	12	-

EK 1: AFAD II Müdürlüklerine Ait Veriler (Devamı)

II Müdürlü 32	Jeoloji Mühendisliği	Örgün	Memur	Diş	Şube Müdürü	II Bayındırlık ve İskan Müdürlüğü	6	-
II Müdürlü 33	Kamu Yönetimi	Açık	Memur	Diş	Sivil Savunma Memuru	II Sivil Savunma Müdürlüğü	19	3
II Müdürlü 34	Yönetim ve Örgani.	Açık	Sivil Savunma Memuru	İç	Sivil Savunma Memuru	II Sivil Savunma Müdürlüğü	21	5
II Müdürlü 35	-	-	Memur	Diş	Memur	II Sivil Savunma Müdürlüğü	13	15
II Müdürlü 36	Fizik	Örgün	Özel Sektör	Diş	Çözümleyici	II Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	10	9
II Müdürlü 37	Kamu Yönetimi	Örgün	Memur	Diş	Memur	II Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	10	6
II Müdürlü 38	İşletme	Açık	Sivil Savunma Memuru	İç	Sivil Savunma Memuru	-	-	12
II Müdürlü 39	Elektrik-Elektro. Müh.	Örgün	Mühendis	İç	Teknisyen	II Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	12	1
II Müdürlü 40	Jeofizik Mühendisliği	Örgün	Memur	Diş	Arama Kurtarma Teknisyeni	II Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	9	10
II Müdürlü 41	İşletme	Örgün	Mühendis	Diş	Mühendis	II Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	9	0
II Müdürlü 42	İşletme	Örgün	Sivil Savunma Memuru	İç	Sivil Savunma Memuru	II Sivil Savunma Müdürlüğü	19	0
II Müdürlü 43	Maliye	Açık	-	-	II Müdürlü	II Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	3	0
II Müdürlü 44	Maliye	Açık	Sivil Savunma Memuru	İç	Sivil Savunma Memuru	II Sivil Savunma Müdürlüğü	24	7
II Müdürlü 45	İşletme	Açık	Sivil Savunma Memuru	İç	Sivil Savunma Memuru	II Sivil Savunma Müdürlüğü	18	11
II Müdürlü 46	İstatistik	Örgün	İstatistikçi	Diş	II Müdürlü	II Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	0	4
II Müdürlü 47	İktisat	Açık	Sivil Savunma Memuru	İç	Sivil Savunma Memuru	II Sivil Savunma Müdürlüğü	33	-
II Müdürlü 48	İktisat	Açık	İmam-Hatip	Diş	II Müdürlü	II Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	0	6
II Müdürlü 49	Şehir ve Bölge Pl.	Örgün	Şehir Plancısı	Diş	Şehir Plancısı	II Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	7	0
II Müdürlü 50	-	Örgün	Sivil Savunma Uzmanı	İç	Sivil Savunma Uzmanı	II Emniyet Müdürlüğü	25	5
II Müdürlü 51	Maliye	Açık	Memur	Diş	Memur	II Arama Kurtarma Birlik Müdürlüğü	9	15
II Müdürlü 52	İnşaat Mühendisliği	Örgün	Mühendis	Diş	II Müdürlü	II Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	0	10
II Müdürlü 53	Eğitim Bilimleri	Örgün	Sivil Savunma Memuru	İç	Sivil Savunma Memuru	II Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	20	-
II Müdürlü 54	İktisat	Açık	İmam-Hatip	Diş	II Müdürlü	II Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	0	-
II Müdürlü 55	Jeoloji Mühendisliği	Örgün	Mühendis/Öğretmen	Diş	Şube Müdürü	II Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	2	-
II Müdürlü 56	Kamu Yönetimi	Açık	Memur	İç	Memur	II Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	15	3
II Müdürlü 57	Çalışma Ekonomisi	Örgün	Memur	İç	Memur	Afet ve Acil Durum Yönetimi Bşk.	9	-
II Müdürlü 58	Çalışma Ekonomisi	Açık	Memur	İç	Memur	II Sivil Savunma Müdürlüğü	18	5
II Müdürlü 59	İşletme	Açık	İftaiye Eri	Diş	II Müdürlü	II Afet İşleri Müdürlüğü	0	0
II Müdürlü 60	Teknik-Eğitim (makine)	Örgün	Öğretmen	Diş	II Müdürlü	II Afet İşleri Müdürlüğü	0	9
II Müdürlü 61	Jeoloji Mühendisliği	Örgün	Mühendis/Öğretmen	Diş	Mühendis	II Afet İşleri Müdürlüğü	-	-
II Müdürlü 62	İşletme	Açık	İmam-Hatip	Diş	Memur	II Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	9	12
II Müdürlü 63	İşletme	Açık	Memur	Diş	Sivil Savunma Memuru	-	-	-
II Müdürlü 64	Elektrik Mühendisliği	Örgün	Mühendis	Diş	Mühendis	Kurumda Görev Yok	2	16
II Müdürlü 65	İktisat	Açık	Memur	İç	Memur	II Sivil Savunma Müdürlüğü	19	-
II Müdürlü 66	Jeoloji Mühendisliği	Örgün	Mühendis	Diş	Mühendis	II Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	5	2
II Müdürlü 67	Kamu Yönetimi	Açık	Arama-Kurtarma Teknisyeni	İç	Arama-Kurtarma Teknisyeni	II Sivil Savunma Müdürlüğü	18	0
II Müdürlü 68	İşletme	Örgün	Memur	İç	Memur	II Sivil Savunma Müdürlüğü	15	0

Türkiye’de Komplo Teorileri: Temalar, Kökenler ve Kaynaklar Üzerine Bütüncül Bir Soruşturma

Nuh Akçakaya, Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü
ORCID: 0000-0002-1457-1379
E-Posta: akcakayanuh@gmail.com

Özet

Komplo teorileri, dünya genelinde giderek önemli bir araştırma konusu haline gelmektedir. Artık bu hikâyelerin bütüncül bir şekilde anlaşılması ve terminolojisinin tanımlanması adına ansiklopedik çalışmalar ve sözlük derlemeleri yapılmaktadır. Buna karşın Türkiye’de komplo teorilerini konu edinen akademik çalışmaların henüz yeni sayılabilecek bir tarihinin olduğu ve genel olarak çalışmaların parçalı bir şekilde organize edildiği görülmektedir. Yerli literatürde interdisipliner bir şekilde ele alınan bu teorilerin genel görünümü hakkında bilgi veren çok az çalışma bulunmaktadır. Bütüncül soruşturma yapan birkaç çalışmanın da bazı önemli temaları göz ardı ettiği görülmektedir. Ampirik uygulamalar zaman zaman katı bir sınırlamayı zorunlu hale getirirse de teorik analizlerin spesifik fakat önemli aktörleri, temaları ya da hikayeleri göz ardı etmesi; komplo teorilerinin genel yapısının anlaşılmasını güç hale getirmektedir. Nitekim komplo anlatıları arasında önemli düzeyde bir metinlerarasılık söz konusudur ve günümüzde birbirinden farklı gibi görünen teoriler, büyük oranda ortak kaynaklardan beslenmektedir. Bu durum onların bütüncül bir şekilde ele alınmasını ve beslendiği ortak kaynakların açığa çıkarılmasını zaruri hale getirmektedir. Söz konusu durumdan hareketle bu çalışma, kendinden önce birikmiş olan akademik müktesebattan faydalanarak, komplo teorilerinin genel görünümü ve ortak terminolojisi hakkında bütüncül bir fikir vermektedir. Çalışmanın amacı, farklı temalardaki komplo hikâyelerinin beslendiği ortak tarihsel kaynakları açığa çıkarmaktır. Bununla beraber komplo teorileri konusunda daha sonra yapılacak çalışmalara, belirgin bir referans çerçevesinin inşa edilmesi arzulanmaktadır. Çalışmada gerek daha önce komplo inancını soruşturan akademik çalışmalardan, gerekse de komplo teorisyenlerinin yaygın olarak ele aldığı konulardan yola çıkılarak Tapınak Şövalyeleri, Masonlar, İlluminati, Yahudiler, derin devlet, dönmeler, Jön Türkler gibi öznelerin yanında, Büyük Ortadoğu Projesi ve Büyük İsrail Projesi gibi yaygın komplo teorileri ele alınmıştır. Bunların dışındaki temalar ve teoriler araştırmanın sınırlılığı olarak ifade edilebilir. Sonuç olarak bu çalışmada, komplo hikâyelerinin öznesi ve kompozisyonu ne kadar farklı olursa olsun, birbiriyle aşırı benzerliklere sahip olduğu ortaya konulmuştur. Bununla beraber Türkiye’deki

Akçakaya N (2023). Türkiye’de Komplo Teorileri: Temalar, Kökenler ve Kaynaklar Üzerine 1191 Bütüncül Bir Soruşturma. *Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1191-1224.

komplo teorisyenlerinin Batılı kaynaklardan ziyadesiyle beslendiği ve aslında komplo hikâyelerinin, birbirini tekrar eden bir anlatı biçimi olduğu görülmüştür. Hatta Türkiye'nin kendi sosyolojik dinamiklerinden ortaya çıktığı düşünülen komplo hikâyelerinde bile, biçim, içerik ve üslup itibarıyla Batı'da ortaya çıkan anlatıların izlerini sürmenin mümkün olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Komplo, Komplo teorileri, Komplo teorisyenleri, Komplo anlatıları.

Conspiracy Theories in Turkey: A Holistic Investigation on Themes, Origins, and Sources

Abstract

Conspiracy theories are becoming an increasingly important research topic worldwide. Encyclopedic studies and dictionary compilations are carried out in order to understand these stories in a holistic manner and to define their terminology. However, it is observed that academic studies on the subject of conspiracy theories in Turkey have a recent history and are generally organized in a fragmentary manner. There are very few studies in Turkish literature that provide information about the general appearance of these theories, which are considered in an interdisciplinary way. It seems that a few studies that conduct holistic investigations also ignore some important themes. Although empirical applications sometimes make a strict limitation mandatory, the fact that theoretical analyses ignore specific but important actors, themes, or stories makes it difficult to analyzing the general structure of conspiracy theories. As a matter of fact, there is a significant level of intertextuality between conspiracy narratives, and theories that seem to be different from each other today are largely use common sources. This situation makes it necessary for them to be handled in a holistic manner and to reveal the common sources they use. Based on the aforementioned situation, this study provides a holistic idea of the general appearance and common terminology of conspiracy theories by taking advantage of the academic acquis that has accumulated before it. The aim of the study is to reveal the common historical sources from which conspiracy stories on different themes are use. However, it is desirable to build a clear frame of reference for later studies on conspiracy theories. In the study, common narratives such as Knights Templar, Freemasons, Illuminati, Jews, deep state, donmes (converts), the Greater Middle East Project or the Young Turks, which are frequently discussed by both academic studies investigating conspiracy belief and conspiracy theorists, were examined. As a result, in this study, it has been revealed that conspiracy stories have extreme similarities with each other, no matter how different the subject and composition are. Additionally, it has been observed that conspiracy theorists in Turkey are use Western sources. In the fact conspiracy stories are a narrative form that repeats each other. Even in the conspiracy stories that are thought to have emerged

from Turkey's own sociological dynamics, it has been understood that it is possible to trace the narratives that have emerged in the West in terms of form, content and style.

Keywords: Conspiracy, Conspiracy theories, Conspiracy theorists, Conspiracy narratives.

Giriş

Son zamanlarda komplo teorilerinin hızla yayıldığına dair geniş bir söylem birliği mevcuttur. Hayatın hemen her alanına dair komplocu hikâyeler üretilmesinin ve yolunda gitmeyen her şeyin bunlarla izah edilmesinin çeşitli açılardan problemler doğurduğuna inanılmaktadır. Artık bu anlatılar sermaye, sağlık, cinsellik, derin devlet, azınlıklar ve uzaylılar gibi pek çok fenomeni içermekte; sayısı yüzbinleri bulan birbirinden farklı nitelikteki olaylara uyarlanmaktadır. Batı dünyası bu teorileri II. Dünya Savaşından sonra akademik bir inceleme alanı haline getirse de Türkiye'de konu, ekseriyetle son on yıldır çalışılmaktadır (Akçakaya, 2023). Ne var ki burada yapılan çalışmaların da genel olarak belirli tipten özneler ve temalara odaklandığı anlaşılmaktadır (Bali, 2008; 2016; Nefes, 2010; 2012; 2019; Aydın vd., 2017; Hepkon, 2012; Karaosmanoğlu 2021). Böylesine çözümlenmeler spesifik komplo iddialarının anlaşılması adına nitelikli katkılar sunsa da mesele komplo hikâyelerinin genel yapısının ve mantığının anlaşılması olduğunda, daha makro bir perspektifin ortaya konulması zorunlu hale gelmektedir.

Farklı komplo temalarını aynı çalışmada inceleyen araştırmacılar farklı hikâyelerdeki benzerliğin aslında basit bir taklitçilikten ibaret olduğunu iddia etmektedir (Başaran, 2020; Karaosmanoğlu, 2019; Campbell, 2020; Brotherton, 2018). Hatta bu tip çalışmalarda, komplo hikâyelerinin basit yönlerini keşfedebilmek için onların bütüncül olarak ele alınması gerektiğine dair örtülü bir inanç söz konusudur (Barkun, 2003). Bu açıdan ansiklopedik çalışmalarla komplo temaları ve özneleri kapsamlı olarak soruşturulmakta, sözlük çalışmalarıyla da farklı hikâyelerdeki ortak terminoloji gün yüzüne çıkarılmaktadır. Türkiye'de yapılan çalışmaların ise genelde parçalı bir niteliğinin olduğu görülmekte ve bu teorilerin ortak terminolojisi, aktörleri ve epistemolojisi ihmal edilmektedir. Bu açıdan Tapınakçılar, masonlar, dönmeler, İlluminati, derin devlet, Gladio, AB ya da NATO gibi komplocu olduğu düşünülen pek çok özne ayrı ayrı derinlemesine incelenirken, bunların dâhil edildiği hikâyelerin genel görünümünü, kökenlerini ve kaynaklarını ele alan bütüncül perspektifli araştırmalar oldukça azdır.

Türkiye'deki çoğu çalışma, komplocu olduğu iddia edilen spesifik öznelere ayrı ayrı odaklansa da bazı çalışmaların diğerlerine nispetle konunun genel görünümünü ele alma eğiliminin daha fazla olduğunu belirtmek gerekir. Bunlardan Karaosmanoğlu (2019), Gürpınar (2014) ve Hepkon (2007) masonlar,

İlluminati, tapınak şövalyeleri ve Yahudilerle ilgili komplo teorilerini bütünlüklü ve kapsamlı bir şekilde ele alan nitelikli çalışmalar yapmışlardır. Ancak bu çalışmalara ayrı ayrı bakıldığında, derin devlet temasının neredeyse hiç ele alınmadığı; BOP temasının, dönmelere ya da AB ve NATO gibi kurumsal yapılanmalara isnat edilen komplo iddialarının da yüzeysel incelendiği anlaşılmaktadır. Bununla beraber Bali (2008; 2016) ve Nefes (2010; 2012) gibi araştırmacılar spesifik olarak dönmeler ve Yahudileri konu edinirken; AB ve NATO gibi daha çok kurumsal nitelikleri olan örgütlere yöneltilen komplo iddialarını da Aydın ve arkadaşları (2017) ve nispeten de Gürpınar (2013; 2014) ele almıştır. İlâveten Hepkon (2012) Jön Türkleri, Nefes de (2019) derin devleti ele alarak spesifik örnekler vermiştir.

Elbette ki bu liste daha da uzatılabilir. Fakat bilhassa siyasal komplo teorilerini ele alan çalışmalarda, bazı temaların eksik olduğu ya da başka çalışmalarda işlendiği anlaşılmaktadır. Söz gelimi Nefes bir çalışmasında sadece dönmelere atfedilen komplo teorilerini işlerken (Nefes, 2012) başka çalışmasında derin devlet temasına odaklanmıştır (Nefes, 2019). Aynı durum diğer pek çok araştırmacı için de geçerlidir. Bütün bunların ötesinde ülke içerisinde siyasal fraksiyonların birbirini komplocu olarak işaret etme eğilimini müstakil bir başlıkta işleyen hiçbir çalışma bulunmamaktadır. Oysa gerek siyasi parti düzeyinde, gerekse de siyasal özne düzeyinde pek çok aktör, çeşitli hikayelerin içerisinde bir komplocu olarak işlenebilmektedir. Bu öznelere isnat edilen hikayelerin bütünlüklü bir şekilde ele alınmaması komplo teorilerinin genel görünümü ve mantığı hakkında fikir edinmeyi güç hale getirmekte, farklı temalardaki ortak kaynakların ve terminolojinin gözden kaçmasına neden olabilmektedir.

Komplo teorilerinin ekseriyetle basit bir taklitçilikten üretildiği savı üzerine inşa edilen bu çalışma, kendinden önce birikmiş olan akademik müktesebattan faydalanarak, komplo teorilerinin genel görünümü ve ortak terminolojisi hakkında fikir vermektedir. Çalışmanın amacı, farklı temalardaki komplo hikâyelerinin beslendiği ortak tarihsel kaynakları açığa çıkarmaktır. Burada, belirli bir kronolojiye bağlı kalarak komplo hikâyelerinin günümüzdeki şekline nasıl dönüştüğünün anlaşılması hedeflenmektedir. Türkiye'deki komplo teorilerinin genel yapısının ve mantığının bütüncül olarak anlaşılmasının, daha sonra yapılacak çalışmalara belirgin bir referans çerçevesi ve hareket noktası oluşturması umulmaktadır. Çalışmada gerek daha önce komplo inancını soruşturan akademik çalışmalardan, gerekse de komplo teorisyenlerinin yaygın olarak ele aldığı konulardan yola çıkılarak bazı özneler ve temalar ele alınmıştır. Tapınakçılar, Masonlar, İlluminati, Yahudiler, dönmeler, Jön Türkler, derin devlet, Gladio, NATO ve AB gibi öznelerin yanında, Büyük Ortadoğu

Projesi, Büyük İsrail Projesi gibi öznesi tam olarak belli olmayan siyasal komplo anlatıları birbirleriyle ilişkili bir şekilde ele alınmıştır. Bunların dışındaki temalar ve teoriler araştırmanın sınırlılığı olarak ifade edilebilir. Nitekim diğer anlatılar da büyük oranda yukarıda sıralanan öznelerle beraber işlenmektedir.

Kadim Bir Komplo Öznesi: Tapınak Şövalyeleri

Türkiye’de yaygın olan komplo teorilerine bakıldığında burada Tapınakçıların pek çok anlatıda merkezi bir özne olarak yer aldığı görülmektedir. Tapınak Şövalyeleri ile ilgili üretilen teoriler, farklı coğrafyalarda da görülen küresel nitelikteki kadim bir komplo temasını oluşturur. Bu örgüt, 1118 yılında Kudüs’e giden Hristiyan hacıları korumak için başlarında Hugues de Paynes’in olduğu 9 şövalye tarafından kurulmuştur (Çeken, 2019; Martin, 2004). Kendilerini İsa’nın yoksul askerleri olarak da adlandıran bu kişiler, Mescid-i Aksa’nın yanındaki Süleyman Tapınağını karargâh olarak kullandıkları için Tapınak Şövalyeleri ismini almıştır (Çeken, 2018). Tapınakçıların ilk zamanlarda Avrupa’dan Kudüs’e gelen hacıların, olası yağmalara karşı güvenliğini sağlamak gibi temel bir misyonu vardı. Fakat Haçlı Seferlerinde aktif olarak Müslümanlarla savaşması onlara ayrı bir şöhret katar ve Tapınakçılar, Hristiyan dünyasının takdirini toplar. Tarikata Avrupa’dan bol miktarda bağışlar gelir ve örgüt, kısa zamanda ciddi bir mali güce sahip olur. Hacıların parasını korumayı kendilerine ödev sayan Tapınakçılar, yolculukta onların paralarını güvence altına alabilmek için dünyanın ilk bankacılık sistemini geliştirirler. Bu sistemle yollarda Tapınakçı şubelerinden bir belgeyle para çekmek mümkün olur (Newton, 2006).

Bankacılık sistemini icat etmeleri, zamanla zor durumdaki krallara borç para verecek gücü elde etmeleri ve hassaten tefecilik üzerinden faiz toplamaları tarikatin ciddi bir hazine biriktirmesine sebep olmuştur. Öyle ki kuruluşundan 200 yıl geçtikten sonra hem krallara hem de papalara meydan okuyacak kadar büyük bir zenginlikten ve hazineden bahsedilir. Tarihçi Sean Martin (2004), Tapınakçıların bu denli hızlı yükselişinin sonucu olarak onların; *kilise içinde kilise* ya da *devlet içinde devlet* şeklinde bir organizasyona dönüştüğünü belirtir. Bir nevi ‘paralel devlet’ haline gelen Tapınakçılar, sahip oldukları güç dolayısıyla çok geçmeden çeşitli otoritelerin dikkatini çeker (Lord, 2013). Bir örgütün ya da cemaatin “devlet içinde devlet” olabilme potansiyeli bu dönemde ciddi bir şekilde dillendirilmeye başlanır. Fakat siyasal erke alternatif olma iddiasını taşıyan pek çok örgütte olduğu gibi Tapınakçılar, zamanla meşru siyasal ve dini otoritelerin dikkatini çekmeye başlamıştır. 1307 yılına gelindiğinde, Fransa Kralı IV. Philip’in, İngiltere ile savaşını sürdürebilmek için paraya ihtiyaç duyması Tapınakçıların sonunu getirmiştir. Tapınakçıların servetine göz diken Yakışıklı Philip, Papa V. Clemens’in desteğini de alarak 13 Ekim’de onların sapkın olduğu

iddiasıyla toplu olarak tutuklanmasını emreder. Tarikat mensupları Katoliklikten uzaklaştığı, haç üzerine tükürdüğü/işlediği, eşcinselliğe yöneldiği, Baphomet adlı şeytani bir puta taptığı, Hristiyan bebekleri kurban edip kanlarını kullandığı ya da büyücülük yaptığı gibi uzun bir suçlama listesiyle yargılanmıştır (Irwin, 2011; Phillips ve Milner, 2021).

IV. Philip'in düzenlediği gerçek komplo, Papa'nın yardımıyla başarıya ulaşır ve Tarikatın son büyük üstadı Jacques de Molay, 19 Mart 1314'te diri diri yakılır (Newton, 2006). Böylece Avrupa'nın her yerinde kapsamlı bir Tapınakçı avı başlar (Çeken, 2018). Bazı kaynaklara göre Avrupa'da Tapınakçıların adının anılması bile yasaklanır. Pek çok akademik otorite, tarikatın resmi olarak yaklaşık iki yüz yıl varlığını sürdürdüğünü ve bu kıyımdan sonra yok olduğunu dile getirirse de efsaneler hiç bitmez. Molay'in, ölümü esnasında, Fransa krallarının soyunu lanetlediği iddiası ve çok geçmeden hem papanın hem de kralın ölmesi (Irwin, 2011), Tapınakçı efsanesinin uzun yıllar yaşamasına neden olur. Tapınakçılara düzenlenen bu komplonun yanında, Philip'in tarikatın biriktirdiği hazineyi tam olarak ele geçirememesi ve kalan hazinenin nerede olduğuna ya da olup olmadığına dair kesin bir bilginin olmaması, tarikata ve hazineye dair üretilen efsaneleri daha da artırır. Böylece Tapınakçılarla ilgili hemen her sözün ucu bir şekilde komplo teorilerine gider. Zamanla gözden kaybolan bu teoriler, özellikle Fransız Devrimi'nde tekrardan dirilir ve daha çok görünür hale gelir (Irwin, 2011). Bu dönemde yer altına çekildiği düşünülen Tapınak Şövalyelerinin, Molay'in intikamı almak için Fransız Devrimini masonlarla beraber düzenlediği iddia edilir.

Bazı tarihçiler ve entelektüeller Tapınak Şövalyeleri ile masonluğu ilişkilendirirse de gerçekte kesin olan ilişki, örgütsel bir ilişki olmaktan daha ziyade semboller üzerinde kendini gösteren, semiyotik bir ilişki olarak tarif edilir (Lord, 2013). Örgütsel ilişki olduğuna dair ortaya atılan iddialar, komplo geleneğinin en önemli eserlerini teşkil eden ve 1797'de yayımlanan Barruel (1995) ve 1798'de yayımlanan Robison'un (1798) kitaplarında zirveye ulaşır. Bu kaynaklarda Fransız Devrimi, İlluminati ve masonların yanında Tapınak Şövalyeleri ile de ilişkilendirilir (Byford, 2011). Barruel ve Robinson'un çalışmaları modern komplo teorilerinin ilk örneklerini sunması; biçim, içerik ve üslup açısından bugünkü anlatıların temelini oluşturması bakımından kendisinden sonra oluşan komplocu literatürün ana kaynaklarını teşkil eder. Belki de modern anlamda ilk komplo teorisyenleri olarak görülebilecek bu kişiler, girift bir anlatı tarzının örneklerini verirler. Bu anlatının içerisinde birden fazla aktör ve hikâye aslı bir iddiayı desteklemek adına kullanılır. Barruel ve Robinson'un eserlerinden sonra, Tapınakçılar küresel nitelikteki pek çok komplo hikâyesinde kendisine

yer bulmuşlardır. 16. yüzyılda kurulan Gül Haçlılardan, günümüzdeki görsel unsurlara kadar pek çok fenomen, bu örgütle bir şekilde ilişkilendirilir. Hatta bu tarikatın halen kutsal kâsenin koruyuculuğunu yaptığına inanılır (Tuckett, 2004). Dünyanın farklı yerlerinde istenmeyen olaylarla sık sık ilişkilendirilen Tapınakçılar, Türkiye’de de Kurtlar Vadisi gibi dizilerde Arap Baharı, PKK ve Gezi olaylarıyla irtibatlandırılmıştır (Carney, 2019).

Tapınakçıların Mirasçısı Olarak Takdim Edilen Masonlar

Fransız devriminden sonra oluşan komplocu literatür içerisinde masonluk ve Tapınakçılık arasında ciddi irtibatlar kurulur. Masonluğun son iki yüzyıllık geçmişi bilinse de öncesi sırlar, efsaneler ve mitlerle kaplıdır. Araştırmalar modern masonluğu Ortaçağ İngiltere’sindeki duvarcıların oluşturduğu meslek birliklerine dayandırır (Özcan, 2003). Kuruluş felsefesinin ötesinde masonluk, özellikle XVIII. yüzyıl Avrupa’sında meslek birliğinin ötesinde başka bir şekle dönüşerek, yeni bir anlam ve amaçla yayılma imkânı bulmuştur (Oberhauser, 2020). Ritüelleri itibariyle daha çok bir tarikatı, iddiaları itibariyle de seküler bir STK’yı andıran masonlar, mason olmayanları localara almadığı gibi kendi üyelerinin de dışarıya bilgi çıkarmasını önemli oranda yasaklar. Bu açıdan örgüt, gizli olmasa da gizemlidir. Masonlar “masonluğu büyük ölçüde inşaat sanatının kalıplarından çıkmış, bu sanatın geleneklerini kullanarak tüm insanlığın yücelmesine çalışan, bunu kendi içlerinde tasarlayan, birbirlerine sıkıca bağlı erkekler birliğinin etkinliği olarak tanımlar” (Akt. Akdeniz, 2007). Bu haliyle masonlar insanlığa adanmış ve sırları olan bir dernek olarak kendisini sunar. Masonluğun kuruluşuna ve kökenine dair kesin bir bilgi olmasa da onlar, kendi tarihlerini oldukça geriye götürür (Anderson ve Franklin, 1734).

Tapınakçı tarikatı resmi olarak feshedilse de onların hikâyeleri masonluğun kurumsallaşmasında önemli bir yol gösterici olur ve masonlar, sözde Tapınakçı atalarından pek çok sembolü miras alırlar. XVIII. yükselen mason hareketinin, kendilerini neo-Tapınakçı olarak ifade etme düşkünlüğü buradan gelir. Bu hususta masonlar, XIX. yüzyılın başlarında Tapınakçıların halen var olduğunu söyleyip, Molay’dan sonra yeraltına çekildiği iddia edilen ve tarikatın tüm üstatlarını içeren sahte bir belge bile ortaya çıkartmışlardır (Martin, 2004). Böylece hem Tapınakçı efsanesinin daha uzun yaşamasına hem de kendilerine Tapınakçılar vasıtasıyla derin bir kök isnat edilmesine zemin hazırlamışlardır. Bu kadimleştirme çabası masonların komplo potansiyelinin abartılmasını koşullandırmıştır. Masonlar kendinden olmadığı halde tarihsel şahsiyetleri kendisinden biriymiş gibi göstermiş ya da mason karşıtı aktörler, mason olmadığı halde etkili ve ünlü şahsiyetleri masonluk ithamı ile hedef göstermiştir. Bu açıdan tarihsel süreç içerisinde masonlara ilişkin pek çok komplo teorisine

rastlamak mümkündür. İsa'yı çarmıha gerenlerin, Karl Marx'ın (Hepkon, 2012), XVIII. yüzyıl Avrupa'sındaki dinsel şüphecilik (Coward ve Swann, 2017), Hıristiyanlığa yönelik olduğu düşünülen saldırıların (Langer, 2021), Prenses Diana'nın ölümünün (Tuckett, 2004), 28 Şubat'ın, Madımak olayının, Atatürk'ün ölümünün ya da kendisinin, hassaten Türkiye'yi yönetenlerin öyle veya böyle masonlarla ilişkilendirildiği binlerce komplo teorisine rastlamak mümkündür.

Masonların da bir özne olarak yer aldığı modern komplo kültürünün, Fransız Devrimi'nin hemen ardından gelişen gizli topluluklar mitolojisine dayandığı görülür (Byford, 2011). Bu dönemde devrimin bir mason komplosu olduğu iddiası ciddi bir taraftar bulur (Aston, 2017). Hâlbuki masonlar dindar, deist, Aristokrat, Burjuva hatta devrimi destekleyen ve desteklemeyenlerden oluşan heterojen bir üye niteliğine sahipti (Karaosmanoğlu, 2019). Devrim atmosferindeki mason localarında yeni fikirler ortaya konulur, düşünceler eleştirel süzgeçten geçirilir, stratejiler araştırılır hatta devlet aleyhindeki politikalar belirlenir ve savunulurdu. Locaların örgütlenme ve çalışmasında sıkı bir gizlilik (sır) ilkesi esas alınırdı. Bu durum locayı dışarı kapalı hale getirdiği gibi üyeler için devlete karşı hem güven hem de seçkinlik duygusu verirdi (Çiğdem, 1997). Ama yine de sırlı yapının içerisinde, yönetime ölümcül zararlar verebilecek felsefe ve politikaların yapıldığının (Aston, 2017) bilinmesi, hem o dönemde hem de günümüzde komplo anlatılarına zemin hazırlamıştır. Devrimden hemen sonra neredeyse aynı anda yayımlanan iki çalışma masonların komplocu olarak sunulduğu modern siyasi komplo teorilerinin ilk örneklerini oluşturur (Oberhauser, 2020). Bu çalışmalardan ilki Augustin Barruel'in (1995) dört ciltlik çalışması diğeri ise John Robison'un kitabıydı (1798). Hem Barruel hem de Robison, devrimi gizli örgütlerin bir ürünü olarak gördüler. Kitapları çok fazla sayıda baskı yaptı ve Avrupa'nın birçok diline çevrildi (Akçakaya, 2023). Barruel ihtilali Hristiyan medeniyetini devirmeye çalışan gizli örgütlere bağladı ve 1806'da Simonini adlı bir subaydan aldığı mektupla, devrim komplosuna Yahudileri de dâhil etti (Byford, 2011; Langer, 2021). Barruel'in dört ciltlik çalışmasının bir kısmı yayımlanırken, Robison'un kitabı da çıktı ve Barruel'den atıf gösteren Robison-ki kitabın son cildinde de Barruel de Robison'a atıfta bulunur- benzer iddiaları dile getirdi (Karaosmanoğlu, 2019). Böylece her iki isim XIX. yüzyılda ABD'de yükselen mason karşıtlığına da ciddi bir katkı sunar (Brotherton, 2018).

Amerika'nın kuruluşu aşamasında anayasayı tasarlayan önemli aktörlerin büyük oranda mason olmasına karşın, masonların Amerikan'ın özgürlüğüne tehdit oluşturduğuna dair ciddi bir inanç mevcuttur. Özellikle devrimlerden sonra Amerika'da mason korkusu öyle bir noktaya gelir ki 1828 yılında Anti Mason Partisi [*Anti-Masonic Party*] bile kurulur. Parti, kendi bünyesinden kısa

sürede iki vali, düzinelerce siyasal aktör ve kongre üyesi çıkarır. Anti-Masonlar, masonluğu cumhuriyeti baltalayan ve Amerikalıları despotizme iten bir örgüt olarak görür (Olmstead, 2019). Bu yaklaşımı oldukça fazla eleştiren Hofstadter'e göre (1961) 1830'lardaki Anti-Masonik hareket, komplo saplantısını ciddi boyutlara ulaştırır. Burada masonluk cumhuriyete karşı kurulmuş bir komplo olarak bazı ihanetlerden sorumlu tutulur. Onlar federal ve eyalet yönetimleriyle bağdaşmayan ayrı bir imparatorluk ve yargı sistemi oluşturmakla suçlanır. Tıpkı tapınakçılar gibi meşru siyasal otoritelere alternatif olmak isteklerinin olduğu düşünülür. Mason polislerin, şeriflerin, jürilerin ve hâkimlerin mason suçlular ve kaçaklarla iş çevirdiklerine; basındaki masonların, kendilerine ilişkin çıkacak menfi haberleri engellediklerine inanılır. Hofstadter Amerikan siyasetindeki bu saplantıların izini XVIII. ve XIX. yüzyıllarda sadece masonlar üzerinden çözümler. Aynı zamanda Katolikler, göçmenler, illuminati ve anarşistlere ilişkin de benzer saplantıların olduğunu dile getirir. ABD'de olduğu gibi Avrupa'da da bu tip inanışlara rastlamak mümkündür (Knight, 2007; Byford, 2011).

Batı'dakine benzer bir durum Osmanlı devletinin son zamanlarında ama özellikle de cumhuriyet Türkiye'sinde görülür. Osmanlı Devleti'nde bilinen ilk mason örgütlenmesi XVIII. yüzyılın başında kurulmuştur (Layiktez, 1999). XIX. yüzyıla gelindiğinde ise masonlara ilişkin yayınlar çoğalmıştır. Yayımlanan kitapçıklara bakıldığında burada temelde iki olgu dikkat çekmektedir: Bunlardan birincisi bu kitaplar ya tercümedir ya da yazarlar, Avrupa'dan etkilenmiştir. İkinci olarak, bu etkilenmeye rağmen yazarlar her ne kadar mason karşıtı ifadeler yer verseler de henüz Avrupa'dakilere benzer komplo teorilerine rastlanmamaktadır. Aksine Osmanlı'da Harputizade Hoca İshak Efendi ve Şemsettin Sami gibi bazı aktörler, masonluğu tarafsız veya müspet olarak değerlendirmişlerdir. Ama yine de Osmanlı masonluğunun uzun süre yabancıların ve gayrimüslimlerin kontrolünde, dışa bağımlı bir karaktere sahip olması, ona büyük oranda temkinli yaklaşılmasını koşullandırmıştır. Buna rağmen masonlarla en çok problem yaşadığına inanılan II. Abdülhamid, masonları siyasete karışmadıkları sürece engellememiştir. Abdülhamid'in mason olduğu bilinen insanlara önemli görevler vermekten çekinmemesi bunu destekler mahiyettedir (Hepkon, 2012). Onun masonlukla ilgili en önemli ve belki de tek sorunu, selefi ve ağabeyi olan V. Murad'ın masonik bağlantılarla kendisine karşı bir tehdit oluşturma ihtimaliydi (Hepkon, 2012). Nitekim mason olan V. Murat, tahta yeniden geçirilmek için masonlar tarafından kaçırılmış, Abdülhamid açısından gerçekten de bir risk haline gelebilmiştir. Buna benzer olaylar masonlara ilişkin endişeyi daha da yüksek düzeylere çıkarabilmiştir.

Basham'a göre (2018) masonlara ilişkin komplo teorisyenlerinin endişesi

doğal bir tepkidir. Çünkü gizli toplum fikri kaçınılmaz olarak *saklanan sır nedir?* sorusunu getirmektedir. Benzer şekilde Dentith (2014) gizlilik ilkesinin şaibeli bakışlara davetiye çıkardığını ifade eder. Ona göre gizlilik, gayriahlaki olarak görmek için yeterli olmasa da her türlü şüpheye davetiye çıkarır. Arnold ise (2008) gerçekte bir mason komplosu varsa, bunu sadece ona inananların göreceğini belirtir. Ama bütün bunlara rağmen masonlarla ilgili en büyük komplo ithamı olan Fransız Devrimi'nde bile masonların oynadığı rol belirsizliğini halen korumaktadır (Oberhauser, 2020). Hatta masonların arkasında olduğu iddia edilen pek çok olay için benzer bir durum söz konusudur. Burada sorun, komplo teorisyenlerinin masonları diğer gizli örgütlerle beraber ele alarak, büyük teorilerin içinde boca etmesidir (Thalman, 2019). Gerçekte masonluk bazı gizli topluluklarla yakın bir ilişki içerisinde olmuş olsa da (Tuckett, 2004) bunu küresel düzeyde bütün topluluklar için söylemek güçtür. Ne var ki artık Türkiye'de masonlar, *Gül Haçlılar* denilen Hristiyan tarikatından, siyasal İslamcılara kadar istenmeyen her türlü oluşum ile irtibatlandırılır. Siyasallaşmış figürler, kendisinden olmayanları masonlukla itham edebilmektedir.

Aydınlanmanın Şeytani Figürü: İlluminati

Fransız devrimine dair üretilen komplo iddialarının içerisinde, Tapınakçılar ve masonların yanında İlluminati olarak adlandırılan bir örgütün de merkezi bir önemi olduğu görülmektedir. İlluminati örgütü 1776'da Almanya'da Adam Weishaupt tarafından Bavyera'da kurulmuş ve XVIII. yüzyılın sonlarında masonların içinde gizli bir grup olarak varlığını sürdürmüştür (Gürpınar, 2014). Sözlük anlamıyla *aydınlanmışlar* ya da *aydınlananlar* kelimelerine denk gelen İlluminati, bizatihi Aydınlanma öğretisiyle ilişkilendirilir (Pasley, 2003; Hodapp ve Von Kannon, 2014). Örgüt tıpkı masonlar gibi Aydınlanmanın akılcılığını ve din karşıtı değerlerini savunup eğitimin iyileştirilmesi adına kampanyalar yürütmüştür (Byford, 2011). Eşitlik ve kardeşlik gibi temalar üzerinden hareket eden kurucu üyeler; başlangıç aşamasında bazı mason localarına sızmış (Dentith, 2014), İlluminati örgütlenmesini ve hiyerarşisini oluşturmak için mason örgütlenmesindeki sırrı çözmeye çalışmıştır. İlluminati üyeleri mason localarındaki insan kaynağını kendi örgütlerinin büyümesi için kullanmış, localardan kendilerine üye tedarik etmişlerdir (Brotherton, 2018). İlâveten başka etkili kurumlara da sızarak değişimi içeriden tetiklemeye ve Aydınlanma ideallerini yaymaya çalışmışlardır. Bu anlamda İlluminatiyi, kilisenin bir uydurması olarak değil, gerçekten de masonlarla paralel çizgide olan ve siyaseten yıkıcı bir örgüt olarak görenler söz konusudur (Phillips ve Milner, 2021). İlluminati tıpkı masonlar ve Tapınakçılar gibi dönemin meşru siyasal örgütlenmesi için alternatif teşkil etme amacındaydı. Bavyera İlluminatisi dönemin muhafazakârları açısından yıkıcı; aydınlanma yanlıları için

de reformist ve ilerici bir örgütlenmeydi. Bunun için Fransız Devriminden kısa bir zaman sonra, devrimin bir komplo olduğu iddiasını dolaşıma sokan Barruel ve Robison, komplocu olarak sadece Tapınakçıları ve masonları değil, aynı zamanda İlluminatiyi de hedef göstermiştir.

İlluminatinin düşmanlarından Barruel'e (1995) göre örgüt lideri Weishaupt, iyilik yapma gücünden yoksun; bilgelik alanında embesil; kötülük ve yıkım sanatlarında etkili; kurnazlıkta hünerli; yalan, ahlaksızlık ve kötülükte verimli; eylemlerinde acımasız bir şahsiyetti. Bu dinsiz adam vicdan azabından yoksun bir ateist; derin bir ikiyüzlü; dinsizlik ve anarşi için komplolar üretebilecek tüm enerji ve ahlaksızlığa sahipti. Kötü niyetli baykuş gibi güneş ışınlarından kaçınarak, etrafına karanlık yayardı. Dehşet verici ilkeleri olan, tanrıdan nefret eden bir adamdı. Weishaupt, tüm medeni ve siyasi yasaların yıkılmasına; dinin devrilmesine yol açmıştı. Bununla da yetinmeyip istisnasız her dini, her hükümeti devirmek amacındaydı. O, gerektiğinde dini, gerektiğinde masonluğu kullandı. Kötü amaçları için tüm komplocuları bir araya getirdi. Bu ifadelerin sahibi olan Barruel'in, İlluminatinin kurucusu olan Weishaupt'a olan öfkesi hiçbir zaman dinmedi. Onu ve örgütünü pek çok kötücül şeyle ilişkilendirdi. Hatta Weishaupt'un kurduğu örgütün arkasında Kant'ın olduğunu bile iddia etti (Gürpınar, 2014).

Bir başka İlluminati düşmanı olan Robison (1798) ise dini konularda gençlerin aklını bulandıran Weishaupt'un, dünyayı yönetecek bir örgütün kurulmasını uzun zamandır planladığını belirtir. Tıpkı diğer komplo anlatılarında olduğu gibi İlluminatiyi ve kötücül amaçlarını kadimleştirir. Robison, bu örgütün Hristiyanlığı ortadan kaldırmak ve tüm sivil hükümetleri devirmek gibi bir isteğinin olduğunu paylaşır. Hükümet, tehlikeli gizli toplantıları yasakladığında, İlluminati ortadan kalkmış ve Weishaupt Bavyera'dan sürülmesine rağmen Robison örgütün dağıldığına ve gerektiği gibi cezalandırıldığına hiçbir zaman inanmaz. Onların halen masonluğun bir eklentisi olarak var olduğunu düşünür. Tapınakçıların yer altına çekildiği iddiası, İlluminati için de kullanılır. Robison devrimin itici gücünün halk olduğuna inanmaz ve tıpkı Barruel gibi onu gizli örgütlerin bir ürünü olarak görür. Ne var ki en fazla 1400 üyesi olan İlluminatinin masonları veya başka herhangi birini kontrol ettiğine ya da önemli bir siyasi nüfuza sahip olduğuna dair hiçbir kanıt yoktur (Hepkon, 2007; Byford, 2011). Nitekim Bavyera hükümeti İlluminatinin faaliyetlerinden haberdar olduğunda 1785 yılında gizli örgütleri yasaklamış, 1786'da Weishaupt sürülmüş, 1787'de de örgüt dağılmıştır (Barkun, 2003; Dentith, 2014; Gürpınar, 2014).

Barruel ve Robison, diğer komplo teorilerini de birleştirip etkisi günümüze

kadar sürececek kolajlanmış bir komplo teorisini icat ettiler. Tapınak Şövalyeleri, masonlar, İlluminati, Yahudiler hatta irili ufaklı daha pek çok örgütün fail olarak gösterildiği bu tip teorilerde; hikâyeler başka coğrafyaları da içine alan zaman ve mekân üstü bir tarzda inşa edilmiştir (Hagemeister, 2022). Söz konusu komploculara ilişkin anlatılar, daha önceleri de dile getirilmiş olsa da bu kadar kompleks, çok boyutlu ve çok aktörlü bir komplo teorisi belki de ilk defa kaleme alınmıştır. İlluminati gerçekte masonluğun bir türevi olmaktan daha ziyade, onların eksiklikleri üzerine inşa edilen ve masonları rakip olarak gören bir örgüt olmasına rağmen masonlukla ilişkilendirilmiştir. Üstelik İlluminati kitleleri küçümseyen, onlarla devrim yapabilecek kadar ilişki kuramayan, hatta kendi içerisinde sürekli muhalif çıkaran zayıf denilebilecek bir örgüttü (Hepkon, 2007; Hodapp ve Von Kannon, 2014). Gerçekte İlluminati kısa ömürlü olsa da dünya çapında halen birçok popçu İlluminatinin kuklaları olarak etiketlenmekte ve gençliği zihin kontrolü kullanarak zehirlemekle suçlanmaktadır (Brotherton, 2018; Madisson ve Ventsel, 2021). Bu açıdan örgütün çeşitli yöntemlerle dünyayı yönettiği iddiaları, farklı ülkelerde farklı aktörler üzerinden karşılık bulmakta, İlluminati teması diğer komplo teorilerine ilham kaynağı olmaktadır.

Eski futbolcu David Icke, uzaylı kertenkelelerin (sürüngenimsi ırkın) gizli entrikalar ile dünyayı yönettiğini iddia eder. Bu kertenkeleler çocuk kurban etme törenleri düzenlemekte, kan içmekte ve baykuşlara tapmaktadır. Ona göre Bush gibi birçok ünlü isim bu uzaylı kertenkelelerin safında yer almakta; Birleşmiş Milletler, Bilderberg, medya ve internet gibi dünyadaki pek çok kurumu da bunlar kontrol etmektedir (Campbell, 2020). Bugün sürüngenimsi ırk iddiası ile İlluminati çeşitli yönlerden ilişkilendirilmekte ve Icke'in teorisine göre İlluminati bir uzaylı örgütüdür (Barkun, 2003; Hodapp ve Von Kannon, 2014). Nihai olarak İlluminati, bütün kötülükleri göstermek için kullanılan bir sembol haline gelmiştir. Bu nosyonun içi, tıpkı *Yeni Dünya Düzeni* kavramında olduğu gibi değişik coğrafyalarda ve zamanlarda farklı şekillerde doldurulmuştur. Normalde *Yeni Dünya Düzeni* soğuk savaş döneminden sonra oluşan düzeni anlatmak için kullanılırken, günümüzde İlluminatinin dayattığı bir düzen olarak tarif edilmektedir. Bazılarına göre bu düzen ile *Tek Dünya Devleti* yaratmak amacı söz konusudur. Ama bu devletin komünist mi kapitalist mi olacağı noktasında, taban tabana zıt teoriler vardır (Karaosmanoğlu, 2019; Pasley, 2003; Barkun, 2003).

Yahudi Komplosu ithamının Yeniden Yükselişi: Protokoller

Barruel, Simonini adlı askerden aldığı mektupla komplo olarak gördüğü devrime diğer gizli örgütlerin yanında Yahudileri de eklemişti (Byford, 2011; Oberhauser, 2020; Langer, 2021). Mektupta Yahudilerin dünyayı yönetme amacının

olduğu, Hristiyanların Yahudileştirilmeye çalışıldığı, İlluminatinin kurucusu Weishaupt'un esasında bir Yahudi olduğu gibi iddialar gündeme getirilmişti (Hepkon, 2007). Ne var ki devrim şokunun geçip İlluminatinin gittikçe soyut bir hale gelmesiyle, komplo fantezisinin odağı daha görünür bir özne olan Yahudilere kaydı. Elbette ki İlluminati iyiden iyiye unutulmadı ama XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra, sözde dünya komplosunun arkasındaki İlluminati ve masonlar, yerini Yahudilere bırakmaya başlamıştı. Hatta diğer gizli topluluklar artık Yahudilerin piyonları olarak görölüyordu (Byford, 2011; Rice, 2020). Zaten Yahudiler Fransız Devriminden sonra, devrimin eşitlik ilkesine istinaden, kazanım sahibi de olmuşlardı. Bu kazanımlar, zamanla Yahudilerin devrimin arkasındaki asıl güç olarak görölmesini koşullandıracaktı (Hepkon, 2012). Nihayetinde komplo mantığı *Cui bono* yani kimin yararına sorusunu sorarak işliyordu. Bu mantığa göre şayet Yahudiler devrimden dolayı bir kazanım sahibi olmuşlarsa, devrim, Yahudilerin bir ürünü olarak görülebilirdi.

Yahudilerin komplocu olarak gösterildiğı hikâyeler, devrimden çok daha eski dönemlerde de mevcuttu. Bu kadim anlatı külliyatı, devrimden sonra Yahudilere isnat edilecek komplolar için güçlü bir destek sağlayacaktı. Yahudilere ilişkin anlatılar ilk olarak XIV. yüzyılda Katolik Avrupa'da belirginleşmeye başlasa da bu komplo hikâyelerinin kökeni XI. yüzyıla kadar dayanır (Başaran, 2020). Bu dönemde ortaya çıkan Kara Veba, komplocu Yahudi imgesinin oluşması için belirleyici bir rol oynamış, pek çok farklı salgın ve hastalık Yahudilerle ilişkilendirilmiştir (van Prooijen, 2018). Campbell'e (2020) göre XIV. yüzyılda vebayı yaymak ve suları zehirlemekle suçlanan Yahudilerin, 1348'den 1351'e kadar sadece 3 yılda, 200'den fazla cemaati yok edildi. XV. yüzyıla gelindiğinde ise bu sefer Yahudi erkeklerin kuyrukları olduğuna ve regl gördüklerine inanılmaya başlandı. Yahudilerin regl aşamasında kan kaybını telafi etmek için Hristiyan çocukları öldürüp yedikleri iddia edildi. Kan iftirası olarak da tarihe geçen bu itham, daha sonraları modern antisemitizmin de temel taşı oluşturmıştır (Phillips ve Milner, 2021). XI. yüzyıldan bugüne kötü hava koşullarından, medyayı kontrol etmeye kadar, devrimin öncesine ve sonrasına denk düşen pek çok komplo ithamı Yahudilere yöneltilmiştir. Yaygın iddiaya göre dünyayı Yahudiler yönetmekte; "üç", "beş" ya da "yedi" gibi sayısının kaç olduğu tam olarak belli olmayan Yahudi ailesi, dünyanın yönetiminde neredeyse tek söz sahibi aktörler olarak görölmektedir.

Yahudilere ilişkin teorilerin en kapsamlı ve cüretkâr olanı dünyanın Yahudiler tarafından yönetildiğı iddiasıdır. Bu iddia, mezkûr anlatı geleneğinden beslenmektedir. Yüzyıllardan beri yazılı ve sözlü kültür, şeytani Yahudi imgesinin yerleşmesi için oldukça fazla materyal üretmiştir. Bu anlatı geleneğini oluşturan

külliyyatın içerisinde *Siyon Liderlerinin Protokolleri* adlı metin oldukça önemli bir rol oynamıştır (Durant ve Lambelin, 1992). Protokoller, seçkin Yahudilerin gerçekleştirdikleri bir konferansın belgeleri olarak takdim edilir (Hepkon, 2012). İlk defa 1903'te Rusya'da yayımlanan metin, yayımlandığı günden bu yana Yahudilerin dünyaya hâkim olma planlarının delili olarak büyük ilgi görür. Kısa zamanda metnin beceriksizce düzenlenen bir sahtecilik olduğu (Rice, 2020) ve bazı kısımlarının III. Napolyon döneminde yazılan Fransızca bir hicivden alındığı anlaşılrsa da metin tarihteki etkisini hiç kaybetmez (Campbell, 2020). Protokoller, *Büyük Lider*'in kendisine intisap eden müritlerine verdiği yirmi dört kısa vaazdan oluşur. Burada dünyaya hâkim olma planları ayrıntılı bir şekilde ifade edilir ve Yahudilerin lider olduğu bir dünya diktatörlüğü savunulur. Bunun için demokrasinin nasıl terk edileceğine ve Yahudilerin dünyada nifak tohumları ekmesi gerektiğine ilişkin tavsiyeler verilir. Protokoller, Yahudilerin dünyayı fethetme stratejilerini ortaya koysa da burada isim, tarih ve yer zikredilmez. Bu durum protokol hikâyesinin sonsuz şekilde uyarlanabilmesine zemin hazırlar. Protokolleri okuyan birisi, dünyadaki herhangi bir şeyi Yahudilerin entrikası olarak açıklayabilir. Buna meyilli bir okuyucunun yapması gereken tek şey, yaşadığı toplumdaki hangi aksaklığı Yahudilere yüklemek istediğini keşfetmektir. Devrimleri, savaşları, krizleri, liderlerin entrikaları üzerinden okumak mümkündür (Brotherton, 2018).

En büyük çalıntı metinler arasında gösterilen protokoller, dünyada olup biten birçok şeyi Yahudilere atfedebileceğimiz bir içeriğe sahiptir. Protokoller dönemin atmosferi içerisinde Henry Ford gibi ünlü isimler tarafından da bastırılır (Karaosmanoğlu, 2019). Gerçi Ford, metnin sahte olduğunu anladıktan sonra özür dilese de metin bir kere Ford bayileri aracılığı ile yayılmış ve dünyanın gündemine oturmuş olur (Langer, 2021). Daha sonra Hitler'in de protokolleri okuduğu, kendi kitabında ona yer verdiği hatta soykırım için protokolleri bir meşruiyet enstrümanı olarak kullandığı iddia edilir. Bugün cazın popülerleşmesinden, sakızın dağıtılmasına; fuhuşun, alkolün hatta güzel köpek yarışmalarının teşvik edilmesine kadar pek çok şey liderlerle ilişkilendirilir (Brotherton, 2018). Ama protokollerin en yıkıcı etkisi Almanya'da görülür. Hitlerin protokollerin etkisiyle I. Dünya Savaşı'ndan sonra yaşanan ekonomik felaketi Yahudilere mal etmesi, Yahudilere karşı uyuyan nefretin canlanmasına ve Holokost'un önünün açılmasına neden olur (Campbell, 2020; van Prooijen, 2018). Böylece Yahudiler her şey için sorumlu gösterilir ve binlerce Yahudi'nin kurban edildiği gerçek komplolar kurulur (van Prooijen, 2018).

Bugün sermayeye atfedilen pek çok komplo teorisinin, bir şekilde antisemitik bir tona büründüğü görülür (Madisson ve Ventsel, 2021). Sermaye sahipleri

genelde Yahudilikle ilişkilendirilir ve bu ilişki biçiminin doğasında şeytani koalisyonlar olduğu düşünülür. Mesele Yahudiler olduğunda, emperyalizm pragmatist kökeninden soyutlanır, salt şeytani bir Yahudi projesi olarak takdim edilir (Hepkon, 2012). Tarihte içerisinde özellikle Hristiyan dünyasının Yahudilere atfettiği paranormal komplo ithamlarının gerçekliği çoğu zaman sorgulanmıştır (Dentith, 2018). Burada Protokollerle beraber yükselişe geçen Tek Dünya Devleti, Yeni Dünya Düzeni ya da Yahudi Diktatörlüğü gibi iddialar hem beslendiği metne istinaden hem de bu iddiaların siyaset bilimi, sosyoloji ve uluslararası ilişkiler açısından ne kadar mümkün olduğuna matuf daima tartışılmıştır (Hagemeister, 2022; Madisson ve Ventsel, 2021). Yahudilerin kadiri mutlak bir pozisyonda bulunmadığına dair güçlü bir söylem birliği mevcuttur. Ama yine de buna yönelik inançlar dünyanın farklı coğrafyalarında mevcuttur (Douglas vd. 2019; Arnold, 2008; van Prooijen, 2018). Yahudilerin sermaye ile kurdukları güçlü ilişki kabul edilse de bunun dünyayı yönetme kapasitesinin olduğuna yönelik her zaman belirgin bir şüphe vardır. Sosyal bilimler içerisinde Yahudilerin dünyayı yönetmeye niyetli olup olmadığından daha ziyade, bunun ne kadar mümkün olduğu sorgulanmaktadır (Akçakaya, 2023). Yahudiler özelinde bu tip iddialar bir yandan ayrımcılığı körüklerken diğer yandan da Yahudi gücü efsanesine dair bir reklam etkisi yaratmaktadır (Aktay, 2010).

Taklitçi Bir Anlatı: Dönme ve Jön Türk Komplosu

Yahudilere ilişkin komplo teorilerinin tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de kayda değer bir karşılığı vardır. Ancak Türkiye’deki durum dünyanın geri kalanından farklı olarak özgün bir detayı içermektedir. Türkiye’de başlangıçta Yahudi olan, sonradan ihtida ettiğini söyleyen dönmeler topluluğu bu özgün durumu teşkil etmektedir. Burada en az Yahudiler kadar dönmelere de komplo isnadında bulunmaktadır. Türkiye’de Sabetayist ya da dönme komplosu olarak tarif edilen anlatılar, yerel ve özgün komplo teorilerini ihtiva etmektedir (Herzog, 2014). Dönme anlatıları küresel düzeyde Yahudilere ilişkin üretilen komplo teorilerinin yerel bir versiyonu olması hasebiyle, ayrı bir başlık altında değerlendirilmeyi hak etmektedir. Bu açıdan yerli komplo teorileriyle ilgili oldukça ciddi çalışmalar yapan Türkay Salim Nefes’in (2010; 2012), komplo temaları içerisinde Sabetayist ya da dönme olarak işaret edilen öznelere merkezi bir önem atfettiği görülür. Nefes’e göre Yahudi kökenli Sabatay Sevi’nin XVII. yüzyıl Osmanlısında kendini mehdi olarak ilan etmesi, Yahudi otoriteleri ciddi bir şekilde rahatsız etmiştir. Daha sonra Osmanlı’dan yardım isteyen Yahudiler, Sabatay Sevi’nin idamla yargılanmasını sağlamışlardır. Sevi, yargılanma sürecinde takipçileri ile beraber idamdan kurtulmak için İslam’ı kabul ettiğini ve Yahudilikten döndüğünü söylemiştir. Böylece söz konusu grup o tarihten itibaren Sabetayist ya da dönme olarak isimlendirilmiştir. Zamanla Sabetayistler,

Müslüman gibi davranmış ama bazı Yahudilik inançlarını da kültürel olarak sürdürmüşlerdir. Ne var ki süreç içerisinde tam anlamıyla ne Müslüman ne de Yahudi olarak tanımlanmışlardır. Dönmeler bazı İslami ibadetleri uyguladığı için Yahudilerden, Sevi'ye olan inanışları gereği Müslümanlardan ayrılmışlardır (Hepkon, 2007; Bali, 2008).

Dönmelerin komplo literatürüne girmesi, XIX. yüzyılın sonlarında, Jön Türkler ile yakın bir ilişki kurduğu zaman dilimine rastlar. Dönmeler II. Abdülhamid'in devrilmesinde etkin olan kadroların içinde bulunmuş, Jön Türklerin daha sonra bir Yahudi (dönme) hareketi olarak görülmesini koşullandırmışlardır (Zarcone, 2008). Kurmuş oldukları modern okullar, bürokrasideki etkinlikleri ve toplumsal konumları itibarıyla dönmeler, önemli sosyolojik dönüşümlerin içerisinde bulunmuşlardır. Osmanlının yıkılmasından sonra da Türkiye Cumhuriyeti'nde etkinlikleri tedrici olarak azalmıştır. Ne var ki bu güçten düşme durumu komplo düşüncesinde mümkün görülmemiş, Cumhuriyet'in kuruluşunda merkezi rol oynayan pek çok aktöre dönmelik isnadında bulunulmuştur (Tangün, 2018; Hepkon, 2007). Türkiye'nin kuruluşunda dönmelerin belirgin bir rol oynadığı iddiası özellikle İslamcılar tarafından dillendirilmiştir. Konuyla ilgili hâkim İslamcı anlatı, ilk olarak 1940'ların sonlarında Necip Fazıl tarafından inşa edilmiş ve bu söylem sonraki nesiller tarafından yeniden üretilmiştir (Gürpınar, 2020).

Sevi, Mesihliğini 1648'de ilan etse de dönme cemaatinin komplocu literatüre tam anlamıyla girmesi büyük oranda Jön Türkler ile beraber hızlanan modernleşme sürecinde olmuştur. Modernleşme, dönmeleri daha çok görünen ve bilinen bir grup haline dönüştürmüştür. Komplocu literatür içerisinde modernleşme, topyekûn bir dönme projesi olarak bile görülmüştür. Osmanlıdaki dönmeler, eğitilmiş insan imal ettikleri için devletle ilişkisini güçlü tutmuş, resmi politik ajandaya çabuk intibak etmiş ve modernleşmeyi kendilerine yönelen baskılardan kurtulmak için bir çare olarak görmüşlerdir. Bu durum onların batılılaşma yörüngesine hızlı girmelerine neden olmuştur. Özellikle hurafelere karşı meydan okuma iddiasında olan protest tavır, zamanla bizatihi padişahın kendisine yöneltilmiştir. Bu açıdan dönmelerin II. Abdülhamid'in devrilmesini, İttihat ve Terakki Cemiyetini, dolayısıyla da Jön Türk hareketini güçlü bir şekilde desteklediği görülür (Hepkon, 2007; Nefes, 2012). Daha sonra bu destek, ittihatçıların ve Jön Türklerin tamamının dönme olduğuna ilişkin bir tevatürün oluşmasına hizmet etmiştir. 1923-1960 yılları arasında görev yapan ilk üç cumhurbaşkanı da dâhil olmak üzere modern Türkiye'nin kurucularının eski ittihatçılar olması; ayrıca 1889-1908 yılları arasında Jön Türklerin daha sonra kurulacak olan modern Türkiye'nin resmi ideolojisini oluşturması; bu ideolojinin bugün bile Türkiye'nin entelektüel ve siyasal yaşamı üzerinde etkisini devam

ettirmesi bu iddiaları güçlendirmek için kullanılmaktadır (Hanioğlu, 1995). Anlatıya göre Jön Türkler, Osmanlı devletinin yıkılışından veya içinde bulunmuş olduğu kötü durumdan sorumluydu (Bali, 2008). Elbette ki bu sorumluluk Jön Türklerin bazı eylemlerinin istenmeyen bir sonucu olarak okunmamıştır. Kötüye gidişin bilinçli ve planlı bir şekilde organize edildiği, yerli komplocu söylemin belirgin iddialarından birisini oluşturmuştur. Jön Türklerin içerisinde bulunan masonlar ve dönmeler bu tip komplo iddiaları için delil gösterilmiştir.

Komplocu ilgi Jön Türklerin içerisindeki masonların varlığını sonraki olayların bir komplo olarak görülmesi için kullanmıştır. Gerçekten de masonlar, geç Osmanlı döneminde en aktif muhalif örgütler arasındaydı (Hanioğlu, 1995). Masonların Osmanlı topraklarındaki yapılanması büyük oranda modernleşme yanlısı aktörlerin yönetime karşı örgütlenmesini sağlamış, Aydınlanma düşüncesinin farklı tonlarda savunulmasına neden olmuştur (Layiktez, 1999). Fakat masonların sadece Jön Türkler arasından çıkmadığını da belirtmek gerekir. Bugünkü İslamcılık akımının önemli isimleri olarak anılan birtakım kişilerin de mason olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla bazı İslamcıların masonluğa karşı müspet ya da tarafsız duygular beslediği rahatlıkla ifade edilebilir. Mesela Müslüman önderlerden Emir Abdulkadir Fransız Büyük Doğu Locası'na kabul edilirken, İslamcı düşünürlerden Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh gibi isimlerin sonradan mason olduğu bilinmektedir. Said Nursi gibi bazı isimler ise Jön Türklere yönelik masonluk suçlamalarını İstibdat tarafından yayılan bir şey olarak görmüş, ittihatçıların içindeki masonların çok etkili olmadıklarını iddia etmiştir. Ama yine de İslamcı aktörlerin masonluğa karşı tavrının 1908'den sonra önemli ölçüde değiştiği de bilinmektedir (Hepkon, 2012; Zarcone, 2008). Çünkü II. Abdülhamid'in devrilmesi, İslamcılar için bir değer olan Hilafetin öngörülemez bir şekilde ilgasına yol açmıştı (Bali, 2008).

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Siyonizm'le ilişkisinin kendisinden önce ve sonra iktidara gelenlerden farklı olmadığı, hatta bazı kişilerin masonluk gibi yapılanmalara oldukça fazla eleştirel yaklaştığı bilinmektedir (Hepkon, 2012). Fakat komplocu gelenek içerisinde özel olarak ittihatçılar genel olarak da Jön Türkler, yekpare olarak işbirlikçi ve devletin sonunu getirme niyetinde olan Siyonistlerle çalışan komplocular olarak takdim edilmiştir. Gerçekte birbirinden çok farklı olan bu kişiler, çeşitli düşünceler arasında savrulmalar yaşamakta (Zarcone, 2008) farklı önerilerle Osmanlının devamı için çalışmalarını sürdürmekteydiler. Aralarında II. Abdülhamid'i tahttan indirmek dışında neredeyse hiçbir ortak yön yoktu (Hanioğlu, 1995). Mevcut ortak yön ise komplo teorilerine alan açmış, Jön Türklerin tekdüze aktörler olarak görülmesine neden olmuştur. Elbette ki Jön Türklerle ilgili komplo teorilerini besleyen dış kaynaklar

da söz konusuydu. Avrupa'da Fransız devrimi ile başlayan komplocu literatürün Türkiye'ye gecikmeli de olsa yavaş yavaş taşındığı, özellikle Yahudiler ve masonlara ilişkin Batılı söylemin yerli komplo teorilerini etkilediği görülür. Jön Türklere ilişkin dile getirilen komplo iddialarının Batılı kaynaklardan beslenmiş olan iki aktör tarafından dolaşıma sokulduğu söylenebilir. Bunlardan ilki 1908 yılı Türkiye Raporu'yla İngiliz Büyükelçisi Gerard Lowter, ikincisi ise Türkiye'deki anılarıyla İngiliz diplomat Gerald H. Fitzmaurice'tir (Hepkon, 2012; Lowter, 1909; Akçakaya, 2023). Her iki kaynakta da yolunda gitmeyen bazı şeyler için Jön Türkler suçlanmakta, Yahudiler, dönmeler ve masonlarla kurulan koalisyonun şeytani amaçlarına dikkat çekilmektedir. Öte yandan Kadir Mısıroğlu'nun, Rıza Nur'un olduğu iddia edilen *Hayat ve Hatıralarım* isimli bir çalışmayı yayımlaması mezkûr aktörlerin komplocu olarak görülmesi için nesnel kanıtlardan bir başkası olarak takdim edilmiştir.

Bu tip tezlerde Jön Türkler, Siyonist proje için çalışan aktörler olarak tanıtılır. Dahası İttihatçıların dönmeler ve masonlarla olan ilişkisi bu amacın güçlü bir kanıtı olarak görülür. Barruel, Robison ve Protokollerden aşına olduğumuz komplocu yaklaşımın izini özellikle Lowter ve Fitzmaurice'in tezlerinde de sürmek mümkündür. Burada, II. Abdulhamid'in Dünya Siyonist Örgütü kurucusu Theodor Herzl'e Kudüs'ü vermemesi, onun tahtan indirilme gerekçesi olarak sunulur (Bali, 2008). Buna göre dünyayı Yahudiler, Türkiye'yi ise bunun bir uzantısı olarak masonlar ve dönmeler yönetmektedir. Gerçekte gizli cemiyetler ve paramasonik örgütlenmeler 1877'de Kanun-i Esasi'nin ilanında veya 1908'de Jön Türk devriminin/ihtilalinin hazırlanmasında önemli bir rol oynamışlardı (Zarcone, 2008; Layiktez, 1999). Fakat komplocu hayal gücü, resmi ideolojiye yaptığı hemen hemen bütün itirazları Jön Türkler üzerinden yapmış; onları her şeyin gerekçesi olarak sunma eğilimi göstermiştir. Tıpkı diğer öznelere olduğu gibi dönmeler, yine alternatif bir iktidar modeli ve dolayısıyla alternatif bir iktidar vadediyordu. Bu alternatifin beğenilmemesi komplo teorisyenleri nezdinde, söz konusu aktörlerin komplocu olarak takdim edilmesi için pekâlâ yeter bir sebep olarak görülmüştür.

Yerli teorisyenler, Hristiyanlar gibi dönmelerin yüzyıllar önce Yahudilikten ayrılmış olmalarını önemsememiş, "Yahudi her zaman Yahudi'dir" mantığı üzerinden hareket etmiştir. Ne var ki Sabetayistler, diğer Yahudiler tarafından da sürekli dışlanmışlardır (Hepkon, 2012; Tangün, 2018). İslamcı tondaki bu yaklaşımlar, sonraki yıllarda bazı solcu ve ulusalcılar tarafından da sahiplenilmiş; bilhassa 2000'li yılların başından itibaren Yalçın Küçük, Soner Yalçın ve Ergün Poyraz gibi isimler, dönme söyleminin laik kesimde yaygınlaşmasını sağlamışlardır. Bu yazarlar Cumhuriyet tarihini dönme ve Yahudilerin potansiyel komplolarına

odaklanarak anlatmış; ünlü kişilerin kökenlerini, İbranice olan isimlerinden elde edilen sözde bulgularla ortaya çıkarmış; yüzbinlerce baskı yapan kitaplarda bunları ifade etmişlerdir (Gürpınar, 2020; Bali, 2008). İslamcılar dönme suçlamasını daha çok laiklik ve batılılaşma taraftarı olan aktörlere yönelterek, dönmelerin Türk ve Müslüman kimliğine karşı bir komplo kurduğunu iddia etmişlerdir. Solcuların ve ulusalcıların motivasyonu ise bundan daha farklı olmuştur. Onlar anti-emperyalist söylemle beraber, İslamcıların veya kendisini muhafazakâr demokrat olarak tanımlayanların Batıyla kurduğu neo-liberal eksenli ilişkiyi bir komplo olarak görmüşlerdir. Burada emperyalizmin karşısında Türkiye'nin bilerek ve isteyerek savunmasız bırakıldığı, bunu yapanların da Yahudilere çalışan dönmeler olduğu iddia edilmiştir.

Komplo anlatıları özellikle Ak Parti'nin karşısında bulunan muhalif söylemin gramerini de oluşturmuştur. Daha önceki tarihlerde İslamcı kesimden duyulan 'yönetici elitin dönme olduğu iddiası' bu sefer Ak Parti'nin lider kadrosuna, özellikle de Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül ve eşlerine yöneltilmiştir. Bu kadroların şecereleri çıkarılmış bununla beraber Ermeniler, Yahudiler ve Rumlar ile ilişkilendirilmiştir. Zamanla bu durum popüler bir tevatür ve bir karalama aracına dönüşmüştür (Yazmacı, 2013). Türkiye'deki Yahudi iş adamlarına şüpheyle bakılmış, siyasetçilerin kökeni araştırılıp, dönme ve Yahudi olarak etiketlenmiştir. Doğduğu yer, okuduğu okul ve içinde bulunduğu siyasal ortam dolayısıyla bu söylem Atatürk için de üretilmiştir. Türkiye'nin Batılılaşmasının, İslam'a karşı bir Sabetayist/Yahudi/dönme komplosu olduğu söylemi buradan türetilmiştir. Cumhuriyetin kurulmasını Yahudi ve dönme ideallerinin yerine getirilmesi olarak gören bu düşünce, kendisinden çok farklı gibi görünen düşüncelerle de büyük bir uyum göstermiştir. Çoğu zaman bu tip iddialar seçmen davranışının istenilen yöne kanalize olması için dillendirilmiştir (Gürpınar, 2020).

Yerli ve Milli Bir Komplo Öznesi: Derin Devlet

Komplo temalarının içerisinde istihbarat örgütlerinin fail olarak işaret edildiği; çeşitli suikastler, darbeler, sabotajlar, manipülasyonlar ve olağan dışı olaylar için bu örgütlerin sorumlu tutulduğu pek çok farklı hikâye bulunabilir. Birçok hikâyede CIA, MOSSAD, KGB, MI6 gibi istihbarat teşkilatlarına ait kötü adamlara rastlamak mümkündür (Brotherton, 2018; Akbaş, 2016). Hikâyeye göre bu adamlar, bir topluluğun sonunu getirmek veya değişim denilen sosyolojik olgunun yönünü tayin edebilmek adına komplolar düzenlerler. Özellikle soğuk savaş döneminde bu tip hikâyelere fazlaca odaklanılmış, doğrusu CIA ya da KGB gibi örgütlerin pek çok gerçek komplosu da gün yüzüne çıkarılmıştır. Ancak komploları polisiye usullerle araştırmak veya teorize etmekten ziyade, sosyolojik hadiseleri komplo olarak görme alışkanlığından burada da vazgeçilmemiştir

(Akyol, 2017). Bu açıdan uluslararası atmosfer içerisinde pek çok hadise yabancı servislerin faaliyeti olarak görülmüştür. Nitekim çizilen resme göre Türkiye’de de yabancı istihbarat örgütlerinin ajanları her yeredir ve bu aktörler pek çok travmatik olayın tetikleyicisi ya da asli failidir. Buna karşın MİT’in içinde bulunmuş olduğu ya da öngörülebilir faaliyetleri, teorisyenler tarafından genelde dikkat çekici bulunmaz. Başka ülkelerde teorisyen kendi ülkesinin resmi istihbarat örgütünün sözde komplolarını hikâye ederken, Türkiye’de teorisyen MİT yerine daha kompleks, daha gizemli ve aksiyonel bir fenomen olan *derin devlet* temasına odaklanır.

Derin devlet adı altında ifade edilen örgütsel yapının ne olduğu ya da olup olmadığı tam olarak bilinmese de Türkiye’deki pek çok hadise bununla ilişkilendirilir. Aktay (2010) derin devlet söylemini bir sığılık olarak görür. Ona göre sözde Hegel’den ilhamla, devletin en basit işleri bile derin ve ulvi olarak görülür. Böylece devlet, sorgulanmaktan ve hesap sorulmaktan münezzeh olan, hikmeti üzerinde düşünülmecek, anlaşılmaya çalışılmayacak, ilahi bir fenomen olarak görülmeye başlanır. Burada devlet olmanın oldukça insani ve dünyevi sınırlarıyla yetinilmez. Derin devletin hikmetinden sual olunamayacak yapısı, rutin dışı işlere bulaşmasına meşruiyet sağlar. Bu kavramın ortaya çıkışı doksanlı yılların çalkantılı atmosferine denk düşse de kavramla kastedilen örgütün kökeni daha eskilere dayanır. Cumhuriyet Türkiye’sinde ilk olarak Seferberlik Tetkik Kurulu, Özel Harp Dairesi ya da Kontrgerilla gibi kurumsal yapılar derin devletin kolluk kanadı olarak resmedilir. En azından II. Dünya Savaşı’ndan sonra soğuk savaşla beraber bu kurumlara ‘derin’ bir anlam atfedilir. Hatta derin devleti kadimleştirmeye çalışan komplo teorisyeni, zamanında derin ve kanun dışı işlerin bizatihi bu örgütler tarafından icra edildiğini savunur. Elbette ki bu örgütler hem komplolar düzenlemekle hem de MİT, JİTEM, CIA ya da Gladio gibi birden fazla örgütle müşterek çalışmakla itham edilir. Soğuk savaş dönemindeki olayları aktarma iddiasında olan komplo teorisyenleri, söz konusu kurumları o kadar karışık bir şekilde işler ki, burada komplocu piramidinin tam olarak neresinde kimin olduğu asla teşhis edilemez. Fakat bütün bu kurumların nihai olarak derin bir devlet olduğu iddiası teorisyenler tarafından ortak bir şekilde işlenir. Tıpkı diğer komplo temalarında olduğu gibi derin devlet; teşkilatı mahsus, aksakallılar ya da aksakallılar gibi gerçek veya hayali pek çok özne ile ilişkilendirilerek kadim bir hale getirilir.

Ganser’ın 2004 yılında ilk baskısını yapan *NATO’s Secret Armies* adlı kitabında, derin devlet adlı sözde organizasyonun izleri sürülür ve kitap Türkçeye çevrildiğinde bilhassa Türkiye’de ulusalcılar ve komplo teorisyenleri arasında ciddi bir ilgi görür (Ganser, 2005). Ganser’a göre II. Dünya Savaşından

sonra kurulan NATO'nun gizli bir örgütlenmesi olan Gladio, ilk olarak İtalya istihbaratının içerisinde CIA ve MI6 tarafından kontrol edilen bir örgüttü. Bu örgüt sadece İtalya'da değil Almanya, Danimarka, Norveç, İsveç ve hatta Türkiye'de de vardı. Küresel bir şema ile resmedilen Gladio, bütün bu ülkelerde derin devletler oluşturmuştu. İddiaya göre her ülkede teşkilatlanan bu gizli örgütler, *gerginlik stratejisinin* bir gereği olarak terör eylemlerini kendileri organize eder veya en iyi ihtimalle bu eylemlerin yönünü tayin ederdi. NATO'nun gizli örgütleri, kötülecek istedikleri grupları bu terör saldırılarının asli faili olarak işaret edip onları şeytanlaştırdı. Elbette ki bu gizli örgütler NATO'nun bir üyesi olması dolayısıyla Türkiye'de de mevcuttu ve buradaki Gladio, Özel Harp Dairesi ya da Kontrgerilla adı altında örgütlenmişti. Ona göre ordu içerisindeki Türk milliyetçileri CIA ile bağlantılar kurup, komünizmle mücadele için gizli bir yapılanmaya gitti ve söz konusu örgütleri kurdu. Ganser'ın ordunun içerisinde tarif ettiği yapı 1990'ların ortalarından sonra derin devlet olarak ifade edilmeye başlanmıştır. Derin devlet Maraş, Çorum ve Sivas katliamının yanında o zamana kadar olan bütün darbelerin ve muhtıraların sorumlusu olarak görülmüştür. İlaveten pek çok aydının ölümü, sabotajlar ve manipülasyonlar derin devletle ilişkilendirilmiştir.

Susurluk kazasında devlet-polis-mafya ilişkisinin açığa çıkmasıyla, daha önce farklı isimler adı altında işaret edilen devlet içindeki gizli organizasyonun, artık derin devlet şeklinde ifade edildiği görülür. Derin devlet ifadesi ilk olarak 1995 yılında Ertuğrul Özkök tarafından kullanılır. Özkök, bu ifadeyi Mehmet Ağar'dan duyduğunu belirtir. Daha sonra ifade, pek çok bağlantı ağını ortaya çıkarabilen bir terim olarak algılanır (Gürpınar, 2020; Akçakaya, 2023). Soğuk Savaş sonrasında şeffaflık taleplerinin yükselişe geçmesiyle bu kavram dünyada ilgi çekmeye başlar (Akbaş, 2016). Anlaşılamayan, sırrına vakıf olunamayan her türlü durum karşısında derin devlet arama refleksi bu dönemde pekişir (Yazmacı, 2013). Zamanın sosyolojik yapısı ve şeffaflığın olmaması, olayların arkasında derin bir erk arama eğilimini tetiklemiştir. Bugün Türkiye'de derin devlet söylemi, küresel komplo temalarıyla birleştirilip, pek çok hadise ile ilişkilendirilmektedir (Karaosmanoğlu, 2021; Gürpınar, 2020). Bu kavram artık darbeleri, düşmanları, yargılamaları, seçimleri ve terörü anlamlandırmak için her türlü zorlama bağlamı mümkün kılmaktadır (Gökner, 2020). Soğuk savaş döneminde, bilhassa istihbarat örgütlerinin dünyanın pek çok bölgesinde yaptığı hukuk dışı işler ve yaygın ajanlık faaliyetleri, derin devlet söyleminin Türkiye'nin dışında başka bölgelerde de kökleşmesine hizmet etmiştir.

Derin devlet komplocu bir tema olarak Türkiye'den uluslararası arenaya da ihraç edilmiştir. ABD'de aşırı sağcıların ve uzmanların sloganı haline gelmiş, diğer

pek çok ülkede de kullanılmıştır. Kavram etrafındaki tartışmalar özellikle ABD medyasında ciddi bir yer işgal etmiştir. Trump, ABD Dışişleri Bakanlığını *Derin Dışişleri Bakanlığı* olarak görmüş; Obama hükümetini derin devleti yönetmekle suçlamıştır. ABD’li uzmanlar Türkiye’ye uzanan kavramın kökenini anlamaya odaklanmış, derin devletle ilgili kitaplar yazılmış, kavram Kennedy suikastını anlamak için bile kullanılmıştır. Trump’ın başkanlığı sürdürebilmesi için derin devleti yenmesi gerektiği; derin devletin FBI, CIA, NSA gibi kurumları kontrol ettiği ve Trump’ı devirmeye çalıştığı iddia edilmiştir. Türkiye komplo teorilerini ithal eden bir ülke olmasına rağmen bu kavram, Türklerin ürettiği ve uluslararası komplocu epistemolojiye armağan ettiği mütevazı bir katkıdır (Gürpınar, 2020; Gökna, 2020; Akbaş, 2016; Hellinger, 2019). Bu haliyle derin devlet, Türk politikasının paranoid stiline önemli bir kavramdır. Evren, Ecevit, Demirel ve Erdoğan gibi politikacılar derin devletin var olduğunu ifade etmişlerdir. Derin devlet temalı komplo teorilerinin sağ ve sol eğilimli partiler tarafından farklı gerekçelerle kullanıldığı görülür (Nefes, 2010; 2021; 2019).

Derin devlet temasıyla inşa edilen anlatılar, zaman zaman Türk siyasetinin yörüngesini etkilemiştir. Bu açıdan yeni yeni komplo anlatılarına imkân tanıyan Ergenekon soruşturmaları da derin devlet iddiasıyla ilişkilendirilmiştir. Ergenekon davalarında İslamcı karşıtı bir derin devlet resmedilip, darbeler ve suikastler de dâhil olmak üzere yasadışı faaliyetler, daha sonra mahkemelerin varlığını reddedeceği, bu örgüte mal edilmiştir. 2013 yılına gelindiğinde bu sefer *derin devlet* ve *paralel devlet* arasında analogiler kurulmaya başlanmıştır (Gökna, 2020). Kavram Hizbullah, PKK, JİTEM, FETÖ, ülkücüler, ulusalcılar ya da İslamcılar gibi pek çok tanıtık aktörle ilişkilendirilmiş; vesayet kurduğu düşünülen her türlü oluşumu isimlendirmek için kullanılmıştır (Gürpınar ve Nefes, 2020; 2019). Derin devleti darbeci ve ileri demokrasinin önünde bir engel olarak tanımlayan Ak Parti, Ergenekon gibi davaları derin devlete karşı yürütülen bir mücadele olarak görmüş ve davaların meşruiyetini bu görüşten temin etmiştir. Böylece söylem, demokratik devlete karşı derin devlet zıtlığı üzerinden şekillenmiştir (Akbaş, 2016).

Derin devlet söylemi Türklerin kendini koruma refleksinin ötesinde, hukuk dışı işlerin meşruiyetini temin etmek için kullanılan bir argüman olarak karşımıza çıkar (Herzog, 2014). Derin devlet aynı zamanda, iktidar mücadeleleri arasında manevra işlevi gören bir söylem olarak da okunabilir (Gürpınar, 2020). Bu söylem Aktay’ın (2010) ima ettiği gibi bilhassa bürokraside tasfiye gerekçesi haline dönüşmekte ve toplumsal aktörün anlamlandırma düzeyine zarar vermektedir. Faili meçhul cinayetlerden, Adnan Oktar cemaatinin üyelerinin tutuklanmasına; Sivas katliamından, hükümet değişimlerine kadar pek çok

olay derin devletle ilişkilendirilmekte, askeri bürokrasi derin devletin istek ve beklentileri doğrultusunda çalışmakla itham edilmektedir. Bunun yanında Türkiye’de, başka ülkelerdeki olaylar, o ülkenin derin devletleri ile ilişkilendirilerek anlamlandırılmaktadır. Gerek içerde gerekse de dışarıda bu farklı ilişkilendirme biçimlerinin ortak yönü, teorisyenlerin ele aldığı olaylara anlam verme güçlüğü çekmesinde aranmalıdır. Ama derin devletin etkinlik alanının, sınırlarının, kaç kişiden oluştuğunun, en önemlisi de olup olmadığının nesnel bir kanıtı yoktur. İlk defa 1995 yılında duyulan bir organizasyona binlerce yıllık bir kök isnat etmek, komplocu retorüğın kadimleştirme çabasının bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Birbirinden farklı siyasal fraksiyonlara mensup aktörlerin aynı örgütsel yapının bir üyesi olarak sunulması, komplo mantığının bir ürünü olarak görülebilir. Bu mantığa göre derin devlet hem Türkiye’nin makul ve müspet geleceğı için ince hesaplar ve organizasyonlar icra eder hem de ülkenin içindeki uyuşturucu ticaretinin yönünü tayin eder.

Siyasal Farklılıklara İsnat Edilen Komplolar

Türkiye’de yolunda gitmeyen şeyler için sadece yönetim aygıtları suçlanmamış, aynı zamanda yönetilenler de komplocu olarak sunulabilmiştir. Burada her türlü siyasal etkinlik ve kanaat, duruma göre komplo ilan edilebilmiştir. Açıkçası komplo teorileri doğası gereğı buna yatkındır ve burada dindarlardan, din karşıtlarına; komünistlerden sağcılara kadar uzanan geniş bir suçlama listesi mevcuttur (Erdoğan vd. 2022). Özellikle demokrasinin ve siyasal katılımın zayıf olduğu, karar alma süreçlerinin çoğulcu olmadığı toplumlarda bunu gözlemek daha çok olasıdır (Aydınli, Kurubaş ve Özdemir, 2017). Ne var ki Türkiye’de her türlü siyasal özne için komplo teorisi üretilebilmekte, kişilerin kendine muhalif gördüklerini suçlamak için bu teoriler rasyonelleştirilmiş bir enstrüman olarak kullanılabilir (Nefes, 2017). Türkiye’deki bu tipten teorilerin büyük oranda devleti ele geçirme teması üzerinden yükselişe geçtiğı görülmektedir (Karaosmanoğlu, 2019). Bali (2016) bu teorilerin 1980’lerden sonra bütün ideolojik kesimlerde gözle görünür bir şekilde arttığını; sağcıların iktidara yürümesiyle bu inancın solcularda da yükseldiğini ifade eder. Başaran (2020) ise Ergenekon soruşturmalarını bir milat olarak görür. Bu teorilerin yayılmasıyla komplo teorilerine muhatap olan yerli özne, sadece bilen özne olmamış, imkânını bulduğunda performatif bir özne haline gelebilmiştir (Sağlam, 2021). Buna yatkın olan tahayyül bütün kötülüklerin dışarıdan geldiğini ama yine de asıl tehlikenin içeride olduğunu düşünür (Karaosmanoğlu, 2019). Bu tehlike algısının her türlü siyasal eğilime nüfuz edebildiğı görülür. Sosyal demokrat ve ilerici olduğunu düşünen kişilerin Suriyelilere karşı daha negatif olan görüşlerinde de bunu görmek mümkündür (Alper, Balta ve Erdoğan, 2021).

Komple ithamı şiddet olayları için bir meşruiyet kaynağı haline dönüşebilmektedir. Türkiye’de bu inancın bazı toplumsal olaylar ve çatışmalar için tetikleyici bir rol oynadığı söylenebilir. Buna rağmen komple teorilerinin sosyal hareketlere etkisi üzerine yapılan analizlerin oldukça eksik olduğu görülür (Nefes, 2017). Mesela Maraş (1978) ve Çorum (1980) katliamı olarak tarihe geçen olaylarda -tıpkı XIV. yüzyılda Yahudilere yöneltildiği gibi (Campbell, 2020)- ‘Alevilerin suları zehirlediği iddiası’ failer tarafından katliamın meşruiyeti olarak kullanılmıştır. Bu iddialar, yüzlerce kişinin yaşamını yitirdiği olaylar için muharrik noktası olmuştur. Üstelik iddialar toplumda sadece belirli bir kesim tarafından üretilip tüketilmemiştir. Hemen her kesim, kendi komplocusunu ve komple teorisini ürettiği gibi başkalarının teorilerinde komplocu olarak sunulabilmiştir. Bu konuda Akyol (2017) solcuların ve Marksistlerin, Bali (2016) İslamcı ve ulusalcıların, Aktay (2010) 28 Şubatçıların dolayısıyla da ulusalcı ve Kemalistlerin, Karaosmanoğlu (2019) milliyetçilerin, Gürpınar (2014; 2020) tüm bunlarla beraber Ak Parti’nin komple teorilerine olan düşkünlüğünü ortaya koyar. Akçakaya ise (2023) içlerinde milliyetçi, muhafazakâr ve İslamcı detayları barındıran Yeni Osmanlıcı ideolojik ajandanın, bu teorileri üretmeye elverişli olduğunu belirtir. Burada aynı konu için farklı kesimlerin farklı teoriler ürettiğine bile rastlanır. Mesela dindarlar ılımlı İslam’ı, Amerika’nın İslam’ı tahrip etmesi olarak algılamak; Kemalistler bunu, ılımlı da olsa bir din devleti kurma projesi olarak düşünür (Akyol, 2017; Gürpınar, 2013). İdeolojik kesimlerin yanında pek çok siyasal parti belirli komple anlatılarının içerisinde bir özne olarak işlenir.

Yüz yılı aşkın bir süre içerisinde, Abdülhamid’in tahtan indirilmesinde etkisi olduğu için İttihat ve Terakki Cemiyeti (Hepkon, 2012); resmi ideolojinin kurumsallaşmasına neden olduğu ve Batılı politik ajandayı takip ettiği için CHP (Gürpınar, 2020); resmi ideolojiden bir ölçüde uzaklaştığı için Demokrat Parti; Demirel’in masonluğu dolayısıyla Adalet Partisi (Bali, 2016); neo-liberal bir çizgiyi takip edip, devletçilik prensibinden uzaklaştığı için ANAP; İslami kesimlerle yakınlaştığı için Refah Partisi (Aktay, 2010); 2002’de erken seçim istediği için MHP; AB uyum sürecinde tavizkar olarak görüldüğü için Ak Parti (Bahçeli, 2003); partilerinden ayrılıp yeni bir siyasal oluşuma giden Deva, Gelecek, İYİ ve Memleket partileri komplocu olarak işaret edilmiştir. Şüphesiz hem bu listenin özneleri hem de bu öznelere atfedilen komple ithamları oldukça fazla uzatılabilir. Fakat siyasal örgütlenmelere isnat edilen komple iddiaları bazı ortak yönleri de barındırmaktadır. İddiaya göre bu örgütlenmeler, dış güçlerin Türkiye için kurmuş olduğu komplonun içerisindeki işbirliğisidir. Zira özneler bazen Avrupa’nın, bazen Amerika’nın bazen de ezoterik örgütlerin güdümünde çalışan aktörler olarak takdim edilir. Bu bakış açısı partilerin seçmen kitlesinin birbirine olan yaklaşımını da etkilemekte ve Türkiye’de siyasal kutuplaşma bu

yaklaşımlardan önemli ölçüde beslenmektedir. Bir başkasını komplocu olarak işaret eden pek çok kesim; günü geldiğinde başkasının komplo teorisinde, komplocu bir özne olarak yer alabilmektedir.

Siyasal farklılıklara isnat edilen komplo teorilerine bakıldığında, burada siyasallaşmış hertürlü özne, Türkiye'nin bölünmesine yönelik çalışan komplocular olarak gösterilebilir. Türkiye'de bölünme endişesi, komplocu anlatı için o kadar kullanışlı enstrümanlar sağlar ki, hem azınlıklar hem de kendini yerli ve milli olarak tanımlayanlar bu anlatılarda bölücü olarak suçlanabilir. Öyle ki komplo teorisi kavramı Türkiye'de ilk kullanımında bile bölücülük suçlamasını bertaraf etmek için dillendirilmiştir (Boran ve Fertan, 1975). Türkiye'de bölücülük ithamı, sadece şiddet eğilimine sahip olan aşırı sol fraksiyonlara yöneltilmez. Son derece muhafazakâr, milliyetçi ve ulusalcı bir retorik üzerinden kendisini kurgulayan sağ eğilimli ideolojik kesimlere de aynı suçlama yapılabilir. Tıpkı ezoterik örgütlerde olduğu gibi sıradan insanlar da alternatif bir iktidar modeli talep ettiğinde bu talep gizli bir komplo olarak okunur. Buna göre yerleşik ideolojilere karşı yapılan her türlü eleştiri büyük komplonun küçük bir adımı olarak değerlendirilebilir. Fakat tıpkı diğer komplo temalarında olduğu gibi siyasal farklılıkların birbirine yöneltmiş olduğu komplo ithamlarının da tarihsel kökenleri mevcuttur. Buna göre çeşitli kesimler birbirlerini Büyük Ortadoğu Projesini, Büyük İsrail Projesini uygulamakla itham edebilmektedir.

1. Siyonist Kongresi'nin üzerinden yarım asır geçtikten sonra Siyonist hedeflerin başarıya ulaşması ve İsrail devletinin kurulması, Osmanlıdan kalan Siyonist komplosu inancını tekrardan gündeme getirmiştir. Yıllar içinde İsrail'in genişleme politikası Türkiye'yi daha fazla tedirgin etmiş; komplo endişesi, İsrail'in Fırat ve Dicle arasını kapsayan Türk topraklarına kadar ilerleyeceği düşüncesinden beslenmiştir. Böylece Büyük İsrail Projesi (BİP) söylemi; Yahudi mistisizmi kabala ile beraber gerekçelendirilerek, kadim bir hale getirilmiş, komplo anlatılarının içine tekrardan nüfuz etmiştir. Fırat ve Dicle nehirlerinin yakınındaki pek çok olay BİP için düzenlenen komplolar olarak görülmüş; PKK terörü BİP'in bir ürünü olarak yorumlanmıştır. Fakat bölünme korkusu sade BİP üzerinden dillendirilmemiştir. BİP kadar bölünme korkusunu besleyen başka bir unsur varsa o da Türkiye'nin AB'ye uyum süreci kapsamında gerçekleştirdiği hamlelerdir. AB süreci çok daha eskiye dayansa da AK Parti iktidarının ilk yıllarında benimsediği neoliberal politik ajanda, bölünme korkusunu ve komplo teorilerinin yaygınlaşmasını daha da artırmıştır (Aydınlı, Kurubaş ve Özdemir, 2017). Hatta İslamcı ve ulusalcı medya AB ile Türkiye'nin hızla Hristiyanlaştırılacağı gibi misyonerlik iddialarını işlemiştir (Guida, 2008). Zaten AB reformlarından kısa bir zaman önce gerçekleşen 11 Eylül ve Irak Tezkeresi gibi

olaylarla Türk dış politikasının iyiden iyiye edilgenleştiği; dış politikanın ABD'nin istek ve beklentilerine göre şekillendiği iddia edilmekteydi. Bu dönemde Amerikan'ın saldırganlığına AB reformları da eklenince, komplo endişesi bir üst noktaya taşınmıştır. Ancak komplo teorisyenleri nezdinde bu iddiaların hiç birisi Büyük Ortadoğu Projesi (BOP) adı altında dile getirilen komplo iddiası kadar ilgi çekmemiştir.

11 Eylül'den sonra CIA'ye stratejik danışmanlık hizmeti veren RAND Cooperation adlı bir düşünce kuruluşu, Bush yönetimine verilecek olan *Civil Democratic Islam: Partners, Resources, and Strategies* (Benard, 2003) isimli bir rapor yayımlamıştır. Rapor Ortadoğu'da radikalizmle mücadele etmek ve terörü bitirmek için nasihatler içeriyordu. Rapordan kısa bir zaman sonra Bush'un 2004 yılı G8 zirvesinde Ortadoğu'yu politik ve ekonomik olarak dönüştürmek amacıyla dile getirdiği Büyük Ortadoğu Projesi, Türkiye'de güncel komplo iddiaları içerisinde anahtar bir tema haline dönüşmüştür (Nefes, 2010). BOP'un nereden çıktığına veya kökenlerine dair çok fazla bilgi olmasa da bu projenin, Bush'a sunulan rapordan sonra geliştirildiği düşünülür (Akçakaya 2023). Çünkü raporda İslam dünyasının nasıl dizayn edilebileceğine dair öneriler ve radikalliğin üstesinden gelmek için kullanılacak stratejiler sıralanmıştı. Raporun Türkiye'ye bakan kısmında belirgin bir tehdit olmadığı gibi ılımlı İslam ve laik yönetimi dolayısıyla Türkiye'nin övülmesi; Fetullah Gülen cemaatinin, radikal İslamcı diye ifade edilen diğer yapıların karşısında muteber olarak gösterilmesi durumu söz konusuydu. Siyasal açıdan Türkiye, İslam anlayışı açısından da Gülen cemaati taltif ediliyordu. Fakat Türkiye'de raporu bazı İslamcılar, İslam'ı tahrip etme; bazı ulusalcılar da bir din devleti kurma ve Türkiye'yi bölme projesi olarak yorumlamıştır (Gürpınar, 2014; Akyol, 2017).

15 Temmuz darbe girişiminden sonra rapor ve BOP tekrardan sorgulanmış, darbe girişimi Gülen'in BOP misyonunu tamamlamak adına icra ettiği bir şey olarak düşünülmüştür. Esasında BOP dile getirildikten kısa bir zaman sonra Amerikan medyasının gündeminden düşse de Türkiye'de pek çok hadise ABD'nin BOP kapsamında gerçekleştirmiş olduğu komplolar olarak görülmüştür. Bugün BOP söylemi, Kuzey Irak'ta kurulan Kürt devleti, İsrail'in artan saldırganlığı, hükümetin bir dönem ABD ile yakın ilişkileri genel olarak komplo inancının artışı sağlayan unsurlar olarak işaret edilmektedir (Hepkon, 2012). Jeopolitik önemi nedeniyle Türkiye'nin kimseye güvenmemesi gerektiği, ülke üzerinde sürekli gizli planlar yapıldığı şeklindeki bir algılama biçimi komplo teorilerinin daha da yayılmasını sağlamıştır (Aydınlı, Kurubaş ve Özdemir, 2017). Öte yandan BOP'tan daha kadim bir temayı ihtiva eden Büyük Kürdistan ve Büyük Ermenistan gibi iddialar, daha sonra BOP'un tali bir amacı olarak yeniden

okunmaya başlanmıştır (Gürpınar, 2014). Çözüm sürecini ve Arap baharında Türkiye'nin rolünü BOP eksenli okumaya çalışan komplo teorisyenleri, bilhassa siyasal erki BOP'un gizli misyonunu gerçekleştirmeye çalışan komplocu ortaklar şeklinde sunmuştur. BOP, BİP ya da AB'ye giriş isteği gibi her bir siyasal ajanda, gerek rasyonel gerekse de irrasyonel argümanlarla içerideki politik figürleri zan altında bırakmak için bir enstrüman olarak kullanılmıştır. Bu suçlayıcı tarz, bazı dönemlerde muhalefette olanlar tarafından sergilenirken bazı dönemlerde de bizatihi iktidar partisi tarafından sergilenmiştir.

Sonuç

Türkiye'de yaygın bir şekilde dolaşımda olan komplo iddialarının, sadece kriminolojik olayları çözümlene çabasının bir ürünü olmadığı aşikârdır. Zira istenmeyen bir durum karşısında hemen her zaman aynı öznelere fail olarak gösterilmesi hayatı algılama biçiminin bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Uzmanlar böylesine bir hayatı anlamlandırma biçimini ifade eden kavramsallaştırmayı üretmiş durumdadır. Bu kavram *komplo zihniyeti* adı altında ifade edilmektedir. Komplo zihniyetine sahip olan biri her şeyin altında bir komplo görür ve bu anlamlandırma biçimi hayata açılan bir pencere gibidir. Buradan bakıldığında olan biten her şey bir komplo gibi görünür. Ne zaman bir hava kazası, bir salgın, bir orman yangını ya da ürolojik bir rahatsızlık olsa; istenmeyen bir parti, istenmeyen bir başarıyı elde etse; popüler bir kişi aniden ölse ve hatta toprağa atılan bir tohum çıkmasa, komplo teorilerini duymak mümkün olur. Buna göre sonumuzu hazırlayan büyük, güçlü ve şeytani bir öteki vardır. Doğrusu bugün komplo teorileriyle ilgili akademik çalışma yapan pek çok otorite de dünyada gerçek komploların olduğunu kabul etmektedir.

Gerçek komploların ötesinde, komplo teorilerinin gerçekliğe tekabül etme şansı çoğu zaman yoktur. Bunu önceki yıllarda dillendirilen ve içlerinde kehanet barındıran komplo teorilerine bakarak basit bir şekilde test etmek pekâlâ mümkündür. Fakat yine de komplo teorileri, komplo olduğu varsayılan bazı olayları teorize etmek iddiasındadır. Burada adında *teori* olan bir yaklaşımın, bilimsel bilginin alanına sızması kaçınılmaz görünmektedir. Ne var ki komplo teorileri uzmanlar tarafından çoğu zaman bir sahte bilim, paranormal kavrayış ve hurafe külliyatı olarak algılanır. Çünkü bu teoriler bilimsel bilginin elde edilme sürecinde bağlı olduğu ilkelere dayanmamaktadır. Bilim kendi iddiasını sürekli revize edip içe dönük bir muhalefeti ilke edinirken, komplo teorilerinin kendi kendini eleştirmek ya da yanlışlanabilirliği merkeze almak gibi bir işleyiş biçimi söz konusu değildir. Şablona dayalı açıklamalar sunan bu anlatılar, Türkiye'de geniş kesimler tarafından, farklı motivasyonlarla kabul görebilmektedir. Hâlbuki komplo teorilerinin öznesi hükmünde olan aktörler, büyük oranda Batı

dünyasının komplocu olarak takdim ettiği figürlerden oluşmaktadır. Türkiye'deki komplo teorisyenlerinin bu hikâyeleri taklit edip kendi ülkesindeki olaylara uyarladığı anlaşılmaktadır. Hatta Türkiye'nin kendi sosyolojik dinamiklerinden çıkan komplo hikâyelerinde bile biçim, içerik ve üslup itibarıyla Batıdaki hikâye etme biçiminden izleri sürmek olasıdır.

Türkiye'de Jön Türkler ve Dönmelere ilişkin teorilerin Batılı anlamda masonik ve antisemitist teorilerden etkilendiği görülürken; derin devlete dair dile getirilen iddiaların da ABD'de CIA ve FBI komplolarıyla benzeştiği anlaşılmaktadır. Ama yine de derin devlet iddiaları görece daha yerli bir komplo anlatısı olarak kendisini ortaya koymaktadır. Türkiye'nin komplo hikâyeleri içerisinde, derin devlet anlatılarının dışında, hemen her türden ve temadan anlatı, Batılı hikâye etme tarzından radikal ölçüde etkilenmiş durumdadır. Bu durum başkasının sözde komplocularının ve hikâyelerinin Türkiye'ye basitçe uyarlanması olarak karşımıza çıkmaktadır. Genellikle tevatüre dayanan bu hikâyelerin, ilk olarak Batı'da görülmüş olması, Batı'nın kendi iç gerilimlerinin ve efsanelerinin Türkiye'ye intibak ettirilmesi olarak okunabilir. Bu durum komplo teorilerinin gerçekliğine gölge düşüren en önemli unsur olarak ifade edilebilir. Öte yandan uluslararası düzeyde görülen katı bir metinlerarasılık, taklitçiliği başka bir noktadan destekler mahiyettedir.

Fransız devriminin muhafazakâr ama aynı zamanda basit bir eleştirisi olan Robinson ve Barruel'in kitapları, İlluminati, mason ve Yahudi efsanesinin dünya çapında yayılmasına neden olmuştur. Bu etkinin Osmanlıya taşınması, ilaveten İngiliz Büyükelçisi Gerard Lowther'ın Türkiye Raporu ve diplomat Gerald H. Fitzmaurice'in anılarının yayımlanması, etkisi Cumhuriyet Türkiye'sine de yansıtacak olan bir mason, dönme ve Jön Türk komplosu söylemine katkıda bulunmuştur. Elbette ki ilk defa Rusya'da yayımlanan Siyon Liderlerinin Protokolleri ve Kadir Mısıroğlu'nun yayımladığı Rıza Nur'un Hatıralarım adlı çalışması; kökeni ve yazarı tam olarak belli olmamasına rağmen bu tipten "içerideki komplocu" iddialarına başka bir açıdan katkı sunmuştur. Son olarak Rand Corporation adlı düşünce kuruluşunun raporu da BOP söyleminin ve bölünme korkusunun yükselişe geçmesine hizmet etmiştir. İfade edilen çalışmaların dışında irili ufaklı daha pek çok kitaptan, köşe yazısından ve aktörden bahsetmek mümkündür. Mesela, Vance Packard adlı bir reklamcının basit bir reklamcılık kurnazlığı ile yayımladığı kitabındaki subliminal mesaj iddiası; zihin kontrol komplosu, beden komplosu ya da sağlık komplosu gibi başka türden anlatıların yaygınlaşmasına neden olmuştur. Üstelik komplocu literatürde aşilar, ilaçlar ve gıdalarla ilgili üretilen teorilerin en az siyasal komplo teorileri kadar geniş bir yelpazeyi ihtiva ettiği söylenebilir. Bu çalışmada ifade

edilen özneler küreselciler, Bill Gates, George Soros, Dünya Sağlık Örgütü ya da spor kulübü yöneticileri gibi yüzlerce özne eklenebilir. Bu açıdan komplo teması ve öznesi saymakla bitmeyecek kadar geniş bir alanı kapsamaktadır.

Bu çalışmada ifade edilen hususların dışında kalan özneler ve temalar, Türkiye'deki komplocu yaklaşıma görece daha az katkı sağlamaktadır. En azından teorisyenlerin atıfları, ele aldığı konular ve yaklaşım tarzları bunu destekler mahiyettedir. Türkiye'de diğer özneler, konular ve kaynaklar komplo düşüncesinin oluşmasında asli değil, tali bir yönlendirici olarak okunabilir. Fakat içinde yaşadığımız dönemde, özellikle sosyal medyanın ortaya çıkmasıyla beraber, her bir teorisyen kendi özgün iddialarını üretir duruma gelmiştir. Bu tipten inançları sahiplenenler artık STK ve siyasal parti suretinde örgütlenmeye başlamışlar, hatta aralarından Erkan Trükten gibi Cumhurbaşkanı aday adayları bile çıkarmışlardır. Türkiye'deki komplo iddiaları cinsellikten, İstanbul sözleşmesine; Rize çayındaki zararlı böceklerden, Lozan'ın gizli maddelerine; petrol kuyularından, bor madenine kadar geniş bir yelpazeye yayılmıştır. Her ne kadar bu iddiaları tematik olarak ayrı ayrı değerlendirmek ve kökenlerine ilişkin kapsamlı bir çalışma yapmak kolay olmasa da burada komplo teorilerinin nereden geldiğini soruşturan ilgili literatürün artık daha bütüncül bir bakış açısını sahiplenmesi gerekmektedir. Bu açıdan Batı'da olduğu gibi komplo teorilerini kapsamlı olarak ele alan ansiklopedik çalışmalar ve sözlük derlemeleri Türkiye'de de yaygınlaştırılmalıdır. Böylece komplo iddialarının birbirinden farklı görünse bile, aynı mantıksal sürecin ürünü olduğu anlaşılacak ve benzer kaynaklardan nasıl beslendiği ortaya çıkacaktır.

Kaynakça

Akbaş S (2016). Fifty Shades of "State": The Politics of Conspiracy and Transparency in Contemporary Turkey. İstanbul: Sabancı Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Akçakaya N (2023). Türkiye'de Komplo Zihniyeti: Söylemler, Aktörler ve Eğilimler Üzerine Bir Araştırma. Konya: Selçuk Üniversitesi (Basılmamış Doktora Tezi).

Akdeniz H (2007). Ezoterizmin Tarihinde Masonluğa Bakış. Mimar Sinan, 143, 59-75.

Aktay Y (2010). Korku ve İktidar. İstanbul: Pınar Yayınları.

Akyol T (2017). Bilim ve Yanılgı. İstanbul: Doğan Kitap.

Alper S, Balta E ve Erdoğan E (2021). 21. Yüzyılda Komplo Teorileri. Cogito (Söyleşi), 103, 25-42.

Anderson J A ve Franklin B (1734). The Constitutions of the Free-Masons. Londra (Online Basım): Faculty Publications, UNL Libraries.

Akçakaya N (2023). Türkiye'de Komplo Teorileri: Temalar, Kökenler ve Kaynaklar Üzerine 1219 Bütüncül Bir Soruşturma. *Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1191-1224.

Arnold G B (2008). Conspiracy Theory in Film, Television, and Politics. Amerika Birleşik Devletleri: Greenwood.

Aston N (2017). Burke and the Conspiratorial Origins of the French Revolution: Some Anglo-French Resemblances. İçinde: B Coward ve J Swann (der), Conspiracies and Conspiracy Theory in Early Modern Europe From the Waldensians to the French Revolution. New York: Routledge, 213-234.

Aydınlı E, Kurubaş E ve Özdemir H (2017). Yöntem Kuram Komplu Türk Uluslararası İlişkiler Disiplininde Vizyon Arayışları. İstanbul: Küre Yayınları.

Bahçeli D (2003). Son Gelişmeler Işığında Türkiye'nin AB Üyeliği ve Milliyetçi Hareket Partisi Temel Yaklaşım Biçimimiz ve Görüşlerimiz. MHP Genel Merkezi.

Bali R (2008). A Scapegoat for All Seasons: The Dönmes or Crypto-Jews of Turkey. İstanbul: The Isis Press.

Bali R (2016). Komplu Teorileri Cehaletin ve Antisemitizmin Resm-i Geçidi. İstanbul: Libra.

Barkun M (2003). A Culture of Conspiracy Apocalyptic Visions in Contemporary America. London: University of California Press.

Barruel A (1995). Memoirs Illustrating the History of Jacobinism. Amerika Birleşik Devletleri: Real-View-Books.

Basham L (2018). Malevolent Global Conspiracy. İçinde: D Coady (der), Conspiracy Theories: The Philosophical Debate. New York: Routledge, 93-106.

Başaran B (2020). Komploculuğun Tarihi Avrupa Düşüncesinde Komplu Teorileri. İstanbul: Lejand.

Benard C (2003). Civil Democratic Islam: Partners, Resources, and Strategies. Pittsburgh: RAND Corporation.

Boran B ve Fertan N (1975). İki Açıdan Türkiye İçişleri Partisi Davası. İstanbul: Bilim Yayınları.

Brotherton R (2018). Şüpheli Zihinler Komplu Teorilerine Neden İnanırız. İstanbul: Nemesis Kitap.

Byford J (2011). Conspiracy Theories A Critical Introduction. New York: Palgrave Macmillan.

Campbell C (2020). Günah Keçisi Başkalarını Suçlamanın Tarihi. İstanbul: İthaki Yayınları.

Carney J (2019). Genre Strikes Back: Conspiracy Theory, Post-Truth Politics, and the Turkish Crime Drama Valley of the Wolves. TV/Series [Online], 13, 1-13.

Coward B ve Swann J (2017). Introduction. İçinde: B Coward ve J Swann (der),

1220 Akçakaya N (2023). Türkiye'de Komplu Teorileri: Temalar, Kökenler ve Kaynaklar Üzerine Bütüncül Bir Soruşturma. *Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1191-1224.

Conspiracies and Conspiracy Theory in Early Modern Europe From the Waldensians to the French Revolution. New York: Routledge, 1-12.

Çeken M (2018). Tapınak Şövalyeleri (Kruluşu, Yükselişi, Kurumsal Yapısı ve Düşüşü). Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi (Basılmamış Doktora Tezi).

Çeken M (2019). Tapınak Şövalyeleri'nin Yol Haritası: 1129 Tarihli Tüzük ve Düşündürdükleri. Tarih ve Gelecek Dergisi 5(3), 670-687.

Çiğdem A (1997). Aydınlanma Düşüncesi. İstanbul: İletişim Yayınları.

Dentith M R (2018). Taking Conspiracy Theories Seriously and Investigating Them. İçinde: M R Dentith (der), Taking Conspiracy Theories Seriously. Londra: Rowman ve Littlefield, 217-226.

Dentith M R X (2014). The Philosophy of Conspiracy Theories. New York: Palgrave Macmillan.

Douglas K M vd (2019). Understanding Conspiracy Theories. Advances in Political Psychology, 1(40), 3-35.

Durant W ve Lambelin R (1992). Yahudi Tarihi ve Siyonist Liderlerin Protokolleri. İstanbul: İnkılâp.

Erdoğan E ve Uyan Semerci P (2020). Hakikat Sonrası Tartışmaların Gerçek Olmayan Varsayımlarını Ele Almak: Akıl, Bilim ve Demokrasi Karşıtlığı. Pasajlar, 4, 83-108.

Erdoğan E vd. (2020). "İnfodemi" ile Etkin Mücadele İçin Bireylerin Yanlış Bilgi Karşısındaki Tutumlarının ve Bu Tutumların Belirleyicilerinin Araştırılması: COVID-19 Örneği, İstanbul Bilgi Üniversitesi: Turkuazlab.

Ganser D (2005). NATO's Secret Armies: Operation Gladio and Terrorism in Western Europe. Routledge.

Göknar E (2020). The AKP's Rhetoric of Rule in Turkey: Political Melodramas of Conspiracy from "Ergenekon" to "Mastermind". G M Tezcür (der), The Oxford Handbook of Turkish Politics. İngiltere: Oxford University, 1-23.

Guida M (2008). The Sèvres Syndrome and "Komplo" Theories in the Islamist and Secular Press. Turkish Studies, 1(9), 37-52.

Gürpınar D (2013). Historical revisionism vs. conspiracy theories: Transformations of Turkish historical scholarship and conspiracy theories as a constitutive element in transforming Turkish Nationalism. Journal of Balkan and Near Eastern Studies, 4(15), 412-433.

Gürpınar D (2014). Komplolar Kitabı Belki de Her Şey Görüldüğü Gibidir. İstanbul: Doğan Kitap.

Akçakaya N (2023). Türkiye'de Komplo Teorileri: Temalar, Kökenler ve Kaynaklar Üzerine 1221 Bütüncül Bir Soruşturma. *Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1191-1224.

Gürpınar D (2020). Conspiracy Theories in Turkey Conspiracy Nation. New York: Routledge.

Gürpınar D ve Nefes T S (2020). Conspiracy theories in Turkey. İçinde: M Butter ve P Knight (der), Routledge Handbook of Conspiracy Theories. New York: Routledge, 610-623.

Hagemester M (2022). The Perennial Conspiracy Theory Reflections on the History of The Protocols of the Elders of Zion. New York: Routledge.

Hanioglu Ş (1995). The Young Turks in Opposition. Oxford University Press: United States of America.

Hellinger D C (2019). Conspiracies and Conspiracy Theories in the Age of Trump. Cham: Palgrave Macmillan.

Hepkon H (2007). Komplo Teorileri Tarihi. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Hepkon H (2012). Jön Türkler ve Komplo Teorileri. İstanbul: Kırmızı Kedi.

Herzog C (2014). Small and Large Scale Conspiracy Theories and Their Problems: An Example from Turkey. İçinde: M Butter ve M Reinkowski (der), Conspiracy Theories in the United States and the Middle East a Comparative Approach. Göttingen: De Gruyter, 194-211.

Hodapp C ve Von Kannon A (2014). Komplo Teorileri ve Gizli Cemiyetler. İstanbul: Doğan Kitap.

Hofstadter R (1961). The Paranoid Style in American Politics. Harper's Magazine, 77-86.

Irwin R (2011). An Orientalist Mythology of Secret Societies. İçinde: A Graf, S Fathi ve L Paul (der), Orientalism ve Conspiracy Politics and Conspiracy Theory in The Islamic World. Londra: I.B.Tauris, 71-86.

Karaosmanoğlu K (2019). Komplo Teorileri Disiplinerarası Bir Giriş. İstanbul: İletişim Yayınları.

Karaosmanoğlu K (2021). The Discourse of Üst Akıl: A Search for Hegemony in the Turkish Media. Southeast European and Black Sea Studies, 77-99.

Knight P (2007). Conspiracy Culture from the Kennedy Assassination to The X-Files. New York: Routledge.

Langer A (2021). The Eternal George Soros: The Rise of an Antisemitic and Islamophobic Conspiracy Theory. İçinde: A Önnersfors ve A Krouwel (der), Europe, Continent of Conspiracies: Conspiracy Theories in and about Europe. New York: Routledge, 163-184.

Layikteç C (1999). Türkiye'de Masonluk Tarihi Cilt: I. Başlangıç 1721-1956. İstanbul: Yenilik Basımevi.

1222 Akçakaya N (2023). Türkiye'de Komplo Teorileri: Temalar, Kökenler ve Kaynaklar Üzerine Bütüncül Bir Soruşturma. *Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1191-1224.

- Lord E (2013). *The Knights Templar in Britain*. New York: Routledge.
- Luciano D (2003). Freemasonry. İçinde: P Knight (der), *Conspiracy Theories in American History: An Encyclopedia*. California: ABC-CLIO, 269-274.
- Madisson M-L ve Ventsel A (2021). *Strategic Conspiracy Narratives: A Semiotic Approach*. New York: Routledge.
- Martin S (2004). *The Knights Templar*. İngiltere: Pocket Essentials.
- Nefes T S (2010). *Towards a Sociology of Conspiracy Theories: An Investigation Into Conspiratorial Thinking on Dönmes*. Canterbury: Universty of Kent (Basılmamış Doktora Tezi).
- Nefes T S (2012). The History of the Social Constructions of Dönmes (Converts). *Journal of Historical Sociology*, 3(25), 413-439.
- Nefes T S (2017). The impacts of the Turkish Government's Conspiratorial Framing of the Gezi Park Protests. *Social Movement Studies*, 610-622.
- Nefes T S (2019). The Conspiratorial Style in Turkish Politics Discussing the Deep State in the Parliament. İçinde: J E Uscinski (der), *Conspiracy Theories and the People Who Believe Them Conspiracy Theories and the People Who Believe Them*. New York: Oxford University Press, 385-394.
- Nefes T S (2021). Dünyada ve Türkiye'de Komplo Teorilerini Anlamak. *Cogito*, 103, 15-24.
- Newton M (2006). *The Encyclopedia of Conspiracies and Conspiracy Theories*. New York: Facts On File, Inc.
- Oberhauser C (2020). Freemasons, Illuminati and Jews: Conspiracy Theories and the French Revolution. İçinde: M Butter ve P Knight (der), *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*. New York: Routledge, 555-568.
- Olmstead K S (2019). Conspiracy Theories in U.S. History. İçinde: J E Uscinski (der), *Conspiracy Theories and the People Who Believe Them*. New York: Oxford University Press, 285-297.
- Özcan A (2003). *Masonluk*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Pasley L J (2003). Illuminati. İçinde: P Knight (der), *Conspiracy Theories in American History: An Encyclopedia Volume 1 A-L*. Amerika Birleşik Devletleri: ABC-CLIO, 335-338.
- Phillips W ve Milner R M (2021). *You Are Here: A Field Guide for Navigating Polarized Speech Conspiracy Theories, and Our Polluted Media Landscape*. Londra: The MIT Press.
- Rice J (2020). *Awful Archives: Conspiracy Theory, Rhetoric, and Acts of Evidence*. basım yeri bilinmiyor:The Ohio State University.
- Akçakaya N (2023). Türkiye'de Komplo Teorileri: Temalar, Kökenler ve Kaynaklar Üzerine 1223 Bütüncül Bir Soruşturma. *Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1191-1224.

Robison J (1798). Proofs of a Conspiracy against all the Religions and Governments of Europe, carried on in the secret meetings of Freemasons, Illuminati and Reading Societies. New York: George Forman.

Sağlam E (2021). Komplo Teorilerini Ciddiye Almak: Komplo Anlatılarını Günlük Siyaset Özneleşme ve Toplumsal Etkileri Ekseninde İzlemeye Bir Davet. *Cogito*, 103, 105-118.

Tangün Y A (2018). Bilgi ve İktidar İlişkisinde Yönetimselliğin Bir Aracı Olarak Komplo Teorileri: 2013'ten 2017'ye Gazete Köşe Yazıları Üzerine Bir İnceleme. Denizli: Pamukkale Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Thalmann K (2019). The Stigmatization of Conspiracy Theory since the 1950s "A Plot to Make us Look Foolish". New York: Routledge.

Tuckett K (2004). Conspiracy Theories. İngiltere: Summersdale Publishers.

van Prooijen J.-W (2018). Psychology of Conspiracy Theories. New York: Routledge.

Yazmacı Ü (2013). Basitleştirmek, İfşa Etmek, Gizemini Çözmek: Pierre-André Taguieff ve Seküler Zamanlarda Antisemit Komplocu Tahayyül. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 1(1), 153-180.

Zarcone T (2008). İslamda Sır ve Gizli Cemiyetler Türkiye, İran ve Orta Asya, 19.-20. Yüzyıllar. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

2018-23 Döneminde Türkiye’de Ekonomik Değişim ve Seçmen Eğilimleri

Alper H. Yağcı, Boğaziçi Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü

ORCID: 0000-0002-9649-1638

E-Posta: alper.yagci@boun.edu.tr

Özet

Bu makale, Türkiye’de 2018’den 2023’e gerçekleşen ekonomik dönüşümü ve buna mukabil olarak seçmen eğilimlerinde ekonomi kaynaklı olarak gerçekleşebilecek değişimleri ele almaktadır. Bu süre zarfında Türkiye ekonomisi yüksek enflasyon ve kur dengesizliği yaşamış, ekonomik büyüme ve istihdam artışı ise ciddi bir durgunluk döneminin ardından 2023 seçiminden önceki iki yılda hız kazanmıştır. Ekonomik oy kuramı, yüksek enflasyon gibi olumsuz ekonomik koşullarla birlikte iktidar partisinin/ liderinin oyunun düşeceğini öngörür. Buna karşın, kimlik ve değerler kaynaklı sosyal yarılma hatlarının derinliği, iktidardan muhalefete oy geçişlerini engelleyici etki yapabilir. Bu makale, Dünya Değerler Araştırması verilerinin yanı sıra, Şubat 2018 ve Şubat 2023’te gerçekleştirilmiş iki orijinal anketin verilerini inceleyerek, hem süreklilik arz eden sosyal yarılma hatlarını hem de ekonomik kaynaklı oy kaymalarını ele almaktadır. Beş yıl arayla yapılan iki anket karşılaştırıldığında, iktidar bloğunu oluşturan Cumhur İttifakı partilerinin tam da şimdiye kadarki ana tabanını oluşturmuş olan alt ve orta gelir gruplarından oy kaybına uğradığı görülmektedir. İktidar değişiminin ekonomik gidişata olumsuz etki edeceği inancının, özellikle alt gelir gruplarında kaybolduğu da ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, eğitim ve dindarlık üzerinden ifade bulan sosyal yarılma hatlarının, özellikle cumhurbaşkanlığı seçimi için iktidardaki lideri destekler bir hizalanmayı ayakta tuttuğu anlaşılmaktadır.

Anahtar kelimeler: AKP hükümetleri, Ekonomi politikası, Ekonomik oy, Seçmen davranışı, Sınıfsal oy.

Economic Change and Voter Preferences in Turkey During 2018-2023

Abstract

This article examines the economic transformation that Turkey underwent from 2018 to 2023 and the corresponding economy-based changes that may have occurred in voters' attitudes. During this time, Turkish economy experienced currency instability and high inflation; while economic growth and employment creation accelerated in the last two years before the 2023 election after suffering serious stagnation earlier. The theory of economic voting predicts that, with distressful economic conditions such as high inflation, the incumbent party / leader will lose votes. Nonetheless, the depth of the identity- and values-based social cleavages may have an inhibiting effect on the shift of votes from the incumbents to the opposition. This article examines both the highly durable social cleavages and the economically based vote changes using data from two original surveys conducted in February 2018 and February 2023 as well as World Values Survey data. When two surveys conducted with five years in between are compared, it appears that the incumbent Cumhur Alliance parties have disproportionately lost votes from the low- and middle-income segments that hitherto formed their main base. It also becomes evident that the belief that a change of government may affect the economy badly has disappeared especially among the low-income segments. Nonetheless, social cleavages that manifest themselves in differences of education and religiosity maintain an alignment of voters that favor the incumbent leader for the presidential election.

Keywords: AKP governments, Economic policy, Economic voting, Voting behavior, Class voting.

Giriş

2002'den beri Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) hükümetleriyle yönetilen Türkiye, 2017'de halkoylamasıyla kabul edilen Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ni (CHS) Haziran 2018 seçim sonuçlarıyla birlikte resmen uygulamaya başladı. Sabit dönem garantisi olan devlet başkanını yürütmenin başı yaparken erken seçimi zorlaştıran CHS sayesinde, Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın bu sistem altında kurduğu ilk hükümet olan 66. Hükümet (2018-...) ülkenin çok partili tarihindeki en uzun süreli hükümet oldu. Türkiye bu süre zarfında, CHS'ye geçişin hemen arkasından kendini gösterip bu satırların yazıldığı Nisan 2023'te etkisini hala çeşitli boyutlarıyla göstermekte olan bir ekonomik çalkantı geçirdi.

Özellikle 2019 ve 2020 yıllarında ekonomik durgunluk, buna paralel olarak döviz kuru dengesizliği, ardından enflasyon, ülkedeki siyasi atmosferi dönüştürerek bir iktidar değişikliği ihtimalini görünür kıldı. İktidar partisinin 2019 yerel seçimlerinde uğradığı önemli kayıplar, bu ihtimalin kısmen gerçekleştiği sınırlı bir alanı halihazırda açmış bulunuyor. Bununla birlikte, uygulanan enflasyonist para politikasının da etkisiyle olsa gerek 2021 ve 2022 yıllarında yüksek ekonomik büyüme kaydedilmiş, ayrıca emeklilikte yaşa takılanlara erken emeklilik imkânı sağlanması gibi genişlemeci mali politikalar uygulanarak seçmenleri iktidar partisi/lideri etrafında tutmaya yönelik bir ekonomik yaklaşım, hayata geçmiştir. Bu sırada iktidar bloğunun adliye ve güvenlik kurumlarıyla birlikte sivil toplum ve medyayı da siyaseten domine etmeye çalıştığı otoriter atmosfer varlığını korumuş, muhalefetin siyaset yapabilme alanını sınırlamıştır. Bu koşullar altında ekonomik değişimin seçmen tercihlerini nasıl etkileyebileceği bir tartışma konusudur.

Üstelik güncel ekonomik koşullara bağlı oy kaymaları, tarihsel devamlılık taşıyan din, mezhep, etnisite gibi sosyal yarıma hatları üzerinden veya sınıf bilinciyle şekillenmiş siyasi kimliklerin katılığına koşut olarak zayıf kalabilir. Türkiye’de sınıf bilincinin değilse de kültürel yarıma hatlarının etkisiyle oluşmuş partizan kimliklerin özellikle son yirmi yılda oldukça katılık kazandığı ve iktidar bloğu ile muhalefet arası oy geçişlerini zorlaştırdığı bilinmektedir. Alt-orta gelir gruplarından en yüksek oranda oy alan iktidar partisi, belki de en çok bu grupları olumsuz etkileyen ekonomik koşullara rağmen, kültürel kimlikler üzerinden hizalanan seçmenlerin desteğiyle yerini koruyabilir.

Bu makalede, CHS altındaki ilk hükümet döneminin ekonomik bir değerlendirmesiyle birlikte, bu dönemde seçmen eğilimlerinde gerçekleşen değişimin anket verileri üzerinden incelenmesini sunuyoruz. İki ana kısımdan oluşan makalenin ilk kısmı, 2018-2023 dönemindeki ekonomik politikaları ve bunların görünen sonuçlarını tartışıyor. Burada CHS döneminde Türkiye’nin yüksek enflasyonun yanı sıra önemli bir ekonomik durgunluk yaşadığını, sayısı tam olarak bilinmeyen yabancı nüfus hesaba katılırsa bu durgunluğun kişi başı gelir üzerindeki etkisinin sanılandan da olumsuz olabileceğini, bununla birlikte 2020 sonlarından itibaren iki yıllık süreçte yüksek ekonomik büyüme ve istihdam artışı kaydedildiğini hatırlatıyoruz. İkinci kısımda ilk olarak Dünya Değerler Araştırması 2018 verileri kullanılarak Türkiye’deki belli başlı partilerin seçmenlerini birbirinden farklılaştıran ana toplumsal yarıma hatları ele alınıyor. Buna göre bir yanda (sekülerlik karşısında) dindarlık ve diğer yanda (başta Kürtler olmak üzere çeşitli etnik ve diğer grupların talepleri karşısında) Türk milliyetçiliği, Türkiye’de siyasal uzamı şekillendiren iki ana hat olarak ileri sürülüyor. Kimlik

ve değer temelli bu iki ana hat üzerindeki konumları itibariyle yalnızca iktidar partisine değil birbirlerine de oldukça uzak kalabilen muhalefet bileşenlerinin, daha 2018 itibariyle ekonomi, yolsuzluk ve otoriterliğe dair şikayetlerde ortaklaştığını vurguluyoruz. Seçmenlerin kültürel kimlikleri mi yoksa bu şikayetleri mi önceleyeceği, ucu açık bir soru olmakla birlikte, ekonomiye dair şikayetlerin artmasıyla birlikte kimlik farklılıkları geri plana düşebilir ve muhalefetin kolektif hareket imkânı kuvvetlenebilir. Bu konuya daha fazla ışık tutmak için, ekonomik algılara dair Şubat 2018 ve Şubat 2023'te aynı metodolojiyle yapılmış iki orijinal anketin verilerini karşılaştırıyoruz. Anket verilerine göre, beş yıllık süre zarfında işsizlikle ilgili kaygının azalırken enflasyonun en önemli mesele olarak seçmenin ekonomik gündeminin ön sırasına geçtiğini, bu sırada genel ekonomik gidişata dair algının olumsuz yönde değiştiğini, ayrıca iktidar değişiminin ekonomiyi olumlu etkileyeceğine dair inancın arttığını tespit ediyoruz. Ayrıca, AKP'nin alt ve alt-orta gelir gruplarında en çok oy kaybı yaşadığını, iktidara oy verme niyeti taşıyanlar içinde yüksek gelirli olanların bu yüzden arttığını, buna mukabil daha önceden üst-orta ve üst gelir gruplarından daha yüksek oranda oy alabilen Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) ve İYİ Parti'nin (İYİP) orta sınıflaşma yönünde mesafe kat ettiğini gözlemliyoruz. Son olarak, tüm bu değişime rağmen, 6 Şubat deprem felaketinden bir gün önce tamamlanmış olan 2023 anketi verilerine göre Tayyip Erdoğan'ın Kemal Kılıçdaroğlu'na kıyasla daha çok oy alacak aday olarak görüldüğünü de not ediyoruz. Bu durum, muhalefetin ittifak stratejisiyle aşmaya çalıştığı sosyal yarılma hatlarının süregiden etkisiyle ve seçmenlerce bu bağlamda değerlendirilen bireysel aday profiliyle açıklanabilir. Her halükârda oldukça çekişmeli geçecek görünen 2023 genel seçimlerine kısa bir süre kala yazılmış olan bu makalenin, seçim sonuçlarının yorumlanması için ışık tutarken Türkiye'de siyasal iktisat ve seçmen davranışı literatürlerine güncel bir katkıda bulunacağına inanıyoruz.

2018-2023 Döneminde Ekonomik Gelişmeler

Bu kısımda ekonomiyle ilgili temel gelişmeleri, gelir büyümesi konusundan başlayarak inceleyeceğiz. Gelir seviyesiyle ilgili verileri aktarmadan önce, ülke ekonomisinin bir parçası haline gelen ve gittikçe büyüyen yabancı nüfusla ilgili bazı hususları not etmemiz gerekiyor. 2021 sonu itibariyle 84.680.273 olarak ölçülen nüfus, resmen Türkiye'de ikamet eden kişileri kapsamaktadır.¹ Türk vatandaşlığını sonradan almış olup Türkiye'de yaşamaya devam eden kimselerle birlikte,² oturma izni almış 1.792.036 yabancı uyruklu kişi de bu sayıya dahildir.³ Fakat geçici koruma statüsündeki 3,5 milyonun üzerinde Suriyeli bu nüfus sayımının kapsamı dışındadır.⁴ Ayrıca gerek Suriye'den gerek diğer Yakındoğu ve Afrika ülkelerinden gelmiş olup, geçici koruma statüsü veya resmi ikamet izni olmadan Türkiye'de yaşamına devam eden çok sayıda düzensiz göçmenin

varlığı bilinmektedir. Örneğin UNHCR'nin Ocak 2016'da yaptığı bir araştırma, Yunan adalarına giriş yapan Suriyelilerin %25'inin daha öncesinde en az 6 ay Türkiye'de kaldığını ve bu grubun %47'sinin Türkiye'de herhangi bir resmi statü almamış olduğunu tespit etmiştir (Adalı & Türkyılmaz (2020). Öte yandan 2016'da AB ile yapılan mülteci geri kabul anlaşmasıyla Avrupa'ya geçişin zorlaşmasından sonra Türkiye'de transit amaçlı geçici olarak bulunan kayıtsız Suriyelilerin oranı hayli düşmüş olmalıdır.⁵ Her halükarda, İran, Irak, Afganistan gibi diğer ülke kaynaklı kayıtsız göçmenler de hesaba katıldığında, Türkiye 85 milyonluk resmi nüfus artı 3,5 milyon geçici koruma altındaki Suriyeliye ilaveten bilinmeyen sayıda düzensiz göçmene ev sahipliği yapmaktadır. Bu halde, ulusal hesaplar ve resmi yıl ortası nüfus esas alınarak yapılan kişi başı gelir hesapları, milli geliri gerçek seviyenin biraz üstünde gösterecektir.

Aşağıdaki Tablo 1, resmi nüfus ile geçici koruma altındaki nüfus toplanarak hesaplanan geniş nüfusa GSYH'yi bölerek yıllık kişi başı büyüme oranını düzeltmektedir. Bu düzeltme örneğin 2014 yılı için aşağı yönlü önemli bir fark yaratmakta, iktidar partisi AKP'nin Haziran 2015'te meclis çoğunluğunu kaybetmesini daha anlaşılır kılmaktadır. Geniş nüfusa (sayıları bilinmediği için) dahil edilemeyen düzensiz göçmenler düşünüldüğünde, düzeltilmiş kişi başı büyüme oranları yine de üst sınıra yakın tahminler olarak kabul edilmelidir. Diğer bir deyişle, düzensiz göçmen oranı son yıllarda artıyorsa, gerçek kişi başı ekonomik büyüme oranı son yıllar için yalnız resmi oranlardan değil burada gösterilenden de düşük olabilir. Bu şekilde ortaya çıkacak farklar dramatik olmamakla birlikte, daha isabetli bir değerlendirme için hesaba katılmalıdır.

Bu konuda hatırlatılması gereken bir diğer husus, hukuk devleti ve bürokratik şeffaflığın aşıldığı son yıllarda resmi verilerin üretimine dair metodolojik tartışmaların bulunduğu. Enflasyonu hatalı veya eksik ölçtüğüne dair eleştiri altında bulunan TÜİK, bu eleştiri doğruysa GSYH hacminin büyüme hızı için hesaplanması gereken deflatör değerini de yanlış ölçüyor olabilir. Bu minvalde, 2021'deki yüzde 11,4 ve tablodaki seride yer almamakla birlikte 2022 için %5,6 olarak açıklanmış olan yüksek GSYH büyüme oranlarının da deflatör ölçüm hatası nedeniyle gerçekte daha düşük olacağı ileri sürülebilir.⁶

Tablo 1. Nüfus ve Ekonomik Büyümeye İlişkin Göstergeler

	GSYH Hacim (Bin TL)	Değişim oranı (%)	Resmi yıl ortası nüfus (Bin)	Geçici koruma altında nüfus (Bin)	Geniş nüfus (Bin)	Resmi nüfusta kişi başı GSYH değişim (%)	Geniş nüfusta kişi başı GSYH değişim (%)
1998	710.757.338		62.464	-	62.464		
1999	687.564.129	-3,3	63.364	-	63.364	-4,6	-4,6
2000	735.234.598	6,9	64.269	-	64.269	5,4	5,4
2001	692.958.561	-5,8	65.166	-	65.166	-7	-7
2002	737.638.603	6,4	66.003	-	66.003	5,1	5,1
2003	780.150.235	5,8	66.795	-	66.795	4,5	4,5
2004	856.573.256	9,8	67.599	-	67.599	8,5	8,5
2005	933.598.935	9	68.435	-	68.435	7,7	7,7
2006	998.465.278	6,9	69.295	-	69.295	5,6	5,6
2007	1.048.822.954	5	70.158	-	70.158	3,8	3,8
2008	1.057.371.118	0,8	71.052	-	71.052	-0,5	-0,5
2009	1.006.372.482	-4,8	72.039	-	72.039	-6,1	-6,1
2010	1.091.180.541	8,4	73.142	-	73.142	6,8	6,8
2011	1.213.393.968	11,2	74.224	-	74.224	9,6	9,6
2012	1.271.497.249	4,8	75.176	14	75.190	3,5	3,4
2013	1.379.394.179	8,5	76.148	225	76.373	7,1	6,8
2014	1.447.532.323	4,9	77.182	1.519	78.701	3,5	1,8
2015	1.535.607.237	6,1	78.218	2.504	80.722	4,7	3,4
2016	1.586.636.759	3,3	79.278	2.834	82.112	1,9	1,6
2017	1.705.666.209	7,5	80.313	3.463	83.776	6,1	5,4
2018	1.756.493.104	3	81.407	3.623	85.030	1,6	1,5
2019	1.770.257.164	0,8	82.579	3.576	86.155	-0,6	-0,5
2020	1.804.600.723	1,9	83.385	3.641	87.026	1	0,9
2021	2.009.486.002	11,4	83.385	3.737	87.884	10,3	10,3

Kaynak: Geçici koruma altındaki nüfus verisi UNHRC, resmi nüfus ve GSYH verileri TÜİK'ten kaynaklanmak üzere yazarın hesapları

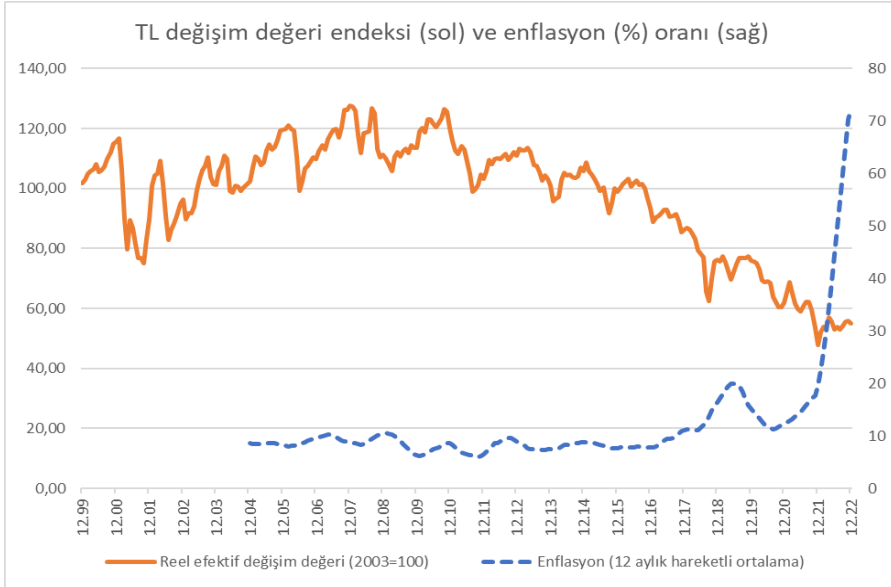
Resmi verilere dair bu tereddütler saklı kalmakla beraber, bağlamıyla birlikte değerlendirilen veriler ekonominin genel gidişatına dair önemli dönemeçleri ayırt edebilmek için gerekli izlenimi sağlamaktadır. Türkiye'nin CHS altındaki ekonomik performansına damga vuran evreler şunlardır: 2018 seçimiyle gerçekleşecek sistem değişikliği öncesi borçlulukla sürdürülen yüksek ama kırılğan büyüme, değişikliğin hemen ardından ortaya çıkan bir kur ve ödemeler dengesi krizi, akabinde yaşanan ekonomik daralma ve iktidar partisinin yerel seçim yenilgisi, 2021'den itibaren genel seçime hazırlık için yüksek enflasyon pahasına yaratılan yüksek ve dengesiz büyüme.

Bu evreleri detaylandıralım. Kronik olarak cari açık ve dış finans bağımlılığı içinde olan Türkiye ekonomisi, 2017 CHS referandumu ve 2018 erken seçimlerine hükümetin parasal ve mali genişleme araçlarını harekete geçirmesiyle, borçlanmaya dayalı suni bir canlılık içinde girmişti. 2018 Haziran'ında seçim Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın zaferiyle atlatıldığında, banka dışı firmaların döviz açığı 217 milyar dolar, kısa vadeli borçları 123 milyar dolar seviyesindeydi.⁷ O yaz ABD ile yaşanan Rahip Brunson sürtüşmesi, bir ekonomik krizin tetikleyicisi oldu. Ekonomi tarihimizde tipik olarak gözlemlendiği üzere, söz konusu olan bir ödemeler dengesi krizi ve ulusal para üzerinde değer kaybı baskısıydı. Sonuç olarak 2018'in ikinci yarısından itibaren ekonomi durdu ve Tablo 1'de görüneceği gibi 2019 yılında kişi başı reel gelir artışı negatif olarak gerçekleşti. Bu da Şekil 1'in sol ekseninde görülen TL'nin değerindeki çöküşle birleşince, nominal dolar cinsinden kişi başı milli gelir 2013 seviyesinin gerisine düştü. Mart 2019 yılında yapılan yerel seçimlerde AKP kadrolarının 1994'dan beri yönetmiş olduğu İstanbul ve Ankara büyükşehir belediye başkanlıklarının kaybedilmesi böyle bir bağlamda gerçekleşti. Ekonomik durgunluk Covid-19 pandemisinin yoğun etkilediği ve pek çok işletmenin kapandığı 2020 boyunca da devam etti.

Ekonomik krizin açığa çıkışıyla birlikte, TL'nin alım gücünün düşmesine müsaade ederken ihracata yönelik büyümeyle cari açığı eritmeye çalışmak, iktidarın ekonomik krizden 'ileriye doğru kaçma' stratejisi haline geldi. Nitekim daralan yurtiçi tüketimin ekonomik yapı üzerinde dönüştürücü bir etkisi oldu: inşaat sektörü ve hizmetler nispeten küçüldü ve AKP döneminin çoğunda 1999 seviyesinin gerisinde seyretmiş olan imalat sanayinin GSYH içindeki payı tekrar yükselmeye başladı.⁸ Bu sırada enflasyonu ve döviz kurunu kontrol altına almak için faiz artırımına gidilmesi gerektiğini savunan finans uzmanlarına karşı, Cumhurbaşkanı Erdoğan düşük faizin enflasyonist olmadığı şeklindeki teorisini ileri sürdü. 2018-21 döneminde hem cumhurbaşkanının direktiflerini yerini getirmeye hem piyasa baskılarına karşılık vermeye çalışan Merkez Bankası önemli miktarda döviz rezervi eritmiş, kurdaki büyük sıçramaları takiben

geç de olsa faiz artırımları yapmış, ancak bu artırımlar piyasa beklentilerinin gerisinde kaldığı için kurların yine de yükselmeye devam ettiği bir fasit sarmalın oluşumunu engelleyememiştir. Sonuçta 2019 Temmuz’undan başlayarak üç yılda üç Merkez Bankası başkanı istifa etmiş ya da Cumhurbaşkanı tarafından görevden alınmıştır.

Şekil 1. Devalüasyon ve enflasyon. Aylık veri: Enflasyon için TÜİK, kur için Federal Bank of St. Louis

2021’in ikinci yarısından itibaren yalpalama görüntüsü veren bu tutum yerini, ‘Türkiye ekonomi modeli’ adıyla daha yüksek perdeden savunulmaya başlayan bir düşük faiz politikasına terk etmiş ve Eylül 2021-Kasım 2022 arasında nominal politika faizi 10 puan düşürülmüştür (bkz. Demiralp, 2022). Bu model altında enflasyon 1990’lardan beri görülmeyen seviyelere yükselmiş, beklenen enflasyon karşısında politika faizi negatif reel seviyelere inmiş, bu da işletme ve hanehalkı borçluluğuna dayalı bir tüketim canlılığı yaratmıştır. Bu sayede 2021’de ve 2022’de yüksek ekonomik büyümeye geri dönülmüştür. Enflasyonun, zaten zayıflayan TL’nin değişim değerini daha da aşağıya çekmesini engellemek içinse adı konmamış bir sermaye kontrolleri sistemi peyderpey hayata geçmiştir. Döviz alım satımları üzerine getirilen vergiler, bankaların döviz hareketlerinin hükümet direktifleriyle seçici biçimde kısıtlanması ve Merkez Bankası’nın alışıldık kanallardan döviz toplayarak piyasaya arz etmesi bu kontrol

sisteminin unsurları arasındadır. Bu durum hükümete, ekonomik büyümeyi sürdürürken TL'nin değişim değerinin nispeten sabit tutulabildiği bir ortamda 2023 seçimlerine girme imkânı sağlayacaktır. İşsizlik de Kasım 2020 ile Kasım 2022 arasında %13'ten %10'a düşmüş, istihdam oranı %43'ten %49'a çıkmıştır.⁹ Bu sırada emeklilikte yaşa takılanlara erken emeklilik imkânı sağlanması gibi, AKP hükümetlerinin daha önce ısrarla reddettiği bazı politikalar hayata geçirilmiştir. Maliye ve para politikasındaki genişlemeci politikalara eşlikçi olarak, muhalif siyasetçilere getirilen tutuklama ve siyaset yasağı gibi siyasi baskı politikaları da devam etmiştir.¹⁰

Hükümetin ortodoks iktisatçıların beklentilerinin uzağında ekonomik politikalar izlemesi, ilginç kuramsal tartışmaları beraberinde getirmektedir. Yeni ortaya çıkan faiz karşıtı söylemdeki dini unsurunu bir gerekçelendirilmeden ziyade belirleyici bir sebep olarak gören bakış açısına (Tunca, 2022) katılmıyoruz çünkü hükümet daha önce faiz konusunda çeşitli politikaları pragmatik bir esneklikle uygulayabilmişti. İçeriği ne olursa olsun AKP'nin izlediği her politikayı 'neoliberalizmin' veya uluslararası finans sermayesinin isteklerinin bir yansıması olarak tanımlayan çizgiyi de hele ki sermaye kontrollerinin uygulandığı bir dönemde, isabetsiz buluyoruz. Nitelim Boratav gibi özenli sosyalist iktisatçılar, son döneme damga vuran politika eğiliminin, "neoliberal modelin uzun yıllar sadakatle izlenen finansal istikrar hedefinin ... reddi" (Boratav, 2022) ve "neoliberal istikrar kuralları[nın] çiğnen[mesi]" (Boratav, 2023) olduğunu teslim ediyor. Daha ilginç bir pozisyon ise Akçay'ın (2021b) dile getirdiği, 'sermayenin iç savaşı' tezidir: Ortodoks para politikasına dönüş çağrılarının Türkiye'deki geleneksel büyük sermaye çevrelerinde daha çok duyulması, buna karşın küçük ve orta ölçekli işletmeleri daha çok temsil ettiği düşünülebilecek MÜSİAD'ın hükümetin para politikasına destek açıklamaları yapmasını örnek gösteren bu tez, politikanın sermaye sınıfı bileşenlerinin tercih farklılıklarını yansıttığını ileri sürmektedir.¹¹ Bize göre, karar süreçlerinin son derece merkezileştiği bir kurumsal formasyonda, başlıca motivasyonu seçim kazanarak kamusal kaynaklar üzerindeki kontrolünü sürdürmek olan bir siyasi iradenin, öncelikle seçim sonuçlarını gözetilen bir bakış açısıyla para politikasını belirliyor olduğu; sermaye gruplarının ise özel birikim stratejilerinin ne derece siyasi desteğe dayandığına bağlı olarak politikaya *reaktif* destek/eleştiri ifade ettiği, daha basit ve tatmin edici bir açıklama olarak görünmektedir. Nitekim 2023 seçimi öncesindeki son dönemde hükümet, seçim sonrası para politikasında nispeten ortodoksiye dönüş yapacağı sinyalleri vermiştir.¹² Bu dönüşün zamanlaması, sermaye sınıfı bileşenlerinin ihtiyaçlarından ziyade, hükümetin kısmen özerk siyasi ihtiyaçlarının zamanlamasıyla ilgili bir takvimle örtüşüyor.

Bununla birlikte, yeni ekonomi modelinin, bir kısmı iktidar partisini kısa vadede de siyaseten olumsuz etkileyecek maliyetleri bulunmaktadır. Öncelikle, ihracat hacmi büyüse de ihracat gelirleri yine de ithalat tutarının gerisinde kalmış ve cari açığın GSYH'ye oranı 2022'de %5,4 olarak gerçekleşerek 2013'ten beri en yüksek seviyeye çıkmıştır.¹³ Yani ileriye doğru kaçıp krizi geride bırakmaktan ziyade krizi erteleme sonucu alınmıştır. Modelin muhtemelen bir bedel olarak göze aldığı yüksek enflasyon ise katlaşılarak devam etmektedir. Düşük faiz politikasının tasarrufları konuta yönlendirmesi, inşaat maliyetlerindeki artış ve yabancılara döviz girişi karşılığı vatandaşlık veren politikalarla birleşince, konut fiyatları şişmiş ve özellikle büyük şehirlerde barınma zorlukları ortaya çıkmıştır. Şubat 2023 deprem felaketi de bu zorlukları katmerlemiştir.

Tüm bu gelişmeler, emekçi eylemliliği üzerinde özellikle 2016'daki OHAL'den beri daha otoriter biçimde uygulanan baskıyla birlikte, özellikle sabit gelirli için önemli kayıpları beraberinde getirmiş bulunmakta. Oyvat'ın (2022) saptamasına göre, toplam ücret ödemelerinin milli gelirden aldığı pay, 1999-2001 döneminde önemli bir düşüş yaşadıktan sonra AKP'nin ilk yıllarında yatay bir seyir izlemiş, 2007'den itibaren (çalışan nüfus içinde ücretlilerin oranının artış eğrisine mukabil olarak) bir artış trendine girmişti. 2016 asgari ücret zammıyla birlikte %32 zirvesini gören bu pay, birkaç yıl durağan seyrettikten sonra 2019'dan sonra büyük bir düşüş yaşadı ve 2022 itibarıyla (%24 ile) AKP döneminin başındaki seviyenin altına inmiş oldu. Kendi hesabına çalışan kişilerin gelirlerinin de bu paya dahil edilmesiyle yapılacak bir emek payı hesabında ise gerileme daha çarpıcı: Buna göre, 1999'da %50'yi aşan, 2016'da hala %45'in üstünde olan bu pay 2022'de %35'in altına inmiş durumda (Oyvat, 2022). Emek payındaki bu düşüşte, Covid-19 pandemisi sırasında çalışanlara verilen desteğin mütevazı kalması da rol oynamış olmalı. Ayrıca seçici faiz rejiminde düşük maliyetli fonlara erişim sağlayabilen sermaye grupları; kur arbitrajı ve emlak spekülasyonu üzerinden hızlı birikim yapma olanağı bulunca, milli gelirden aldıkları pay da artmış olabilir.

Milli gelir hesabı üzerinden izlenen emek payındaki düşüş, gelir dağılımı verisinde beklenen biçimde kendini göstermiyor. AKP döneminin çoğunda yatay bir seyir izlemiş bulunan (dağılım eşitsizliğini gösterir) Gini katsayısı 2020'de 0.410 ile son on yılın zirvesine çıkmış olmakla birlikte, bu değer bir önceki yıl 0,395 ve bir sonraki yıl 0,401 ile trende geri dönmesi, izlenimi bulanıklaştırmaktadır.¹⁴ Gelir dağılımı verisinin kaynağını oluşturan (ve zaten serveti ölçmeyen) Gelir ve Yaşam Koşulları anketlerinin toplumun en tepesindeki bireylere muhtemelen erişememesi, örnekleme giren geniş toplumsal kesimlerin ise kendi içlerindeki gelir dağılımının pek değişmemiş olması olasıdır. Nitekim, asgari ücret artışları

enflasyon karşısında reel olarak yetersiz kalsa da diğer tüm reel ücretlerin daha da hızlı eridiğini, bu anlamda geniş tanımlı emekçi sınıflar arasında eşitleyici bir satın alma gücü kaybı yaşandığını tahmin edebiliriz.

Özetle, Türkiye 2018'in ikinci yarısından 2020 sonuna kadar kur artışları ve ekonomik durgunluk yaşadı. Durgunluğun kişi başı gelir üzerindeki etkisi, düzensiz göçmenler hesaba katılırsa, belki de resmi istatistiklerde görünenden biraz daha olumsuz oldu. 2019'daki yerel seçim yenilgisi ardından, bir sonraki genel seçime hazırlık için farklı bir yaklaşım izleyen hükümet, faizleri düşürmeye ve kuru sermaye kontrolleriyle sabitlemeye yönelik bir politika izleyerek ekonomik büyümeyi ve istihdam artışını önceliklendirdi. Ancak bu yaklaşım da yüksek enflasyonla sonuçlandı. Sıradaki kısımda, seçmen tavırlarının bu süre zarfındaki değişimine dair, anket verisine dayalı tespitler ileri süreceğiz. Fakat ekonomik kaynaklı oy değişimleri, oy davranışının temel parametrelerine ilaveten ve onlarla etkileşim içinde söz konusu olabilir. Bu yüzden, aşağıda önce seçmen davranışının dayandığı kültürel, sınıfsal ve diğer parametrelere dair kuramsal tartışmaları ele alacağız ve Dünya Değerler Araştırması verileri ışığında bunları somutlaştıracğıız. Daha sonra 2018-23 KONDA verileri ışığında seçmen eğilimlerinde ekonomiyle ilişkilendirilebilecek değişiklikleri inceleyeceğiz.

Sınıf, Ekonomik Oy ve Seçmen Tercihleri

Türkiye'de seçmen davranışının temel parametreleri ve Dünya Değerler Araştırması verileri

Ekonomik gelişmelerin seçmen tavırlarına nasıl etki edeceğini ele almadan, konuyla ilgili kuramsal kavramları kısaca tartışmak gerekli olacaktır. Bunlardan 'sınıfsal oy', 'ekonomik oy' ve kimlik temelli grupları birbirinden ayıran 'sosyal yarılma hatları' kavramlarını önemli görüyoruz. 'Sınıfsal oy', ekonomik yapı içinde belirli bir sınıfsal konuma sahip seçmenin, o sınıfın çıkarlarını temsil eden partiye oy vermesi beklentisini ifade eder.¹⁵ Sınıfsal oy mekanizması, seçmenin belirli partilere bağlılığını bir ekonomik temele oturtma, diğer bir deyişle oy davranışında değişimden çok yapısal devamlılığı açıklamaya yönelik bir kavramdır. Siyaset bilimi literatüründe ele alındığı biçimiyle 'ekonomik oy' ise, yakın dönem ulusal ekonomik performansına göre seçmenin iktidardaki lideri/ partiyi seçimlerde ödüllendireceği ve cezalandıracağı beklentisini ifade eder. Seçmenin parti ile kurduğu bağlılık ilişkisinin birincil kaynaklarını tartışmayan bu kavram, yalnızca oy davranışında değişim istikametini tahmin etmeye yarar: Eğer ekonomi kötü gidiyorsa iktidardakilerin yeniden seçim kazanmaları zorlaşacaktır. Diğer bir deyişle, yapıdan ziyade değişimi açıklamaya yönelik bir kavramdır. Ekonomik oy hipotezi, tüm seçmenlerin ekonomik seçmenler olduğunu varsaymaz: Muhakkak ki ekonomideki gelişmelerle ilgisiz seçmenler

vardır, pek çok seçmen de ekonomik olmayan nedenlerle tuttıkları partinin pozisyonunu destekler biçimde partizan ekonomik kanaatler geliştirecektir. Fakat oy tercihini objektif ekonomik koşullara göre güncelleyen az sayıda seçmenin varlığı bile ulusal düzeyde tutarlı bir ekonomi-seçim sonucu ilişkisini yaratacaktır.¹⁶ Elbette ki söz konusu ilişki, bu türden seçmenlerin oranı düşük olduğu ölçüde zayıf kalacaktır.

Resmi seçim sonuçları ve makro ekonomik göstergeler üzerinden 1950'den 2004'e Türkiye'de yapılan ulusal ve yerel seçimlerin tamamını inceleyen Akarca ve Tansel (2006) seçimden önceki bir yıl boyunca milli gelir arttıkça ve enflasyon düştükçe iktidar partisinin (veya koalisyonun büyük partisinin) oy oranının olumlu yönde değiştiğini saptamıştır. Anket verileri üzerinden bireylerin oy tercihlerini inceleyen çalışmalar da ekonomik performanstan daha memnun olan seçmenlerin iktidar partisine oy verme niyetinin daha yüksek olduğunu, bu sonucun partizanlık, dindarlık, etnisite gibi değişkenler istatistiki olarak sabit tutulduğunda da gereği olduğunu göstermiştir (bkz. Aytaç, 2022; Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2021). Öte yandan ekonomik memnuniyetin nasıl oluştuğu da ayrı bir tartışma konusu. Yağcı ve Oyvat (2020) iki yıllık anket verileri üzerinden yaptıkları çalışmalarında, ekonomiden daha memnun olan seçmenlerin gerçekten de önceki bir veya iki yıllık süreçlerde daha yüksek bireysel gelir artışı yaşamış insanlar olduğunu hesaplamıştır. Bu objektif dayanağa ilaveten, kişilerin hangi televizyon kanalında haber izledikleri de ekonomik memnuniyet seviyelerini önemli ölçüde etkilemekte, bu sonuçlar aynı partinin partizanları arasında dahi önemli bir fark yaratmaktadır. Yani partizan kutuplaşmanın arttığı, bir yandan da medya üzerinde hükümet kontrolünün gittikçe daha sıkı hale geldiği bir ortamda objektif ekonomik durumla kanaatler arasındaki bağlantı zayıflayabilir. Aytaç'ın (2022) sunduğu anket verileri, iktidar yanlısı seçmenlerle muhalefet yanlısı seçmenlerin ekonomiye dair algılarının 2015-19 döneminde birbirinden uzaklaştığı izlenimi vermektedir.

Ekonomik oy mekanizmasının en çok oy güncellemesine dair bir iddia taşıdığını belirtmiştik. Seçmen ile parti arasındaki ilişkinin birincil kaynaklarına eğildiğimizdeyse dikkate almamız gereken 'sosyal yarıma' (*social cleavage*) hatları olacaktır. Belirli sosyal kimliklere sahip grupların, kendilerini temsil ettiklerini düşündükleri partilerin destekçisi olma durumunu ifade eden sosyal yarıma hatları; din, mezhep, etnisite vb. temelli olabilir; 'sınıfsal oy' da sosyal yarıma hatlarıyla şekillenen oy davranışının bir bakıma özel bir varyantıdır. Bir toplumun siyasi formasyonunu şekillendiren önemli yarıma hatları birbirlerini kesen birkaç eksen oluşturabilir, ya da tek bir eksen üzerinde örtüşerek katmerli bir hal alabilir. Siyasal uzamdaki önemli tartışmaların tek eksene indirgenebildiği

toplumlarda bu eksenin iki ucu genelde sol-sağ terminolojisiyle ifade bulmaktadır (Stimson vd., 2012). Bununla birlikte 'sol' ve 'sağdan' ne anlaşıldığı da bağlamsal olarak değişebilir. 1970'lerden beri Batı toplumlarında sol-sağ ayrımının ekonomik görüş ayrılıklarından ziyade post-materyal değerlerle ilgili hale geldiğine dair tartışmalar çokça yapılmıştır (Inglehart, 1990). Yağcı (2022), 1990-2018 arasındaki altı WVS anketini inceleyerek Türkiye'de bireylerin sol-sağ cetvelinde kendilerini yerleştirme biçimlerinin her şeyden çok sekülerizme dair tavırlarıyla ilintili olduğunu göstermiştir.

Sol-sağ ayrımını da kapsayacak şekilde Türkiye siyasetini şekillendiren sosyal yarılma hatlarıyla ilgili en çok referans verilen kuramsal çerçeve ise Mardin'in (1973) Shils (1961) ve Lipset & Rokkan'dan (1967) ilhamla Türkiye'ye uyarladığı 'merkez-çevre' olabilir. Bu çerçeve modern Türkiye'deki en önemli siyasal yarılma hattının sekülerleşmiş askeri ve sivil bürokrasi ile onlara eklenmiş entelektüellerin oluşturduğu bir merkez ile çevredeki dindar halk kitleleri arasında olduğuna işaret eder.¹⁷ Bu yerleşimde mütedeyyin kimlikteki bireyler, bu kimliği temsil ettiği düşünülebilecek AKP tarafında yer alacak, seküler kesimler muhalefet partilerini tercih edecektir. Söz konusu kimliklerin ekonomik sınıfları çapraz kesiyor olması teorik olarak mümkün olsa da alt sınıflar arasında mütedeyyin kimlik güçlü olduğu ölçüde sağcı bir parti olan AKP bu sınıflardan daha kolay oy alacak, daha soldaki daha seküler partiler ise alt sınıflara hitap etmekte zorlanacaktır. Ayrıca kimliksel yarılmanın derinliğine koşut olarak da ekonomik performansa dayalı oy güncellemeleri zayıf kalacaktır.

Merkez-çevre kuramı kuramsal ve ampirik eleştirilere uğramıştır. Marksçil bir bakış açısından bu kuram, sınıfsal çatışmaları mistifiye eden bir kültürel farklılaşma imgesini önceliklendirdiği gerekçesiyle eleştirilebilir. Fakat seçmen gerçekten de sınıfsal pozisyonu değil de kültürel yarılmaları takip eder bir oy davranışı gösteriyorsa—ki bunu ampirik olarak izlemek mümkündür—seçmenlerin neden bu 'yanlış bilince' sahip olduğunun tarihsel bir açıklaması olarak merkez-çevre kuramından faydalanmanın mümkün olduğunu düşünüyoruz. İkinci bir kuramsal eleştiri, çevreyi temsil ettiği ileri sürülen siyasi aktörlerin uzun süredir devlet iktidarının ortağı olduğunu, bir bakıma merkezi fethettiğini veya asla merkezden ayrılmamış olduğunu ileri sürer (Aytürk ve Esen, 2022). Söz konusu yarılmayı, merkez-çevre terminolojisine yapışık olan tarihsel bagajdan ayırarak basitçe dindar-seküler kesimler arasındaki bir kültür savaşı (*kulturkampf*) olarak ifade etmek daha doğru olabilir (Kalaycıoğlu, 2012).

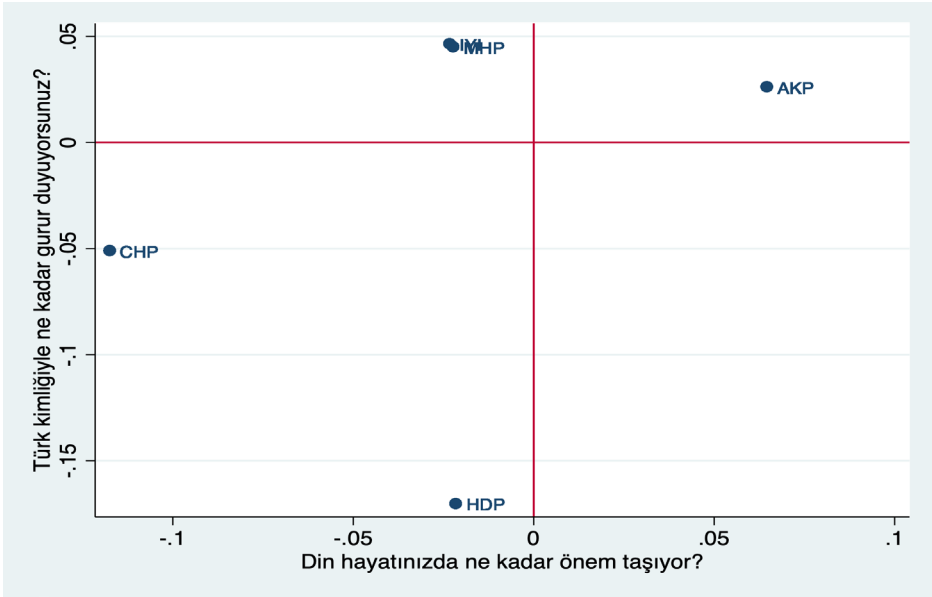
Merkez-çevre kuramının ampirik geçerliliğine dair eleştiriler ise temel itibarıyla bu tezin siyasal formasyondaki yapısal sürekliliği abarttığı (Wuthrich, 2013)

ve alternatif yarılma hatlarını hesaba katmadığı (Bakiner, 2018) yönündedir. Özellikle Türk milliyetçiliği ile Kürt hareketi arasındaki yarılmanın, siyasal kimlikleri dindar-seküler ayrımı kadar ve ona indirgenemeyecek biçimde etkilediğini ileri sürebiliriz. Nitekim Çarkoğlu ve Hinich (2006), seçmenlerin çeşitli konularda partilere uzaklıklarına dair (2001 yılından) veriler üzerinden yaptıkları bir uzamsal analizde, Türkiye'deki siyasal uzamı etkin biçimde temsil eden iki eksenin kabaca (sekülerlik karşısında) dindarlık ve (Kürtlerin talepleri karşısında) Türk milliyetçiliğine tekabül ettiğini tespit etmektedir.

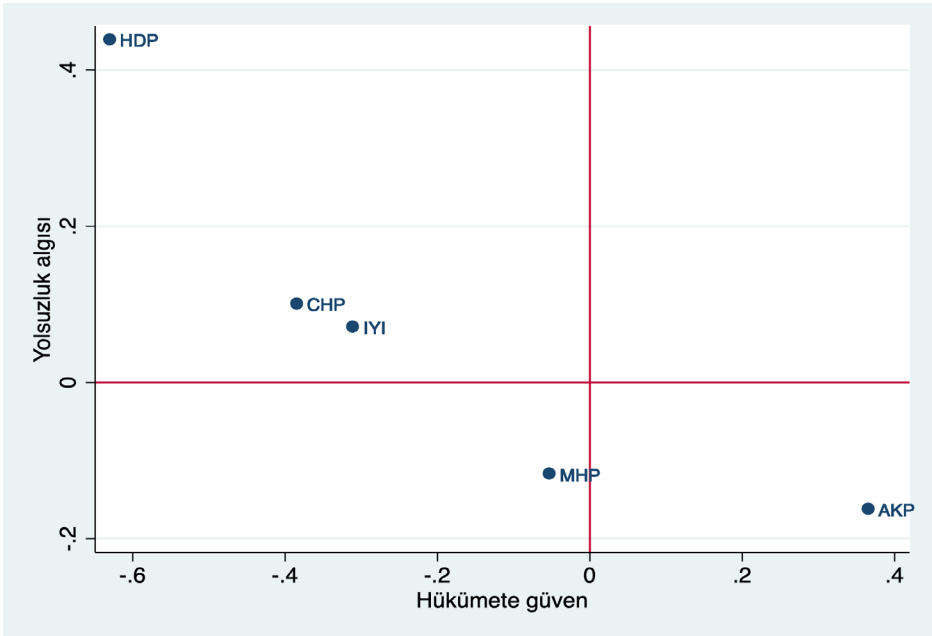
Son yılların siyasi gelişmelerini de dindarlık ve milliyetçilik şeklinde adlandırılabilir iki eksenle farklılaşma gösteren partiler arası stratejik etkileşimler üzerinden okumanın faydalı olduğunu düşünüyoruz. Belirli bir süreklilik taşıyan bu yerleşimi kaba hatlarıyla göstermek için Türkiye'de 2018 başlarında yapılmış olan son Dünya Değerler Araştırması'ndan veriler kullanacağız. Aşağıdaki Şekil 2'de her partiye oy vereceğini belirten seçmen grupları için, dindarlık ve milliyetçilik ölçüsü olarak görülebilecek iki değişken cinsinden ortalama göreceli değerler (0 değeri ülke ortalamasına tekabül edecek şekilde) verilmiştir. Başlıca partilerin, bu iki eksenli uzamda kabaca bir çizgi oluşturacak şekilde dizilmiş olmayıp bir çokgenin kenarlarına dağılmış görünmesi, bize bu iki konudaki ayrışmaların tek bir eksene indirgenemeyeceğini göstermektedir. CHP ve AKP seçmenleri, dindarlıkla tanımladığımız yatay eksenin iki karşıt kutbunu oluştururken, milliyetçilikle tanımlanan dikey eksenindeyse Halkların Demokratik Partisi'nin (HDP) karşı kutbunda Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve İYİP seçmenleri bulunmaktadır.

Dikkat çeken bir husus, MHP ile, araştırma tarihinden kısa bir süre önce o partiden ayrılan siyasetçilerin kurduğu İYİP'in seçmenlerinin birbirlerinden ayırt edilemeyecek şekilde örtüşmesi. Bu durum, aynı tarih itibarıyla bu iki parti seçmeninin farklı demografik profiller sergilemesine rağmen gerçekleşmektedir: Gelir seviyesi ve şehirlilik gibi demografik değişkenler açısından İYİP seçmenleri, MHP değil CHP seçmenleriyle benzerdir. Bir başka farklılaşma boyutu, parlamenter sistemde muhalefetin bir parçası olan MHP'nin başkanlık sistemine geçiş sürecinde AKP'ye destek vermesine paralel olarak MHP'den koparak yeni bir parti olarak ortaya çıkan İYİP seçmenlerinin, ülke yönetiminden—MHP'de kalan seçmenlerinin aksine—hayli şikayetçi olmaları. Bu da Şekil 3'de görünmektedir. Diğer bir deyişle, İYİP; maddi demografik özellikler açısından CHP seçmeniyle benzeşmekle birlikte MHP seçmeniyle aynı temel değerleri paylaşan bireyleri, ülke yönetimine dair şikayetler vesilesiyle kendine çekerek kendine bir taban oluşturmuştur.¹⁸ Bu parti seçmenlerinin milliyetçilik konusunda zıt kutuplarda yer aldıkları HDP seçmenleriyle aynı muhalif platforma ne derece omuz vereceği, iktidar değişimi ihtimalini şekillendirebilir.

Şekil 2. Parti seçmenlerinin dindarlık (yatay) ve milliyetçilik (dikey) açısından ortalama konumları. Veri: Dünya Değerler Araştırması 2018

Şekil 3: Parti seçmenlerinin hükümete güven (yatay) ve yolsuzluk algısı (dikey) açısından ortalama konumları, Veri: Dünya Değerler Araştırması 2018

Downs'un (1957) önderliğini ettiği uzamsal kuram bakış açısından bu grafiklere bakıldığında, ortalama seçmenin oy kararı için en çok önemseyeceği eksen üzerindeki (eksendeki değişken için ülke ortalamasını ifade eden, bu yüzden en çok kişiye yakın bulunan) 0 noktasına yakın konumlanmayı başaran partinin veya partiler ittifakının seçimde sayısal bir avantaj elde edebileceği düşünülebilir. Ancak seçmenlerin hangi eksenini başlıca karar kriteri olarak göreceği sabit olmayıp, siyasi elitlerin stratejik çabalarıyla yönlendirilecek değişken bir durumdur. 2018'den bugüne, iktidar bloğu elitleri, kimlik ve değer çatışmasının seçmenin karar kriterlerindeki belirleyici niteliğini koruması yönünde çaba göstermekte; muhalefet elitleri ise ekonomik bozulma, yolsuzluk ve otoriterliğe dair şikayetler etrafında kurulacak başka bir eksen boyunca seçmenin hizalanmasını sağlayarak bir muhalif çoğunluk kurma yönünde hamlelerde bulunmaktadır. Özellikle (nihai yarışın iki taraf arasına indirgeneceği) cumhurbaşkanlığı seçimindeki yönlendirmesinin, Şekil 2'de görülen değerler üzerinden mi, yoksa Şekil 3'de görülen performans temelli algılar üzerinden mi gerçekleşeceği, bu çabalara bağlı olacaktır. Parti grupları bazında ifade edersek, muhalefetin en büyük aktörü CHP'nin, kuracağı bir geniş platform içinde hem HDP hem İYİP seçmenlerini (ve muhalefete katılan daha küçük sağ partilerin seçmenlerini) bir araya getirebilme yeteneği, seçimin kaderini belirleyebilir. Milliyetçilik açısından zıt kutuplarda yer alan seçmen gruplarından birine yaklaşmak için sarf edilecek çabaların diğer kutuptaki seçmenleri itmesi olasıdır. Fakat muhalefet elitlerinin bu konudaki çabaları da ekonomik kaynaklı memnuniyetsizliğin artması ölçüsünde kolaylaşacaktır. Bu durumda seçmenin ekonomik durumdan memnuniyetinin ve iktidara yönelik tutumlarının nasıl değiştiğini veriler üzerinden incelemek gerekli olacaktır. Mardin'in kuramsal çerçevesindeki 'merkeze' yakın durduğu düşünülebilecek yüksek eğitilmiş ve yüksek gelirli kesimlerden daha çok oy almış muhalefet partilerinin, alt gelir gruplarına hitap edebilme yeteneğinin değişip değişmediği incelenmeye muhtaç bir konu.

Bu konuyu irdelemek için ilki Şubat 2018 ve ikincisi tam beş yıl sonra Şubat 2023'te aynı metodoloji ile KONDA araştırma şirketi tarafından Türkiye'yi temsil niteliği olan örneklemelere yüz yüze uygulanan iki anketin verilerini karşılaştırmakta fayda görüyoruz.

2018-2023 arasında seçmen eğilimlerinde değişim: KONDA verilerinin incelenmesi

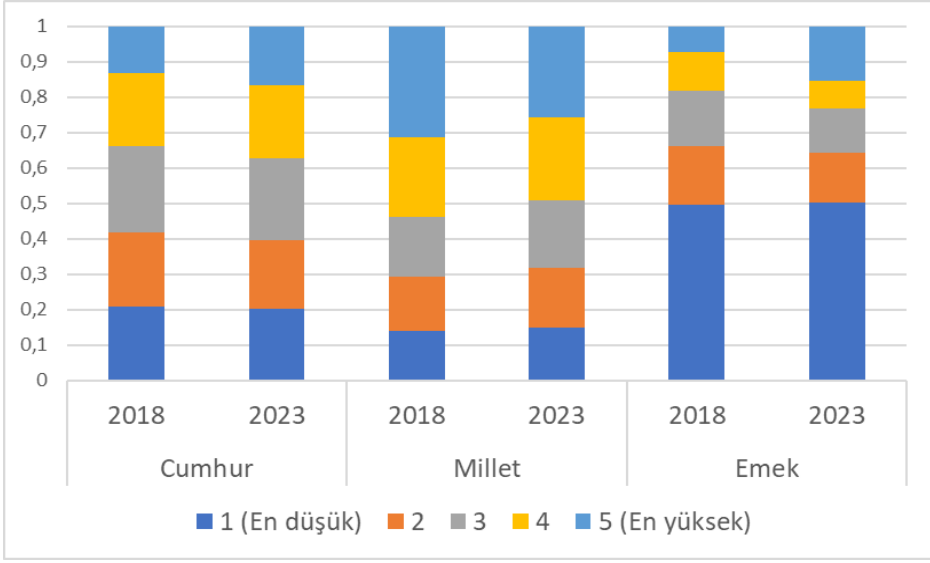
KONDA Barometre anketleri, çok aşamalı (tabakalı) bir metotla her ay Türkiye genelinden olasılıksal seçilen mahallelerde, cinsiyet ve yaş kotası kullanılarak seçilen bireylere uygulanmaktadır. Hız ve maliyet açısından tercih edilen kota yöntemi birey örnekleminin olasılıksal olmasını engellemekle birlikte, KONDA

verilerinin idari verilerle uyumu genelde yüksektir ve her halükârda anketlerin aynı metodolojiyle tekrarlanması burada ilgilendiğimiz zamansal karşılaştırma için uygun durumu sağlamaktadır. İncelememize, anket katılımcılarını kişi başına düşen hane halkı geliri cinsinden beş eşit dilime ayırdığımızda her bir gelir diliminin (gelecek seçimde oy verme niyeti taşıdığı parti açısından) parti seçmenleri arasında ne kadarlık bir oran teşkil ettiğini tespit ederek başlayalım. Aşağıdaki Şekil 4'te beş büyük partinin seçmenleri hem Şubat 2018 hem Şubat 2023 için üç seçim ittifakı biçiminde gruplandırılarak gösteriliyor. AKP ve MHP seçmenleri Cumhuriyet İttifakı altında, CHP ve İYİP seçmenleri Millet İttifakı, HDP seçmenleri de Emek ve Özgürlük İttifakı çatısı altında gösterilmekte. Bu yerleşimde ilk göze çarpan nokta, seçmenleri içinde en alt gelir grubunu en yüksek oranda barındıran partinin HDP / Emek ve Özgürlük İttifakı olduğu. Bu gelir dilimi (tanımladığımız diğer tüm beşte birlik dilimler gibi) toplumun %20'sini oluştururken söz konusu ittifak seçmenlerinin yarıya yakını oluşturuyor. Genel örüntüyü de şöyle özetleyebiliriz: Şubat 2018 itibarıyla, Kürtlerin yoğunlaştığı en alt gelir dilimindeki bireyler, ülke nüfusundaki oranlarının (%20'nin) çok üstünde bir oranda (%50) HDP, ülke oranına yakın bir oranda AKP, bu orandan daha düşük oranlarda diğer parti seçmenleri arasında yer alıyordu. AKP için alt-orta ve orta gelir grupları ön sıraya geçiyor, üst-orta ve üst gelir grupları ise CHP ve İYİ Parti seçmenleri arasında çokça yer alıyordu. Kısacası, HDP alt gelir, AKP ve MHP orta gelir, CHP ve İYİ ise üst gelir dilimlerinden (toplamdan alabildikleri oy oranlarına nispetle) çok oy alan partiler görünümündeydi.

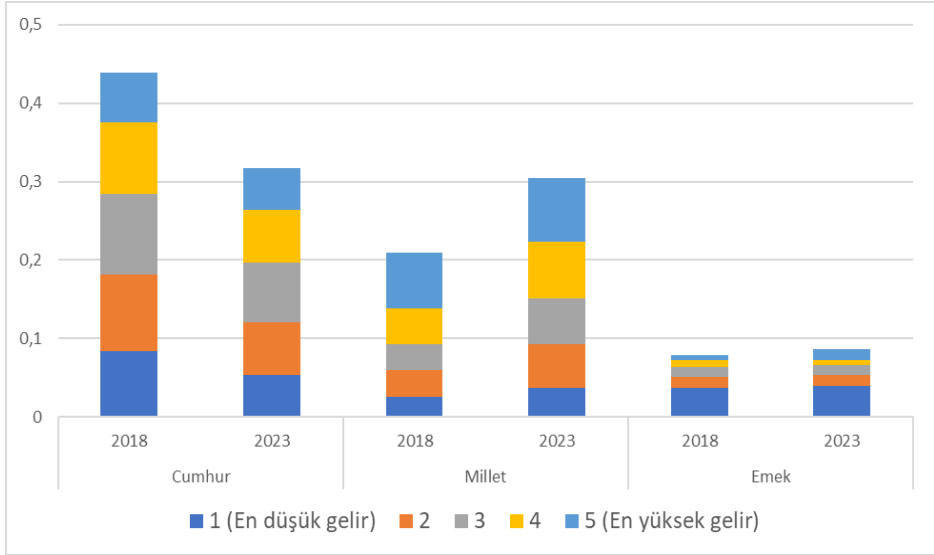
Aynı grafikteki Şubat 2023 verilerine baktığımızda, bu alışıldık örüntünün alt üst olmadığını ama belirgin bir değişim geçirdiğini gözlemliyoruz. Öncelikle, 2018'e kıyasla, tüm gelir dilimleri arasındaki oy davranışı farkları azalmakta, diğer bir deyişle partiler oy alabildikleri gelir grupları açısından birbirlerine benzeşmektedir. Buradaki en önemli değişimler AKP, CHP ve İYİ Parti'ye ilişkin. 2018'in aksine 2023'te İYİ Parti alt-orta, CHP ise orta gelir grubundan (toplamdan alabildikleri oy oranına nispetle) çokça oy alabilmektedir. Sonuç olarak, eğer gelir dilimleri 'sınıf' kavramı için anlamlı bir ölçü olarak kabul edilirse, muhalefet partileri orta sınıflaşma yönünde mesafe kat ederken, AKP'liler arasında üst sınıf öne çıkmaya başlamıştır. Bunun nispi bir dönüşüm olduğunu hatırlatalım.

Şekil 4. Parti seçmenleri içinde beşte birlik gelir dilimlerinin oranları. Veri: KONDA Barometre anketleri

Öte yandan, en alt gelir dilimi her iki yıl için de Cumhur İttifakı'na oy verenlerin %20 civarını teşkil ediyor görünmesine rağmen, bu görüntü de bir bakıma yanıltıcıdır çünkü oy tercihiyle ilgili soruya ("kararsız" ve "oy vermem" yanıtları dahil olmak üzere) herhangi bir yanıt verenler arasında en alt gelir grubunun oranı 2018'den 2023'e artmış durumda. Bu yüzden, aynı veriye başka bir açıdan bakmak üzere parti bloklarının toplam oylarını da karşılaştıran bir gelir kırılımına Şekil 5'te yer veriyoruz. Buna göre, 2018'de en alt gelir grubunun (kararsızlar dağıtılmadan) %41,7'si Cumhur İttifakı partilerine oy verirken, 2023'te bu oran %26,6 oluyor. En alt gelir grubunda bu şekilde gerçekleşen yüzde 36'lık nispi kayıp, gelir dilimi yükseldikçe azalmaktadır. Bu değişimler, Cumhur İttifakı seçmenlerinin ortalamanın üstünde zenginleştiği (ya da ortalamadan daha yavaş yoksullaştığı) bir 'partizan ekonomik büyüme' nedeniyle de gerçekleşmiş olabilir, görece yoksul seçmenlerin AKP'yi terk ettiği (veya görece varlıklı seçmenlerin AKP'ye yöneldiği) bir 'oy kayışı' nedeniyle de gerçekleşebilir. Bu iki durumdan hangisinin geçerli olduğunu, eldeki yatay kesit verileriyle tespit etmek mümkün değil. Yine de toplam oy oranlarındaki değişim istikametini de göz önünde bulundurarak 'oy kayışı' senaryosunun daha olası olduğunu düşünüyoruz. (Şunu hatırlatalım: şekildeki oy oranları yalnızca gelir sorusunu yanıtlayanlar üzerinden hesaplandığı için anketten çıkarılabilecek seçim sonuç öngörüsünü yansıtmaz).

Şekil 5. Partilerin toplam oyları (kararsızlar dağıtılmadan). Veri: KONDA Barometre anketleri

Bu manzara, parti seçmenlerinin sosyoekonomik profillerindeki değişim dinamiğini doğru bağlama oturtmak için dikkate alınması gereken veriler sağlamaktadır. Buna dayanarak, geleneksel olarak Cumhur İttifakı'nın ana oy kaynağını oluşturmuş olan, gelir dağılımının alt, alt-orta ve orta dilimlerindeki bireylerin Cumhur İttifakı partilerinden kararsızlara ve Millet İttifakı partilerine kaymaya başladığını, böylece iki rakip bloğun seçmenlerinin gelir seviyesi adına birbirine daha çok benzeştiğini belirtebiliriz. Cumhur İttifakı toplamı için yaptığımız bu saptamaların (burada ayrıca görselleştirmedemediğimiz) AKP seçmenleri için de geçerli olduğunu belirtelim. Gelir seviyesi düşükçe artan iktidardan koğuş eğiliminin ekonomik gelişmelerle yakından ilgili olduğunu düşünüyörüz.¹⁹

Her iki anket katılımcılarına doğrudan doğruya ekonomik durumla ilgili yöneltilen sorular, bu saptamamızı temellendirmek için ek veri sağlamaktadır. "Bir yıl önce 100 lira ödediğiniz bir ürüne bugün kaç lira ödüyorsunuz?" sorusuna verilen yanıtların ortalaması Şubat 2018'den Şubat 2023'e 150'den 336'ya çıkmış, diğer bir deyişle sokakta algılanan yıllık enflasyon %50'den %236'ya yükselmiştir.²⁰ Enflasyonla ilgili kaygı, çeşitli ekonomik meselelerin ülke ekonomisinin öncelikleri arasındaki yerine dair sorularda da kendini göstermektedir. Şubat

2018’de anket katılımcılarına göre ülkenin en önemli ekonomik meselesi olarak birinci sırada açık farkla işsizlik, ikinci sırada ise eşitsizlik geliyordu. Arkasından gelen döviz kuru, enflasyon ve vergilerin yüksekliği ise birbirlerine yakın oranda tercih edilen üç mesele olmuştu. 2023’te ise seçenek olarak sunulan aynı beş mesele arasında enflasyon, işsizlik, kur, eşitsizlik ve vergiler şeklinde bir sıralama bulunmaktadır. Özellikle enflasyon konusundaki şikâyetin sıralamanın ilk sırasını hem de açık bir farkla alarak işsizliğin önüne geçişi dikkat çekmektedir. Enflasyona dair şikâyet yaygınca paylaşılma ile birlikte, en çok şikâyet eden gruplar arasında devlet memurları ve işçiler, son sırada serbest meslek sahipleri ve işsizler göze çarpmaktadır. Bu sırada, örneklemimize bakılırsa işsizlik oranının 2018’den 2023’e düşmüş olduğunu, bu durumun da daha önce not edilen resmi verilerle uyumlu olduğunu not edelim.²¹ Para politikasına dair ekonomik kuramlarda ‘Phillips eğrisi’ adıyla konu edilen (kısa vadeli) işsizlik / enflasyon dilemması cinsinden ifade edersek, hükümet son iki yıldır tercihini yüksek enflasyon pahasına büyüme ve istihdam yaratma yönünde ortaya koymuş bulunmakta, bu tercih de farklı ekonomik gruplar tarafından farklı biçimlerde karşılanmaktadır.

Peki, ödünleşmelere konu olabilen bu çeşitli ekonomik hedeflerin ötesine geçtiğimizde, seçmenin kendi subjektif değerlendirmesine göre genel ekonomik durum nasıl değişti? Beş yıl arayla yapılan her iki araştırmada, araştırma katılımcılarından son bir yılda hükümetin politikalarının gerek kendi bireysel ekonomilerini gerek ülke ekonomisini nasıl etkilediğini değerlendirmeleri istenmiştir. Bu sorular ekonomik gidişattan duyulan genel memnuniyeti ölçmeye yöneliktir. Bu alanda beklenen değişimi gözlemliyoruz. Şubat 2018’de bireysel durumunun son 1 yıl içinde olumsuz yönde değiştiğini düşünenler %57 iken bu oran 2023’te %73’e çıkmıştır. Aynı oran ülke ekonomisi söz konusu olduğunda %55’ten %74’e çıkmış, ülke ekonomisinin gidişatına verilen ortalama not 5 üzerinden 2,4’ten 2,1’e düşmüş durumdadır.

Bununla birlikte, ekonomik gidişata dair algılar olumsuz yönde değişse de eğer seçmen bu olumsuzluğun sorumluluğunu iktidardaki lidere yüklemiyor veya iktidar için daha iyi ve gerçekçi alternatiflerin bulunduğunu düşünmüyorsa, oy davranışı değişmeyebilir. Bu konuya ışık tutmak için beş yıl arayla yapılan her iki araştırmada seçmenlere “Erdoğan yerine başka birisi seçim kazanıp iktidara gelirse ekonomi bundan nasıl etkilenir?” sorusu da sorulmuştur. Magaloni’nin (2006) daha önce Meksika bağlamında gösterdiği üzere bu soru, iktidardaki liderin adeta rejimle özdeşleştiği otoriterleşmiş rejimlerde seçmen davranışını tahmin etmek için kullanışlı bir veri kaynağı sağlamaktadır. Şubat 2018 araştırmasındaki ilginç bulgulardan biri, bu soruya dair algıların, ekonomik

durum değerlendirmelerinin aksine daha çok iktidar lehine seyretmesi idi. Yani ekonomiden memnun olmayan bir grup seçmenin Erdoğan giderse durumun daha da ktleŖeeđinden korkması söz konusuydu. Ŗubat 2023'e gelindiğinde ise söz konusu senaryoya dair olumsuz ve olumlu beklentiler birbirlerine denk bir noktaya gelmiŖ durumdadır. Erdoğan'dan baŖkasının iktidarında ekonominin daha kötüye gideceğine inananlar beŖ yılda %41'den %36'ya inerken, daha iyiye gideceğine inananların oranı %26'dan %37'ye ıkmıŖ görünmektedir. Gelir dilimleri açısından baktığımızdaysa, bu konudaki en büyük deęiŖim, en alt gelir diliminde yaŖanmıŖtır. En alt gelirliiler arasında artık iktidar deęiŖiminin ekonomiyi olumlu etkileyeceğine inananlar (%39), olumsuz etkileyeceğine inananlardan (%33) daha büyük bir oran teŖkil etmektedir.

Yukarıda ele alınan soruya verilen cevaplar, ortalama seçmenin ekonomik gidiŖat açısından en az iktidardaki lider Erdoğan kadar iyi alternatifler tasavvur edebilir hale geldiğini göstermektedir. Fakat bu soruyu yanıtlarken seçmenin hangi hayali alternatifleri hesaba kattığı ayrıca irdelenmelidir. Diğer bir deyiŖle, eğer söz konusu alternatif adaylar seçim pusulasında yer almıyorsa, ekonomiden Ŗikayeti seçmen yine de iktidardaki lideri tercih edebilir. Seçmen davranıŖı literatürünün, özellikle baŖkanlık rejimleri için ortaya koyduğu bir olgu, baŖkanlık için yarıŖacak bireysel aday profilinin önemidir. Seçmen alıŖmalarındaki klasik 'Michigan okulu' yaklaŖımı (Campbell vd, 1960), oy davranıŖını etkileyen kök (toplumsal yarılma hatları vb.) ve yakın faktörlerin (yakın dönem ekonomik koŖullar vb.) teŖkil ettiği ve oy kararına yaklaŖtıca daralan bir 'nedensellik hunisinde' karar noktasının oldukça yakınına yerleŖen bir açıklayıcı faktör olarak seçmenin adaylara dair sahip olduğu fikirleri koymaktadır. Yani bireysel aday profili önemlidir. Ŗubat 2023 araŖtırmasında anket katılımcılarına, iki aday arasında gerekleŖecek bir cumhurbaşkanlığı seçimi için Recep Tayyip Erdoğan ve Kemal Kılıçdaroğlu'ndan hangisini seçecekleri sorulmuŖtur. (Diğer olası adaylara dair sorular maalesef ankette yer almamıŖtır). Buna göre katılımcıların %41,3' Erdoğan'ı, %37,3' Kılıçdaroğlu'nu tercih etmiŖ, geri kalan %21,4 ise kararsız kalmıŖ ya da oy vermeyeceğini ifade etmiŖtir.²² İlaveten, alt sınıfların iktidar bloğunu daha hızlı terk ettiğine yönelik olarak yukarıda parti oyları için gzlemlemiŖ olduğumuz olgu, cumhurbaşkanlığı seçimi için geçerliliğini yitiriyor. 2018'den 2023'e Erdoğan'ın seçmenleri arasında en st gelir grubunun oranı artsa da en alt gelir grubunun da oranı artmıŖ, toplamda da Erdoğan 5 yıl içinde önemli bir oy kaybı *yaŖamamıŖ* görünüyor. Ekonomik memnuniyetsizliğini meclis seçimlerinde göstermeye hazır olan bazı seçmenler, cumhurbaşkanlığı seçimi için alternatif Kılıçdaroğlu olduğunda Erdoğan'ı terk etmeye razı değil.

4-6 Ŗubat 2023'de tamamlanan araŖtırmanın veri toplama safhasının

sonuçlanmasının hemen arkasından gerçekleşen deprem felaketi, sonrasında da Kemal Kılıçdaroğlu'nun adaylığının resmîyet kazanarak 6'lı Masa bileşenlerince kabul görmesi, bu oranlar ile gerçek seçim sonuçları arasında önemli farklara yol açabilir. Bu oranları seçim sonucuna yönelik bir gösterge olarak ele almak yerine, ekonomik memnuniyet konusunda özellikle de alt gelir gruplarının güvenini kaybeden liderin hala rakiplerinin önüne geçebileceğini gösteren bir manzara olarak önemsiyoruz. Manzarayı iki ihtimal üzerinden açıklayabiliriz: Birinci ihtimale göre, ekonomik gidişat açısından en az iktidardaki lider kadar iyi alternatifler tasavvur edebilen bazı seçmenler için Kılıçdaroğlu bu alternatifler arasında yer almıyor. İkinci ihtimale göreyse, Kılıçdaroğlu'nun iktidara gelmesinin ekonomiyi olumlu etkileyeceğine inanan bazı seçmenlerin, yine de ekonomi dışı nedenlerle Erdoğan'ı tercih etmesi veya Kılıçdaroğlu'na oy vermekten kaçınması söz konusudur. Özellikle ekonomik oy mekanizmasının sınırlarını gösteren ikinci ihtimal, muhalefetin ittifak stratejisiyle aşmaya çalıştığı kimlik-değer temelli sosyal yarıma hatlarının süregiden etkisiyle açıklanabilir.

Gelir seviyesi, ekonomik memnuniyet ve sosyal yarıma hatlarının etkilerini bir arada irdeleyebilmek için çeşitli değişkenlerin etkilerini birbirlerinden izole ederek inceleme imkânı verecek bir çoklu regresyon analizine aşağıdaki tabloda yer veriyoruz. Hem Şubat 2018 hem Şubat 2023 için, iktidar bloğunun milletvekilliği (AKP + MHP) ve cumhurbaşkanlığı (Erdoğan) seçimlerinde alacağı oylar ayrı ayrı analiz edilmiştir. Her iki türdeki bağımlı değişken, iktidar bloğuna oy verenler 1, kararsızlar ve oy vermezler dahil olmak üzere örneklemin geri kalanı 0 değeri alacak şekilde kodlanmış ve bu yüzden analiz metodu olarak lojistik regresyon tercih edilmiştir. Etkisi analiz edilen bağımsız değişkenler arasında, yaş, cinsiyet (1=kadın), mezhep (1=Sünni),²³ etnisite (1=Kürt veya Zaza), referans kategori lise altı eğitilmişler olmak üzere iki eğitim seviyesine tekabül eden değişkenler (lise mezunları ve en az üniversite mezunu olanlar), katılımcının sol-sağ yelpazesindeki (1 en sol, 10 en sağ) sübjektif konumu, örneklemdaki gelir dilimleri (1-5) açısından konumu, sübjektif dindarlık (1-5) ve ülke ekonomisinin son bir yıldaki gidişatından memnuniyet (1-5) seviyeleri yer almaktadır.²⁴ Ağırlık kullanılmamış, gürbüz standart hatalar mahalle seviyesinde kümelendirilmiştir.

Tablo 2. İktidara oy verme eğilimini belirleyen değişkenlerin göreceli olasılık oranları

	AKP veya MHP'ye oy		Erdoğan'a oy	
	2018	2023	2018	2023
kadın (1/0)	0,866 (0,102)	1,154 (0,131)	1,175 (0,142)	1,192 (0,150)
yaş	0,994 (0,00450)	1,005 (0,00460)	0,994 (0,00433)	0,998 (0,00452)
sol-sağ (1-10)	1,434*** (0,0477)	1,562*** (0,0524)	1,397*** (0,0515)	1,611*** (0,0614)
Kürt (1/0)	0,388*** (0,119)	0,706 (0,163)	0,482** (0,153)	0,766 (0,154)
Sünni (1/0)	3,056*** (1,117)	3,435*** (1,243)	3,119*** (1,166)	2,490*** (0,771)
eğitim: lise (1/0)	0,852 (0,123)	0,839 (0,128)	0,787 (0,131)	0,723** (0,1000)
eğitim: üniversite (1/0)	0,489*** (0,0998)	0,686** (0,120)	0,359*** (0,0696)	0,557*** (0,0983)
gelir dilimi (1-5)	0,936 (0,0548)	1,011 (0,0484)	0,963 (0,0593)	0,923* (0,0431)
ekon. memnuniyet (1-5)	2,488*** (0,184)	3,068*** (0,242)	2,967*** (0,242)	3,356*** (0,319)
dindarlık (1-5)	1,473*** (0,150)	1,321*** (0,131)	1,644*** (0,166)	1,625*** (0,180)
N	2.027	2,552	1.997	2.535
Adj count R²	0,539	0,533	0,526	0,594

* p<0,1; ** p<0,05; *** p<0,01

Not: Değişkenler karşısındaki büyüklükler, lojistik regresyonla elde edilen göreceli olasılık oranını (odds ratio), parantez içindeki sayılar mahalle bazında kümelenendirilen gürbüz standart hatayı gösterir. Regresyon sabiti hesaplanmış ama gösterilmemiştir. Eğitim değişkenleri için referans kategori lise altı eğitim seviyesine sahip olanlardır. Bu tablonun örneklem ağırlıklı versiyonu için **EK'e** bakınız.

Tablodaki büyüklükler göreceli olasılık oranını (*odds ratio*) gösterir. 1'den büyük değerler, söz konusu bağımsız değişkenin iktidara oy verme ihtimali ile pozitif ilintili, 1'den küçük değerler ise negatif ilintili olduğu anlamına gelir. Buna göre, diğer değişkenler sabit tutulduğu takdirde, Erdoğan'a oy vermeye yönelik göreceli olasılık oranı, 5 basamaklı dindarlık skalasında 1 basamak altta olan bir bireye nispetle 1,6 kat olmaktadır.²⁵ Benzer 5'li basamak üzerinden ölçülen ekonomiden memnuniyet içinse aynı değer 2018'de 2,9 ve 2023'te 3,4'tür. Yani ekonomiden duyulan memnuniyetsizlik ile iktidara oy vermeme arasındaki koşullu ilinti büyümüştür. Sübjektif ekonomik memnuniyet ölçüsünün bir bağımsız değişken olarak kullanılmasına dair genel eleştiriler saklı kalmak kaydıyla (tartışma için bkz. Yağci ve Oyvay 2020), eğer ekonomik oy literatüründeki hâkim yorum metodolojisini esas alırsak, ekonominin kötüye gittiği 2018-2023 döneminde ekonomik oy mekanizması bu bulgulara göre güçlenmiş görünüyor. Ekonomik memnuniyetin her iki tarihte dindarlıktan daha önemli bir değişken olarak çıktığı bu hesapta, dindarlıkla kuvvetli bir korelasyon içinde bulundan sol-sağ tercihinin bir kontrol değişkeni olarak yer aldığını da hatırlatalım.

Ayrıca bu gibi faktörler sabit tutulduğunda, gelir dilimlerinin oy davranışı ile bağımsız ilintisinin oldukça belirsizleştiğini fark ediyoruz. Bu ilinti yalnızca 2023 için ve cumhurbaşkanlığı seçimi için istatistiki anlam kazanmakta. Buna karşılık, eğitim seviyesi her analizde bir fark yaratmaya devam etmektedir. Eğitim seviyesi lisenin altında olanlara kıyasla, daha eğitilmiş olanların iktidardaki partilere / lidere oy verme olasılığı daha düşüktür, bu fark özellikle cumhurbaşkanı seçimleri için 2018'den 2023'e belirginleşmiş ve artmıştır. Daha düşük eğitilmiş ve daha dindar bireylerin gelir seviyesi de ortalamada daha düşük olduğu için, alt-orta gelir sahibi bireyler (daha önce gösterildiği gibi) Cumhurbaşkanlığı'nın seçmenleri arasında yoğunlaşmakta, ancak eğitim ve dindarlık gibi faktörler sabit tutulduğunda gelir seviyesinin oy tercihi ile bağımsız ilintisi belirsizleşmektedir. Bu anlamda, (Kürtler hariç daha düşük gelirli bireylerin daha sağa oy verdiği) bir 'sınıfsal oy' olgusundan ziyade; eğitim ve dindarlıkla örtüşen bir sosyal yarılma hattının burada daha belirleyici olduğu aşıkardır.

Bu tabloya dayanarak tartışmak istediğimiz bir diğer nokta, öteki faktörler sabit tutulduğunda 2018'den 2023'e Sünnilik ile Erdoğan'a oy verme arasındaki kuvvetli ilintinin zayıflayarak, göreceli olasılık oranının 3,1'den 2,5'a inmiş olması. 2023 verisi için sorulan soruda Erdoğan'ın karşısında Alevi kimliği yaygınca bilinen Kemal Kılıçdaroğlu'nun yer almasına rağmen, bu konuda seçmenler arasında mezhep temelli ayrışmanın azalmış görünmesi ilginçtir. Bununla birlikte, bunun çoklu regresyon analizinin ürünü olan bir koşullu ilinti

olduğunu hatırlamalıyız. Erdoğan'a oy verme niyeti taşıyanların içinde kendini Sünni Müslüman olarak tanımlamayanların sayısının çok düşük olması (2018'de 15 ve 2023'te 31) bu konuda çoklu regresyon sonuçlarına temkinli yaklaşmamızı gerektirir. Daha bütüncül bir izlenim için, mezhep ve oy tercihi arasındaki (burada tablolaştırmadığımız) ikili ilişkiye de göz atmak sağlıklı olacaktır. Genel örneklemede kendini Sünni olarak tanımlayanların oranı 2018'den 2023'e %91,8'den %89,5'e düşerken, (rakibe oy veren ve kararsızlar dahil olmak üzere) Erdoğan'a oy vermeyenler arasında bu düşüş %87,1'den %83,7'ye olmuştur.²⁶ Değişim büyük olmamakla birlikte, Sünniliğin çoklu regresyon analizinde aldığı bağımsız değer tersi yönündedir. Yani basit bir karşılaştırma, Erdoğan'a oy vermeyenler arasında 2018'den 2023'e Sünniliğin toplumun genelinde olandan daha hızlı seyrettiğini gösteriyor.

Son olarak, Şubat 2023'te toplanan bu verilere göre toplamda daha çok sayıda seçmenin Erdoğan'ı tercih ettiğini tekrar belirtelim. Bu konuda ek bir izlenim için de Kemal Kılıçdaroğlu'na oy vereceğini söyleyen bireyler içinde, meclis seçimi için çeşitli partilere oy vereceğini belirten seçmenlerin (burada tablolaştırmadığımız) oranlarına göz atalım. Şubat 2023 verilerine göre Kılıçdaroğlu, genel başkanlığını yaptığı CHP seçmenlerinin oyunun (kararsızlar ve oy vermeyeceğini söyleyenler dağıtılmadan) %97'sini almakla birlikte, HDP seçmenlerinin %66'sının, İYİP seçmenlerinin ise %62'sinin oyunu alabilmektedir. Muhalif 6'lı Masa bileşenleri içinde yer alan Gelecek ve Saadet Partisi seçmenleri arasındaysa cumhurbaşkanlığı seçimi için Erdoğan'ın oyu Kılıçdaroğlu'nun oyundan yüksek görünmektedir. Araştırma tamamlandıktan sonra yaşanan gelişmeler ve Kılıçdaroğlu'nun adaylığının resmîyet kazanması bu durumu değiştirmiş olabilir de mevcut verilerin ortaya koyduğu manzara, ekonomik değişim ve ittifak stratejilerine rağmen, kimlik temelli sosyal yarılma hatlarını aşmanın güçlüğüne işaret ediyor.

Sonuç

Bu makalede, Türkiye'nin çok partili tarihinin de en uzun süreli hükümeti olan cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin (CHS) ilk hükümeti döneminde yaşanan ekonomik gelişmeleri ve bunun seçmen eğilimlerindeki izdüşümünü ele aldık. GSYH büyümesiyle ilgili iniş ve çıkışlar yaşanmış olsa da kur dengesizliği ve yüksek enflasyonun damga vurduğu ekonomik dönüşüme, özellikle alt ve orta gelir gruplarının iktidara yönelik siyasi algılarındaki olumsuz değişimin eşlik ettiğini ortaya koyduk. Daha önceki araştırmalarda (Yağcı ve Oyvat, 2020) rastlanılmış olan, ekonomik durumdan şikayetçi olmasına rağmen iktidar değişikliğinin ekonomiyi daha da olumsuz etkileyeceğine inanan seçmen profilinin, Şubat 2023 itibarıyla özellikle en alt gelir grubunda azaldığını tespit

ettik. Buna mukabil, iktidar partisinin alt ve orta gelir gruplarından aldıkları oy düşmüş, seçmenleri arasında yüksek gelir sahiplerinin oranı artmıştır. Çoklu regresyon analizleri de ekonomiden memnuniyet seviyesinin seçmenlerin oy tercihi için önemli bir bağımsız değişken olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, dindarlık, eğitim, mezhep gibi kimlik ve değerler temelli sosyal yarılma hatlarının oy davranışı ile kuvvetli ilintisi de geçerliliğini korumakta ve özellikle cumhurbaşkanlığı seçimi için iktidar değişimi ihtimalini azaltmaktadır. Bu atmosferde iktidarı değiştirmek isteyen muhalefet bileşenlerinin işini zorlaştıran bir durum da milliyetçilik ekseninde birbirine zıt kutuplarda yer alan seçmenleri, ekonomik şikayetlere rağmen aynı cumhurbaşkanı adayına oy vermeye ikna etmenin zorluğudur. Bu satırların yazılmasından kısa bir süre sonra gerçekleşmesi beklenen Mayıs 2023 seçimlerinin sonucuna, muhalif siyasi elitlerin bu zorluğu ne derece aşabileceği damga vurabilir.

Postscript: Yukarıdaki metin (ufak düzeltmeler haricinde) yazıldıktan sonra gerçekleşen resmi seçim sonuçlarına göre AKP yurtiçi oyların %35,3'ünü almış; AKP + MHP toplamı ise yurtiçi oyların %45,4'ü olarak gerçekleşmiştir. Bu oranlar, Şubat 2023 ağırlıklandırılmış anket örneklemimizde, oy tercihi belirtenlerin %35'i ve %43,4'ü idi. Cumhurbaşkanlığı seçimini, ikinci turda yurtiçi oyların %51,9'unu alan Recep Tayyip Erdoğan kazanmış, Kemal Kılıçdaroğlu'nun oyu %48,1'de kalmıştır. Ağırlıklandırılmış anket örneklemimizde, bu oranlar sırasıyla oy tercihi belirtenlerin %52,5'i ve %47,5'iydi. Oyların gelir grupları arasındaki kırılımı veya seçmenlerin tercih motivasyonları resmen kaydedilmemekle birlikte, resmî sonuçların toplam oy oranlarına dair anket öngörülerine yakın gerçekleşmiş olması, burada yapılan tespitlerin ana örüntüler itibariyle seçim sonucu için de geçerli olabileceğini düşündürmektedir. Buna göre, ekonomik kaynaklı şikayetler meclis seçimlerinde iktidar bloğuna (ve özellikle iktidar partisi AKP'ye) oy kaybettirmiş, ancak benzer şikayetlere sahip bazı seçmenler kazananın her şeyi aldığı cumhurbaşkanlığı seçiminde Erdoğan'ı karşısındaki adaya tercih etmiş görünüyor. Bu durum, ekonomik oy mekanizmasının genel istikameti itibariyle geçerli olduğunu, ancak kurumsal değişkenler ve aday profili nedeniyle etkisinin sınırlı kaldığını düşündürüyor. Aynı dinamikler devam ederse, Türkiye'de seçim rekabeti, iktidarı değil de iktidarın politikalarını değiştirmek işlevi taşıyan bir siyasi katılım mekanizmasından ibaret kalabilir.

Sonnotlar

1 <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Nufus-ve-Konut-Sayimi-2021-45866>

2 Bu kişilerin doğum yerleri itibariyle Yakındoğu ülkeleri, ilk iki sıradaki Bulgaristan ve

Almanya'yı takip etmektedir.

3 Bu kişiler arasında ilk sıraları 2021 itibariyle Irak, Afganistan ve İran vatandaşları almıştır.

4 Uluslararası hukuktaki "mülteci" kategorisini Bulgaristan gibi Avrupa ülkelerinden gelen kişiler için saklı tutan Türkiye, Suriye'deki olaylar nedeniyle sınırı geçen kimseler için 2011'de ayrı bir kategori olarak geçici koruma statüsü tanımlamıştır.

5 2013'te imzalanıp pratikte 18 Mart 2016'da uygulanmaya başlayan anlaşmayla birlikte, Türkiye, kendi üzerinden AB'ye kaçak geçtikten sonra yakalanan Suriyeli mültecileri geri kabul etmeyi, AB de geri gönderilen her bir kaçak için başka bir mülteciyi resmen kabul etmeyi taahhüt etmiştir. Yunanistan'a deniz yoluyla geçişler 2015 için yıllık 856,000 olarak gerçekleşmişken, kaçak geçiş müşevviğini ortadan kaldıran ve daha sıkı sınır kontrolü getiren anlaşmadan sonra bu sayı 2016'da 173,000'e ve 2017'de 30,000'e düşmüştür. "EU-Turkey Refugee Deal: Five Years On," *TRT World*, 18 Mart 2021, <https://www.trtworld.com/magazine/eu-turkey-refugee-deal-five-years-on-45126>. Ayrıca bkz. Saatçioğlu (2020).

6 Deflatör, nominal GSYH değerindeki artışı, fiyatlardaki artış karşısında düzelterek reel büyümeyi bulmak için ölçülen bir değerdir. (TÜFE veya ÜFE cinsinden) Enflasyon ile deflatör ölçümü birbirinden farklıdır. Bu konudaki tartışmaların bir özeti için bkz. "Milli Gelir ve Büyüme Hesabının Kilit Verisi: Deflatör", *Malumatfurus*, 5 Mart 2023, <https://www.malumatfurus.org/deflator/>, son erişim 13 Nisan 2023.

7 *Sözcü*, 7 Ağustos 2018, <https://www.sozcu.com.tr/2018/ekonomi/brunson-krizi-ozel-sektorun-borc-yuku-100-milyar-tlden-fazla-artti-2561133/>.

8 Sık sık revizyonlara konu olan bu veriye dair rakam vermek riskli ama bkz. <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2023/04/aylikekonomikgosterge17042023.pdf>.

9 İşsizlik, emek gücünün bir parçası olup iş aramasına rağmen bulamayanları, istihdam oranı ise tüm çalışma çağındaki (15-64 yaş) nüfus içinde çalışanların oranını ifade eder. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-Kasim-2022-49384>

10 İstanbul'da 2019 yerel seçimini kazanan Ekrem İmamoğlu'na, Aralık 2022'de mahkeme kararıyla siyaset yasağı getirilmiştir, karar üst mahkemelerce onama aşamasındadır. Çeşitli davalarda yargılanan eski HDP eşbaşkanı Selahattin Demirtaş da, Kasım 2016'dan beri tutuklu bulunmaktadır.

11 Şu satırlar tezin analitik özünü veriyor: "Bir yanda küresel kredi piyasasına erişimi olan sermaye kesimleri, diğer yanda da sadece TL ile borçlanabilen kesimler var... Yukarıdaki tasnifle ikinci kategoride yer alan sermaye kesimlerinin ağırlığı, ekonomi yönetiminin bu yola sapmasında etkili olmuştur" (Akçay, 2021b). Ancak sermaye kesimlerinin ağırlığının zamanla neden değiştiği konusunda akabinde önerilen açıklama ise aynı derece berrak

değil. Bizim karşı tezimizi, Akçay'ın dayandığı Poulantzas'çı çerçevede şöyle ifade edebiliriz: anatomisi son kertede ekonomi tarafından belirlenen bir siyasi düzenin devamını sağlayacak *siyasi* aktörlerin ikbal beklentileri, o aktörlerin faiz kararlarını şekillendirmektedir. Ekonomik "son kerte" ise faiz kararlarını açıklayabilecek bir detay seviyesinde değil, sermaye birikiminin maddi ve sosyal altyapısının sürdürülmesi gibi daha genel bir düzeyde söz konusudur. Bu tartışmaya ilişkin olarak ayrıca bkz. Akçay (2021a) ve Erden (2023).

12 Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın sunduğu 2023 seçim beyannamesinde, enflasyonda tek haneye dönüş vurgusu yapılmakta, "Türkiye ekonomi modeli," rekabetçi kur ve son yıllarda yüksek sesle tartışılmış olan faiz kavramı hiç geçmemektedir. Bkz. <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskani-erdogan-ak-parti-secim-beyannamesi-ve-milletvekili-aday-tanitim-toplantisinde-konustu>. Daha ortodoks politikaların bir temsilcisi olarak görülmüş eski bakan Mehmet Şimşek'in tekrar hükümet saflarına davet edilmesi, beyannameyi önclemiştir.

13 <https://tr.tradingeconomics.com/turkey/current-account-to-gdp>

14 Toplam hanehalkı gelirinin farklı gelir dilimleri arasındaki dağılımı cinsinden oluşturulacak bir tablo da farklı izlenim vermiyor. Bkz. Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, 2021, TÜİK, 6 Mayıs 2022, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2021-45581>.

15 Bu konuyu özellikle sosyalizm, sosyal demokrasi ve bölüşüm ilişkileri üzerinden çeşitli yönleriyle ele alan kuramsal bir klasik için bkz. Przeworski (1985), ampirik literatür için bkz. Evans (2000) ve Franklin vd. (2009).

16 Ekonomiye ilgisi zayıf olan seçmenlerin ekonomik kanaatleri rassal olarak dağılıp birbirini götürüyorsa, partizan seçmenlerin ekonomik kanaatleri de sistematik olarak objektif realitenin zıddı yönünde hareket etmiyorsa, bu sonuç ortaya çıkabilir. Ekonomik oyla ilgili bkz. Duch & Stevenson (2008).

17 Mardin'in (1973) makro tarihsel tezinde hem yapısal devamlılıklar hem de uzun vadeli değişim söz konusudur. Zayıf toplumsal sınıflar karşısında devlet kadrolarının toplumdaki siyasi ve kültürel sermayenin merkezini teşkil etmesi, bunların çevredeki çeşitli sınıflardan adeta bağımsız biçimde kendilerini yeniden üretim imkanı bulması, klasik Osmanlı döneminden beri devam eden bir örüntü olarak ileri sürülmüştür. Tanzimat'la birlikte Batılılaşma yönündeki reformlar; merkez ve çevre arasındaki yegane entegrasyon kanalı olan dini kurumları çevreye doğru iter; daha önce heterojen yerel kimliklerin bir yekunundan ibaret kalmış çevresel unsurlar da sekülerleşen merkez karşısında git gide mütedeyyin bir karşı-kültürde birleşir.

18 Bu konuda dikkate alınması gereken husus, bir partinin liderliği, kadroları ve seçmenleri arasında ideolojik farklılıklar olabileceği (bkz. Ecevit ve Celap, 2018). Bu

tür bir farklılık, lider kadroları Marksist-Leninist bir gelenekten gelmekle beraber muhafazakar bir demografik tabandan oy devşirme ihtiyacı içinde olan HDP için oldukça belirgin olup ekonomik tercihler konusunda detaylı incelenmiştir (bkz. Yağcı vd. 2023: 18-19). Daha genel olarak, ideolojik yönelimi keskin kadroların merkeze yaklaşarak parti oyunu artırma çabası gösterdiği her vakada bu durum gözlemlenebilir.

19 Bu konuyla ilgili bir başka çalışmada Balta vd. (2023) yine KONDA anketlerinden Kasım 2021-Şubat 2022 dönemi verisine dayanarak, bir önceki seçimde AKP'ye oy vermiş olduğunu belirtenler arasında, gelir arttıkça oy tercihi değiştirme eğiliminin de arttığını ileri sürmektedir. Ancak bu bulgu, yalnızca örneklem 49 yaş üzeri ve altı olarak ikiye ayrıldığında ortaya çıkabilen ve makaledeki 6 analizin 1'inde gözlenen koşullu bir ilintidir ve daha geleneksel modellerde ortadan kaybolmaktadır (ve aslında Kasım 2021-Şubat 2022 arasında da terse dönmektedir). Yani burada ortaya koyduğumuz 5 yıllık karşılaştırma ile, daha kısa vadeli KONDA verisi kullanılarak yapılan diğer çalışmadaki (yorumlar değilse de) veriler arasında bir uyumsuzluk bulunmuyor.

20 Abartılı yanıtlar olarak değerlendirilebilecek 100'ün altı ve 1000'in üstündeki yanıtları hesaba dahil etmeden.

21 Bu hem kendini işsiz addedenlerin oranı, hem de tüm çalışmayanların (işsiz, ev kadını, emekli, öğrenci, vb.) çalışanlara oranı cinsinden geçerli.

22 KONDA'nın geçmiş oy temelinde hesapladığı olasılıksal ağırlıklandırma kullanılarak elde edilen bu sonuç, herhangi bir ağırlıklandırma olmadan ham veriye bakıldığında %37,4 Kılıçdaroğlu, %43,8 Erdoğan ve 18,8 kararsız olarak görünmektedir.

23 Mezhop sorusunu Sünni olarak yanıtlamayan herkes, 0 ile kodlanan diğer kategorisini teşkil etmektedir.

24 Ankette dindarlıkla ilgili soru "Dindarlık açısından kendinizi aşağıda okuyacaklarımdan hangisiyle tarif edersiniz?" şeklinde sorulmuş, birbirini derece olarak takip ettiği düşünülebilecek 5 adet kategorik cevap şıkkı üzerinden yanıtlanmıştır. Biz yanıtları bir Likert ölçeğinin dereceleri olarak kabul ettik.

25 Göreceli olasılık oranı, oy verme ve vermeme olasılıklarının birbirlerine orantısı üzerinden hesaplanır.

26 KONDA'nın geçmiş oy temelinde hesapladığı olasılıksal ağırlıklandırma kullanılarak elde edilen bu değişim, herhangi bir ağırlıklandırma olmadan ham veriye bakıldığında genel örneklem için %92,1'den %88,5'e, Erdoğan'a oy vermeyenler arasında %87,1'den %81,2'ye iniş şeklinde kaydediliyor.

Kaynakça

Adalı T ve Türkyılmaz A S (2020). Demographic Data on Syrians in Turkey: What do we know?. *International Migration*, 58(3), 196-219.

Akarca A T ve Tansel A (2006). Economic performance and political outcomes: An analysis of the Turkish parliamentary and local election results between 1950 and 2004. *Public Choice*, 129(1), 77–105.

Akçay Ü (2021a). Authoritarian consolidation dynamics in Turkey. *Contemporary Politics*, 27 (1), 79–104.

Akçay Ü (2021b). Sermayenin iç savaşı ve ötesi | Muharebenin düğümü: Para politikası. *Sendika*, 4 Kasım, <https://sendika.org/2021/11/sermayenin-ic-savasi-ve-otesi-muharebenin-dugumu-para-politikasi-umit-akcay-11-express-635758/>.

Aytaç S E (2022). Economic voting during the AKP era in Turkey. İçinde: G M Tezcur (der), *The Oxford handbook of Turkish politics*. Oxford University Press.

Aytürk İ ve Esen B (der.) (2022). *Post-Post-Kemalizm: Türkiye Çalışmalarında Yeni Arayışlar*. İletişim Yayınları.

Bakiner O (2018). A key to Turkish politics? The center–periphery framework revisited. *Turkish Studies*, 19(4), 503–522.

Balta E, Demiralp S ve Demiralp S. (2023). Debating voter defection in Turkey. *Turkish Studies*, 1-25.

Boratav K (2023). AKP İktidarı ve Öncesi: Ekonomik Bir Bilanço. *Sol*, 14 Nisan. <https://haber.sol.org.tr/yazar/akp-iktidari-ve-oncesi-ekonomik-bir-bilanco-371564>.

Boratav K (2022). Faiz Kararının Düşündürdükleri. *Sol*, 26 Ağustos. <https://haber.sol.org.tr/yazar/faiz-kararinin-dusundurduklari-346364>.

Campbell A vd. (1960). *The American Voter*. New York: Wiley.

Çarkoğlu A ve Hinich M J (2006). A spatial analysis of Turkish party preferences. *Electoral Studies*, 25(2), 369-392.

Çarkoğlu A ve Kalaycıoğlu E (2021). *Fragile but resilient: Turkish electoral dynamics, 2002–2015*. University of Michigan Press.

Demiralp S (2022). Merkez Bankası politika faizini yüzde 9'da sabit tuttu: Düşük faiz politikası işe yarıyor mu?. *BBC News Türkçe*, 2 Aralık, <https://www.bbc.com/turkce/articles/cv2dvh11kx1o>.

Downs A (1957). An economic theory of political action in a democracy. *Journal of political economy*, 65(2), 135-150.

Duch R ve Stevenson R T (2008). *The Economic Vote: How Political and Economic Institutions Condition Election Results*. Cambridge University Press.

Ecevit Y A ve Celep Ö. (2018). Political perceptions of party voters and members in Turkey. İçinde: S Sayarı, P A Musil, ve Ö Demirkol (der), *Party politics in Turkey: A comparative perspective*. Routledge.

Erden Ö O (2023). Post-Neoliberal Otoriter Rejimde Sınıf Dinamikleri ve AKP-TÜSİAD İlişkilerinde Yeni Gerilimler. *Mülkiye Dergisi*, 46(4), 1101-1139.

Evans G (2000). The continued significance of class voting. *Annual Review of Political Science*, 3(1), 401-417.

Franklin M N, Mackie T T ve Valen H (2009). *Electoral change: Responses to evolving social and attitudinal structures in Western countries*. ECPR Press.

Inglehart R (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Kalaycıoğlu E (2012). Kulturkampf in Turkey: The constitutional referendum of 12 September 2010. *South European Society and Politics*, 17(1), 1-22.

Lipset S M ve Rokkan S (der) (1967). *Party systems and voter alignments: Cross-national perspectives*. Free press.

Magaloni B (2006). *Voting for Autocracy: Hegemonic Party Survival and its Demise in Mexico*. Cambridge University Press, Cambridge.

Mardin Ş (1973). Center-periphery relations: A key to Turkish politics? *Daedalus*, 102 (1), 169-190.

Oyvatt C (2023). Emek payı yeni bir dibi gördü. *Gazete Duvar*, 9 Mart, <https://www.gazeteduvar.com.tr/emek-payi-yeni-bir-dibi-gordu-haber-1607278>.

Przeworski A (1985). *Capitalism and social democracy*. Cambridge University Press.

Saatçioğlu B (2020). The European Union's refugee crisis and rising functionalism in EU-Turkey relations. *Turkish Studies*, 21(2), 169-187.

Shils E A (1961). Centre and periphery. İçinde: Polanyi Festschrift Committee (der), *The logic of personal knowledge: Essays presented to Michael Polanyi* (pp. 117-131). Routledge & Kegan Paul.

Stimson J A, Thiébaud C ve Tiberj V. (2012). The evolution of policy attitudes in France. *European Union Politics*, 13(2), 293-316.

Tunca A (2022). Advancing to the Order of Islamic Finance. *PolitikYol*, 23 Kasım, <https://www.politikyol.com/advancing-to-the-order-of-islamic-finance/>.

Wuthrich F M (2013). An essential center-periphery electoral cleavage and the Turkish party system. *International Journal of Middle East Studies*, 45(4), 751–773.

Yağcı A H, Harma M ve Tekgüç H (2023). Who Wants Left-Wing Policies? Economic Preferences and Political Cleavages in Turkey. *Mediterranean Politics*, 28(1): 1-26.

Yağcı A H (2023). Turkey's Political Economy in International Context. İçinde: Arıkan H ve Alemdar Z (der), *Turkey's Challenges and Transformation. Politics and Society in the Centennial of the Republic*. Palgrave Macmillan.

Yağcı A H (2022). Türkiye'de Bireylerin Sol-Sağ Ayrımına Göre Konumlanışı: Dünya Değerler Araştırması 1990-2018 Verilerinin İncelenmesi. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 10(1), 21-50.

Yağcı A H ve Oyvat C (2020). Partisanship, media and the objective economy: Sources of individual-level economic assessments. *Electoral Studies* 66: 102135.

Ek: Örneklem ağırlıklı regresyon tablosu

	AKP veya MHP'ye oy		Erdoğan'a oy	
	2018	2023	2018	2023
kadın (1/0)	0,836	1,047	1,16	1,153
	(0,099)	(0,127)	(0,142)	(0,146)
yaş	0,994	1,003	0,994	0,994
	(0,005)	(0,004)	(0,005)	(0,004)
sol-sağ (1-10)	1,443***	1,536***	1,400***	1,539***
	(0,038)	(0,044)	(0,038)	(0,048)
Kürt (1/0)	0,317***	0,621***	0,398***	0,773
	(0,062)	(0,111)	(0,084)	(0,139)
Sünni (1/0)	3,112***	3,154***	3,134***	1,954**
	(1,012)	(1,211)	(1,155)	(0,665)
eğitim: lise (1/0)	0,86	0,822	0,799	0,697**
	(0,13)	(0,123)	(0,123)	(0,105)
eğitim: üniversite (1/0)	0,492***	0,712*	0,359***	0,556***
	(0,098)	(0,128)	(0,072)	(0,101)
gelir dilimi (1-5)	0,95	1,03	0,975	0,935
	(0,047)	(0,047)	(0,05)	(0,043)
ekon memnuniyet (1-5)	2,428***	3,389***	2,916***	3,736***
	(0,151)	(0,247)	(0,199)	(0,304)
dindarlık (1-5)	1,475***	1,291***	1,644***	1,686***
	(0,15)	(0,124)	(0,167)	(0,161)
N	2.027	2.552	1.988	2.535

* p<0,1; ** p<0,05; *** p<0,01

İktidara oy verme eğilimi ile koşullu ilintisi incelenen değişkenlerin karşısındaki büyüklükler, lojistik regresyonla elde edilen göreceli olasılık oranını (odds ratio), parantez içindeki sayılar standart hatayı gösterir. Ana metindeki Tablo 2 ile bu tablo arasındaki fark burada KONDA tarafından hesaplanan geçmiş oy temelli örneklem olasılık ağırlıklarının kullanılması ve kümelenmiş (gürbüz) standart hataların elde edilmemiş olması. Sonuçlar esasen Tablo 2 ile aynı olmakla beraber, o tabloda gelir dilimi 2023 cumhurbaşkanlığı seçimi için istatistiki olarak anlamlı çıkmaktadır.

Türkiye’de Gündelik Hayatın Finansallaşması: Beyaz Yakalıların Finansal Borçluluk Deneyimleri¹

İlkay Özkürüalpli, İstanbul Arel Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü

ORCID: 0000-0002-1310-6037

E-Posta: ilkay.ozkuralpli@gmail.com

Özet

Özellikle finansal krizler sonrası, sıradan insanın gündelik hayatında finansal piyasalara ve risklerine karşı kırılganlığı daha fazla tanınmaya başlamıştır. Bu tanınmayla öne çıkan gündelik hayatın finansallaşması literatürü, finansallaşmayı gündelik hayata nüfuzu ve dönüştürücü etkisi, ekonominin özne ve öznelliklerin üretimi ile olan ilişkisi üzerinden ele alır. Bu çalışmada, söz konusu literatürden hareketle, finansal borçluluk deneyimlerinin nasıl kurulduğunun ve buna bağlı olarak borçlu öznelliklerin üretiminin nasıl gerçekleştiğinin ortaya konması amaçlanmıştır. Finansallaşmış neoliberalizmde borç ve borçluluğun anlamları finansın spekülâtif mantığıyla dönüşmüştür. Bu bağlamda, finansal araçları içermeyen borçlanma deneyimlerinden farklılaştığı ölçüde borçlu öznellikler de dönüşüp çeşitlenmiştir. Finansallaşmış neoliberalizmin yeni öznellikleri ne sadece “kendinden sorumlu ve suçlu” *homo debtor* ne de sadece “kendi kendini değerlendiren finansallaşmış insan sermayesi”dir. Bu noktada, çalışmada öznelere ihtiyaç kredisi aracılığıyla gerçekleşen borçlanma deneyimleri aracılığıyla finansallaşmış neoliberal öznenin kredi ve borç arasında salınan çeşitli ve çoklu görüntüleri incelenmiştir. Çalışma kapsamında İstanbul’da çalışan en az bir ihtiyaç kredisi çekmiş beyaz yakalı 25 katılımcıyla derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Borçluluğun nedenleri ve anlamları olarak temel iki araştırma sorusu çerçevesinde biçimlendirilen bu görüşmeler, eleştirel söylem analizi ile incelenmiştir. Bu analizlerin sonuçları, borçlanma deneyimleri, kredi ve borcun anlamları ve borçluluğun politikleştirilmesi başlıkları altında *taklacı* ve *spotçu* adı verilen iki borçlu figür üzerinden çerçeveselenecek tartışılmıştır. Bu analize göre, kredi ve borç, bir yandan değer artırımını mümkün kılan bireyselleştirilmiş fırsatlar sunarken aynı zamanda bu fırsatları borç sorumluluklarının denetim mantığı altında da sınırlar. Bu bağlamda, sürekli bir borç döngüsü içinde olan *taklacılar* ve insan sermaye yatırımlarıyla öne çıkan *spotçular*, sıradan insanın finansal içerilmesine yönelik çağrının yalnızca neoliberalizmin bir dayatması olmadığını aynı zamanda borç ve borçluluğun normalleştirilmesi, özellikle de ödenebilir borcun normalleştirilmesi yoluyla yanıtlandığını göstermiştir. Bu normalleşme, borçluluğun içinde inşa edildiği yaşamın sosyo-ekonomik koşullarıyla bağıntısını koparacak biçimde işler ve anlatılar bireysel bir

başarısızlık/başarı hikâyesi içine yerleşir. Böylelikle, kredinin tepkisel borçlanma dışı kullanımları bir sorun olarak ortaya çıkmadığı gibi politikleştirilemez de.

Anahtar kelimeler: Borç, Finansal borçluluk, Gündelik hayatın finansallaşması, Kredi, Kredi kartları.

Financialization of Everyday Life in Turkey: Financial Indebtedness Experiences of White-Collars

Abstract

In the aftermath of financial crises, the vulnerability of ordinary people to financial markets and risks in their daily lives became widely recognized. This literature on the financialization of everyday life deals with financialization through its penetration and transformative effect on everyday life and its relationship with the production of subjects and subjectivities in the economy. Drawing on this literature, this study aims to analyze the experiences of financial indebtedness and the production of the indebted subjectivities. In financialized neoliberalism, the meanings of debt and indebtedness are transformed by the speculative logic of finance. In this context, the borrowing experiences, realized by financial instruments such as consumer loans and credit cards, differ from the borrowing experiences which do not include financial instruments, and the indebted subjectivities are transformed and diversified in accordance with this difference. These new subjectivities of financialized neoliberalism are not only a “self-responsible and guilty” *homo debtor* but also a “self-evaluating financialized *human capital*”. This research examines the various and multiple images of the financialized neoliberal subject oscillating between credit and debt through the indebtedness experiences. Within this scope, 25 one-to-one in-depth interviews were conducted with white-collar participants who are working in Istanbul and had received one consumer loan at least. These interviews were analyzed, through critical discourse analysis, around two main research questions: the causes and meanings of indebtedness. The results are discussed under the themes of indebtedness experiences, the meanings of credit and debt, and the politicization of indebtedness and are framed by two indebted figures named as *revolver* and the *spotter*. According to this analysis, while credit and debt offer individualized opportunities that enable value enhancement, they also limit these opportunities under the control logic of debt. In this context, the *revolvers*, who are in a vicious debt circle, and the *spotters*, who are characterized by their human capital investments, show that the financial inclusion’s call for the ordinary person is not only an imposition of neoliberalism, but is responded to through the normalization of (especially the payable) debt and indebtedness. This normalization works in such a way as to disassociate indebtedness from the socio-economic conditions of the life, and narratives are embedded in an individual failure/success story. In this way, uses of

credit that cannot be reduced to reactive borrowing neither emerge as a problem nor can be politicized.

Keywords: Debt, Financial indebtedness, Financialization of everyday life, Loans, Credit cards.

Giriş

Türkiye’de milyonlarca insan krediyle ev, araba ve uçak bileti alıyor; bedelli askerlikten faydalanıp, çocuklarının eğitimini, ailesinin sağlık masraflarını karşılamaya, hatta kredi borcunu ödemeye çalışıyor. Milyonlarca insan her gün cep telefonlarına gelen mesajlar, yol kenarındaki afişler ve televizyon reklamlarındaki tatlı vaatlerle biraz daha borçlanmaya çağırılıyor.²

Peki biz bu çağrıya nasıl cevap veriyoruz? Finansal krizlerle dikkatleri üzerine çeken ve mücadeleyi dönüştürmesi beklenen bu *borçlandırılmış insan* kimdir (Hardt ve Negri, 2012; Lazzarato, 2014)? Borcu “evrensel bir alışkanlık haline getiren kalıcı bir borçlu ırka” (Bauman, 2019: 35) nasıl dönüştük? Özellikle eleştirel neoliberal ekonomi-politik literatüründe öne çıkarılan bu öznel figürü bugün hâlâ borcun arkaik temellerine atfla mı düşüneceğiz? Zira, yukarıdaki alıntıda ifade edildiği gibi bugün *krediyle* borçlanıyoruz, borçlandırıyoruz. Dolayısıyla tüm bu sorular, kredinin sıradan insanın gündelik hayatını doğrudan etkileyen ve dahası biçimlendiren finansal bir enstrüman olduğu (Langley, 2008: vii – viii) göz önünde tutularak cevaplanmalıdır.

Sıradan insanın gündelik hayatında finansal piyasalara ve risklerine karşı “kırılganlığı”, özellikle finansal krizler sonrası daha fazla tanınmaya başlamıştır (van der Zwan, 2014: 111-114). Bu tanınmayla öne çıkan gündelik hayatın finansallaşması literatürü, finansallaşmayı finans sektörü, bankalar ve devlet ekseninde yukarıdan aşağı ele alan yaklaşımdan farklı olarak, onu gündelik hayata nüfuzu ve dönüştürücü etkisi, ekonominin özne ve öznelliklerin üretimi ile olan ilişkisi üzerinden ele alır (Haiven, 2016: 14). “Ekonominin hiçbir anlamda salt ekonomik olmadığı” (Butler ve Athanasiou 2017: 65), özellikle de neoliberalizmin her şeyi ekonomikleştiren rasyonalitesinde (Çalışkan ve Callon, 2009) iyice ayyuka çıkmıştır. Dolayısıyla günümüz *homo economicus*’unu (ekonomik insan) rasyonel birey olarak ele alan ve sosyal yaşamının tüm veçhelerinden soyutlayarak ekonomik/kültürel ayrımını besleyen indirgemeci yaklaşımların, artık “emekliliğe hazır” kavramları (Zelizer, 2011: ix) neoliberal öznellikleri anlamakta yetersizdir. Bu açıdan bakıldığında, gündelik hayatın finansallaşması literatürü “ekonomik olanın içindeki ‘ekonomik dışı’ olanı düşünebilme” (Sachetti, 2013: 8) imkânı sunduğu için neoliberal öznellikleri anlamlandırmak açısından kıymetli bir çalışma sahasıdır.

Bu araştırma, Türkiye’de gündelik hayatın finansallaşması çerçevesinde finansal borçluluk deneyimlerinin nasıl inşa edildiği sorusunun peşine düşüyor. Borçluluğu, hanehalkı gibi istatistiksel ve homojen bir birimin dışına çıkarıp öznellikler çerçevesinden incelemedeki amaç, öznenin sadece pasif bir biçimde ‘borçlandırıldığı’ iddiasına düşülecek bir şerh ve borçluluk çalışmaları nezdinde bir perspektif genişletme önerisi olarak da okunabilir. Bu anlamda, Türkçe literatürde henüz kendine yeterince yer bulamamış *gündelik hayatın finansallaşması* literatürüne de bir katkı yapmayı amaçlar. Bu perspektif finansal borçluluk deneyimiyle dönüşen borcun anlamlarını ve öznelliklerini açığa çıkarırken, aynı zamanda borçluluğu borçluların bireysel sorumluluk alanından çıkarabilecek politik bir mücadele için de ipuçları barındırır.

Gündelik Hayatın Finansallaşması ve Öznellikler

Neoliberalizmin temel unsurlarından biri olan finansallaşma, ayrıcalıklı bir azınlığın gücünü, emek ve sermaye arasındaki uçurumu derinleştirmek pahasına, yeniden tesis etmesinin “en etkili ve en yıkıcı araçlarından” biridir (Duménil ve Lévy, 2005; Harvey, 2015; Fine ve Saad-Filho, 2017). Neoliberal kapitalizmin birikim rejimi olarak finansallaşmanın ayırt edici özelliği, “değeri üretmeden kazanmaya çalışan bitmez tükenmez bir eğilim” olmasıdır (Harvey, 1974: 254, aktaran Soederberg, 2016: 34). Sermaye nezdinde bu eğilim, hissedar değeri ve kısa vadeli yatırım stratejilerine öncelik vermek ve üretim için maddi yatırım yerine finansal faaliyetlere odaklanmak şeklinde gerçekleşir (Krippner, 2005). Sermayenin yatırım için kendi kaynaklarına yönelmesi ve finansal piyasalara girişiyle bankacılık sektörüne olan bağımlılığı azalmış; bu da bankaların yüzünü giderek daha fazla hanehalkına dönmesiyle sonuçlanmıştır. Gelişen ve dönüşen bireysel ve/veya yatırım bankacılığı stratejileri ile hanehalkının finansal araçlara ulaşımı kolaylaştırılarak teşvik edilmiştir. Bu gelişmeler, bireylerin enflasyon karşısında daha yüksek fayda sağlamak için finansal araçları tercih etmeye başlamasıyla birlikte okunduğunda karşımıza *hanehalkının finansallaşması* çıkar (dos Santos, 2012; Karaçimen, 2015).

Hanehalkının finansallaşması finansal *içerilme* veya finansın *demokratikleşmesi olarak* da adlandırılır (Ertürk vd., 2007: 554). Bu terimler sıradan insanlar ile finansal kurumlar, ürünler ve hizmetler arasındaki ilişkiyi kolaylaştırmayı ve genişletmeyi amaçlayan uluslararası platformlar tarafından kullanılır ve teşvik edilir; Dünya Bankası’nın sloganında olduğu gibi: “Finance for all!” (Herkes için finans!) (Dünya Bankası, 2008; ayrıca bkz. Akçay, 2015; Karaçimen, 2014). Buradaki iddia, piyasadaki dışlananların finansal piyasalara dahil edilmesinin hem çalışanlar hem de piyasalar için ekonomik kalkınma sağlayacağı yönündedir. Ancak bireysel tasarrufları finansal sisteme, finansal sektörün kayıp ve risklerini

de bireylere aktaran finansal içerme politikaları beklenen refahı sağlamaktan ziyade, sermaye için bir başka gelir kaynağı haline gelmiştir (Güngen, 2017: 26-27). Bu sistemde hanehalkının finansallaşmasının bir yolu finansal varlık edinimi iken, bir diğer yolu ise borçlanmadır. Örneğin Fligstein ve Goldstein'in çalışması (2015), ABD'de üst gelir grubundaki hanelerin varlıklarını artırarak finansallaşmadan yararlandığını ortaya koyarken, alt gelir grubundaki hanelerin finansal araçları bir savunma stratejisi olarak kullanarak borçlandığını gösterir. Türkiye'nin hanehalkı finansallaşması da ağırlıklı olarak tüketici kredileri aracılığıyla borçlanma üzerinden gerçekleşmiştir. Bankaların yüzünü bireysel bankacılığa dönmesinin yanı sıra, finansal araçlarla borçlanmanın en temel sebepleri neoliberalizmle birlikte 'esnekleştirilen' emek piyasaları, durağan ücretler ve kamusal hizmetlerin özelleştirilmesidir (Karaçimen, 2015: 132-184). Zira bu dönüşümlerle birlikte sosyal haklar piyasadan alınıp satılan hizmetler haline gelerek hanehalkı giderlerine temel birer kalem olarak eklenmiştir (Lapavitsas, 2009).

Buraya kadar ele alınan düşünsel hat, yaşam tarzlarını durgun maaşlar, kaybolan sosyal haklar ve artan yaşam masraflarından korumaya çalışan hanehalkının tüketici kredisi aracılığıyla borçlanmaya zorlandığını ve bu zor'u meydana getiren yapısal güçleri vurgular (Sullivan, Warren ve Westbrook, 2000; Montgomerie, 2009; Soederberg, 2013; Karaçimen, 2015). Hanehalkı finansallaşması bu çalışmalarda, gündelik yaşamın idamesi için geliştirilen tepkisel bir tüketim stratejisi olarak ele alınır. Nitekim Lazzarato'nun *homo debtor* (borçlandırılmış insan) figürü, bu neoliberal politikaların saldırısı altında geleceğe dair öngörülebilir bir kişi olarak alacaklının borçlu üzerindeki kontrolünü vurgular ve borcu "yönetilenlerin davranışlarındaki belirsizliği azaltmayı amaçlayan bir güvenlik tekniği" olarak tanımlar (Lazzarato 2014, 45-46)³. Ancak borç hiçbir zaman basit bir ekonomik mübadele olmadığından, borçlu öznenin üretimi aynı zamanda borcun ahlaki yüküyle de ilişkili olacaktır. Bu anlamda, bir suçluluk ve sorumluluk figürü olarak *homo debtor*, alacaklıya karşı kendini sorumlu ve minnettar hisseden, borcun vadinin hatırasını ve ağırlığını toplumsal varoluşunda taşıyan kişi olarak tanımlanır (Lazzarato, 2014). Fakat Lazzarato'nun *homo debtor'u* borcu kontrol mekanizması üzerinden ele alırken, finansın çağdaş özelliklerini dışarıda bırakır. Finansallaşma sadece yukarıdan aşağıya bir müdahale olarak ele alındığında, hanehalkı da istatistiklere hizmet eden bir birim olarak homojen finansal özneler olarak tasarlanır. Söz konusu bu değerli çalışmalar, borcun zor'unu ortaya koymak açısından elzem olsa da genellikle öznelerin farklı deneyimlerine mesafeli kalır (Gonzalez, 2015: 781-783). Zira özne *sadece* borca maruz kalmaz ya da borçlanmayı sadece tepkisel olarak deneyimlemez.

Finansallaşmanın çağrılılarıyla gündelik hayat içerisinde karşılaşan özneler yeri geldiğinde bu çağrıya uyum gösterdiği gibi yeri geldiğinde de direnerek finansal araçlarla kendi anlam dünyaları çerçevelerinde aktif bir biçimde ilişkilendirirler. Neoliberal politikaların saldırısı altında yurttaş-müşterilere dönüşen özneler, yaşam standartlarını koruyabilmek için başta kredi ürünleri olmak üzere finansal araçları giderek daha fazla kullanmaya başlar ve özellikle düşük gelirli haneler için bu telafi biçimi, sağlık, eğitim, emeklilik vb. devlet hizmetlerinin özelleştirilmesi, ücretlerin durağanlaşması ve güvencesiz çalışma koşullarının yaygınlaşması ile bir zorunluluk haline gelir (Akçay ve Güngen, 2014; Karaçimen, 2015; Akçay, 2017; Güngen, 2021). Fakat bu zorunluluklar aynı zamanda kişinin yaşamındaki sorunların da ‘çözümüdür.’ Emek mücadelelerinin veya toplumsal hareketlerin zayıflatılmasıyla birlikte, bu toplumsal eşitsizlikler giderek daha fazla kişisel başarısızlıklar olarak görünmeye başlayarak bireyselleştirilir (Beck, 1992: 89). Kaldı ki neoliberalizm de sadece devletleri ya da ekonomileri yöneten bir rasyonellik değil, aynı zamanda düşünme biçimlerine nüfuz eden ve yaşam biçimlerini şekillendiren siyasal bir akılsallıktır (Peck, 2010; Read, 2012; Dardot ve Laval, 2012; Mirowski, 2013; Foucault, 2013, 2015; Brown, 2017). Dolayısıyla, yönetim süreçlerinin öznelerin “kendini yönetme” pratiklerine nasıl eklenildiğini gösterebilmek neoliberal öznellikleri anlamak için elzemdir (Lemke, 2015: 8). Bu açıdan, öznellikleri de kendine konu edinen gündelik hayatın finansallaşması literatürü, sosyal yaşamdaki tutumların iktidar ilişkileri tarafından nasıl şekillendirildiğini ortaya koyabilme imkânı sunan teorik bir araçtır (Dean, 1999: 2-12).

Gündelik hayatın finansallaşması terimi üç bağlamda kullanılır. Bunlardan ilki işletmelerin gündelik finansal faaliyetlerini ele alırken, ikincisi öznelerin hisse senetleri, emeklilik planları, kredi kartları, tüketici kredileri, ipotekler ve mikro krediler gibi finansal ürünlerle ilgili finansal davranışlarına atıfta bulunur⁴. Bu çalışmada ise finansallaşmış öznelliklere ve finansal araçların gündelik hayata uyumlandırılma biçimlerine atıfta bulunan üçüncü bağlam kullanılacaktır (Pellandini-Simányi, 2020). Öznenin yalnızca finansallaşmaya maruz kalmadığı, aynı zamanda kendi finansal rasyonelitetlerini de ürettiği düşünüldüğünde⁵, “finansal ürünlerin insanların gündelik yaşamına tam olarak nasıl dahil edildiği” (Pellandini- Simányi vd., 2015: 3) sorusu bu literatürün cevaplamaya çalıştığı soruların başında gelir. Pellandini- Simányi vd. (2015) finansal ürünler ile sıradan kullanıcıları arasındaki karşılıklı etkileşimi “finansın evcilleştirilmesi” olarak adlandırırken⁶ Paul Langley, insanların finansal araçların riskini gönüllü bir şekilde benimsediğini söyleyerek, bugün “tüketici kredisinin tüketiminin kişinin kendini ifade etme araçlarından biri haline geldiğini” iddia eder (2007: 84). Bu bağlamda, Michel Feher, Lazzarato’nun *homo debtor* analizinin açıkta bıraktığı,

kredinin spekülâtif ve üretken karakterine odaklanarak, sürekli olarak kendi insan sermayesini (*human capital*) artırmanın yollarını arayan ve yaşam boyu süren bir proje olarak tanımladığı *finansallaşmış insan sermayesi* kavramını ortaya atar (2009). Ancak Feher'in bakış açısı da borcun etkilerini görmez. Bu noktada Bowsher, finansallaşmış neoliberalizmin *homo economicus'unun*, kapitalizmin kontrol mantığı altında *borç olarak finans* ile finansın spekülâtif mantığı altında *kredi olarak finans* arasındaki gerilimde üretildiğine dikkat çeker. Finansallaşmış neoliberalizmin yeni öznellikleri ne sadece "kendinden sorumlu ve suçlu" *homo debtor* ne de sadece "kendi kendini değerlendiren finansallaşmış insan sermayesi" dir. Bu iki öznel figür, aynı finansallaşmış neoliberal *homo economicus'un* ancak kısmi temsilleri olabilir. Kredi ve borcu finansallaşmış neoliberalizmin iç içe geçmiş iki biçimi olarak tartışmak, neoliberal borçlu öznenin farklı ve eşitsiz üretimlerini görmemizi sağlar (Bowsher, 2018).

Metodoloji

Bu teorik araçlardan hareketle, çalışmanın sahası, 2017-2018 yıllarında 25 kişiyle yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakatlarla gerçekleştirilmiştir. Kartopu tekniğiyle ulaşılan bu amaçlı örneklem, en az bir ihtiyaç kredisi çekmiş olmak ve beyaz yakalı olmak kriterleri üzerinden belirlenmiştir. İkinci kriter, Türkiye'de gerçekleştirilen borçlanma çalışmalarındaki⁷ beyaz yakalı borçluluğunun eksikliğinden yola çıkılarak belirlenmiştir. Bu noktada, altı çizilmesi gereken beyaz yakalıların düşük gelirliliği ve güvencesiz olsalar da işçi sınıfı ve orta sınıf "arasında kalmış" sınıfsal pozisyonlarının, literatürde ele alınan genel örneklemelere yakınsadığı ölçüde aynı zamanda orta sınıfla ilişkilenebilirliği açısından farklılaştığıdır. Beyaz yakalıların, eğitilmiş olmak ve zihinsel emek üzerinden tanımlansa da sınırları çok netleştirilemeyen bir kavramdır (Bora, 2011: 8). Fakat ilk etapta (sanayi, maden, inşaat vb. alanlarda) kol emeği ile çalışan mavi yakalıların dışında kalan kamu, özel ya da hizmet sektöründeki ücretli çalışanlara işaret eden bir kavram olarak kullanıldığı ve özellikle Marksist literatürde beyaz yakalıların sınıfsal konumlarının işçi sınıfı ve orta sınıf arasında bir "arada-kalmışlığa" işaret ettiği söylenebilir (Uca, 2016: 45-46). Beyaz yakalılığın bu arada kalmışlığı, borç ekonomisinde denetim altına alınan borçlu öznelliklerle, sürekli olarak kendini değerlendirme eğiliminde olan finansallaşmış insan sermayesini bir arada düşünmeyi mümkün kılan bir zemin sağlar. Bu noktada, katılımcıların ihtiyaç kredisi aracılığıyla deneyimledikleri borçluluklarının, finansallaşmış neoliberal öznenin kredi ve borç arasında salınan çeşitli ve çoklu görüntülerini ortaya koyacağı öngörülmüştür.

Reklamcılık, eğitim, pazarlama, bankacılık ve inşaat gibi farklı sektörlerde çalışan mimar, bankacı, mühendis, finans uzmanı, avukat, öğretim görevlisi, pazarlamacı,

orta düzey yönetici, araştırma görevlisi, sosyal medya uzmanı ve öğretmen gibi zihinsel emeğin yoğun kullanıldığı işlerde çalışan ve İstanbul'da yaşayan, yaşları 26-35 arasında değişen 13 kadın ve 12 erkek ile finansal borçluluk deneyimleri üzerine görüşülmüştür. Borçluluğun nedenleri ve anlamları olarak temel iki araştırma sorusu çerçevesinde biçimlendirilen bu görüşmeler eleştirel söylem analizi ile incelenmiştir. Bu analizlerin sonuçları, borçlanma deneyimleri, kredi ve borcun anlamları ve borçluluğun politikleştirilmesi başlıkları altında taklacı ve spotçu adı verilecek iki borçlu figür üzerinden çerçevelenerek tartışılmıştır.

Borçlanma Deneyimleri

İhtiyaç kredisi borçluluğu

Araştırma sahasının en temel sorularından biri olan “neden kredi çektiniz?” sorusu, borçlanmaya sebep olan maddi nedenin ne olduğunu ortaya koyabilmeyi amaçlar. Bu nedenler arasında hem borç kapatmak gibi tepkisel stratejiler hem de kendine yatırım yapan finansal özne ile ilişkili olarak ortaya çıkan tekil stratejiler de yer alır. Finansallaşmış neoliberalizmin borçlu öznellikleri, bu tepkisel ve tekil stratejilerin kesişiminde biçimlenir. Bu stratejiler, çalışmanın verilerinden yola çıkılarak *taklacı* (11 kişi) ve *spotçu* (14 kişi) olarak adlandırılan iki borçlu figür üzerinden incelenecektir.

i) Taklacılar

Taklacıların borç döngülerini başlatan en yaygın sebeplerden biri kredi kartı borçlarını kapatmaktır. Nitekim Poyraz kredilerinin hikâyesini şu şekilde özetler:

Aldığımız para harcadığımız para yetmezse kredi kartından yaşamınızı sürdürüyorsunuz daha sonra bu kredi kartlarını tek bir çatı altında toplayıp bir bankaya borçlanıp oraya kapatıyorsunuz. Bu hikayesi aslında, genel olarak benim kredi ihtiyaçlarımın tamamı, sadece evlenirken bunun dışında bir şey için almıştım.

Bu anlatıda da ifade edildiği gibi, ihtiyaç kredisi ile borçluluk, (bir sonraki bölümde ayrıntılı biçimde ele alınacak olan) kredi kartının gündelik hayat içerisindeki giderek sıradanlaşan ve normalleşen kullanımıyla doğrudan ilişkilidir ve buradan beslenir. Kredi kartı borcunu ya da diğer kredi borçlarını yeni bir kredi ile kapatmak, bir borcu bir başka borçla kapatmak olarak görülse de aslında bir borcun bir diğer finansal araca aktarımıdır. Biriken ve denetlenemez hâle gelen kredi kartı borcunun yerini ihtiyaç kredisinin taksitleri alır.

Tablo 1. Meslek Gruplarına Göre Borçlanma Deneyimleri

	Araştırma Adı	Meslek	Borçlanma Sebebi
Spotçular	Banu	Araştırma Görevlisi	Kredi kartı borcu (Evlilik)
	Bora	Araştırma Görevlisi	Taşınma - Tv satın alma
	Feraye	İletişim Danışmanı	Öğrenim kredisi borcunu ödeme
	Ceyda	Bilgi İşlem Uzmanı	Eşinin bedelli askerlik ücretini ödeme
	Hülya	Mimar	Yurt dışı tatili
	Filiz	Finans Uzmanı	Kredi kartı borcu
	Buket	İş Danışmanı	Babası yerine - yurt dışı tatili
	İdil	Araştırma Görevlisi – Hukuk Danışmanı	Yurt dışında yüksek lisans eğitimi
	Hasan	Maliye Uzmanı	Araba - Akrabası yerine - yüksek lisans
	Zafer	Makine Mühendisi	Araba
	Yağmur	Öğretim Üyesi	Kitap bastırma
	İlker	Öğretim Görevlisi	Cep telefonu - Yurt içi sempozyum - Bilimsel faaliyet- Yatırım amaçlı - Abisi yerine
	Fatma	Özel Eğitim Öğretmeni	Ablasının kredi kartı borcu - Ev kirası/ablası yerine -Kuzenin düğünü/arkadaşı yerine
	Şükrü	Kıdemli Marka Müdürü	Yeni iş ihtiyaçları - bedelli askerlik - evlilik masrafı

Taklalar	Burak	Sosyal Medya Uzmanı	Ev taşıma-cep telefonu/kredi kartı borcu - dış tedavi/ kredi kapatma - nakit sıkışıklığı
	Cemil	Grafiker	
	Doğa	Sosyal Medya Grup Yöneticisi	Kredi kartı - (2 tane) iş kurma - evlilik masrafları/kredi kartı - araba
	Olca	Bankacı	Ev kredisi peşinatı - Ev kredisi (ortak) - Taşınma ve kredi kartı borcu- Kredi kartı borcu/kredi yapılandırma-kredi kartı
	Ömer	Satış Pazarlama Sorumlusu	Evlilik - kredi kartı - kredi kartı ve nakit sıkışıklığı - kredi kartı borcu ve nakit sıkışıklığı - kredi yapılandırma - kredi kartı borcu
	Poyraz	Muhasebeci	Kredi kartı borcu - (yaklaşık 3 tane) evlilik - araba - kredi kartı borcu - eşinin üstündeki krediyi kapatma
	Şebnem	Mimar	Tatil – kredi kartı borcu - tatil – kredi kartı borcu
	Ümit	Şirket Avukatı	Nakit sıkışıklığı/kredi kartı borcu - kuzeni yerine - ablası yerine - (4 -5 tane) nakit sıkışıklığı/kredi kartı borcu - kredi sicilini düzeltme - araba
	Hande	Dijital Pazarlamacı	Kredi kartı borcu -öğrenim kredisi geri ödemesi - (2 tane) evlilik - kredi yapılandırma ve yurt dışı tatili
	Ömür	Finans Uzmanı	İş kurma - yüksek lisans ücreti - genel harcamalar - yurt dışında balayı masrafları - eşinin üstündeki kredi
Derya	Araştırma Görevlisi	Eşinin ailesinin borcu/kredi kartı borcu - (2 tane) eşinin iş ödemeleri	

Sürekli değişkenlik gösteren ve ağırlıklı olarak artma eğiliminde olan kredi kartı borcunu bir ihtiyaç kredisi ile kapatmak ya da farklı borçları tek bir kredi başlığı altında yeniden yapılandırmak, aslında aktarılan borcun gelecek zaman içinde sabit taksitlerle düzenlenmesini hedefler. Zira takladan ayağa kalkmak mümkün olmadığında, denge ancak bir başka taklayla sağlanabilir. Bu durumda, döngünün devamını sağlayan denge unsuru kredidir. Kredinin mevcut borcu ortadan kaldıran bu sorun çözme kapasitesi, kredinin kullanıcılar açısından

'olumlu' olarak algılanmasına sebep olur. Fakat gündelik hayat yeniden düzenlenmediğinde kredi kartı borcunun ihtiyaç kredisine aktarımı, yani borcu borçla kapatma girişimi, aslında borçluluğun sürekliliğine ve çoğu zaman da yoğunlaşmasına sebep olur.

Taklacıların borç döngüleri açısından ortaklaştığı bir diğer borçlanma sebebi de evliliktir. Evlilik, kimi zaman borç döngüsünü başlatan kredi kartı borçlarını meydana getirirken kimi zaman da doğrudan kredi çekilmesinin sebebidir. 25 görüşmeciden evlilik için kredi çeken 11 kişinin sekizi taklacıdır; bu açıdan, spotçulardan 12 taklacının 10'unun evli ya da partneriyle birlikte yaşama noktasında da ayrılırlar. Eğer "borç aile, topluluk ve siyasi toplum birimlerin kurulumunda ve yeniden üretiminde önemli bir çimento" görevi görüyorsa (Yükseker, 2010), kredi bu açıdan (ileride kredinin anlamlarında da görüleceği üzere) bu çimentonun getirdiği bağımlılık ilişkilerini erozyona uğratarak, sermayenin denetimine girmek pahasına, deyim yerindeyse borçluların 'kendi yağlarında kavrulmalarına' imkân sağlar. Bu tüm borçlarını bireysel sorumluluk alanı üzerinden göğüsleyen finansallaşmış neoliberal özneye işaret eder; tıpkı taklanın kendi üzerine kapanan deviniminde olduğu gibi.

Taklacıların borç döngüleri içerisinde araba almak ya da Ümit'in yaptığı gibi kredi sicilini düzeltmek için çekilen krediler de bulunmaktadır. Bir kez borç döngüsü içine girildiğinde krediler giderek yoğunlaşıp, çeşitlenmeye teşnedir. Bunun sebeplerinden biri, her kredinin bir önceki borçlanmanın çözümü olarak ortaya çıkıp borçluluğu normalleştirmesiyle ilişkilidir. Zira, borcu borçla kapatmanın sunduğu çözüm borçluluğu meydana getiren koşullara yönelik değil, sadece borcun ödenmesine yöneliktir. Bu durumda, borç döngüsü giderek içinde daha rahat hareket edilen, dolayısıyla farklı borçlarla çeşitlendirilerek şiddetlenmesinde de sakınca görülmeyen bir süreç olarak normalleşir. Nitekim Hande'nin anlatsında bu normalleşmenin izleri bulunabilir:

Ben kredi çektiğimde 3bin500 lira kazanıyordum. Taksitlerimin bir tanesi 750-800 liraydı, öbürü 550-600 liraydı. Yani 1200-1440 arası bir şey ödüyordum her ay. İlk birkaç ay sadece 700-800 olanı ödüyordum. Sonra üzerine diğeri de geldi. Sonra ben bir tanesini bitirmeye yakın, bir sene sonra evlilikten, dedik ki bunları yapılandıralım. Çünkü bir de yurt dışına bilet almış bulunduk ama beş kuruluş paramız yok evimizi idame ettiremiyoruz. Dedik ki hadi kredi çekelim, 1000 lira da fazla çekelim. Onu da yurt dışına giderken yanımıza para olsun. Öyle krediyi yapılandırdık. Ha çok da iyi oldu. Bir sürü kredi vardı. Çünkü eşim de kredi ödüyordu.

Anlatıda da görüldüğü üzere, henüz ödemeleri bitmeyen iki kredi mevcut borcun toplamından daha yüksek meblağlı bir kredi ile ‘yapılandırılır.’ Fakat düğün masrafları ve yeni bir ev kurmak için alınan kredilerin borçlarının yeniden düzenlenmesi için alınan kredinin yanına, yeni bir borçlanma sebebi ‘almış bulunduk’ ifadesiyle eklenir. “Yapmış bulunmak” ifadesi, irade dışı gerçekleştirilen eylemleri anlatmak için kullanılır (Kalfa, 2016: 99). Bu sebeple, rasyonel bir şekilde gerekçelendirilmesine ihtiyaç duyulmaz. Nitekim, Hande’nin ‘beş kuruluş paramız yok evimizi idame ettiremiyoruz’ ile ‘yurt dışına bilet almış bulunduk’ arasındaki ‘ama’ her iki durumun rasyonel koşullar altında birbirini dışladığını ifade eder. Yurt dışı bileti, mevcut koşullar açısından mümkün değildir ama kredi ile mümkün kılınmıştır.

Giderek genişleme eğiliminde olan bu borç silsilesinde, bir sonraki kredi ağırlıklı olarak bir öncekini düzenlemek için (ki taklaci olmalarının temel sebebi de budur) alınır. Her bir takla belirli bir borç silsilesine işaret ederken, kredi de, bu taklanın bir başka borç aracılığıyla devam ettirilmesine imkân tanıyan bir denge unsuru, diğer borçları düzenleyen bir başka borç olarak devreye girer. Krediyle gelen düzenleme imkânı, her ne kadar borç döngüsünün sürekliliğini sağlasa da, bir yandan da taklayı düşmeden tamamlama imkânıdır. Fakat bu sürekli dengeyi bulma hali tedirginlik yaratmaktan ziyade borcun ve borçluluğun normalleşmesiyle, zorunlu sebepler dışında da yeni bir borcu yaşamlarına katacak biçimde giderek güvencesizleşen bir hikâyeye dönüşür. Örneğin görüşme sırasında aktif (ödemeleri bitmemiş) iki ihtiyaç kredisi bulunan Ömer toplam kredi sayısının ‘dört ya da beş’ olduğunu söyler, fakat ayrıntılı biçimde anlatmaya başladığında sayının aslında altı olduğu görülür. Ömer’in ilk kredisi evlilik masraflarını karşılamak için ‘*toplu paraları olmaması*’ sebebiyle alınmış ve bu kredi Ömer’in iş değiştirirken aldığı tazminatla önceden kapatılmış. Sonrasında ise kredi kartı borçları ile birlikte altı bini geçmeyen meblağlarla döngü başlamış:

Sonra tekrar kredi kartı borcu birikmeye başladı. Bu sefer on bin değil de daha düşük miktar dört beş bin lira falandı...Kredi kartı borcu, bir de eksiye girmeye başladı. Esnek hesap tanıyordu banka. Onun için çektik ikisini de kapatalım biraz elimize para kalsın diye. Değişik başlıklardaki borçları kapattık, tek bankaya borçlanmış olduk...O 24 aydı, zamanında bitirdik. Sonra tekrar bir 12 ay çektik... O da yine kredi kartı ve elimizde para kalmaması. En son şu ... çektiklerimiz var. Bir tanesi bin lira, bir tanesi altı bin lira. Şey pardon bir tanesi üç bin liraydı ilk çektüğümüz sonraki altı bin lira. Altı bin lirayla daha önce çektüğümüz borcu kapattık. Şimdi altı bin lirayı ödüyoruz. Bir geçenlerde bin liralık bir şey çektik ama o da kredi kartı borcu için.

Sakin bir şekilde okunduğunda bile takip etmesi güç olan bu anlatıda, Ömer'in aldığı kredilerin net sayısını hatırlamıyor olması anlaşılırdır. Nitekim taklacıların borç döngülerine dair anlatılarındaki bu yoğunluk ve dağınıklık sadece Ömer'e has değildir. Tam da bu karmaşanın ortasında kredi, taklacının yaşamı üzerindeki hakimiyeti geri almasını, sorumluluklarını yerine getirebilmesini mümkün kılar. Bu açıdan, "sıradan insanın finansla olan ilişkilenebilmesi, neoliberalizmin dayattığı maddi yaşam koşullarına karşı kusurlu bir direniş biçimi" (Haiven, 2012 –2013) olarak değerlendirilebilir. Kusurludur; zira çözüm olarak ortaya çıktığı anda aynı zamanda yeniden bir sebep olarak belirir ve yine kusurludur; zira sürekliliğinden ötürü, kredi sayısına net hâkim olamama noktasında görüldüğü üzere, borçluluğu normalleştirerek görünmez kılar.

ii) Spotçular

Spotçu figürünün borçlanma sebepleri kredi kartı borcu kapatmak, öğrenim kredisi, bedelli askerlik, iş kurma girişimi, taşınma masrafı, yurt dışı tatili, yüksek lisans ödemesi, araba almak gibi bir yelpazede çeşitlenir. Bu katılımcılarda bir borç döngüsünden bahsedilemediği için borçluluk deneyimleri, zamansal açıdan birbirini takip eden ya da eş zamanlı olsa da aralarında bir bağımlılık ilişkisi olmadığı için aksak bir deneyimdir. Tıpkı bir spotçu dükkanının içi gibi; spotçu dükkanında bulunan her eşya birbirinden farklı olsa da hepsi satıcının yatırımı olması noktasında ortaklaşır. Bu noktada, spotçu figürün finansal borçluluğu daha ziyade insan sermayesine yapılan yatırımlar üzerinden şekillenir.

Taklacıların en temel özelliği olan 'borcu borçla kapatmak', bir borç döngüsüne girmemek koşuluyla spotçularda da görülür. Kaldı ki her spotçu, ilerleyen zamanda bir borç döngüsüne girme riski taşır. Bu açıdan, her spotçunun aslında "henüz spotçu" ya da daha doğru bir ifadeyle "potansiyel bir taklacı" olduğu söylenebilir.⁸ Taklacılardan borcu borçla kapatma konusunda ayrıldıkları bir diğer nokta ise kredinin, çözümün olduğu kadar sorunun da bir parçası olarak tanınmasıdır. Bu tutum kredi kartı ile ilişkilerinde de görülebilir; zira spotçular kredi kartı ödemelerinde görece daha hassastırlar ve anlatılarından kredi kartı borçluluğunu taklacılar kadar normalleştirmedikleri görülür. Borçlulukla olan bu tedirgin ilişkileri borçlanmayı bir sorun olarak tanımalarından kaynaklanır. Nitekim, borcu borçla kapatan iki spotçu da krediyi diğerlerinden farklı olarak olumsuz bir biçimde tanımlar. Krediyi kurdukları olumlu ilişki ise insan sermayelerine yönelik yatırımlar üzerinden gerçekleşir. Bunu, beyaz yakalıların kendi arasında da farklılaştırıcı bir nitelik olan lisansüstü eğitimde görebiliriz. Örneğin, kredi kartı kullanmayan, buna rağmen katılımcılar arasında meblağ olarak en yüksek borca sahip olan İdil, Amerika'da bir üniversitede yüksek

lisans yapabilmek için kredi çekmiştir. Bu eğitimi ‘hayatı için olmazsa olmaz, sonra pişmanlık duyulmasına gerek olacak bir şey’ olarak ifade eder. Kredi kartı ile borçlanmaya yönelik mesafesi, oldukça yüksek meblağlı ve döviz üzerinden aldığı bu riskli krediyle borçlanmayı kendine yaptığı bir yatırım olarak meşrulaştırdığı noktada kapanır.

İnsan sermayenin, neoliberalizmin rekabet kültürü içerisinde toplumsal varoluşun tüm alanına yayıldığı ve bu açıdan benliği tanımlayan her türlü yetenek ve becerinin bir kazanç ve tatmin olarak değerlendirildiği düşünüldüğünde (Schultz, 1962; Becker, 1993), spotçuların, yurt dışı tatiline çıkmak, araba satın almak, bedelli askerliğe gitmek gibi diğer faaliyetleri de değer artırıcı pratiklerdir. Bu pratiklerle kazandıkları özellikler, hem işe alınabilirliklerini hem de pazarlanabilirliklerini doğrudan etkiler (Feher, 2009: 28). Özellikle performans kriterleriyle iyice acımasızlaşan rekabet kültürü içerisinde, neoliberal kendinin girişimcisi olarak *homo economicus* kendinden hep daha iyisini yaratmaya çabalar. Zira başarmaya mahkûm öznenin, çalışma yaşamı ile iş yaşamı arasındaki sınırların ortadan kalktığı neoliberalizmde durması, değersizleşmesi anlamına gelecektir (Dardot ve Laval, 2012: 362 – 372). Sürekli olarak kendine yatırım yapacak ve bu anlamda yatırımcıları kendine çekecek öznenin kendilik üzerinde çalışmasını sağlayan, borçtur. Dolayısıyla spotçuların finansal borçluluk deneyimleri geçmişin ya da şimdinin tehlikelerini defetmek amacıyla geçici bir yama ya da bir emniyet supabı konumunda değildir; geleceğin “pozitif” bir imkânını mümkün kılmaya yönelik gerekçelendirilmiş sentetik adımlar, bir kendilik üzerine çalışmadır. Öte yandan, Karaçimen’in mavi yakalı metal işçileri arasında yaptığı araştırmada borçlanma sebepleri arasında yurt dışı tatili ve lisansüstü eğitim gibi başlıklara rastlanmaz (Karaçimen, 2015: 270). Fakat burada asıl altı çizilmesi gereken, beyaz yakalıların hem kendi aralarında farklılaşmalarını hem de kendilerini işçi sınıfından ayıştırmalarını mümkün kılan bu yatırımların bugün ancak “finansal borçlulukla” mümkün kılınabildiğidir.

Taklacı ve spotçu figürlerinin ihtiyaç kredisi borçluluğu deneyimleri, kendinin girişimcisi neoliberal *homo economicus*’un nasıl bir *homo debtor*’a dönüştüğünün de anlatısıdır aynı zamanda. Fakat *homo debtor* homojen bir özne değildir; taklacı ve spotçu anlatılarında da görüldüğü gibi borçlulukla ilişki farklı rasyonaliteler arasında dağılır. Neoliberalizmin finansallaşmayla olan ilişkisi içerisinde *homo economicus* bir yanda tahakküm ve denetim tekniği olarak borç olarak finans, bir yandan da insan sermayenin değerlendirilmesi adına bir spekülasyon mekanizması olarak kredi finans arasında salınım gösterir (Bowsher, 2018). Dolayısıyla *homo debtor*, içerisinde finansallaşmış insan sermayesini de barındıran öznelliklerle

çeşitlenmesi ve bu anlamda genişletilmesi gereken bir figürdür. Bu iki figürün birbirinden ayrılmadığı yer ise kredi kartı borçluluğudur.

Kredi kartı borçluluğu

Her biri en az bir, en fazla dokuz ihtiyaç kredisi çekmiş olan katılımcılar, ihtiyaç kredilerini en çok “kredi kartı borcu” kapatmak amacıyla kullanmıştır. Fakat katılımcıların kredi kartı ile ilgili deneyimlerinden yola çıkıldığında, kendisi de bir tüketici kredisi biçimi olan kredi kartı borçluluğunun ihtiyaç kredisinden farklılaştığı ve borcun gündelik hayat içerisinde normalleşmesi açısından çok temel bir basamak görevi gördüğü gözlenmiştir. Bu sebeple, ayrı bir başlık olarak incelenecektir.

Kredi kartının gündelik hayatın finansallaşmasındaki en etkili araçlardan biri olmasının sebebi her yerde, her zaman ve neredeyse artık her şey için kullanılabilir olmasıyla ilintilidir. Saniyeler içerisinde sizi zahmetsizce borçlandıran bu kartın en temel özelliği, aynı zamanda onu bir borçlandırma aracı haline getiren “Şimdi al, sonra öde!” özelliğidir. Harcama ve ödeme anının birbirinden ayrılması şeklinde de ifade edilebilecek bu özellik, aynı zamanda finansal neoliberalizmin borç ekonomisini biçimlendiren ve sürdüren temel noktadır (Ergur, 2012: 57). Bu şekilde kişiye “satın alma mümkün olmadan önce kazanma ve biriktirme ihtiyacının bağlayıcılığından özgürleşme” imkânı sunulur (Langley, 2008: 140). Fakat kredi kartı, sadece harcama ve ödeme anını birbirinden koparmaz, aynı zamanda ödeme anını da borçlanma ilişkisinden koparır. Bunu özellikle kredi kartı borcunun tamamının ödenmesi gerekmeyen bir borca dönüşmesinde görürüz. Biri dışında hepsi kredi kartı kullanıcısı olan katılımcılar kart ödemelerinin asgarisini ya da bütçesine uygun olarak bir kısmını öderler. Kimi ise hesap kesim tarihi dışında ay sonunda elde kalan parayla ek ödemeler yapar ya da kartı ‘doldur-boşalt’ şeklinde kullanır. Öznenin bu şekilde borçluluğuna dair kendi zamansal takvimini meydana getirmesi imkânı (Adkins, 2017: 454 -455), bir yandan da borçlunun artık alacaklının koşullarına mutlak olarak tabi olmadığı mesajını verir. Fakat neredeyse tüm görüşmecilerin kredi kartı ödemeleri açısından ‘revolver kullanıcı’ olduğu göz önünde tutulduğunda, aslında sürekli bir kredi kartı borcu döngüsü içerisinde yer aldıkları söylenebilir. Dolayısıyla kredi kartının kullanıma girdiği anın sınırlarını netleştirmek zorlaşır. Nitekim Poyraz’ın ifade ettiği gibi ‘maaş sadece hesapta gördüğü bir rakam’dan ibaret olur. Bu sebeple, kredi kartı ile sürekli kılınan borçlanmanın sadece yaşamı sürdürebilmek adına belirli ve bilinçli bir eksikliğe atfla gerçekleştiğini söylemek yeterli olmayacaktır. Zira borçlanmanın sürekliliği ile söz konusu eksiklik tüm yaşama yayılmış ve sıradanlaşmıştır.

Katılımcıların belirli bir tüketim ürününe ya da biçimine kanalize etmediği kredi kartı Doğa'nın da ifade ettiği gibi 'her yere her şey' için kullanılır. Bu sıradanlık, Derya'nın da ifade ettiği gibi iş yeri molalarında kahve almak için kullanılan bozukluklara kadar genişlemiştir. Bu sıradanlaşma nakit paranın kredi kartının yerini almasında görülebilir. Spotçu bir katılımcı olarak olan Banu da devam eden nakit kullanma alışkanlığını 'old-fashion, anane tarzı' olarak niteler. Fakat Banu gibi nakit kullanma alışkanlığını devam ettiren görüşmeci sayısı, ağırlıklı olarak spotçular arasında bulunmakla birlikte yine de oldukça az bir sayıdır; dolayısıyla nakit kullanımının katılımcılar arasında ağırlıklı olarak yerini kredi kartına bıraktığı iddia edilebilir.⁹ Spotçular konuyla ilgili açıklamalarında nakdi 'az miktarlarda, küçük meblağlarla' taşıdıklarını ifade ederken, taklacılarda ise aksi örneği bulunsa da, 'hiç taşımam, kullanmıyorum' gibi ifadelere daha fazla rastlanır. Bu yer değişimi, özellikle kredi kartının gündelik hayatın her alanına nüfuzunu kolaylaştıran 'zahmetsiz' kullanımından kaynaklanır. Dolayısıyla kredi kartı sadece süreci hızlandırarak arzu edilen tüketim nesnesine ulaşımın zamanını kısaltması açısından değil, aynı zamanda bu zamanın içini boşaltması, yani söz konusu zaman içinde eylemi gerçekleştirmek için gerekli olan çabayı minimuma indirmesi noktasında da tercih edilir. Nitekim hem taklacılar hem de spotçular, kredi kartını nakit yerine kullanma tercihlerini açıklarken en çok bu zahmetsizliği ileri sürmüşlerdir. Örneğin, bireysel bankacılık uzmanı Olcay, neredeyse hiç nakit kullanmadığını söyler ve ekler:

Ya gerçekten hani böyle şey hani terzi kendi söküğünü dikemez şeyi herhalde. ATM'den para çekmek bana işkence gibi geliyor. Böyle sinir oluyorum.

Bir başka deyişle, borçlanmanın bir zorunluluk olmadığı durumlarda sadece ATM'ye gitmek zor geldiği için de borçlanılır. Bu durum, kredi kartı borçluluğunun gerçekliğine mesafelenilmesinin de sebeplerinden biridir.

Kredi kartının bir boçlandırma aracı olarak tanınmamasının sebebi, yukarıda bahsedilen zahmetsizliğin yanı sıra aynı zamanda kartın fiziksel özelliklerini de içeren kullanılma biçimleridir. Zira "kullanılan fiziksel aracın nitelikleri belirli bir bilişsellik ve duygu yaratabilir; dokunma, görülme, sayma ve koku aracılığıyla. Bu durum, farklı ödeme şekillerinde değişir" (Kahn, 2011: 35). Farklı ödeme mekanizmalarının tüketici davranışları üzerindeki etkisi üzerinde yapılan çalışmalar, kredi kartı kullanıcılarının harcama eğilimlerinin nakit kullananlardan daha fazla olduğunu ortaya koymuştur (Hirschman, 1979; Feinberg, 1986). Soman'ın araştırmasına göre, ödeme mekanizması tüketicinin ödediği miktarın ödeme anında tekrarını gerektiren bir eylem içermiyorsa (çek ise kağıda yazmayı ya da nakit ise cüzdandan söz konusu parayı toplaması gibi)

ve tüketicinin zenginliği zaman içinde değil de anında azalmıyorsa (cüzdanın aniden boşalması, cebinde para kalmaması gibi) tüketici “para algısına dair bir yanılısamaya” kapılmaya (Soman, 1999) ve dolayısıyla satın almaya daha istekli olma eğilimindedir (Soman ve Cheema, 2002; Runnemark vd., 2015). Nitekim Şükrü’nün açıklamasında bu yanılısama gözlemlenebilir:

Yok, nakit para kullanmıyorum. Hatta çoğu zaman üzerimde nakit olmadığını fark ediyorum çünkü o alışkanlığı kaybettim... Şey çok enteresan belki onu söyleyebilirim nakit para harcarken para harcadığımı hissediyorum ve bu koyuyor ama kredi kartıyla ödeme yaparken kesinlikle böyle bir şey değil. Diyelim yemeğe gittik hesap 200 lira geldi. Onu nakit verirsem elim titrer. Ama kredi kartıyla o kadar koymuyor yani.

Nakit paranın tüketimi şimdinin gerçekliğine tekabül eder. Aynı zamanda, belirli bir mal ya da hizmet karşılığı ödenen bedel, emeğin karşılığı olarak kazanılan paranın da kaybını hatırlattığı anda belirli bir toplumsallık içine yerleşir. Şükrü’nün ifade ettiği el titremesi, bu kaybın ve şimdiye sıkışmış bir muhasebenin tedirginliğine işaret eder. Kredi kartında ise ödeme anında bir muhasebe zorunlu değildir. Sadece şifreyi hatırlamak, hatta artık temassız ödeme ile sadece kartı uzatmak bile yeterli olacaktır. Bu açıdan, kredi kartı ile ödemede şimdide yaşanan kaybın gerçekliği ve tedirginliği henüz yaşanmamış bir gelecekteki ödeme ile yüzleşme anına devredilir.

Özellikle kredi kartı söz konusu olduğunda, borçlanma süreci mütemadiyen makinelerle haşır-neşir olmayı gerektirir. Bu makinelerden biri, bizzat kredi kartının kendisidir. Bu noktada Lazzarato, borçlanma deneyiminin makineler söz konusu olduğunda benlikle ilişkilenen düşünümsel bir süreçten geçmediğini mekanikleştirdiğini söyler: şifre girilir, meblağ onaylanır. Doğru, hızlı ve hatasız tepkilerin verildiği bir süreçtir. Kaydolunan bu elektronik ağdaki eylemler düşünümsel bir aktör olarak özneyi ve dolayısıyla borç ilişkisinde öznenin toplumsal tabiiyetini meydana getiren ahlaki bagajı dışarıda bırakır (Lazzarato, 2015: 126 -128). Sadece makine buyruklarına itaat eden bu özne, Deleuze’un mekanik köleleşmesindeki “bölünmüş olanın” (dividuel) eylemleridir; belirli protokoller ve talimatlar uyarınca sadece tepkileri içerir (Deleuze, 2013: 190). Bu bölünmüşlük, öznenin kredi kartı ile borçlanma sürecinin her anında kendini gösterir. Borçlu ve borçlanma aracı arasındaki bu ilişki biçimi kredi kartının “sanki bir borçlanma aracı” değilmişçesine kullanılmasına sebep olur, Ömür’ün de ifade ettiği gibi:

Cebimde tutmuyorum. Ben kredi kartını bankamatik kartı gibi kullanıyorum. Yani hani limiti aç kapa aç kapa şeklinde oluyor. O yüzden kredi kartı borcum aslında hep sıfır. Aslında ben nakit kullanıyorum gibi düşünebilirsin. Ona faiz ödemişim mesela.

Ömür herhangi bir ödeme zamanı gözetmediği, kartı 'aç-kapa' şeklinde kullandığı dolayısıyla da faiz ödemediği için, kendini borçtan ve borçlu olmaktan azat eder. Fakat borç, ödeme anından önce oluşur; her bir kredi kartı işlemi bir borç sözleşmesidir. Dolayısıyla, kredi kartı borçlanmayı mümkün kılmanın ötesinde, aynı zamanda öznenin borçla ilişkisini erozyona uğratacak biçimde işler. Bu erozyonun bir diğer ayağı ise krediye verilen anlamlarda ortaya çıkacaktır.

Kredi ve Borcun Anlamları

Finansallaşma literatürünün makro anlatılarında ve tüketici kredileriyle ilgili yapılan çalışmalarında kredi ve borç arasında bir özdeşlik öngörülür. Halbuki gündelik yaşam deneyimi içerisinde kredi ve borç deneyimleri birbirinden ayrılır. Kredi, gündelik yaşamda daha olumlu bir anlama sahiptirken, borç ise daha olumsuz bir anlama sahiptir (Deville ve Seigworth, 2015: 618). Nitekim katılımcılar da kredi ve borcu çoğunlukla birbiriyle özdeş olarak deneyimlemez; özdeş olarak tanımlayan yedi katılımcının altısı spotçu iken, sadece bir tanesi taklacıdır. Buna göre, taklacılar krediyi borçtan farklılaştırırken, kredi deneyimini borçtan daha olumlu bir deneyim olarak anlamlandırmaya daha meyillidir. Fakat spotçularda da söz konusu eğilimin azımsanmayacak bir oranda (yarı yarıya) bulunması kredi ve borç ayrışmasının ve kredinin olumlu anlamının sadece bir borç döngüsü içerisinde bulunmaya özgü bir durum olmadığını gösterir.

Biri dışında hepsi borcu olumsuz bir biçimde tanımlayan taklacılar, bu tanımlarında 'yük, kambur, kötü, eziklik, sıkıntı, bağımlılık' gibi kelimeler kullanmıştır. Bu kelimeler, genellikle borcun alacaklısı ve (ödeme) yükümlülüğüne yönelik açıklamalar içerisinde yer alır. Nitekim Ömür'ün borcu krediden farklılaştırarak olumsuz ifadelerle tanımladığı aşağıdaki anlatıda bu iki nokta net bir biçimde görülür:

Faiz eşittir gurur. Böyle bir tanımlama yapabilirsin aslında. Başkasından istemeyeceğim paranın yüzü senin ödediğin faize eşittir. Borç dediğin, kredi kartı aslında borç kavramını biraz siliyor gibi oluyor. Çünkü borç normalde eziklikler anladın mı? Birisine karşı duyduğun, benim ona borcum var onu ödemem lazım çünkü büyük ihtimal sen Garanti'ye borcunu ödemediğinde

ne olacağını düşünmüyorsun ama arkadaşına ödemediğinde bozulabilecek arkadaşlık ilişkileri, onun sana suçlayan gözlerle bakması orda daha başka şeyler var. Beynindeki ur gibi anladın mı? İlk fırsatta borcunu ödeyeceğim düşüncesi. Aa ona da borcum var, hep bir kafamda durur yani.

Ömür'ün de ifade ettiği gibi, borcun getirdiği sıkıntılı haller ve bu hallere eşlik eden olumsuz duygular genellikle borç kavramının sosyal ilişkilere atıfla kullanıldığını gösterir. Zira borç, eşitlik ihtimalinin ortadan kalktığı ve ödeninceye kadar alacaklı ve borçlu arasındaki bu asimetrik konumunun devam ettiği bir ilişkilene biçimidir (Graeber, 2015: 218-221, 402- 407). Bu güç ilişkileri sosyal ilişkilerde kendine karşılık bulurken, alacaklı banka olduğunda göz ardı edilme eğilimindedir.

Spotçular ise borcu 'yükümlülük, stresli, sıkıntı, kötü, ezik, rahatsız edici, kısıtlayıcı, dayatma, korku, güvensiz hissetme' gibi kelimelerle tanımlayarak taklacılarla ortaklaşırlar. Fakat spotçuların borç kavramını açıklarken taklacılara nazaran sosyal ilişki referanslarının görece azaldığı, bu anlamda, sorumluluk ve suçluluk gibi duyguların daha bireysel bir alanda ortaya çıktığı görülür. Bu durum özellikle de krediyi olumsuz tanımlayan spotçular için geçerlidir. Öte yandan, spotçuların taklacılardan ayrıldığı bir diğer nokta tüm görüşmeciler arasında borcu herhangi bir olumsuz ifade kullanmadan tanımlayan iki görüşmecinin de spotçular arasında yer almasıdır. Fakat bu durum, borcu olumlu bir şey olarak değerlendirdikleri anlamına gelmez. Nitekim iki spotçu görüşmecinin de borçla ilgili ifadelerinde borcun 'ödenebilirliği' şerhi vardır. Şükrü'nün konuyla ilgili açıklaması aşağıdaki gibidir:

Ödenen bir şey. Olur, oluyor, sorun yaratacak bir şey değil. Yani şu an buna mesela bir sene önce aslında biraz daha farklı cevaplayabilirdim. Dediğim gibi şu an ben hep kredi ödediğim için şu an yeni bittiği için üzerimde ekstra bir rahatlığı var ama onları öderken de inanılmaz çok fazla stres yaratmıyordu bende. Ya da belki de yaratıyordu ben farkında değilim. Çünkü çok olağan bir şeydi benim için elektrik faturası gibi bir şey. Dolayısıyla borç benim için hayatta olan ve para geldikçe ödenen bir şey benim için.

Bu anlatıya göre borç, ödeme imkânı sürdürülebilir olduğu müddetçe sorun teşkil etmeyen bir deneyimdir. Nitekim Hülya da borcu 'ödeyeceğini bildiği, bir sonraki aydan alıp bu aya koyduğu bir şey' şeklinde benzer bir nokta üzerinden açıklar. Bu noktada, borcun olumlu tanımı ilişkinin 'ödenerek' sonlanacağı varsayımı üzerinden şekillenir. Borcun hesaplaşma anı üzerinden olumlu bir biçimde anlamlandırılması, borçluluk sürecinin kendisini ve bu süreçte söz

konusu olan güçler asimetrisinin görünmez kılınması anlamına gelir. Fakat alacaklı-borçlu ilişkisi, taraflar arası eşitsizliği, kurulduğu ilk andan itibaren beraberinde getirir. Bu anlayış, kişiyi borçlanma akdinin süresi içerisinde tüm koşullara uyduğu müddetçe borçlu olarak görmez. Dolayısıyla bir kredi anlaşmasında eğer geri ödemeler düzenli bir biçimde gerçekleşiyorsa, kişi 'borçlu' değil, sadece 'borca sahip' olan olarak konumlandırılır. Borçlunun, bu anlamda sadece borcunu ödeyemeyenler ya da ödemekte zorlananlar üzerinden tartışmaya açılması finansallaşma aracılığıyla giderek yaygınlaşan ödenebilir borçluluğu normalleştirerek görünmez kılar.

Biri dışında hepsi krediyi olumlu bir şekilde değerlendiren taklacılar, tanımlarında 'denge, iyi, stratejik hamle, kolaylaştırıcı, düzenleme aracı, ihtiyacı karşılayan bir şey, tasarruf politikası, taksitlendirme mekanizması' gibi ifadeler kullanmıştır. Borç döngüsü içerisinde bir önceki başa çıkılmayan borcu kapatmak için alınan krediler, Doğa'nın ifade ettiği gibi aslında ödemeleri 'düzenleyici' bir araç ya da Burak'ın ifade ettiği gibi 'bir kolaylaştırıcı'dır. Burak, krediyi hem 'kolaylaştırıcı' hem de bir 'yönetim aracı' olarak nitelerken aynı zamanda kredinin faiz karşılığı bedeli ödenen bir hizmet olduğunun da altını çizer. Nitekim Olcay da krediyi borçtan ayırırken 'satın alınan bir hizmet' olarak tanımlar. Bu noktada taklacılar, krediyi tanımlarken borç için kullandıkları ifadelerinden farklı olarak daha teknik bir dil kullanırlar. Dolayısıyla, kredinin taklacılar için bir araç olarak ifade ettiği baskın anlam, güçlendirici etkisiyle birlikte, borcun içerdiği kötücül anlamlardan arınarak farklılaşır. Buradan hareketle, kredinin sermayenin dayattığı koşullar altında, kullanıcıları açısından ihtiyaçlarını karşılayabilmeye devam etme, kişinin faillliğini tanıyarak yaşamı üzerindeki kontrolü yeniden ele almasını mümkün kılan güç kazandırıcı bir araç olarak deneyimlenir (Haiven, 2012-2013).

Krediyi olumsuz şekilde tanımlayan spotçuların 'yük, tereddüt, eksiklik, başarısızlık' gibi ifadelerle, borca dair anlam dünyalarını krediye olduğu gibi aktardıkları görülürken, olumlu tanımlayanlarda ise taklacılardaki gibi araçsallık vurgusu devam eder. Taklacılar kredinin olumlu anlamını daha ziyade güçlenme eylemine verirken, spotçular da bu olumlu anlam eylemden ziyade ulaşılan nesneye, yani insan sermayesine yapılan yatırımın içeriğine yöneliktir. Özetle, kredinin anlamı borcun toplumsal ilişkilere ya da bireysel sorumluluklara referansla taşıdığı ahlaki bagajı olduğu gibi taşımaz. Bunun sebebi, kredi deneyiminde alacaklının banka olmasıyla ilişkilidir.

Alacaklının kimliğinin, krediye verilen anlamı borcu görünmez kılma pahasına olumlu bir hale getirdiği tespiti, spotçu (krediyi borçla özdeş kılıp olumsuz olarak

adlandıranlar da dahil olmak üzere) ve taklacıların ortaklaştığı bir noktadır. Örneğin Olcay krediyi tanımlarken şunları söyler:

Kredi öyle bir şey, (gülüyor) kredi aslında borç gibi ama çok da borç gibi de değil bir taraftan yani böyle mesela senden borç alsam daha başka hissederim yani. Senden borç alsam daha gergin olurum yani bir an önce ödemem gerekiyor gibi hissederim. Ama o benim için böyle, ya her şeyi tüketiyoruz ya böyle, sanki o da böyle, o da bir ürün gibi işte bir taraftan ihtiyacım var kullanıyorum ayda iki yüz iki yüz onu ödeyebilirim falan gibi bana tanınmış bir şey bir imkan gibi bir şey. Borç aslında ama beni o kadar bu yüzden o kadar germiyor yani, o kadar borç gibi görmüyorum mesela. Gerçekten o yabancılaşmışlık yani... Banka zaten bunu satan bir yer. Oradan alıyorum diye hani, nasıl, telefon almak gibi bir şey sanki gerçekten. O an bir paraya ihtiyacım var o bankada onu satıyor işte ben onu daha fazla olarak geri ödüyorum bunu. O böyle var olan bir şey. Kredi ne demek... Kredi o an ihtiyacımı karşılayacak bir şey..

Kredinin daha olumlu bir anlam ifade etmesi ya da Olcay'ın ifadesiyle, kredinin borçtan 'yabancılaşması', temel olarak krediyle borçlanma deneyiminde borçlanmanın sebeplerinden ziyade alacaklının 'kimliği' (senden borç alsam, banka zaten bunu satan bir yer) üzerinden şekillenir. Zira banka, İdil'in ifadesiyle 'kişilik bulmamış' ya da Yağmur'un ifadesiyle 'tarafsız üçüncü bir insan'dır:

Evet bankadan alınıyor olması benim için rahatlatıcı bir şey. Çünkü ben böyle şeyleri çok yakınimdaki insanlarla paylaşmaktan hoşlanmıyorum. Beni rahatlatacak insanlar olsa da bu insanlar eşim de dahil babam da annem de dahil, o yüzden banka benim için soğuk tarafsız üçüncü bir insan gibi oluyor. Bu yüzden bankadan almayı tercih ediyorum. Bankaları sevdiğim için değil, bankalara güvendiğim için de değil bankalar tarafından sömürüldüğümün bilincinde olarak; fakat herhangi bir yakınımla böyle bir hukuk geliştirmekten kaçınarak bankaları tercih ediyorum.

Yağmur'un bu ifadesinde bankanın, sosyal ilişkiler içerisinde borçluluğun gerektirdiği hukukun rahatsızlığını bertaraf ettiği ve finansal borçluluğu bu anlamda borçluluktan ayırdığı görülür. İlker ise kredinin kendisi için anlamını tanımlarken bu hukukun doğasına işaret eder:

Benim için kredi ne demek? İhtiyacım oldukça ufak meblağlar halinde aldığım bir şey. Bir başkasına ihtiyaç duymamak için aldığım meblağlar yani. Borç diye düşünüyorum. Ben bunu bir başkasından da isteyebilirdim istemek yerine kendisiyle yüz göz olmayacağı bir kurumdan alıyorum.

Borçlanma ilişkisi, tam da kişinin kendine yetemediği yerde başvurulmuş bir ilişki biçimidir ve bu açıdan muhtaç olma borçlu açısından kurucu bir uğraktır. Bu anlamda kredi, borcun sosyal ilişkiler içerisindeki bu kendine yetememe, muhtaç olma durumunu bertaraf edebilmeyi mümkün kılar. Borçlanılan kişi, yani alacaklı, karşısında eksik hissedilen, eşitlik üzerinden ilişkilendirilemeyen bir figürdür. Bu hiyerarşik ilişkilendirilmeyi, Ümit 'mahcubiyet, yetersizlik, bağımlılık' kelimeleriyle ifade ederken, İlker ise 'kimseye gebe kalmak istememek' şeklinde açıklar. Görüşmecilerin aile ya da tanıdıklardan borç istemeyi tercih etmemelerinin öncelikli sebebi, borçlanma ilişkisindeki güçler asimetrisini görünür kılan borçlunun bu yetersizlik ve bağımlılık hisleridir. Nitekim alacaklısına "sorumluluk ve suçluluk" sahibi bir özne olarak tabii kılınan Lazzarato'nun *homo debtor*'ü de, toplumsal ilişkiler içerisinde gerçekleşen borçlanma deneyimine ait bir figürdür (Lazzarato, 2014). Alacaklının banka olduğu durumda ise söz konusu bu borçlu figür borçluluğun ahlaki bagajından kurtulabilme imkânı olduğu müddetçe farklılaşacaktır. Zira bankayla girilen borçlanma ilişkisinde, hesaplaşma sadece rakamlarla sınırlıdır; değerler alanına taşmaz. Böylelikle muhtaç özne herhangi bir toplumsal bağımlılık ilişkisine tâbi olmadan, Şebnem'in de ifade ettiği gibi 'kendi ayakları üzerinde durabilen,' bağımsız, kendi ihtiyacını kendi karşılayabilen kısacası kendine yeten özneye dönüşebilir ve kredi bu anlamda ihtiyacı karşılayan olumlu bir araç olarak değerlendirilir.

İlker'in neden tanıdıklarından borç istemediğine dair açıklamalarıyla bu bağımlılığın içeriği ayrıntılandırılabilir:

Gebe kalmayı sevmiyorum. Ayrıca böyle birisine arayıp da çok çok sıkışmadıysam... cep telefonudur öbürü de giyimdir bir şeydir hatırlamıyorum. Ama daha gerçekten muhtaç olur da gidebileceğim bir arkadaş olursa ulan bu da zırt pırt bana geliyor demesin de olabilir altta...Muhtemelen öyle ... iki sebebi var toparlayalım. Birincisi gerçekten ihtiyaç olduğu anda birisine gerçekten ihtiyacım olduğunu kanıtlayabilmek, ikincisi ise birisine muhtaç kalma ihtiyacı olmasın bir de böyle komik rakamlarla.

'Gerçekten ihtiyaç olduğu anda' ifadesi, finansal borçluluk deneyiminin alacaklının konumu açısından borçluya daha olumlu gelmesinin bir diğer sebebidir. Bankadan çekilen kredilerde borçlanmanın meşrulaştırılmasına gerek yoktur. Filiz bu meşrulaştırma ihtiyacını 'hesap verme' olarak ifade etmiştir. Aile ya da tanıdıklardan borç istenilirken, borçlanma sebebinin sadece kişinin kendisi için meşru olması yeterli değildir. Bu durum özellikle spotçuların insan sermayelerine yönelik yatırımlarını zora sokar; zira İlker'in örneğinde 'cep telefonu modelini yükseltmenin' ya da Gizem'in 'yurt dışı tatilinin' bir

ihtiyaç olarak tanınmaması yüksek bir olasılıktır. Fakat kredide böyle bir “ortak değerler alanına” ihtiyaç duyulmaz. Zira finansallaşma, bireyi sadece kendi hikâyesinin risklerinden sorumlu bir birey olarak, bir risk taşıyıcısı olarak inşa ettiği müddetçe, kolektif bir faillik ve deneyimi mümkün kılacak ortak değerleri de ortadan kaldırır (Haiven, 2013: 51–71).

Kredinin borçtan farklılaşarak olumlu bir araç olarak değerlendirilmesi, finansal borçluluk deneyiminin toplumsal ilişkiler içerisinde gerçekleşen borçluluk ilişkilerinden farklılaştığına işaret eder. Bu açıdan, alacaklısı banka olan bir borçlanma ilişkisinde borçlu herhangi bir *muhtaç olma* hissi duymaksızın, kendini birilerine karşı *eksiklik* hissetmeksizin, borcun getirdiği ahlaki bagajdan kurtulur. Banka ile arasındaki ilişki, herhangi bir ortak toplumsal değer kullanılmadığı, sadece para kazanmasının yeterli olduğu bireysel bir alana dönüşür. Bu anlamda, Şebnem’in aşağıdaki ifadesi, bu bireysel sorumluluk alanını net bir şekilde özetler:

Ben mesela hep bankaya borçlu olurum. Bankayı böyle bir kişi gibi görmediğim için bir de kendime borçluymuşum gibi hissediyorum. Yani ileride kazanacak Şebnem’e borçlu. Bir borcum var kendime onu böyle taksit taksit yayıyorsun gibi geliyor, kişiye borçlu olmak bana çok zor geliyor.

Şebnem’in kendisini kendi borcunun alacaklısı olarak tanımlaması, finansal borçluluk ilişkisinde alacaklının banka olarak ‘yokluğunda’ borçluluk ilişkisini kendi üzerinden kuran bir öznenin ortaya çıkışına işaret eder. Kendinden sorumlu başarmaya mahkûm bu özne, borcunun alacaklısı olarak kendi geleceğini denetim altına alan merci haline gelir. Alacaklı ve borçlunun tek bir özne de birleşmesi, güven duyup borç verenin de, bunun sorumluluğunu taşıyacak olanın da tek bir bedende birleşmesi anlamına gelir. Böylece kredi hem kişisel bir başarı hem de kişisel bir başarısızlık olarak tek bir bedenli varlığa atfedilir; *insan sermayesine ancak borçlanarak yatırım yapan bir özne*. Nitekim kredi hikayesinde alacaklı olarak banka, herhangi bir ortak değer paylaşımının bulunmadığı, bu anlamda ahlaki olarak herhangi bir şekilde ilişkilendirilmeyen kişisiz bir makine olarak yer alır. Bu açıdan, kişi toplumsal anlamda herhangi bir ortak iyinin parçası olmadığında, kendi riskinden bireysel olarak sorumlu olduğunda ne devletten ne de toplumdan yardım beklemez. Bu da finansal borçluluğun politikleştirilmesinin önündeki en büyük engellerden biridir (Martin, 2002).

Borçlanmanın Politikleştirilmesi

Finansal borçluluk deneyimi, sosyal ilişkiler içerisinde gerçekleşen borçlanma ilişkisinde de olduğu gibi geleceği şimdinin iktidar ilişkilerine indirgeyerek borçlunun geleceğini, imkân ve potansiyellerini ele geçirir (Lazzarato, 2014; 2015). Fakat finansal borçlanma sadece borçlanma deneyimi içerisinde fragmanlaşmaz, aynı zamanda kişinin tüm zamansallığını kapsayacak şekilde yaşam anlatısına da sirayet eder. Bu yaşam anlatısı, borçlanmanın gerçekleştiği koşulların anlatısıdır. Hasan'ın anlatısı bu noktanın açıklanabilmesi açısından yararlı olacaktır:

... ama ortada olan bir şey vardı biriktiremiyordum. Ya onu hani o faiz yükünü göze alıp para biriktirebileceğim bir ortam. Çünkü en nihayetinde bir arabayı, benim aldığım araba 53 bin liraydı ben 53 bin lirayı tk o parayı verip de arabayı alabilecek bir pozisyonda değilim. Çünkü yani zaten ticari kredisinden bireysel kredisinden taşıt kredisinden kaçınılmaz bir noktada artık piyasa ben onu da artık biraz bildiğim için ben faizi vermişim problem değil çünkü ben üçüncü senenin sonunda kenara 50 bin koyabilir miyim diye düşünürüm. Koyamam dedim. O zaman bunun bir külfeti olmalı dedim. O külfeti de faiziyle, o faizi veririm bu parayı da biriktirim dedim girdim. Olay bundan ibaret.

Anlatıda ilk etapta göze çarpan, Hasan'ın şimdiki koşullarına dair iki nokta var. Birincisi, mevcut koşulları içinde araba alabilecek bir bütçesi yok. İkincisi, bu arabayı alabilmek için gerekli olan bütçeye tasarruf ederek de ulaşamıyor. Bu iki olgudan hareket edildiğinde, Hasan'ın gelecekte bir araba alabilmesi mümkün değil. Yani Hasan, mevcut koşulları ve bu koşulların barındırdığı potansiyellerle ilişkili olarak değil, tam da bu potansiyeller içerisinde yer almayan *kredi sayesinde* arabayı satın alabiliyor. Benzer şekilde, Zafer'in de ne araba satın alacak bir bütçesi ne de mevcut koşulları içerisinde bu bütçeyi bir araya getirebilecek bir imkânı vardır. Zafer bir risk olarak gelecek imkânlarından, şu anki koşulları düşünülduğünde aslında bir imkânsızlığa yönelir. Zira Zafer'in yıllık harcamalarını kalem kalem başlıklandırarak yaptığı bütçe tasarısının sonuçları, tasarruf gibi bir imkân göstermez. Araba, bu koşullar altında, ancak ve ancak kredi aracılığıyla satın alınabilmesi mümkün bir yatırımdır. Burada aşınan nedensellik bağıntısı kişinin kendi "potansiyelsizliğine kör kalması" (Fleming, 2017: 224-225) şeklinde ifade edilebilir.

Giorgio Agamben iktidarın sadece insanların yapabilecekleri üzerinde değil, yani onları kendi potansiyellerinden ayırarak işlemediğini; aynı zamanda "potansiyelsizlikleri" yani "yapamayacakları şey, daha doğrusu, yapmayabilecekleri şey" üzerinde de çalıştığını söyler (Agamben, 2017: 57). Hem araba satın almak

örneğindeki gibi insan sermayesine yapılan kendilik değerini artırıcı yatırımlar hem de tepkisel borçlanmalarla biçimlenen borç döngüleri mevcut ekonomik koşulları içerisinde beyaz yakalıların *potansiyel-sizliklerinden* kaynaklıdır. Dolayısıyla, spekülâtif mantığıyla geleceğe dair inançları manipüle ederek bu *potansiyel-sizliği* görünmez kılacak biçimde işleyen kredi, kişiyi “potansiyel-sizliğinden yabancılaştırarak” (Agamben, 2017: 59) borçluluğun bir sorun olarak ortaya çıkmasını engeller. Bu aynı zamanda borçluluğun politik bir sorun haline getirilmesini mümkün kılacak farkındalıktan da yoksullaşmadır. Zira borçluluğu meydana getiren koşullar, günümüz neoliberal finansal kapitalizminin koşullarında istediği kadar bireysel bir hikâyeye içerisinde yer alsın sosyo-ekonomik koşullardan ayrı değerlendirilemez.

Borçla birlikte sermaye ile arasındaki asimetrik ilişkide daha fazla sömürüye açık hale gelen özneler, kendi güvencesizlik deneyimlerini farklı biçimlerde deneyebilir. Spotçuların güvencesizlik hislerini, mevcut koşulların farkında da olsalar bireysel başarıları ile bertaraf edebileceklerini ifade ettiklerini ve bu bağlamda, güvencesizliği borçluluklarıyla ilişkilendirmedikleri görülmektedir. Nitekim borçlanma, yaşamlarında bu bireysel başarıya katkı yapan kendini değerlendirme pratiklerini mümkün ve sürdürülebilir kılan bir araç olarak yer alır. Taklacılar ise iki örnek dışında, iş güvencesizliğine dair spotçulara benzer endişeler taşıyalar da, rahatlatıcı faktörleri ‘başarı’ vurgusundan biraz daha farklı bir yerden gelir. Doğa bu durumu şöyle ifade eder:

Ya oldu ama sektörle bir şeyle alakası yok da ülkenin gündemiyle alakası var. Tabi gündemle alakalı çekinceleri insanın illaki oluyor. Nolcak ne bitecek diye düşünüyorsun ama onun harici diğer konuların hepsi insanın kendine güveniyle alakalı burda olmazsa başka bir yerde illaki işeyler yaparım. Ondan hiç çekincem olmadı.

Doğa’nın ifadesindeki ‘illaki bir şeyler yaparım’, insan sermayenin değerlendirilmesinden farklı olarak güvencesizliğin koşullarıyla ‘bir şekilde’ baş edilemeye ilişkilidir. Bu noktada, çalışma süreleri ve bu süreler içerisinde değiştirdikleri iş sayısı spotçulardan daha fazla olan taklacıların, güvencesizliği normalleştirerek bertaraf etme eğilimlerinin olduğu iddia edilebilir. Nitekim kendisi de bir güvencesizlik biçimi olan borçluluğu da borç döngüleri içerisinde normalleştiren bu katılımcılar, ‘bir şekilde’ dengeyi hep bulup düşmekten kurtulmuşlardır. Katılımcılar elbette borçlu olduklarını bilirler. Ancak bu borçlar her zaman bir *şekilde* ödenecekmiş gibi davranarak kredi ve kredi kartının olumlu etkilerine odaklanırlar. Bunun en temel sebeplerinden biri, finansın sahip olduğu spekülâtif mantıktır. Haiven bu mantığı Marx’ın *hayali sermaye*

kavramına dayandırır. Marx, “gerçek sermaye”nin aksine, kurgusal sermayenin “gelecekteki üretime ve bu üretimin gelirine yönelik birikmiş iddiaların, yasal unvanların ... temsili olduğunu ya da temsil ettiği gerçek sermayenin değerlerinden *bağımsız olarak* düzenlendiğini” savunur (Marx, 1999: 29. bölüm). Burada kurgusal, “gerçek olmayan” anlamına gelmez. Örneğin, bir şirketin hisse senedi esasen şirketin üretim kapasitesinin bir kısmını temsil etme çabasıdır ve gerçekte yatırımcıların şirketin geleceği hakkında ne düşündüklerine göre belirlenir. Dolayısıyla, finansal araç esasen “gerçek değer kusurlu bir temsildir.” Gerçeklik ve temsil arasında işleyen finansal mantık, aslında henüz gerçekleşmemiş bir gelecek değerini temsil eder. Dolayısıyla finansın ilk ürünü gayri-maddi, spekülasyon ve umut vericidir. Bu bağlamda Haiven, kredi ve kredi kartları da dahil olmak üzere finansal araçları, geleceğe yönelik bir inancın manipülasyonları olarak değerlendirir (2011, 95). Zira finansallaşmanın spekülasyon doğası, mecazın kullanımı gibi “benzerlikler” üzerinden değil, metafora olduğu gibi, zorunlu bir nedensellik olmadan basitçe birbirine işaret eden iki dünyanın örtüştürüldüğü bir dolaysızlık üzerinden işler. Bu açıdan, Haiven “anlatının çöküşünün” finansallaşmayla bağlantılı olduğunu iddia eder. Finansal spekülasyonun anlaşılmasız yoğunluğu ve hızı, toplumsal bütüne dair bütünlüklü bir anlatıyı kurmayı imkânsız kılar; bireysel anlatıların yanı sıra toplumsala dair bir anlatı oluşturma kapasitesi öznenin finansallaşmasıyla birlikte aşmıştır (Haiven, 2013: 57–59). Dolayısıyla, özne finansal deneyimini bu deneyimin koşulları ile ilişkilendirilmeden gerçekleştirir. Borçlanma çünkü borçlanması gerekir. Borçlanmasının neden bir gereklilik olduğuna dair anlatısında, sermaye ile olan ilişkileri ya da devletin sosyal haklarını eritip satın alınacak birer hizmete dönüştürmesi yoktur; kişisel başarısızlığı ya da başarısı vardır.

Bu anlatıların kırılabilme imkânına dair bir örneği, *Strike Debt* hareketinde görürüz. *Strike Debt*, *Occupy Wall Street* katılımcılarının birbirinden bağımsız anlatılar içerisinde sıklıkla atıfta buldukları borçluluk hallerinin “bir ittifak içinde ortak bir politik eylem gerçekleştirebilecekleri politik bir alanın nasıl açılacağı sorusundan” hareketle ortaya çıkmıştır. Bu anlamda, sloganlarından biri “%99’u birbirine bağlayan borçtur” olan *Strike Debt*, borçluların fiziksel olarak bir araya gelebildiği ve hikayelerini dillendirebildiği bir mekân yaratarak, borcun ve borçluların yalıtılmış ve sessizleştirilmiş bireysel anlatılardan kurtarılması için bir fırsat sunmuştur. Haziran 2012’de Washington Square Park’ta düzenlenen ilk borçlular meclisindeki birinci ağızdan tanıklıkları McKee şu şekilde aktarır:

İster öğrenci borcu ister kredi kartı borcunun yıkıcı etkilerinden bahsetsinler, konuşmacıların neredeyse hepsi borçlu olma durumları hakkında ilk defa toplum önünde konuştuklarını belirtti. Borçlu olarak konuşmak ve diğerlerine borçlular olarak hitap etmek, başlı başına, insanı güçlendiren bir eylemdi; tanıklık etmek kadar basit bir edim, hep beraber borcun getirdiği utançtan kurtulmayı mümkün kıldı ve bu müşterek deneyim temelinde bir topluluk ve dayanışma kuruldu. (McKee, 2015: 360)

Strike Debt, bu anlamda, ilk etapta kamusal borç yakma eylemi ile daha sonra ise *Rolling Jubilee* ile ikincil borç piyasasında satın alınıp tahsil edilmek yerine iptal edilen borçlarla borcu ve borçluluğu kolektifleştirerek politik bir mesele haline getirmeye devam etmiştir. Bu örnekte de görüldüğü gibi, borcun ve borçluluğun politik bir mesele haline gelmesi, kolektifleştirilmesi ve reddedilebilmesi için ilk adım borcun ve borçluluğun kişisel anlatılar içerisinde tanınması gereklidir. “*You are not alone/ You are not a loan!*” sloganına¹⁰ giden yol, borç ve borçlulukla yüzleşmeyi zorunlu olarak içinde barındırır.

Sonuç

Bu araştırmada, beyaz yakalı çalışanların finansal borçluluğu, farklı finansal araçlarla borçlanma deneyimleri ve kredi ve borcun anlamları ile gündelik hayatın finansallaşması literatürü üzerinden incelendi. Bu analize göre, kredi ve borç, bir yandan değer artırımını mümkün kılan bireyselleştirilmiş fırsatlar sunarken aynı zamanda bu fırsatları borç sorumluluklarının denetim mantığı altında da sınırlar. Nitekim, çalışmanın verileri borcun ahlaki yükümlülüğünün kredinin bir borçlanma deneyimi olarak anlamlandırılmadığı sürece finansal borçlanma deneyimlerine aktarılmadığını göstermiştir. Borçlanmanın ahlaki zemininden bu kopuş, finansal borçluluğun doğasıyla sıradanlaşan ve normalleşen borçluluğun daha bireysel bir alana sıkışması anlamına gelir. Bu anlamda, tek bir *homo debtor* figürü olmadığı gibi, *homo debtor*'un etik-politik özneleşmesi de tek biçimli olmayacaktır. Bu şekilde, finansallaşmış neoliberalizmin ürettiği öznelliklerin, ne sadece “kendi yazgısından sorumlu ve suçlu” *homo debtor* ne de sadece kendini değerlendiren insan sermayesi olduğu ortaya konmuştur. Zira Lazzarato'nun “tekil borçlu özne arayışı” ancak “sermayenin fırsatçılığı ve bizim rasyonalitelermize ve arzularımıza kayıtsız kalma kapasitemizin küçümsenmesi” ile mümkün olabilir (Toscano, 2014). Dolayısıyla borçlu özne, bu iki figür arasında salınan bir spektrumda çeşitlenebileceği gibi, söz konusu iki figürü aynı özne konumunda da barındırabilir. Nitekim çalışma boyunca, her ne kadar anlatıyı anlaşılabilir kılmaya açısından belirli kategoriler altında tekil temsiller yaratma eğilimi gösterilmişse de, asıl ortaya

konulmak istenen, bu temsillerin kendi dinamikleri içerisinde birbirinden farklılaştığı ve çeşitlendiğidir. Bu anlamda, sürekli bir borç döngüsü içinde olan taklacılar ve insan sermaye yatırımlarıyla öne çıkan spotçular, sıradan insanın finansal içerilmesine yönelik çağrının yalnızca neoliberalizmin bir dayatması olmadığını aynı zamanda borç ve borçluluğun normalleştirilmesi, özellikle de ödenebilir borcun normalleştirilmesi yoluyla yanıtladığını göstermiştir. Bu normalleştirme genellikle kredi kartı borcu ve insan sermaye yatırımlarının yarattığı yanlısamlarla doğrudan ilişkili olan borç döngüleriyle başlıyordu. Borcun zor'u ve alacaklı ile borçlu arasındaki güç asimetrisi, kredinin olumlu anlamlarıyla meşrulaştırılarak görünmez hale getirilmişti. Aslında bu sonuç, finansal araçların ve mantıklarının gündelik hayata doğrudan uygulanmadığını, borçluların toplumsal sınıflarıyla ilgili gündelik rasyonelliklerine değişen derecelerde uyarlandığını gösteren diğer çalışmalarla tutarlıdır.

Sonnotlar

1 Bu çalışma 2019 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyoloji bölümünde tamamladığım doktora tezimden üretilmiştir. Bu vesileyle, tez hocam sevgili Prof. Dr. Begüm Özden Fırat'a tekrardan teşekkürlerimi iletirim.

2 Akçay Ü ve Azizoglu B (12.04.2015). Finansallaşma ve Borç Araştırma Ağı (DE-FIRE). <http://riturkey.org/2015/04/finansallasma-ve-borc-arastirma-agi-de-fire-umit-akcay-bert-azizoglu/>. Son erişim tarihi, 29.04.2023.

3 Ayrıca bakınız Lazzarato, 2015.

4 İlgili çalışmalar için bakınız Martin, 2002; Langley, 2004; 2008; Ergur, 2005; Fligstein ve Goldstein, 2015; Gonzalez, 2015; Karaçimen, 2015; Sarıtaş-Oran, 2017; Pellandini-Simányi, 2020.

5 Bakınız Martin, 2002; Aalbers, 2008; van der Zwan, 2014; Fligstein ve Goldstein, 2015.

6 Ayrıca bakınız Langley 2007; Kutz 2018; Hillig 2019; Pellandini-Simányi ve Vargha 2019.

7 Bakınız Karaçimen, 2015; Kart, 2015; Öngel, 2018.

8 Nitekim çalışma sahası tamamlandıktan sonra, çalışma içerisinde spotçu olarak tanımlanan iki katılımcının gerçekleşen tesadüfi karşılaşmalar esnasında taklacı kategorisine dahil oldukları öğrenilmiştir; fakat bu bilgi çalışmanın sonuçlarına dahil edilmemiştir.

9 Sadece 5 kişi yanlarında mutlaka nakit bulundurduğunu ifade etti.

10 Borç Direnişçisinin El Kitabı'nda telaffuzları birbiriyle ayrı olan 'alone' ve 'a loan' kullanımları, borçluların yalnız olmadığı gibi, bir borçtan da ibaret olmadığına

işaret edecek bir kelime oyunuyla “*You are not alone/ You are not a loan!*” olarak sloganlaştırılmıştır. Türkçeye ‘Ne yalnızsın! / Ne de borçlu!’ şeklinde çevrilebilir. (Bu El Kitabı’nın Giriş ve Sonuç bölümlerinin Türkçe çevirisi için bkz. Anonim Borç Direnişçileri Kolektifi, 2022).

Kaynakça

Aalbers M B (2008). The financialization of home and the mortgage market crisis. *Competition & Change* 12(2), 148–166.

Agamben G (2017). *Çıplaklıklar*. Çev. Suna Kılıç, İstanbul: Alef Yayınevi.

Adkins L (2017). Speculative features in the time of debt. *The Sociological Review*, 65(3), 448-462.

Akçay Ü (2015). Güvencesizlik ve finansal içerilme. *Başlangıç Dergisi*, 27 Aralık. Son erişim tarihi, 30/03/2022.

Akçay Ü (2017). Finansallaşma, Merkez Bankası Politikaları ve Borcun ‘Özelleştirilmesi’. İçinde P Bedirhanoglu, Ö Çelik ve H Mıhçı (der), *Finansallaşma Kısacasında Türkiye’de Devlet, Sermaye Birikimi ve Emek*, İstanbul: NotaBene Yayınları, 45-83.

Akçay Ü ve Güngen A R (2014). *Finansallaşma, Borç Krizi ve Çöküş: Küresel Kapitalizmin Geleceği*. İstanbul: NotaBene Yayınları.

Akçay Ü ve Azizoglu B (12.04.2015). Finansallaşma ve Borç Araştırma Ağı (DE-FIRE). <http://riturkey.org/2015/04/finansallasma-ve-borc-arastirma-agi-de-fire-umit-akcay-bert-azizoglu/> Son erişim tarihi: 29.04.2023.

Anonim Borç Direnişçileri Kolektifi (2022). *Borç Direnişçisinin El Kitabı*, Çev. İ Özküraplı ve U Karadağ, ViraVerita E-Dergi, 16, 62-72.

Ascher I (2018). *Portföy Toplumu: Kapitalist Öngörü Tarzı Üzerine*. Çev. U Gezen, İstanbul: Açılım Kitap.

Baker U (2018). *Kanaatlerden İmajlara, Duygular Sosyolojisine Doğru*, 5. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Bauman Z (2019). *Borçlu Zamanlarda Yaşamak: Citlali Roviroso-Madrado ile Söyleşi*. Çev. A E Pilgir, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Beck U (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. Çev. M Ritter, Londra: Sage Publications.

Becker G S (1993). *Human capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education*. Chicago: University of Chicago Press.

Bora T vd (2011). “*Boşuna mı Okuduk?*” *Türkiye’de Beyaz Yaka İşsizliği*. İstanbul: İletişim

Yayımları.

- Bowsher J (2018). Credit/debt and Human Capital: Financialized Neoliberalism and The Production of Subjectivity. *European Journal of Social Theory*, 22 (4), 1-20.
- Brown W (2017). *Halkın Çözölüşü: Neoliberalizmin Sinsi Devrimi*. Çev. B E. Aksoy, İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Butler J ve Athanasiou A (2017). *Mülksüzleşme: Siyasaldaki Performatif*, Çev. B Ertür, İstanbul: Metis Yayımları.
- Chen J (2022). Spot Loan Definition, <https://www.investopedia.com/terms/s/spot-loan.asp>. Son erişim tarihi, 15.02.2022.
- Çalışkan K ve Callon M (2009). Economization, Part 1: Shifting Attention from The Economy Towards Processes of Economization. *Economy and Society*, 38 (3), 369-98.
- Dardot P ve Laval C (2012). *Dünyanın Yeni Akli: Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, Çev. I Ergüden, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayımları.
- Dean M (1999). *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*. Londra: Sage.
- Deleuze G (2013). *Müzakereler*, Çev. İ Uysal, İstanbul: Norgunk Yayıncılık.
- Deville J ve Seigworth G (2015). Everyday debt and credit. *Cultural Studies*, 29 (5-6), 615-629.
- dos Santos P (2012). On The Content of Banking in Contemporary Capitalism. İçinde C Lapavitsas (der.), *Financialisation in Crisis*, Chicago: Haymarket, 83-118.
- Duménil G ve Lévy D (2005). The Neoliberal (Counter-)Revolution. İçinde Saad-Filho A ve Johnston D (der.), *Neoliberalism: A Critical Reader*, Londra: Pluto Press, 9-19.
- Dünya Bankası (2008). Finance for all? Policies and Pitfalls in Expanding Access. *World Bank Policy Research Report*. Washington, DC: World Bank.
- Ergur A (2005). Kredi Kartı Kullanımında Zaman Algılaması ve Borçlu Yaşam. *Toplum ve Bilim*, 102, 128-141.
- Ergur A (2012). Hermetik Yaşam Döngüsünün Kuruluşu: Sanayi-Sonrası Yaşam Biçimleri, Tüketim Örüntüleri ve Kentle Steril Temas Yordamları. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayını*, Özel Sayı (2), 11-67.
- Ertürk İ vd (2007). The Democratization of Finance? Promises, Outcomes and Conditions. *Review of International Political Economy*, 14 (4), 553-75.
- Fehér M (2009). Self-Appreciation or The Aspirations of Human Capital. *Public Culture* 21 (1), 21-41.
- Feinberg R (1986). Credit Cards as Spending Facilitating Stimuli: A Conditioning
- Özkürüplü İ (2023). Türkiye'de Gündelik Hayatın Finansallaşması: Beyaz Yakalıların 1287 Finansal Borçluluk Deneyimleri. *Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1258-1291.

Interpretation. *Journal of Consumer Research*, 13(3), 348-356.

Fine B ve Saad-Filho A (2017). Thirteen Things You Need to Know About Neoliberalism. *Critical Sociology*, 43 (4-5), 685-706.

Fleming P (2017). *The Death of Homo Economicus: Work, Debt and the Myth of Endless Accumulation*. Londra: Pluto Press.

Fligstein N ve Goldstein A (2015). The Emergence of a Finance Culture in American Households, 1989–2007. *Socio-Economic Review*, 13 (3), 575–601.

Foucault M (2013). *Güvenlik, Toprak, Nüfus, College de France Dersleri 1977 – 1978*, Çev. F Taylan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Foucault M (2015). *Biyopolitikanın Doğuşu, College de France Dersleri 1978-1979*, Çev. A Tayla, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Gonzalez F (2015). Where are the Consumers?, 'Real Households' and the Financialization of Consumption. *Cultural Studies*, 29(5-6), 781-806.

Graeber D (2015). *Borç: İlk 5000 Yıl*, Çev. M Pehlivan, İstanbul: Everest Yayınları.

Güngen A R (2017). Finansal Tabana Yayılma Siyaseti ve Türkiye'de Devletin Finansallaşması. İçinde P Bedirhanoglu, Ö Çelik ve H Mihçı (der), *Finansallaşma Kıskaçında Türkiye'de Devlet, Sermaye Birikimi ve Emek*, İstanbul: NotaBene Yayınları, 23-45.

Güngen A R (2021). *Borçlandırma Siyaseti: Türkiye'de Finansal İçerilme - Ankara Dayanışma Akademisi Kitaplığı*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Haiven M (2011). Finance as Capital's Imagination? Reimagining Value and Culture in an Age of Fictitious Capital and Crisis. *Social Text*, 29 (3), 93-124.

Haiven M (2012-2013). Finance Depends on Resistance, Finance Is Resistance, and Anyway, Resistance Is Futile. *Mediations* 26,1-2, Güz – Bahar, 85-106, Son erişim tarihi 01.09.2016.

Haiven M (2013). Metaphoric Wealth: Finance, Financialization and the End of Narrative. İçinde T Dufresne ve C Sacchetti (der.), *The Economy as Cultural System: Theory, Capitalism, Crisis*, New York ve Londra: Continuum International Publication.

Haiven M (2016). *Hayali Sermaye, Popüler Kültürde ve Gündelik Yaşamda Finansallaşma*, Çev. Y E Kara, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Hardt M ve Antonio N (2012). *Duyuru*, Çev. A Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Harvey D (2015). *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, Çev. A Onacak, İstanbul: Sel Yayıncılık.

Hillig A (2019). Everyday Financialization: The Case of UK Households. *Environment and*

- Planning A: Economy and Space*, 51 (7), 1460–1478.
- Hirschman E (1979). Differences In Consumer Purchase Behavior by Credit Card Payment System. *Journal of Consumer Research*, 6, 58-66.
- Kahn J (2011). Cash or Card: Consumer Perceptions of Payment Methods. (Doktora Tezi). Auckland University of Technology.
- Kalfa M (2016). *Bulmak ve Bulunmak* Fiillerinin Anlam ve Kullanım Özellikleri. *TÜBAR XL*, Güz, 83-104.
- Karaçimen E (2014). Financialization in Turkey: The Case of Consumer Debt. *Journal of Balkan & Near Eastern Studies*, 16 (2), 161-180.
- Karaçimen E (2015). *Türkiye’de Finansallaşma, Borç Kısılacında Emek*. İstanbul: SAV Yayınları.
- Kart E (2015). Yoksulluğun Mekanlarında Borçluluğun ve Borçlu’nun Üretilişi. *Borçlan(dir)ma ve Türkiye’de Borçluluk, Praksis*, 38 (2), 155 -179.
- Krippner G R (2005). The Financialisation of the American Economy. *Socio-Economic Review*, Review 13(3): 411–415.
- Kutz W (2018). Financialization Interrupted: Unwilling Subjects of Housing Reform in Morocco, *City* 22(4): 568–583.
- Langley P (2004). In The Eye of the “Perfect Storm”: The Final Salary Pension Crisis and Financialisation of Anglo-American Capitalism. *New Political Economy* 9(4): 539–558.
- Langley P (2007). Uncertain Subjects of Anglo-American Financialization. *Cultural Critique* 65 (Güz): 67–91.
- Langley P (2008). *The Everyday Life of Global Finance: Saving and Borrowing in Anglo-America*. New York: Oxford University Press.
- Lapavitsas C (2009). Financialisation, or the Search for Profits in the Sphere of Circulation. *Economiaz* 72(3): 98-119.
- Lazzarato M (2014). *Borçlandırılmış İnsanın İmali*, Çev. M Erşen, İstanbul: Açılım Kitap.
- Lazzarato M (2015). *Borçla Yönetmek*, Çev. Ş Çiltaş, İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Lemke T (2015). *Foucault, Yönetimsellik ve Devlet*, Çev. U Özmakas, Ankara: Pharmakon Yayınevi.
- Martin R (2002). *Financialization of Daily Life*. Philadelphia: Temple University Press.
- Marx K (1999 [1894]). *Capital*, Vol. III. New York: International Publishers. <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1894-c3/ch29.htm>. Son erişim tarihi: 13.02.2021.
- Mc Kee Y (2015). DEBT: Occupy, Çağdaş Sonrası Sanat ve Borç Direnişinin Estetiği, Çev.
- Özkürüplü İ (2023). Türkiye’de Gündelik Hayatın Finansallaşması: Beyaz Yakalıların Finansal Borçluluk Deneyimleri. *Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1258-1291. 1289

A Boren. İçinde A Kuryel ve B Ö Fırat (der.), *Küresel Ayaklanmalar Çağında Direniş ve Estetik*, İstanbul: İletişim Yayınları, 355 – 383.

Mirowski P (2013). *Never Let a Serious Crisis Go to Waste: How Neoliberalism Survived the Financial Meltdown*. Londra, New York: Verso.

Montgomerie J (2009). The Pursuit of (Past) Happiness? Middle-class Indebtedness and American Financialisation. *New Political Economy*, 14 (1), 1-24.

Öngel S (2018). İşçi Sınıfı, Kriz ve Borçluluk". *Yeni Emek Çalışmaları, Sınıf Perspektifinden Krize Bakmak Paneli*. <http://yeniemek.org/isci-sinifi-kriz-ve-borcluluk/> . Son erişim tarihi: 26.05.2019.

Peck J (2010). *Constructions of Neoliberal Reason*. New York: Oxford University Press.

Pellandini-Simányi L (2020). The Financialization of Everyday Life. İçinde C Borch ve R Wosnitzer (der), *The Routledge Handbook of Critical Finance Studies*. New York ve London: Taylor & Francis.

Pellandini-Simányi L vd. (2015). The Financialization of Everyday Life or The Domestication of Finance? How Mortgages Engage with Borrowers' Temporal Horizons, Relationships and Rationality in Hungary. *Cultural Studies*, 29 (5-6), 733-759.

Pellandini-Simányi L ve Vargha Z (2019). How Risky Debt Became Ordinary: A Practice Theoretical Approach. *Journal of Consumer Culture* 20(2): 235–254.

Read J (2012). Homo Economicus'un Bir Soykütüğü: Neoliberalizm ve Öznelliğin Üretimi, Çev. Ş Öztürk, *Cogito*, 70-71, Yaz, 82-95.

Runnemark E, Hedman J ve Xiao X (2015). Do Consumers Pay More Using Debit Cards than cash? *Electronic Commerce Research and Applications*, 14(5): 285-291.

Sachetti C (2013). Giriş. İçinde TDufresne ve S Sachetti (der.), *The Economy As Cultural System: Theory, Capitalism, Crisis*, New York: Bloomsbury.

Sarıtaş-Oran S (2017). *Sermayeyi BESlemek: Bireysel Emeklilik Sistemi ve Emekliliğin Finansallaşması*. İstanbul: NotaBene Yayınları.

Schultz T W (1962). Reflections on Investment in Man. *Journal of Political Economy* 70, 5(2).

Soman D (1999). Effects of Payment Mechanism on Spending Behavior: The Illusion of Liquidity. *Journal of Consumer Research*, 27 (4), 460-474.

Soman D ve Cheema A (2002). The Effect of Credit on Spending Decisions: The Role of The Credit Limit and Credibility. *Marketing Science*, 21(1), 32-53.

Soederberg S (2013). The US Debtfare State and The Credit Card Industry: Forging Spaces of Dispossession. *Antipode*, 45 (2), 493–512.

1290 Özküraplı İ (2023). Türkiye'de Gündelik Hayatın Finansallaşması: Beyaz Yakalıların Finansal Borçluluk Deneyimleri. *Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1258-1291.

- Soederberg S (2016). *Borç Refahı Devletleri ve Yoksulluk Endüstrisi: Para Disiplin ve Artık Nüfus*, Çev. E Karaca, İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Sullivan T, Warren E ve Westbrook J (2000). *The Fragile Middle Class: Americans in Debt*. New Haven: Yale University Press.
- Toscano A (2014). Alien Mediations: Critical Remarks on The Making of the Indebted Man. *The New Reader* (1).
- Tuovila A (2021). Revolving credit. *Investopedia*. <https://www.investopedia.com/terms/r/revolvingcredit.asp>. Son erişim tarihi: 15.02.2022.
- Uca O (2016). *Türkiye’de Orta Sınıfın Fotoğrafı: Akışlar ve İlişkiler, Maddi Olmayan Emeğe Sahanın Eleştirisi*. İstanbul: NotaBene Yayınları.
- van der Zwan N (2014). Making Sense of Financialization. *Socio-Economic Review*, 12, 99-129.
- Yükseker D (2010). Türkiye Toplumunu Bir Arada Tutan Nedir? Toplumsal Tutkal Olarak Borç ve Borçluluk. *Toplum ve Bilim*, 117, 6-18
- Zelizer V A (2011). *Economic Lives: How Culture Shapes the Economy*. Princeton: Princeton University Press .

Türkiye’de Memur Maaşları Üzerine Tespitler: Orta Sınıftan Proleterliğe

Onur Ender ASLAN, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi,
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

ORCID: 0000-0003-2026-601X

E-Posta: onur.aslan@asbu.edu.tr

Özet

Bu çalışmada, Türkiye’de 2003-2022 yılları arasında seçilmiş 17 maaş çerçevesinde memur maaşlarının reel (gerçek) durumunu irdelemek amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, memur hizmet sınıflarını temsil eden 17 maaşa ilişkin bir tarihsel veri seti oluşturulmuş ve ayrıca bu 17 maaşın aritmetik ortalaması alınarak temsili aritmetik ortalama memur maaşı elde edilmiştir. Bu veriler esas olarak (Hazine ve) Maliye Bakanlığının kamuoyu ile paylaştığı yegâne resmi maaş verileridir. Bu veri seti doğrultusunda, reel maaşı bulmak için üç araç kullanılmıştır. Öncelikle, TÜİK TÜFE verileri çerçevesinde reel maaşlar bulunmuştur, daha sonra ABD Doları ve 24 ayar altın karşısında reel maaş irdelenmiştir. Seçilmiş maaşlar çerçevesinde memurların bölüşümden aldığı payı saptamak amacıyla, memur maaşlarının Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasıla ve asgari ücret karşısındaki durumu incelenmiştir. Son olarak memur maaşlarının birbiri karşısındaki durumu araştırılmıştır. Çalışmada, 20 yıllık dönem içerisinde, memurların reel maaşlarının düştüğü, ekonomik büyümeden pay alamadığı aksine gelirlerinde reel olarak gerileme yaşandığı nicel olarak tespit edilmiştir. Bu nicel sonuçlar doğrultusunda, memurların toplumsal konumlarında değişim ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Buna göre, memurların alt ve orta unvanlılarının proleterleştiği; profesyonel meslek sahiplerinin ise proleterleşme yolunda yoksullaştığı ortaya konulmuştur. Diğer yandan, üst düzey memur bürokrasisinin ise yoksullaştığı nicel olarak saptanmıştır. Çalışmada, memurların genel olarak üst düzeyde kalan kesimi hariç, orta sınıf olmaktan çıkıp, proleterleştiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar kelimeler: Post-Fordizm, Bürokrasi, Maaş rejimi, Proleterleşme, Yoksulluk.

Thoughts on Civil Servants' Salaries in Turkey: From Middle Class to Proletarian

Abstract

The objective of this study is to examine the real state of civil servant salaries in Turkey within the framework of 17 salaries selected between 2003-2022. To this aim, a historical dataset was created and the arithmetic average of these 17 salaries was used to determine the representative civil servant salary. These data are based on the official salary data publicly shared by the Ministry of (Treasury and) Finance of Turkey. The study employed three ways to determine real salaries. Firstly, real salaries were measured within the framework of Turkish Statistical Institute (TÜİK) Consumer Price Index (TÜFE) data and then analyzed compared to the value of USD and 24-carat gold. Additionally, the study examined the distribution of civil servant salaries in the total share of the GDP per capita and minimum wage. Finally, the study compared the relative salaries of civil servants. Based on the results of the quantitative analysis, the findings indicate that civil servant salaries have experienced a real decrease over the last two decades, leading to a decrease in their share of economic growth and a significant change has been observed in the social status of civil servants. The lower and middle ranks of civil servants were proletarianized, whereas professional groups like lawyers and engineers were impoverished on the way to proletarianization. Overall, the study revealed that civil servants, except for the upper-level segment, are no longer middle-class but have become proletarian.

Keywords: Post-Fordism, Bureaucracy, Salary regime, Proletarianization, Impoverishment.

Giriş

Emek gücü ile geçinen kesimin özgül bir parçası ve kamu hizmetinin emek unsuru olarak memurların esas yaşam kaynağı maaştır. Devlet Memurları Kanunu, memurların emeklerini yalnızca kamu için sarf etmelerini ve bunun karşılığı memurların maaş almalarını karar altına almıştır. Memurun yaşam uğraşı memurluk, yaşam kaynağı ise maaştır (Aslan, 2019: 34).

Memur maaşları iktisadi ve siyasal alanın ortak kesişim kümesi içerisinde yer alır. Memurluk, siyasal alanda vücut bulan devletin yerine konulmaz niteliğinden temel alır. Memurluk, devlet ile memur arasında kurulan siyasal bir ilişkidir, aynı zamanda, devlet dediğimiz siyasal alandaki en büyük örgütlenmenin özünü içerir. Diğer yandan, yurttaşlara kamu hizmetleri memur aracılığı ile sunulur. Memurluk, istihdam ve harcama olarak iktisadi alan ile doğrudan ilişkilidir.

İktisadi alanda doğrudan el konulan artık değerın tersine, maaşların kaynağı toplanan vergilerden oluşan bütçedir. Bütçe içerisinde ikincil bölüşüm ilişkileri maaşın konumunu oluşturur. Maaşlara ilişkin bu iktisadi ve siyasal sarmalı daha da karmaşık hale dönüştüren bir değişken de memurların ve maaş ile geçimini sağlayan memur ailelerinin, aynı zamanda yurttaş olmasından kaynaklanan siyasal alanın öznesi olmaları olgusudur.

Memur maaşlarının dışsal konumunu ülkenin ekonomik durumu ve ikincil bölüşüm ilişkilerindeki dağıtım; içsel konumunu da ilgili unvanların kamu hizmetleri içerisindeki yeri oluşturur. Bu doğrultuda, maaşların özel sektör maaşları, Gayrisafi Yurt İçi Hasıla karşısındaki yeri dışsal etki dolayımında belirlenir. İkincil bölüşüm ilişkileri, bu noktada esastır. Diğer yandan, maaşların içsel dengesi ve unvanlara göre dağılımını ise devletin siyasal alanda ürettiği kamu hizmetlerinin durumu, ihtiyacı, kıtlığı ve önemi belirler. Bu belirleyicilikte, doğrudan siyasallığı barındıran önemli bir öğe de memurların aynı zamanda seçmen olması olgusudur. Belirli bir kamu hizmeti alanının o andaki toplum ve devlet için önemi, diğerlerine göre belirli unvanları öne çıkartabilir ya da geriye düşürebilir. Bu olguya tipik örnek, küresel salgın döneminde sağlık ve yardımcı sağlık hizmetleri alanındaki maaşların görel olarak diğer hizmet sınıflarına göre artmasını gösterebiliriz. Hangi unvanların öne çıkacağıın en önemli sabitesi ise ülkenin Wallersteinci anlamdaki dünya sistemi içerisindeki yeridir. Devletin bir güvenlik devletine dönüştüğü Post-Fordist dönemde, güvenlik personelinin maaşlarının görel olarak yukarıya gitmesi yine kaçınılmazdır.

Türkiye, 1980 sonrasında ekonomik bunalımlar eşliğinde, bağımlı Fordist birikim rejiminden, bağımlı Post-Fordist birikim rejimine geçiş sürecini yaşamaktadır. Türkiye aynı zamanda yarı-çevre ülke olma niteliğini korumuştur. 1980, 1994 ve 2001 ekonomik bunalımları, bir yandan bağımlı Fordist birikim rejimini tasfiye ederken, diğer yandan bağımlı Post-Fordist birikim rejiminin inşa sürecini içsel olarak içermiştir. 2001 bunalımı sonrasında bağımlı Post-Fordist rejim, iktisadi alanın yanında siyasal alana da başta devlet olmak üzere içselleşmiştir. 2001 sonrasında, 2003-2022 yılları arasında 2008 ve 2018 yılları yine ekonomik bunalımın açığa çıktığı yıllardır. 2018 yılındaki bunalım, bir döviz bunalımı ile başlayıp, günümüze kadar süren yapısal bir ekonomik-siyasal bunalımı içeren 'sürekli bunalım' durumuna evrilmiştir. Ancak, Bahçe ve Köse'nin "Türkiye kapitalizmi, yapılaşmış krizdir" (Bahçe ve Köse, 2019: 268) tespitine katılmakla birlikte; 2018 yılı sonrası ortaya çıkan, Tıpkı, 1980, 1994 ve 2000/2001 sonrası yaşanan bunalımlar gibi, iktisadi bunalımın toplumsal-siyasal yönlü yüzeye çıkma anıdır.

1980 sonrasında bütün kapitalist ülkeler ve Türkiye için maaş ve ücretlerin birikim rejimi içerisindeki konumunda temel bir değişiklik ortaya çıkmıştır. 1980 öncesi Fordist birikim rejimi içerisinde ücret ve maaşlar birer talep unsuru olarak konumlanmıştır. Bu doğrultuda, üretilen metalara olan talep geniş çalışan kitlelere ödenen ücret ve maaşlarla doğru orantılıdır. Fordist birikim rejiminin esaslı noktası, budur. 1980 sonrası Post-Fordist birikim rejimi ile ücret ve maaşlar birer maliyet unsuru biçimine dönüşmüştür. Özellikle Türkiye’de emek yoğun bir üretim düzeni, maliyet unsuru olarak ücretlerin baskılanması esasına göre konumlanmıştır. Düşük ücretler, yüksek rekabet unsuru olarak görülmüştür. Maaşlar ise 1989 sonrasında sıcak para hareketlerinin serbestleşmesi ile, bütçe içerisindeki faize ayrılan payın artırılması yönünde baskılanmıştır. Böylece yerli ve küresel rantiyeler, ikincil bölüşüm ilişkileri üzerinden memur maaşlarının baskılanması ile yüksek faiz elde edebilmiştir. Bu olgu, ekonomik krizlerde görünür hale gelmiş; konsolide Bütçe (sonradan Merkezi Yönetim Bütçesi) verilerine göre 1997, 2001 yıllarında en yüksek noktasını görmüştür (Aslan, 2011: 132). 2001 yılında bütçe içerisindeki maaş harcamaları bütçenin %19’una gerilemiştir (Aslan: 2011: 131-132) 2018 bunalımı sonrası aynı olgu yaşanmıştır. Bu olguya bütçe içerisinde 2002 sonrasında özellikle yükselen sosyal transferler de eklenmiştir. 2018 yılına kadar artan sosyal (transferler) yardımlar, maaşları baskılayanın bir diğer akış yönüdür.

Türkiye’de 2001 Bunalımı sonrasındaki dönemin iktisadi ve idari niteliklerini tespit etmeye çalışırsak, öncelikle kapitalizme yarı çevre koşullarda eklenmenin esas unsur olduğunu görmekteyiz. Bu doğrultuda, üretim ekonomisinin emek yoğun, düşük teknoloji, inşaat sektörü üzerine olduğunu görüyoruz (Boratav, 2019). Bu dönem, aynı zamanda, köylülüğün, esnaflığın ve küçük üreticiliğin tasfiyesi ve bu kesimlerin proleterleşmesi üzerine kuruludur. Sermaye genel olarak rantiyer tarzı hareket etmiştir. 2018 bunalımına kadar ucuz döviz, tüketim ekonomisinin ve aynı zamanda düşük teknoloji üretimin kaldırıcını oluşturmuştur. Devlet ise yönetim tarzı iktidarın ikametgahı olmuştur. Bürokrasinin nicel olarak bu dönem içerisinde büyüdüğünü görüyoruz. 2003 yılında Türkiye nüfusu 76.667.864 iken, 2.629.513 olan sivil kamu personeli sayısı, 2022 yıl sonu itibarıyla Türkiye nüfusu 85.279.553 iken sivil kamu personeli sayısı 5.010.904’e ulaşmıştır. Böylece 2003-2022 yılları arasında nüfus yaklaşık %10 artarken, sivil kamu personelinin yaklaşık %90 arttığını tespit edebiliyoruz. Bu dönemde ayrıca sermayenin rantiyer tarzı gelişimi gibi bürokrasiye de liyakatsizlik için olmuştur.

Bu araştırmada, Türkiye’de memur maaşları üç ana başlıkta ve 2003-2022 yılları arasındaki 20 yılda, 17 unvan bazlı olarak irdelenmiştir. Bu doğrultuda ilk

olarak, seçilmiş unvanlara ait maaşların nominal ve reel durumu ve alım gücü araştırılacaktır. Bu bağlamda maaşların enflasyon karşısındaki reel durumu, ABD Doları karşısındaki reel durumu ve 24 ayar altın karşısındaki durumunu irdelenecektir. İkinci olarak, maaşların toplumsal bölüşüm ve gelir dağılımı içerisindeki yerini incelemek amacı güdülmüştür. Bu doğrultuda, maaşların özel sektör gösterge ücreti olarak asgari ücret karşısındaki durumu, Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasıla karşısındaki durumu ve merkezi yönetim bütçesi içerisinde personel harcamaları irdelenecektir. Üçüncü olarak, maaşların unvan bazında birbirine oranları ve 20 yıllık değişimi incelenecektir. Bu doğrultuda maaş yelpazesindeki durum, bu alt bölümünün ana sorunsalını oluşturmuştur. Burada belirtmemiz gereken önemli bir nokta, ulaştığımız sonuç ve çalışmanın başlığındaki ifadedir. Memurların işçilerden temel farkı, toplumsal kuruluşun birincil bölüşüm ilişkisinde, artık değer dolayımında olmamasıdır. Dolayısıyla proleter kesimin içerisinde yer almaz. Ancak, başlıkta ve sonuç olarak memurların “proleterliğe” doğru gidiş eğilimi, toplumsal sınıf (katman) olarak değil *maddi koşullar* anlamında bir yakınsamadır.

Maaş Veri Seti ve Maaşlara İlişkin Yöntem

Türkiye, kamu personel rejiminin bütün alanlarına ilişkin verilerin—istatistiklerin dünyada en sınırlı olduğu ülkelerdendir. Türkiye’de kamu personel rejimine ilişkin açık veriler, çevre ülkelerden daha geridedir. Örnek olarak, bir çevre ülke olarak Afganistan’da bırakınız genel rakamları; her vilayette, ne kadar kamu görevlisi olduğu, cinsiyete göre dağılımı, memur derecelerine göre dağılımı, yaşa göre dağılımı, maaşlara ilişkin rakamları son 20 yıl içerisinde bütün ayrıntısı ile görebiliyoruz (Aslan ve İşçi Kuru, 2022). Türkiye’de ise kamu personel rejimine ilişkin zaman çizelgesi içinde tek açıklanan veri, Maliye Bakanlığı tarafından geliştirilen sistematik ile 2007 başlangıcı olan ve yılda dört devre halinde açıklanan kamu personeli istatistikleridir. Kapatılan Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü tarafından üretilen bu veriler, günümüzde Strateji ve Bütçe Başkanlığı tarafından açıklanmaktadır. Bu istatistik ile sadece personelin statüsü ve merkez-yerel-KİT düzeyli genel istihdam sayıları tek tablo ile verilmektedir.

Kamu personel rejiminin maaş istatistiklerinde ise durum daha da vahimdir. Türkiye’de memur maaş rejimine ilişkin temel istatistiki veri iki boyuttadır. Birincisi, Maliye Bakanlığı’nın 2018 yılında kapatılan Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü’nün, 2019 yılında yeniden açılarak Kamu Mali Yönetim ve Dönüşüm Genel Müdürlüğü adını alan birimin, Mart 1970 yılında 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu’nun maaşa ilişkin hükümlerinin ve bütününün yürürlüğe girdiği tarihten günümüze değin hesapladığı “ortalama memur

maaşı”dır. Ortalama memur maaşı, belirtilen yıl içerisinde seçili ve temsili memur maaşlarının ortalamasını yansıtan nominal bir rakamdır. Bu rakam, maaş rejimine ilişkin tarihsel ve en önemli gösterge niteliğinde temsili bir rakamdır. İlgili rakam, 2008 yılına kadar kamuoyu ile paylaşılmış, bu yıldan itibaren müsteşar ve bakan sözlü talimatı ile “gizli” kategorisine alınmıştır (Aslan, 2011). Ortalama memur maaşının yanında, memur maaş rejimine ilişkin ikinci önemli veri seti, unvanlara göre nominal maaşlardır. Burada ise yine gizlilik hakimdir. Hangi unvanın ne kadar maaş aldığına ilişkin genel ve resmi bir veri tabanı ve istatistiki veri bulunmamaktadır. Ancak memurlar.net adlı sitenin tarihsel olmayan anlık memur maaş hesaplama robotu bulunmaktadır. Fakat buradaki veriler geçmişe doğru gidememektedir. Unvanlara ilişkin elimizdeki tek resmi veri, (Hazine ve) Maliye Bakanlığı’nın her maaş artış döneminde Anadolu Ajansı’na resmî açıklama olarak gönderdiği seçilmiş unvanlara ilişkin verilerdir.

Bu çalışmada, (Hazine ve) Maliye Bakanlığı’nın Anadolu Ajansı’na açıkladığı yegâne resmi veriler kullanılmıştır. Ancak bu tarihsel veri setine ulaşmak, her yıla ilişkin uzunca bir tarama sürecini gerektirmiştir. Diğer yandan, 2000’li yılların başında, 20 unvanı içeren veri seti, zaman zaman derece ve kademe değişikliklerine uğramıştır. Bu çerçevede, ilgili İdare tarafından en başta kaymakam 7/1 maaşı açıklanırken, 2018 yılından itibaren kaymakam 1/4 maaşı açıklanmaya başlanmıştır. 2018-2022 yıllarına ilişkin kaymakam (7/1) maaşı kişisel çabalarla¹ elde edilmiştir. Diğer yandan, 2018 yılından itibaren memur (13/3) ve doktor (7/1) maaşları açıklanmamaya başlanmıştır. Ayrıca yine kaldırılan unvan olan müsteşar (1/4) maaşı 2020 yılından itibaren açıklanmamaya başlamıştır. Müsteşar maaşı, 2020 yılında itibaren veri setimizden ve aritmetik ortalama maaş hesabından çıkarılmıştır. 2007 yılından itibaren avukat (1/4) maaşı, vekalet ücreti ilave edilerek açıklanmaya başlanmıştır. Bu olgu, maaş kavramını esastan bozmaktadır. Veri tabanında avukat (1/4) maaşı, kişisel hesaplama ile vekalet ücreti olmadan hesaplamaya dahil edilmiştir. Bu zorlu süreç sonucunda, 17 unvana ilişkin, (Hazine ve) Maliye Bakanlığı’nın açıklamaları ve bizim düzeltmelerimizle 20 yıllık olabildiğince sağlıklı, seçilmiş maaşlara ilişkin tarihsel veri seti elde edilmiş ve oluşturulmuştur. Veri setindeki maaşlar, belirtilen yılın Ocak ayı itibarıyla açıklanan net ele geçen nominal maaşlardır. Diğer yandan, kullanılan net nominal maaşa aile yardımı dahildir.

657 sayılı Devlet Memurları Kanunu’na göre, memurlar 12 hizmet sınıfına ayrılmışlardır. Çalışmamızda yer alan seçilmiş unvanlar, bu hizmet sınıflarındaki en tipik unvanları oluşturmaktadır. Buna göre Tablo 1’de görüleceği üzere, veri seti içerisinde 12 hizmet sınıfından üç hizmet sınıfı hariç olmak üzere 9 hizmet sınıfına ilişkin temsili unvan yer almaktadır. Üç hizmet sınıfına ilişkin maaş, veri

setinde yer almamıştır. Bu üç hizmet sınıfı güvenlik hizmetlerini yerine getiren memurlara aittir. Bu 9 hizmet sınıfı yanında, “diğer kamu görevlileri” içerisinde yer alan öğretim elemanları içerisindeki üç hizmet sınıfını temsil eden iki hizmet sınıfı ve unvana ilişkin veriler yer almaktadır. Buna göre, veri setinde, öğretim üyeleri hizmet sınıfı içerisindeki en yüksek unvan olarak profesör ve araştırma görevlileri hizmet sınıfı içerisinde araştırma görevlisi unvanına ilişkin maaş yer almaktadır. Veri setinin memur hizmet sınıflarını büyük ölçüde temsil ettiğini söyleyebiliriz.

Tablo 1. Araştırma Veri Setinde Yer Alan Unvanlar ve Hizmet Sınıfları

Memur Hizmet Sınıfı	Maaş Veri Setindeki Unvan
Genel İdare Hizmetleri	Müsteşar, Genel Müdür, Şube Müdürü, Memur
Teknik Hizmetler Sınıfı	Mühendis, Teknisyen
Sağlık Hizmetleri ve Yardımcı Sağlık Hizmetleri Sınıfı	Uzman Doktor, Hemşire
Eğitim ve Öğretim Hizmetleri Sınıfı	Öğretmen
Avukatlık Hizmetleri Sınıfı	Avukat
Din Hizmetleri Sınıfı	Vaiz
Emniyet Hizmetleri Sınıfı	Başkomiser, Polis Memuru
Jandarma Hizmetleri Sınıfı	-
Sahil Güvenlik Hizmetleri Sınıfı	-
Yardımcı Hizmetler Sınıfı	Hizmetli
Mülki İdare Amirliği Hizmetleri Sınıfı	Kaymakam
Milli İstihbarat Hizmetleri Sınıfı	-
2547 ve 2914 sayılı Yasalar Çerçevesinde Öğretim Elemanları (Öğretim Üyeleri Hizmet Sınıfı ve Araştırma Görevlileri Hizmet Sınıfı)	Profesör, Araştırma Görevlisi

Çalışmada, seçilmiş 17 unvanın nominal maaşları, 2003 bazlı TÜİK TÜFE'ye göre, reel olarak ifade edilmiştir. Diğer yandan, yine TÜİK'in hesapladığı Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasıla verileri ile maaş arasındaki ilişki irdelenmiştir. Araştırmada, TÜİK TÜFE verilerinin sağlığı ve dolayısıyla geçerliliği bilim insanları ve kamuoyu tarafından tartışılması çerçevesinde,² maaşların gerçek alım gücü karşılığını ifade etmek için, maaşların ABD Doları ve 24 ayar gram altın karşılığı da verilmiş ve analiz edilmiştir. Yine TÜİK TÜFE verilerine alternatif olarak ve karşılaştırmak için nominal aritmetik ortalama memur maaşı, İstanbul Ticaret Odası'nın 1995 Ücretliler Geçinme Endeksi verileri kullanılarak reel olarak ifade edilmiştir. Devamlı, aritmetik ortalama memur maaşının TÜİK TÜFE ve İTO Ücretliler Geçinme Endeksi karşısındaki reel durumu irdelenmiş ve her iki endeksin verileri karşılaştırılmıştır. Ancak burada altını çizmemiz gereken konu, İTO verilerinin İstanbul iline ilişkin olduğudur. İktisadi açıdan gözden kaçan bu konudaki önemli bir veri, Türkiye'deki kamu görevlilerinin yaklaşık %10'nunun İstanbul'da yaşadığıdır. İstanbul'un nüfusunun Türkiye nüfusuna oranı ile İstanbul'daki kamu görevlilerinin Türkiye'deki kamu görevlileri nüfusuna oranı birbirine koşut değildir. Dolayısıyla İTO verilerinin kamu yönetimi anlamında yerelliğinin de gözden kaçmaması gerekir.

Yazıda, seçilmiş memur maaşlarının yasal asgari ücret karşısındaki durumu karşılaştırılmıştır. Yasal asgari ücret, ilgili yıl başında belirlenen miktar olarak esas alınmıştır. Diğer yandan, maaşların iç dengesi de önemli bir alt çalışma konusu olmuştur. Bu doğrultuda, memur maaşlarının unvanlar bakımından iç dengesi, ilgili unvanlar çerçevesinde irdelenmiştir.

Çalışmada, 17 unvana ilişkin maaşların, 20 yıllık zaman aralığı içerisindeki durumunu irdelemek için, 17 maaşın aritmetik ortalaması alınmıştır. Böylece, temsili bir ortalama maaş bulunmuştur. Bu ortalama maaş, reel olarak ifade edilmiş, aynı zamanda, ABD Doları ve 24 ayar gram altın karşısındaki durumu da tespit edilmiştir. Diğer yandan ortalama maaşın Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasıla karşısındaki durumu tespit edilmiştir.

Seçilmiş Unvanlarda ve Aritmetik Ortalama Maaşta Nominal ve Reel Durum: 20 Yıl Önceye Dönüş

Seçilmiş 17 unvana ait net ele geçen ve belirtilen yıla ait Ocak ayı itibarıyla nominal maaşlar Tablo 2'de yer almaktadır. 2020 yılından itibaren müsteşar maaşı açıklanmamakla birlikte, önemli bir gösterge maaş olarak veri setinde yer almaktadır. 2003-2022 yılları arasındaki nominal maaşları TÜİK'in 2003 bazlı TÜFE endeksini kullanarak reel olarak ifade ettiğimizde, 20 yıllık dönemde unvanlar arasındaki farklılıkları tespit edebiliyoruz. Seçilmiş 17 unvanın 20 yıllık

dönemde reel durumu Tablo 3’de yer almaktadır.

Müsteşar, 657 sayılı Kanuna tabi memurlar içerisinde 2018 yılına kadar en yüksek ikinci devlet memuru unvanıdır. Bu unvanın bir üstünde, 2018 yılına kadar en yüksek devlet memuru unvanına sahip olan Başbakanlık Müsteşarı yer alır. 2018 yılından sonra her iki unvan da kaldırılmıştır. 2018 yılından sonra en yüksek devlet memuru unvanına Cumhurbaşkanlığı İdari İşler Başkanı sahiptir. Müsteşarın maaşını reel olarak incelediğimizde, 2003 yılında 100 olan maaşı, 2009 yılına kadar negatif bir seyir izlemiş, reel olarak en düşük 2008 yılında 94,4 olmuştur. 2009 yılından sonra reel olarak mutedil bir artış göstermiş, 2009-2019 yılları arasında reel olarak ortalama 125 bandında kalmıştır. Genel müdürün reel maaşı, 2003 yılı 100 olmak üzere, 2009 yılına kadar dalgalı-negatif seyirli olmuş, en düşük 2008 yılında 94,6 rakamını görmüştür. Genel müdür reel maaşı, 2009 yılından itibaren mutedil pozitif görünüm elde etmiş, en yüksek 2013 yılında 126,6 rakamını görmüş ve 2022 yılında 103,4 rakamına düşmüştür. Genel müdür reel maaşı, 2022’de 2003’e kıyasla seçilmiş maaşlar arasında neredeyse reel olarak hiç artmamış iki maaştan bir tanesidir ve 20 yılda en düşük reel artışa uğramış maaştır. Şube müdürlüğü, 2018 yılında mülga olan ve adı değişen, 1984 tarihli 3046 sayılı Bakanlıkların Kuruluş ve Görev Esasları ile ilgili Kanuna göre devlet teşkilatında temel hizmet birimidir. Şube müdürlüğünün başında, şube müdürü bulunur. Şube müdürünün reel maaş endeksi, 2009 yılına kadar mutedil artarken, 2009 yılından sonra yüksek bir artış görmüş, 2022 yılında 152,8 rakamını görmüştür. Memur (9/1) unvanı, 2003 yılında 100 olan reel maaşı, 2009 yılında itibaren en yüksek reel artış gören unvanıdır. Memur (9/1) 2016 yılında 185, 2020 yılında 185,5 rakamını görmüştür. Memur (9/1) maaşı, 2022 yılında ise 164,5 rakamına düşmüştür.

Hizmetli (13/3) en düşük devlet memuru maaşına sahiptir. Hizmetli (13/3) reel maaşı 2003 yılında 100 birim iken, sürekli pozitif artışla, 2016 yılında 182,8 zirve rakamına ulaşmıştır. Bu tarihten sonra her yıl reel düşüşle, 2022 yılında 161,9 rakamına inmiştir.

Veri setimizdeki öğretmen maaşı 1. Derece 4. Kademe maaşındır. Öğretmen maaşının, 2003 yılında 100 endeks rakamı, 2009 yılında yüksek reel artış görmüş ve 138,7 rakamına ulaşmış; ancak bu tarihten sonra dalgalı bir seyir izlemiştir. Öğretmen maaş endeksi, 2022 yılında 135,3 rakamına düşmüştür.

Veri setimizdeki kaymakam maaşı 7. Derece 1 kademe maaşındır. Kaymakam maaşı endeksi 2003 yılında 100 iken, 2007’de diğer unvanlardan farklı olarak 165,6 rakamına ulaşmış, bu endeks rakamı 2022’ye kadar neredeyse sabit kalmış; 2022’de 148,5’e gerilemiştir.

Tablo 2. Seçilmiş Unvanların Nominal Maaşları (2003-2022)

YIL	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
UNVAN																				
Müsteşar (1/4)	2557	2878	2998	3202	3646	3726	4347	4667	5144	6669	7410	7838	8094	9066	9787	11064	13270	-	-	-
Genel Müdür (1/4)	2310	2518	2716	2901	3305	3378	3971	4264	4708	5822	6489	6877	7104	7957	8589	9709	11650	13136	14917	21330
Şube Müdürü (1/4)	766	882	949	1062	1264	1317	1769	2159	2436	2978	3318	3590	3708	4170	4509	5098	6125	6904	7862	11188
Memur (9/1)	438	534	528	613	755	798	1200	1291	1501	1755	1967	2183	2260	2564	2773	3136	3760	4264	4866	6854
Hizmetli (13/3)	422	517	520	665	734	776	1163	1254	1460	1680	1835	2045	2118	2406	2601	2893	3468	3605	4500	6429
Öğretmen (1/4)	702	813	836	941	1127	1177	1608	1731	1974	2135	2378	2684	2853	3211	3473	3927	4701	5328	6074	8688
Kaymakam (1/4)	918	1043	1089	1210	2153	2203	2583	2776	3021	3252	3481	3762	3886	4386	4743	5362	6464	7259	8266	11658
Başkomiser (3/1)	917	1042	1070	1191	1524	1582	2093	2251	2535	2734	3046	3306	3416	4167	4506	5095	6110	6899	7858	11162
Polis Memuru (8/1)	740	854	882	991	1297	1350	1846	1988	2253	2434	2682	2929	3028	3645	3942	4457	5340	6041	6883	9706
Uzman Doktor (1/4)	969	1096	1148	1273	1503	1561	2115	2275	2561	3493	3892	4187	4324	4859	5255	6064	7275	8203	9337	13312
Hemşire (9/1)	514	615	617	709	863	908	1351	1457	1679	1933	2151	2375	2458	2786	3373	3814	4580	5168	5893	8351
Mühendis (1/4)	833	952	989	1104	1494	1551	2073	2266	2508	3043	3390	3665	3786	4257	4603	5204	6240	7047	8025	11440
Teknisyen (11/1)	473	571	568	657	818	862	1355	1458	1680	1840	2054	2274	2353	2670	2887	3265	3915	4437	5063	7132
Profesör (1/4)	1914	2127	2285	2442	2786	2849	3407	3660	4056	4360	4857	5194	6109	6858	7417	8384	10070	11208	12881	18369
Araştırma Görevlisi (7/1)	667	776	795	898	1078	1127	1618	1739	1985	2147	2393	2627	3577	4040	4369	4939	5925	6246	7621	10809
Vali (1/4)	618	725	776	878	1273	1402	1661	1831	2124	2296	2557	2796	2891	3338	3610	4082	4890	5536	6311	9003
Avukat (1/4)	822	941	977	1092	1273	1492	1669	1808	2026	2720	2979	3234	3386	3818	4131	4577	5520	6184	7044	9899

Tablo 3. Seçilmiş Unvanlara İlişkin TÜFE'ye Göre 2003=100 Olmak Üzere Reel Maaşlar (2003-2022)

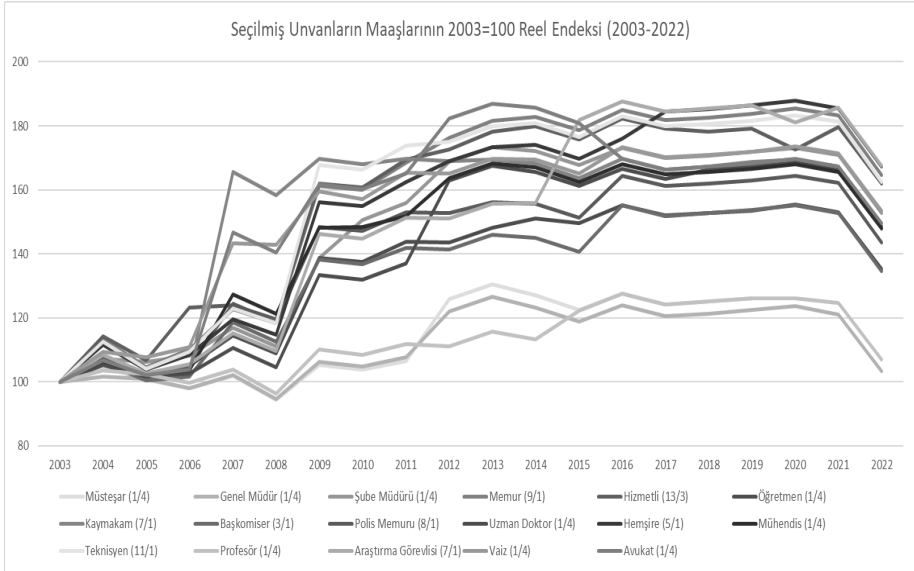
YIL	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
UNVAN																				
Müdür (1/4)	100	104,8	100,7	97,9	101,9	94,4	105,3	103,7	106,5	125,9	130,5	127,0	122,5	127,6	124,2	125,0	126,1	-	-	-
Genel Müdür (1/4)	100	101,5	100,8	98,0	102,1	94,6	106,3	104,7	107,7	121,9	126,6	123,2	118,8	123,9	120,5	121,3	122,4	123,6	121,0	103,4
Şube Müdürü (1/4)	100	107,3	106,2	108,1	116,9	111,1	138,8	150,6	155,9	168,8	173,4	172,1	167,6	173,2	169,9	170,8	172,0	173,2	170,8	152,8
Memur (9/1)	100	113,6	104,5	110,2	122,8	118,4	161,3	159,9	168,4	176,3	181,6	182,8	178,6	185,0	181,8	182,6	183,6	185,5	183,3	164,5
Hizmetli (13/3)	100	114,1	106,7	123,1	123,9	119,6	162,0	160,8	169,4	174,6	178,2	179,9	175,7	182,3	179,0	178,2	179,2	172,5	179,6	161,9
Öğretmen (1/4)	100	107,9	101,5	104,9	114,4	108,9	138,7	137,4	143,8	143,6	148,2	151,1	149,5	155,1	151,9	152,7	153,6	153,3	151,1	135,3
Kaymakam (7/1)	100	105,8	101,9	103,0	165,6	158,2	169,6	168,1	169,7	169,1	169,6	168,1	163,7	169,6	166,4	167,2	168,7	169,5	167,2	148,5
Beklenier (9/1)	100	105,9	100,3	101,6	118,6	112,5	138,2	136,8	141,9	141,5	146,1	145,0	140,6	155,1	151,9	152,7	153,7	155,1	152,8	134,6
Polis Memuru (8/1)	100	107,5	105,5	104,8	124,4	118,5	148,5	147,2	152,9	152,7	156,2	155,8	151,4	164,3	161,1	162,0	162,9	164,4	162,2	143,4
Uzman Doktor (1/4)	100	105,4	101,7	102,7	110,5	104,5	133,3	131,8	136,9	162,8	167,5	165,6	161,1	166,5	163,3	166,2	167,3	168,5	166,1	148,3
Hemşire (5/1)	100	111,5	109,8	108,3	119,6	114,8	156,1	155,0	162,5	168,8	173,3	174,0	169,8	176,1	184,5	185,3	186,4	187,8	185,6	167,2
Mühendis (1/4)	100	106,5	102,0	103,6	127,3	121,2	148,2	148,4	151,7	163,7	168,3	166,9	162,5	168,0	164,8	165,6	166,6	168,0	165,6	147,8
Teknisyen (11/1)	100	112,5	104,0	109,3	129,0	118,4	167,7	166,4	173,9	175,0	179,8	180,8	176,5	183,0	179,8	180,6	181,6	183,4	181,2	162,4
Profesör (1/4)	100	103,5	103,3	99,6	103,9	96,4	110,0	108,5	111,9	111,2	115,8	113,3	122,1	117,4	124,2	125,0	126,2	126,1	124,7	106,9
Araştırma Görevlisi (7/1)	100	108,4	102,6	105,4	115,1	109,7	146,1	144,7	151,2	151,1	157,7	155,8	181,8	187,7	184,5	185,3	186,4	181,0	185,7	167,4
Vaiz (1/4)	100	109,3	107,7	110,7	143,2	142,9	159,4	157,0	165,3	165,1	169,6	169,4	165,0	173,3	170,1	171,0	171,9	173,5	171,3	153,5
Avukat (1/4)	100	106,6	102,2	103,9	146,6	140,3	161,8	160,3	165,1	182,2	186,8	185,7	180,9	169,6	166,4	167,2	168,3	169,6	167,3	149,5

Başkomiser maaş endeksi, 2003 yılında 100 iken, 2009 yılında 138,2'ye yükselmiş; 2016 yılından itibaren yükseliş göstermiş en yüksek noktasını 155,1 ile 2016 ve 2020 yıllarında bulmuş ve 2022 yılında 134,6 ile yükseliş bandının başladığı 2009 yılı düzeyinin altına gerilemiştir. Polis memuru (8/1) maaş endeksi yine 2009 yılında 148,5 rakamını görmüş, yükselişle 2020 yılında 164,4 rakamına ulaşmıştır. Polis memuru maaş endeksi, 143,4 ile 2022 yılında ise 2009 yılının gerisine düşmüştür.

Uzman doktor maaş endeksi, 2009 yılına kadar neredeyse sabit iken, 2009 yılında 133,3 rakamına ulaşmış; yükselen ancak dalgalı bir seyir ile 2020 yılında 168,5 ile en yüksek noktasını görmüştür. Uzman doktor maaş endeksi, 2022 yılında sert bir düşüş ile 148,3 rakamına düşmüştür. Hemşire (5/1) maaş endeksi, 2009 yılından itibaren (156,1) yükselmiş, 2015 yılı hariç her yıl yükseliş devam ederek, 2021 yılında 185,6 rakamına ulaşmıştır. Hemşire (5/1) maaş endeksi, yükselen ancak dalgalı bir seyir izlemiş, 2022 yılında 167,2 rakamına düşmüştür.

Mühendis maaş endeksi, 2007 yılında 25 puan artmış, dalgalı bir seyirle 2021 yılına kadar devam etmiş, 2022 yılında 147,8 rakamına gerilemiştir. Teknisyen (11/1) maaş endeksi, 2007 yılı yükselişi sonrasında artan biçimde 2020 yılında 183,4 rakamına ulaşmıştır. Teknisyen (11/1) maaş endeksi, 2022 yılında 162,4 rakamına gerilemiştir.

Grafik 1. Seçilmiş Unvanların Maaşlarının TÜFE'ye Göre 2003=100 Reel Endeksi (2003-2022)

Profesör maaş endeksi, en büyük kayıp yaşayan, artışı en sınırlı maaş olmuştur ve 2006 ile 2008 yıllarında 2003 yılının gerisine düşmüştür. Profesör maaş endeksi, 2021’de 124,7 iken 2022 yılında 106,9 rakamına düşmüştür. Araştırma görevlisi maaş endeksi, 2009 yılında 146,1 rakamına ulaşmış ve 2016 yılında endeks 187,7 rakamını görmüştür. Araştırma görevlisi maaş endeksi, 2022 yılında 167,4 rakamına gerilemiştir. Öğretim üyelerinin diğer iki unvanı olan doçent ve doktor öğretim üyesi (yardımcı doçent) maaşlarında da profesör maaşındaki gibi benzer düşüş gözlenmektedir. Araştırma görevlileri maaşı ise nispeten bu sürecin dışındadır. Öğretim üyelerinin maaşındaki düşüş kamu yönetimi içerisinde yükseköğretimin öncelikli olmaması ile açıklanamaz, bu olgu esas olarak yükseköğretim içerisinde öğretim üyelerini piyasa ile eklemek politikasının bir sonucudur. Buna göre, öğretim üyelerine ancak geçinecek kadar maaş vermek ve geri kalanını ürettiği bilimi piyasada satarak elde etmesini sağlamak bu politikanın hedefidir. Bu olgu Post-Fordist politikaların, maaş düzenindeki yansımalarıdır. Ürettiği bilgi piyasada karşılık bulan öğretim üyesi, maaşının yanında emeğini piyasada satarak ancak gelirini arttırabilecektir. “Memurluk rejiminin kamusalılık yerine piyasacılık üzerine kurulmasının kilidi her memurun piyasada talep gören niteliğini ‘satışa çıkarması’ ile ortaya çıkmıştır” (Aslan, 2011: 123). Bu süreçte, üniversitelerin teknokentleri öğretim üyelerinin piyasada satışa çıkan emeklerinin ikametgâhıdır. Öğretim üyelerinin yükselme kriterlerinde projelerin puanlanması da dışarıda satışa çıkan emeklerinin unvan almaya yansımalarıdır.

Bu olguyu Karahanoğulları ve Zengin doğru biçimde tespit etmiştir; “[a] kademik personelin maaşlar bakımından geri kalması devletin, yükseköğretimi öncelikli bir iş ve hizmet alanı görmediği şeklinde yorumlanabileceği gibi aksine öncelikli bir alan görmekle beraber bu alanı piyasa ilişkileri bütününde ve onun organik bir parçası olarak düşünüp hem kurumsal hem de bireysel bazda gelirinin önemli bir kısmını piyasadaki edinmesi gereken bir alan biçiminde değerlendirdiği şeklinde de yorumlanabilir. Günümüzde baskın olan bakış açısı bu ikincisi olsa gerektir ve kendisini üniversitelerin yönetiminde ve personeli çalışma biçiminde de göstermektedir. Üniversitede hizmet üretimi piyasa koşullarına yakınlaştırılmak istenmektedir” (Karahanoğulları ve Zengin, 2013: 173).

Vaiz (1/4), 2007 yılında en yüksek artışı görerek 143,2 rakamına ulaşmış, sürekli artış eğilimi ile 2020 yılında en yüksek rakamı olan 173,5 rakamını görmüş ve 2022 yılında 153,5’e gerilemiştir.

Avukat (1/4) maaş endeksi, 2007 yılına kadar neredeyse hiç artış göstermemiş,

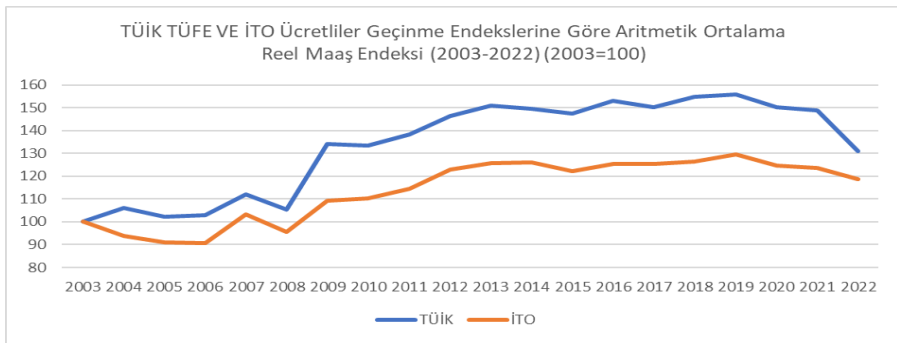

ancak 2007 yılında 146,6 rakamına ulaşmış; 2013 yılında 186,8 ile en yüksek noktasına ulaşmıştır. Bu tarihten sonra düzenli bir düşüş eğilimi ile 2022 yılında 149,5 rakamına gerilemiştir.

Seçilmiş maaşların aritmetik ortalamasının reel endeksinin 2003-2022 yılları arasındaki görünümü Türkiye'nin ekonomik ve siyasal yaşamı ile doğrudan ilişkilidir. Buna göre, 2003-2009 yılları arasında endeks, %5'lik hafif yükseliş göstermiştir. 2009 yılında ise, %30 reel artış olmuştur. Bu artış sonrasında 2018 yılına kadar üç zirve görmüştür. 2012 yılından 2019 yılına kadar bir artış platosu görülmüş ve 2019 yılında 156 rakamı ile en yüksek noktasına ulaşmış, 2022 yılında ise sert bir düşüşle 2009 öncesine, yani 130,8'e dönmüştür. Maaş endeksindeki artışların kökenine baktığımızda, Cumhurbaşkanlığı (2014, 2018), genel seçimler (2011, 2015, 2016) ve yerel seçimleri (2009, 2014, 2019) tespit edebiliyoruz. 2009 yılı sonrasında 2019'a kadar neredeyse her yıl yapılan Cumhurbaşkanlığı, genel ve yerel seçimler memur maaşlarındaki reel artışın nedenini oluşturmuştur. 2021 ve 2022 yıllarındaki keskin düşüş ise, 2009-2019 yükselişinin sonunu getirmiş ve bütün reel artışları tersine çevirmiştir. Bu olgunun en büyük nedeni yükselen ekonomik bunalımdır. Bu olgu, memur maaşlarının seçim yıllarında arttığı ve ekonomik bunalım dönemlerinde ise düştüğü tezini (Aslan, 2011) doğrular niteliktedir.

2008 yılı öncesi için Aslan (2011)'de yer alan veri setini, 2008 sonrası için ise bir kamu görevlileri Konfederasyonunun genel ortalama memur maaş verilerini kullanan Yılmaz ve Karataş, 2003 yılı sonrasında, 2016 yılına kadar görece yükseliş ve 2016 sonrasında ise düşüş eğilimini teyit etmektedir (Yılmaz ve Karataş, 2023: 171).

Grafik 2. TÜİK TÜFE VE İTO Ücretliler Geçinme Endekslerine Göre Aritmetik Ortalama Reel Maaş Endeksi (2003-2022) (2003=100)

Tablo 4. Aritmetik Ortalama Maaşın Nominal, Reel Maaş ve TÜFE ve İTO'ya Göre 2003=100 Olmak Üzere Reel Maaş Endeksi (2003-2022)

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Aritmetik ortalama nominal maaş (TL)	975	1111	1161	1284	1582	1651	2108	2287	2568	3013	3346	3622	3844	4365	4739	5357	6430	6735	7713	10957
Aritmetik ortalama reel maaş (TÜFE)	975	1035	995	1002	1092	1022	1315	1305	1367	1479	1544	1524	1494	1575	1531	1604	1621	1530	1506	1236
Aritmetik ortalama reel maaş (İTO)	975	916	888	886	999	921	1048	1056	1103	1194	1228	1235	1183	1223	1222	1235	1274	1212	1200	1141
Aritmetik ortalama reel maaş endeksi (TÜFE)	100	106,1	102,3	102,9	112,0	105,5	134,2	133,4	138,2	146,4	150,8	149,5	147,6	153,0	150,1	154,9	156,0	150,4	148,8	130,8
Aritmetik ortalama reel maaş endeksi (İTO)	100	93,9	90,9	90,7	103,4	95,6	109,4	110,2	114,6	122,8	125,7	126,2	122,1	125,4	125,4	126,4	129,6	124,7	123,7	118,8
Aritmetik ortalama reel maaş endeksi (TÜFE ve İTO Farkı)	0,0	12,2	11,4	12,2	8,6	10,0	24,8	23,3	23,6	23,6	25,0	23,3	25,5	27,5	24,8	28,5	26,4	25,7	25,1	12,0

Aritmetik ortalama maaşı, 2003-2022 yılları için TÜİK TÜFE endeksini, İstanbul bazlı İstanbul Ticaret Odası (İTO) 1995 Ücretliler Geçinme Endeksi ile karşılaştırdığımızda iki endeks arasında açık olarak farklılık görülmektedir (bkz: Tablo 4. ve Grafik 2.). 2003-2008 yılları arasında iki endeks verileri arasında 10 puan ortalama fark olurken, 2009-2021 yılları arasında fark ortalama 25 puandır. 2018 yılında aradaki fark 29 puana ulaşmıştır. 2022 yılında fark 12 puana düşmüştür. 20 yılda yıllık ortalama 21 puan, kümülatif olarak 393,4 puan fark görülmektedir. Buna göre, 2003=100 olmak üzere, aritmetik ortama memur maaş endeksi 2022’de 148,8 olurken, yine aynı dönem için İTO ücretliler geçinme endeksine göre 123,7 olmuş; TÜİK endeksi, İTO endeksine göre 25 puan yukarıdadır.

Maaşların ABD Doları ve Altın Karşısındaki Durumu: Büyük Kayıp Dönemi

2003-2022 yılları arasında, maaşlar ABD Doları cinsinden nominal olarak yükselmiş olmakla birlikte, reel olarak düşmüştür. Genellikle maaşların ABD Doları karşılığının hesabında nominal miktar verilmektedir. Ancak ABD Dolarının da bir para birimi olduğu ve ABD’de de enflasyon olduğu dikkate alındığında, belirli bir tarihe ait karşılaştırmada nominal olanın bir anlamı bulunmamakta, esas olarak reel olan göz önüne alınmaktadır.

Maaşların ABD Doları karşısındaki durumuna baktığımızda, 2015 yılına kadar maaşların ABD Doları nominal karşılığı artmıştır. 2015 yılında maaşların ABD Doları nominal karşılığı en yüksek noktasına ulaşmıştır. 2015 yılında genel müdür maaşının nominal karşılığı 5301, hizmetli maaşının karşılığı ise 1581 ABD Dolarıdır. Bu yıldan sonra hızla düşüş gösteren maaşların ABD Doları nominal karşılığı, 2022 keskin bir düşüş göstermiştir. Buna göre, 2022 yılında genel müdürün maaşının ABD Doları nominal karşılığı 1580’e, hizmetlinin ise 476’ya düşmüştür. Genel müdürün 2003 yılı maaşının ABD Doları nominal karşılığı 1392 idi. Dolayısıyla 2022 yılında, genel müdürün maaşının ABD Doları karşılığı neredeyse 2003 düzeyine gerilemiştir.

Tablo 5. Seçilmiş Maaşların ABD Doları Karşılığı (2003-2022) (ABD Doları) (Nominal)

YIL	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
UNVAN																				
Müsteşar (1/4)	1540	2148	2221	2408	2550	3240	2734	3219	3319	3594	4186	3438	6040	3022	2596	2935	2435	-	-	-
Genel Müdür (1/4)	1392	1879	2012	2181	2311	2937	2497	2941	3037	3147	3666	3016	5301	2652	2278	2575	2138	2226	2016	1580
Şube Müdürü (1/4)	461	658	703	798	884	1145	1113	1489	1572	1610	1875	1575	2767	1390	1196	1352	1124	1170	1062	829
Memur (9/1)	264	399	391	461	528	694	755	890	968	949	1111	957	1687	855	736	832	690	723	658	508
Hizmetli (13/3)	254	386	385	500	513	675	731	865	942	881	1037	897	1581	802	690	767	636	611	608	476
Öğretmen (1/4)	423	607	619	708	788	1023	1011	1194	1274	1154	1344	1177	2129	1070	921	1042	863	903	821	642
Kaymakam (7/1)	553	778	807	910	1506	1916	1625	1914	1949	1758	1967	1650	2900	1462	1258	1422	1186	1230	1117	864
Başkomiser (9/1)	552	778	793	895	1066	1376	1316	1552	1635	1478	1721	1450	2549	1389	1195	1351	1121	1169	1062	827
Polis Memuru (8/1)	446	637	653	745	907	1174	1161	1371	1454	1316	1515	1285	2260	1215	1046	1182	980	1024	930	719
Uzman Doktor (1/4)	584	818	850	957	1051	1357	1330	1569	1652	1888	2199	1836	3227	1620	1394	1608	1335	1390	1262	986
Hemşire (5/1)	310	459	457	533	603	790	850	1005	1083	1045	1215	1042	1834	929	895	1012	840	876	796	619
Mühendis (1/4)	502	710	733	830	1045	1349	1304	1563	1618	1645	1915	1607	2825	1419	1221	1380	1145	1194	1084	847
Teknisyen (11/1)	285	426	421	494	572	750	852	1006	1084	995	1160	997	1756	890	766	866	718	752	684	528
Profesör (1/4)	1153	1587	1693	1836	1948	2477	2143	2524	2617	2357	2744	2278	4559	2286	1967	2224	1848	1900	1741	1361
Araştırma Görevlisi (7/1)	402	579	589	675	754	980	1018	1199	1281	1161	1352	1152	2669	1347	1159	1310	1087	1059	1030	801
Vaiz (1/4)	372	541	575	660	890	1219	1045	1263	1370	1241	1445	1226	2157	1113	958	1083	897	938	853	667
Avukat (1/4)	495	702	724	821	890	1297	1050	1247	1307	1470	1683	1418	2527	1273	1096	1214	1013	1048	952	733
Arifmetik Ortalama Maaş	588	829	860	965	1106	1435	1326	1577	1657	1629	1890	1588	2869	1455	1257	1421	1180	1142	1042	812

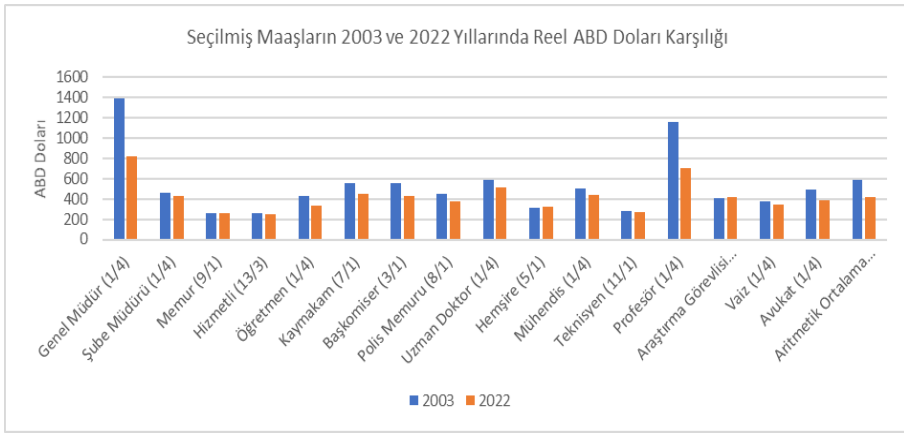
Bu analizde unutulmaması gereken bir nokta ise, yukarıda belirttiğimiz gibi, ABD doları satın alma gücünün sabit olarak algılanmaması gerekliliğidir. Buna göre, 20 yılda ABD Dolarının alım gücü enflasyon dolayısıyla kendi ülkesi olan ABD’de düşmüştür. Dolayısıyla, 2003 yılının ABD Dolarının alım gücü 2022 yılından düşüktür. 2003-2022 yılları arasında ABD’de %48’e yakın kümülatif enflasyon yaşanmıştır. Bu doğrultuda, memur maaşlarının 2003 yılına göre, 2022 yılı ABD Doları karşılıklarından %48 enflasyon hesabı yapıldıktan sonra reel karşılık bulunmalıdır. Buna göre, memur maaşlarının ABD Doları karşılığında büyük bir düşüş yaşadığını tespit edebiliyoruz. Tablo 6’da görüldüğü gibi, memur maaşlarında, 2003 yılına kıyasla, 2022 yılında reel ABD Doları karşılıklarında büyük düşüş olmuştur. Aritmetik ortalama maaş karşılığı 2003 yılında 588 ABD Doları iken, 2022 yılında reel olarak 422 ABD Dolarıdır. Aritmetik ortalama maaşın reel ABD Doları karşılığında 2003 ile 2022 yılları arasında %28 kayıp vardır.

Tablo 6. Seçilmiş Maaşların 2003 ve 2022 Yıllarında Reel ABD Doları Karşılığı

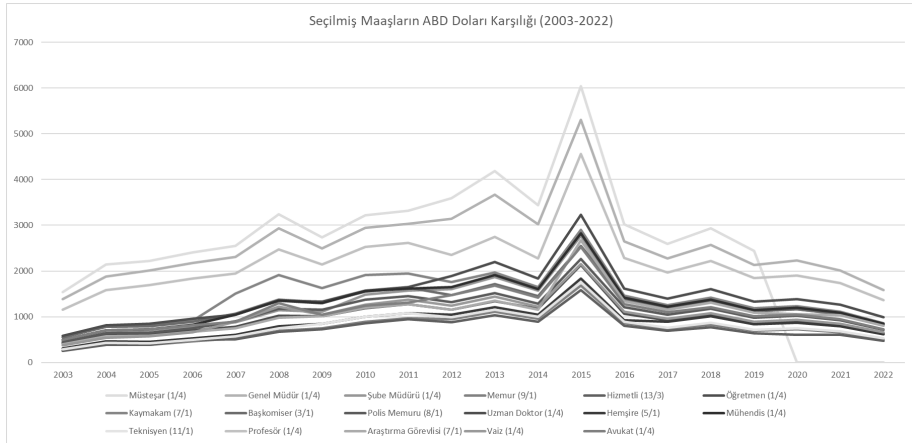
UNVAN	2003 Nominal ABD Doları Karşılığı	2022 Nominal ABD Doları Karşılığı	2022 Reel ABD Doları Karşılığı
Müsteşar (1/4)	1540	-	-
Genel Müdür (1/4)	1392	1580	822
Şube Müdürü (1/4)	461	829	431
Memur (9/1)	264	508	264
Hizmetli (13/3)	254	476	248
Öğretmen (1/4)	423	642	334
Kaymakam (7/1)	553	864	449
Başkomiser (3/1)	552	827	430
Polis Memuru (8/1)	446	719	374
Uzman Doktor (1/4)	584	986	513
Hemşire (5/1)	310	619	322
Mühendis (1/4)	502	847	441
Teknisyen (11/1)	285	528	275
Profesör (1/4)	1153	1361	708
Araştırma Görevlisi (7/1)	402	801	416
Vaiz (1/4)	372	667	347
Avukat (1/4)	495	733	381
Aritmetik Ortalama Maaş	588	812	422

Tablo 6’da görüleceği üzere, yalnızca üç unvanın maaşının reel ABD Doları karşılığı, 2022 yılında 2003 düzeyini korumuş ve biraz üzerinde kalmıştır. Geriye kalan 14 maaşın reel ABD Doları karşılığı büyük düşüş göstermiştir. Memur maaşlarının reel ABD Doları cinsinden zaman içinde seyri, memurların maaşlarıyla ithal mal satın alma gücündeki değişmeyi göstermektedir. Bu değişmeyi maaşların Türk Lirası olarak artışı, Türk Lirası’nın ABD Dolar kurunun artışı ve Doların satın alma gücündeki azalma belirler.

Grafik 3. Seçilmiş Maaşların 2003 ve 2022 Yıllarında Reel ABD Doları Karşılığı (ABD Doları)

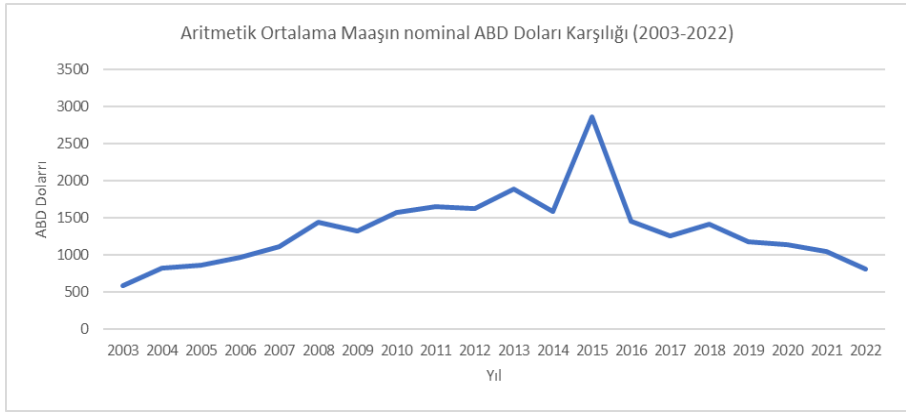

Grafik 4. Seçilmiş Maaşların ABD Doları Karşılığı (2003-2022) (ABD Doları) (Nominal)

Memur maaşlarının alım gücünün ölçülmesinde, maaşların altın karşılığı, geleneksel bir tasarruf-saklama aracının satın alma gücünü gösterir. Bu doğrultuda, maaşların 24 ayar altın gramı karşılığı, maaşların son 20 yıl içerisindeki alım gücünü açıkça göstermektedir. Genel müdür maaşı karşılığında 2003 yılında 122,9 gram 24 ayar altın alınabilirken, 2022 yılında ancak 26,8 gram 24 ayar altın alınabilmiştir. Genel müdür maaşının altın karşılığı, 20 yılda yaklaşık beşte birine düşmüştür. Aynı biçimde, hizmetlinin maaşının 2003 yılında altın karşılığı 22,4 gram 24 ayar altın iken, 2022 yılında bu 8,1 grama düşmüştür.

Grafik 5. Aritmetik Ortalama Maaşın nominal ABD Doları Karşılığı (2003-2022)

Aritmetik ortalama maaşın nominal ABD Doları karşılığına baktığımızda, 2015 yılına kadar sürekli yükseliş olmuştur ve 2015 yılında zirveyi görmüştür. 2015 yılı sonrası sürekli düşüş ortaya çıkmıştır. Yeldan'ın 1982=100 endeksli reel döviz kuru, 2003 başında yine yaklaşık 100 rakamını görse de bu yıldan sonra sürekli 100'ün altındadır. Özellikle 2008 ve 2011 yıllarında en düşük noktası olan yaklaşık 65 rakamını görmüştür (Yeldan, 2019: 194). Dolayısıyla, bu dönemde reel döviz kuru düşük tutulmuştur.

Bu olgu, 2001 Bunalımı sonrasında Türkiye'nin küresel üretim ve tüketim³ zincirlerine tam eklemlenmesinin bir sonucudur. Döviz kuru düşük tutularak, içerideki yabancı menşeli küresel ürünleri tüketim yapacak kentte yaşayan memur kesimi tüketici kitle inşa edilmiştir. Ancak, sürekli dış ticaret açığı verme politikası ya da üretmeden tüketme olgusu, özellikle 2018 sonrası dövizin pahallılaşmasının etmenlerinden bir tanesidir. 2001 sonrası ortaya çıkan Dünyadaki döviz bolluğu ve içeride dövizin baskılanması görece bir refah doğurmuş, ancak bu sanal durum kısa sürmüştür. Diğer yönüyle memurlar, ithal ürün tüketimine alıştırmıştır.

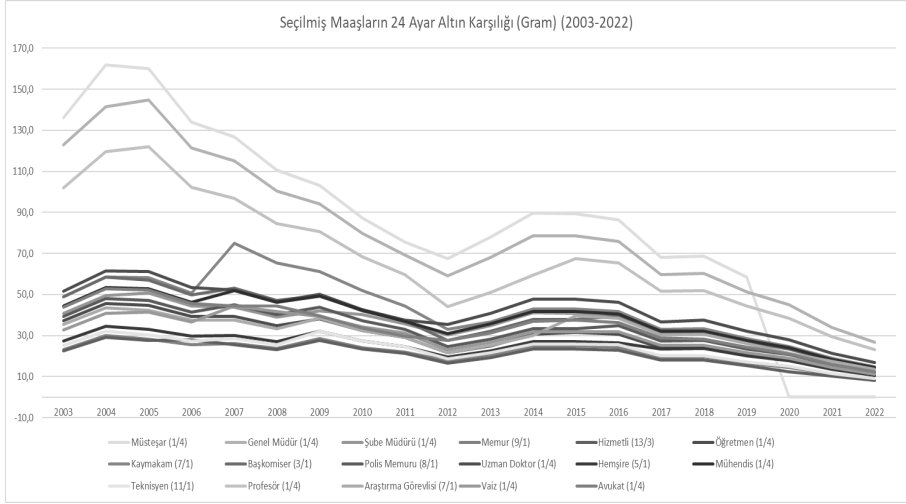
Tablo 7. Seçilmiş Maaşların 24 Ayar Altın Karşılığı (Gram) (2003-2022)

YIL	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	
UNVAN																					
Müsteşar (1/4)	136,0	161,7	159,9	134,0	126,8	110,7	103,0	87,2	75,6	67,4	77,9	89,5	89,5	86,4	68,1	68,6	58,5	-	-	-	
Genel Müdür (1/4)	122,9	141,5	144,9	121,4	115,0	100,4	94,1	79,7	69,2	59,0	68,2	78,5	78,5	75,8	59,8	60,2	51,4	44,9	34,1	26,8	
Şube Müdürü (1/4)	40,7	49,6	50,6	44,4	44,0	39,1	41,9	40,4	35,8	30,2	34,9	41,0	41,0	39,7	31,4	31,6	27,0	23,6	18,0	14,1	
Memur (9/1)	23,3	30,0	28,2	25,6	26,3	23,7	28,4	24,1	22,1	17,8	20,7	24,9	25,0	24,4	19,3	19,4	16,6	14,6	11,1	8,6	
Hizmetli (13/3)	22,4	29,0	27,7	27,8	25,5	23,1	27,6	23,4	21,5	16,5	19,3	23,4	23,4	22,9	18,1	17,9	15,3	12,3	10,3	8,1	
Öğretmen (1/4)	37,3	45,7	44,6	39,4	39,2	35,0	38,1	32,4	29,0	21,7	25,0	30,7	31,5	30,6	24,2	24,3	20,7	18,2	13,9	10,9	
Kaymakam (1/4)	48,8	58,6	58,1	50,6	74,9	65,5	61,2	51,9	44,4	33,0	36,6	43,0	42,9	41,8	33,0	33,2	28,5	24,8	18,9	14,7	
Başkomiser (8/1)	48,8	58,5	57,1	49,8	53,0	47,0	49,6	42,1	37,3	27,7	32,0	37,8	37,8	39,7	31,4	31,6	27,0	23,6	17,9	14,0	
Polis Memuru (8/1)	39,4	48,0	47,0	41,5	45,1	40,1	43,7	37,2	33,1	24,7	28,2	33,5	33,5	34,7	27,4	27,6	23,6	20,6	15,7	12,2	
Urman Doktor (1/4)	51,5	61,6	61,2	53,3	52,3	46,4	50,1	42,5	37,7	35,4	40,9	47,8	47,8	46,3	36,6	37,6	32,1	28,0	21,3	16,7	
Hemşire (6/1)	27,3	34,6	32,9	29,7	30,0	27,0	32,0	27,2	24,7	19,6	22,6	27,1	27,2	26,5	23,5	23,6	20,2	17,7	13,5	10,5	
Mühendis (1/4)	44,3	53,5	52,7	46,2	52,0	46,1	49,1	42,4	36,9	30,9	35,6	41,9	41,8	40,6	32,0	32,2	27,5	24,1	18,3	14,4	
Teknisyen (11/1)	25,2	32,1	30,3	27,5	28,5	25,6	32,1	27,3	24,7	18,7	21,6	26,0	26,0	25,4	20,1	20,2	17,3	15,2	11,6	9,0	
Profesör (1/4)	101,8	119,5	121,9	102,2	96,9	84,7	80,7	68,4	59,6	44,2	51,1	59,3	67,5	66,3	51,6	51,9	44,4	38,3	29,4	23,1	
Araştırma Görevlisi (7/1)	35,5	43,6	42,4	37,6	37,5	33,5	38,3	32,5	29,2	21,8	25,2	30,0	39,5	38,5	30,4	30,6	26,1	21,3	17,4	13,6	
Vaiz (1/4)	32,9	40,7	41,4	36,7	44,3	41,7	39,4	34,2	31,2	23,3	26,9	31,9	32,0	31,8	25,1	25,3	21,6	18,9	14,4	11,3	
Avukat (1/4)	43,7	52,9	52,1	45,7	44,3	44,3	39,5	33,8	29,8	27,6	31,3	36,9	37,4	36,4	28,8	28,4	24,4	21,1	16,1	12,4	
Arifmetik Ortalama Maaş	51,9	62,4	61,9	53,7	55,0	49,0	49,9	42,7	37,8	30,6	35,2	41,4	42,5	41,6	33,0	33,2	28,4	23,0	17,6	13,8	

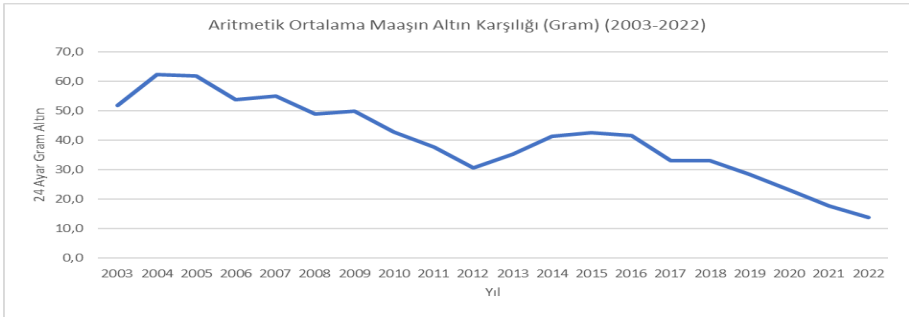
Maaşların altın karşılığı 2003 sonrasında, 2004 yılında hafif yükselmekle birlikte, 2006 yılından itibaren sürekli düşüş eğilimindedir. Buna göre, 2022 yılı maaşların altın karşılığının en düşük olduğu yıldır.

Grafik 6. Seçilmiş Maaşların 24 Ayar Altın Karşılığı (Gram) (2003-2022)

2003-2022 yılları arasında aritmetik ortalama maaşın 24 Ayar altın karşılığının dönem başı ve dönem sonu itibariyle 51,9 gramdan, 13,8 grama düştüğünü görüyoruz. Aritmetik ortalama maaşın 2022 yılında 2003 yılındaki karşılığının %74 düştüğünü tespit edebiliyoruz. Altın karşılığı, 2004 yılında yükselişten sonra, 2013 yılına kadar sürekli düşmüş; 2013, 2014 ve 2015’de yükselmiş, sonra 2022’ye kadar keskin ve sürekli düşüş yaşanmıştır.

Grafik 7. Aritmetik Ortalama Maaşın 24 Ayar Altın Karşılığı (Gram) (2003-2022)

Maaşların Asgari Ücret Karşısındaki Durumu: Proleterleşen Memurluk

2003-2022 yıllarında, memurların maaşlarındaki reel gerileme ve bölüşümden aldığı payın azalmasının bir diğer göstergesi, memur maaşlarının asgari ücret karşısındaki durumudur. Bu dönemde memur maaşlarının, işçi sınıfının en düşük ücret göstergesi olarak asgari ücret karşısındaki durumu olağanüstü çarpıcı sonuçlara ulaşmıştır. Bu dönem içerisinde memurların maaşları, asgari ücret düzeyine doğru gerilemiştir. Bu olguyu Türkiye’de memurların proleterleşmesi olarak ifade edebiliriz. Bu proleterleşme eğilimi, üst-orta ve alt düzey bütün unvanlarda ortaya çıkmıştır.

Devlet memurlarının maaşlarının asgari ücrete oranı, özel sektör maaşları ile kamu maaşları arasında karşılaştırma imkânı sunmaktadır. Diğer yandan unutmamak gerekir ki asgari ücret, yasal olarak en az düzeyde ödenmesi gereken ücrettir. Genel müdür maaşı, 2003 yılında asgari ücretin 10 katı iken, 2022 yılında 5 katı olmuştur. Profesör maaşı 2003 yılında asgari ücretin 8,5 katı iken, 2022 yılında 4,3 katına gerilemiştir. Her iki unvan için 20 senede %50 düşüş olduğunu tespit edebiliyoruz. Altını çizmek gerekir ki, bu eğilim şiddetlenerek devam etmektedir. Kaymakam maaşı 2003 yılında asgari ücretin 4 katı iken, 2022 yılında 2,7 katına gerilemiştir. En düşük memur maaşı olarak kabul edebileceğimiz hizmetli maaşı 2003 yılında asgari ücretin 1,9 katı iken, 2022 yılında 1,5 katına düşmüştür.

2001 Bunalımı sonrası özel sektör ücretlerinde de esas olarak, ortalama ücret, asgari ücrete doğru yaklaşmıştır. 2000 yılında ortalama ücret asgari ücretin 4,17 katı iken, 2020 yılında 2,56 katına gerilemiştir. 2000 yılında medyan ücret asgari ücretin 2,17 katı iken, 2020 yılında 1,45 katı olmuştur. Bu yaklaşma 2001 Bunalımı ile başlamış ve eğilim günümüze kadar devam etmiştir (Yılmaz ve Karataş, 2023: 173). Buna göre, 2020 yılında özel sektörde ortalama ücretin asgari ücretin 2,56 katı olduğunu göz önüne aldığımızda; veri setimizdeki 16 maaşın 8 tanesinin ortalama ücretin üzerinde olduğunu görüyoruz.

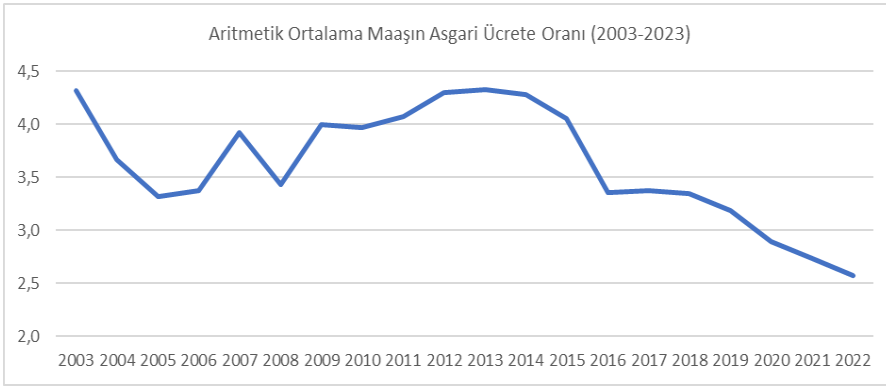
Aritmetik ortalama memur maaşı, 2003 yılında asgari ücretin 4,3 katı iken, 2022 yılında 2,6 katına gerilemiştir. Aritmetik ortalama memur maaşının asgari ücrete oranı, 2003-2008 yılları arasında önce keskin bir negatif iniş sergilemiş, 2009 yılından sonra pozitif ancak dalgalı bir seyir izlerken; 2015 yılından sonra sert biçimde düşüş eğilimine girmiştir. 2022 yılında en düşük rakama ulaşmıştır. Aritmetik ortalama memur maaşının asgari ücrete oranında 20 yılda, %40’lık yüksek bir düşüş ortaya çıkmıştır.

Tablo 8. Seçilmiş Maaşların İlgili Yılın Ocak Ayı Asgari Ücretine Oranı (2003-2022)

YIL	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
UNVAN																				
Müsteşar (1/4)	11,3	9,5	8,6	8,4	9,0	7,7	8,2	8,1	8,2	9,5	9,6	9,3	8,5	7,0	7,0	6,9	6,6	-	-	-
Genel Müdür (1/4)	10,2	8,3	7,8	7,6	8,2	7,0	7,5	7,4	7,5	8,3	8,4	8,1	7,5	6,1	6,1	6,1	5,8	5,7	5,3	5,0
Şube Müdürü (1/4)	3,4	2,9	2,7	2,8	3,1	2,7	3,4	3,7	3,9	4,2	4,3	4,2	3,9	3,2	3,2	3,2	3,0	3,0	2,8	2,6
Memur (8/1)	1,9	1,8	1,5	1,6	1,9	1,7	2,3	2,2	2,4	2,5	2,5	2,6	2,4	2,0	2,0	2,0	1,9	1,8	1,7	1,6
Hizmetli (13/3)	1,9	1,7	1,5	1,7	1,8	1,6	2,2	2,2	2,3	2,3	2,4	2,4	2,2	1,8	1,9	1,8	1,7	1,6	1,6	1,5
Öğretmen (1/4)	3,1	2,7	2,4	2,5	2,8	2,4	3,1	3,0	3,1	3,0	3,1	3,2	3,0	2,5	2,5	2,4	2,3	2,3	2,1	2,0
Kaymakam (7/1)	4,1	3,4	3,1	3,2	5,3	4,6	4,9	4,8	4,8	4,6	4,5	4,4	4,1	3,4	3,4	3,3	3,2	3,1	2,9	2,7
Başkomiser (3/1)	4,1	3,4	3,1	3,1	3,8	3,3	4,0	3,9	4,0	3,9	3,9	3,9	3,6	3,2	3,2	3,2	3,0	3,0	2,8	2,6
Polis Memuru (8/1)	3,3	2,8	2,5	2,6	3,2	2,8	3,5	3,4	3,6	3,5	3,5	3,5	3,2	2,8	2,8	2,8	2,6	2,6	2,4	2,3
Uzman Doktor (1/4)	4,3	3,6	3,3	3,3	3,7	3,2	4,0	3,9	4,1	5,0	5,0	4,9	4,6	3,7	3,7	3,8	3,6	3,5	3,3	3,1
Hemşire (5/1)	2,3	2,0	1,8	1,9	2,1	1,9	2,6	2,5	2,7	2,8	2,8	2,8	2,6	2,1	2,4	2,4	2,3	2,2	2,1	2,0
Mühendis (1/4)	3,7	3,1	2,8	2,9	3,7	3,2	3,9	3,9	4,0	4,3	4,4	4,3	4,0	3,3	3,3	3,2	3,1	3,0	2,8	2,7
Teknisyen (11/1)	2,1	1,9	1,6	1,7	2,0	1,8	2,6	2,5	2,7	2,6	2,7	2,7	2,5	2,1	2,1	2,0	1,9	1,9	1,8	1,7
Profesör (1/4)	8,5	7,0	6,5	6,4	6,9	5,9	6,5	6,3	6,4	6,2	6,3	6,1	6,4	5,3	5,3	5,2	5,0	4,8	4,6	4,3
Araştırma Görevlisi (7/1)	3,0	2,6	2,3	2,4	2,7	2,3	3,1	3,0	3,2	3,1	3,1	3,1	3,8	3,1	3,1	3,1	2,9	2,7	2,7	2,5
Vali (1/4)	2,7	2,4	2,2	2,3	3,2	2,9	3,2	3,2	3,4	3,3	3,3	3,3	3,0	2,6	2,6	2,5	2,4	2,4	2,2	2,1
Avukat (1/4)	3,6	3,1	2,8	2,9	3,2	3,1	3,2	3,1	3,2	3,9	3,9	3,8	3,6	2,9	2,9	2,9	2,7	2,7	2,5	2,3
Aritmetik Ortalama Maaş	4,3	3,7	3,3	3,4	3,9	3,4	4,0	4,0	4,1	4,3	4,3	4,3	4,1	3,4	3,4	3,3	3,2	2,9	2,7	2,6
Ocak Ayı İtibarıyla Asgari Ücret (TL)	225,9	303	350,1	360,4	403	481,5	527,1	576,5	629,9	701,1	773	846	949	1300,9	1404	1603,1	2020,9	2324,7	2825,9	4213,4

Memur, maaşlarının giderek asgari ücrete doğru yaklaşması, diğer yandan özel sektör içerisinde de 'asgari ücretlileşme' olgusu özellikle 2001 Bunalımından sonra artmıştır. Bir bütün olarak çalışanların ücretleri yanında özellikle kamudaki memur maaşlarının da asgari ücrete doğru yaklaşması, Türkiye'nin bir asgari ücret toplumu olmaya doğru gidişatını göstermektedir (Özyiğit, Çelik ve Petek, 2019: 1040-1042).

Grafik 8. Aritmetik Ortalama Memur Maaşının İlgili Yılın Ocak Ayı Asgari Ücretine Oranı (2003-2022)

Aritmetik ortalama memur maaşının, Türk-İş Açlık ve Yoksulluk Sınırı (Türk-İş, 2023) karşısındaki durumu memurların geçim durumunun önemli bir göstergesidir. Aritmetik ortalama memur maaşı, 2013 Ocak ayı itibariyle Türk-İş Açlık Sınırının 3,3 katına denk gelirken, 2023 Ocak ayında 2,3 katına gerilemiş; Türk-İş Yoksulluk sınırı karşısında durumu ise 2013 Ocak ayında 1 iken, 2023 Ocak ayında 0,7'ye düşmüştür. Aritmetik ortalama memur maaşı, 2015, 2016 yıllarından sonra, 2020 sonrasında keskin bir düşüşle ve sürekli olarak yoksulluk sınırının altındadır. Bu nicel durum, memurların yoksullaştığının ve açlık sınırına doğru gerilediğinin önemli bir göstergesidir.

Tablo 9. Aritmetik Ortalama Memur Maaşının Türk-İş Açlık Sınırı ve Yoksulluk Sınırına Oranı (Ocak Ayı İtibariyle 2013-2023)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Aritmetik Ortalama Memur Maaşının Türk-İş Açlık Sınırına Oranı	3,3	3,3	3,1	3,0	3,2	3,3	3,2	3,0	2,9	2,6	2,3
Aritmetik Ortalama Memur Maaşının Türk-İş Yoksulluk Sınırına Oranı	1,0	1,0	0,9	0,9	1,0	1,0	1,0	0,9	0,9	0,8	0,7

Türk kamu bürokrasisinin nicel görünümüne baktığımızda, 2022 yıl sonu itibariyle 5.010.904 sivil kamu görevlisinin en üst düzeyi olarak görebileceğimiz 3 sayılı CBK'nın 1 sayılı Cetvelinde yer alan personel sayısı yaklaşık 1.150'dir. Bu rakama yaklaşık 7.500 kişiden oluşan 2 sayılı Cetveli de ilave edersek sayı yaklaşık 9.000 rakamına ulaşmaktadır. Bunlar, merkezde daire başkanı (ve benzer) üstü unvanları, taşrada il ve bölge müdürlerini kapsamaktadır. Bu küçük memur aristokrasisi azınlığına, akademik personel içerisindeki profesörleri, yüksek rütbeli subayları ve hâkim-savcıları ekleyebiliriz. Türk kamu bürokrasisini *crème de la crème* kesiminin sayısı 60 bin civarına ulaşmaktadır. Bunlar dışında kalan memurlar, proleterleşmiştir. Memur aristokrasisinin de yoksullaşma eğiliminde olduğunu tespit edebiliriz. Veri setimizdeki unvanlar bağlamında olguya bakarsak, yaklaşık 1.000.000 öğretmenin en az 25 yıl kıdeme sahip en kıdemli kesimi 2022 itibariyle asgari ücretin 2 katını; memur 1,6; hizmetli 1,5; hemşire 2; teknisyen 1,7 katını elde etmektedir. Derinleşen ekonomik bunalım, her geçen gün memurların proleterleşmesini artırma eğilimindedir. Bu satırların yazıldığı 2023 Ocak ayı verilerine göre, 1. derece 4. kademe öğretmen maaşı asgari ücretin 1,8, hizmetli maaşı 1,4 katına gerilemiştir.

Yukarıdaki veriler ışığında, Türk kamu bürokrasisinin yönetici ve profesyonel

meslek kesiminin maaşlarının dahi işçi sınıfına yaklaştığını görüyoruz. Örnek olarak, 25 yıl hizmete sahip mühendis asgari ücretin 2,7 katını, yine 25 yıl hizmete sahip kıdemli avukat 2,6 katını kazanmaktadır. Bu iki kesim dışındaki kamudaki profesyonel meslekler ve hiyerarşideki orta-alt düzey memurların bütünüyle yoksullaşarak proleterleştiğini tespit edebiliriz. Ekonomik bunalım, memurların proleterleşme eğilimini daha da artırmaktadır. Kamu bürokrasinin üst kesimi ise yoksullaşmaktadır.

Maaşlar ve Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasıla: Memurların Bölüşümden Aldığı Payda Büyük Düşüş

2000’li yıllar boyunca çalışanların gelir dağılımından aldığı pay sürekli gerilemiştir. Tersine mülk sahiplerinin bölüşümden aldığı pay ise yükselmiştir. Bahçe ve Köse 2003-2011 yıllarına ilişkin olarak keskin gerilemeyi açıkça nicel olarak göstermiştir (Bahçe ve Köse, 2018: 340). Toplumdaki eşitsizliği görelide olsa ölçebilen Gini katsayısı oranı Türkiye’de özellikle 2005 sonrasında uç noktaya ilerlemiştir. Bahçe ve Köse’nin hesaplamalarına göre, Gini katsayısı 2011 yılında 0,68 gibi uç noktaya gitmiştir (Bahçe ve Köse, 2018: 336). TÜİK verilerini kullanan Işık’a göre ise, dönem içerisinde salınımlar olmakla birlikte 2003 yılında 0,42 olan katsayı, 2020’de 0,41 olmuştur (Işık, 2022: 107). Türkiye’de gelir dağılımı 1990’lara göre 2000’li yıllarda daha eşitsiz olmuş ve üst gelir gurupları lehine bir gelişim göstermiştir. Özellikle 2008 yılı bunalımı sonrasında, her bunalımda gelir dağılımındaki alt kesimler büyük kayıp yaşamışlardır (Duman, 2019: 357).

Maaşların bölüşüm içerisindeki yerini belirleyen en önemli göstergelerden bir tanesi, maaşların Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasıla karşısındaki durumudur. Bu doğrultuda, belirli bir yıl içerisindeki maaşların 12 aylık karşılığının Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasılaya (TÜİK, 2022: 761) oranı o yıl içerisindeki maaşların bölüşümden aldığı payın göstergelerinden bir tanesidir. Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasılanın reel artışı ekonominin büyüdüğünü gösterir, ancak “[b]ir ülkede kişi başına reel Gayrisafi yurt içi hasıla artarken, hanehalklarının kullanılabilir gelirinde artışın büyük bir kısmı nüfus içinde küçük bir azınlığın eline geçmekte ise bu ülkedeki ‘ekonomik büyüme’ çoğunluğun refahını artırmaz” (Somel, 2020: 47). Bu doğrultuda, seçilmiş maaşların belirli bir yıldaki 12 aylık karşılığının Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasılaya oranı ekonomik gelişme ile memurların bu gelişmeden aldığı payın ne kadar olduğu konusunda bize önemli bir veri ortaya koyar ve bize analiz fırsatı verir.

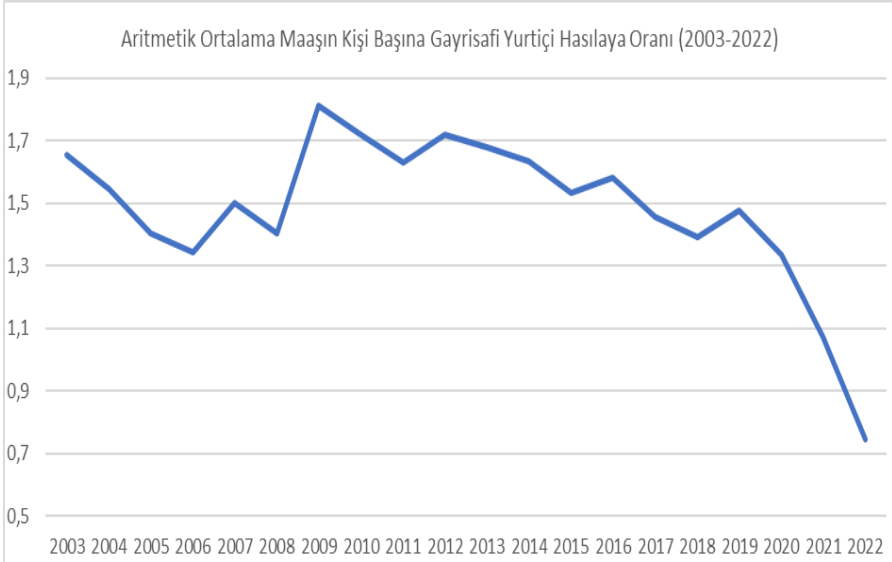
Tablo 10. Seçilmiş Maaşların Kişi Başına Gayrisafı Yurtiçi Hasılaya Oranı (2003-2022)

YIL	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
UNVAN																				
Müştergar (1/4)	4,3	4,0	3,6	3,3	3,5	3,2	3,7	3,5	3,3	3,8	3,7	3,5	3,2	3,3	3,0	2,9	3,0	-	-	-
Genel Müdür (1/4)	3,9	3,5	3,3	3,0	3,1	2,9	3,4	3,2	3,0	3,3	3,3	3,1	2,8	2,9	2,6	2,5	2,7	2,6	2,1	1,4
Şube Müdürü (1/4)	1,3	1,2	1,1	1,1	1,2	1,1	1,5	1,6	1,5	1,7	1,7	1,6	1,5	1,5	1,4	1,3	1,4	1,4	1,1	0,8
Memur (9/1)	0,7	0,7	0,6	0,6	0,7	0,7	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,9	0,9	0,9	0,8	0,9	0,8	0,7	0,5
Hizmetli (13/3)	0,7	0,7	0,6	0,7	0,7	0,7	1,0	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,8	0,9	0,8	0,8	0,8	0,7	0,6	0,4
Öğretmen (1/4)	1,2	1,1	1,0	1,0	1,1	1,0	1,4	1,3	1,3	1,2	1,2	1,2	1,1	1,2	1,1	1,0	1,1	1,1	0,8	0,6
Kaymakam (7/1)	1,6	1,5	1,3	1,3	2,0	1,9	2,2	2,1	1,9	1,9	1,7	1,7	1,6	1,6	1,5	1,4	1,5	1,5	1,2	0,8
Başkomiser (3/1)	1,6	1,5	1,3	1,2	1,4	1,3	1,8	1,7	1,6	1,6	1,5	1,5	1,4	1,5	1,4	1,3	1,4	1,4	1,1	0,8
Polis Memuru (8/1)	1,3	1,2	1,1	1,0	1,2	1,1	1,6	1,5	1,4	1,4	1,3	1,3	1,2	1,3	1,2	1,2	1,2	1,2	1,0	0,7
Urman Doktor (1/4)	1,6	1,5	1,4	1,3	1,4	1,3	1,8	1,7	1,6	2,0	2,0	1,9	1,7	1,8	1,6	1,6	1,7	1,6	1,3	0,9
Hemşire (5/1)	0,9	0,9	0,7	0,7	0,8	0,8	1,2	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,0	1,0	1,0	1,0	1,1	1,0	0,8	0,6
Mühendis (1/4)	1,4	1,3	1,2	1,2	1,4	1,3	1,8	1,7	1,6	1,7	1,7	1,7	1,5	1,5	1,4	1,4	1,4	1,4	1,1	0,8
Teknisyen (11/1)	0,8	0,8	0,7	0,7	0,8	0,7	1,2	1,1	1,1	1,0	1,0	1,0	0,9	1,0	0,9	0,8	0,9	0,9	0,7	0,5
Profesör (1/4)	3,2	3,0	2,8	2,6	2,6	2,4	2,9	2,8	2,6	2,5	2,4	2,3	2,4	2,5	2,3	2,2	2,3	2,2	1,8	1,2
Araştırma Görevlisi (7/1)	1,1	1,1	1,0	0,9	1,0	1,0	1,4	1,3	1,3	1,2	1,2	1,2	1,4	1,5	1,3	1,3	1,4	1,2	1,1	0,7
Vaiz (1/4)	1,0	1,0	0,9	0,9	1,2	1,2	1,4	1,4	1,3	1,3	1,3	1,3	1,2	1,2	1,1	1,1	1,1	1,1	0,9	0,6
Avukat (1/4)	1,4	1,3	1,2	1,1	1,2	1,3	1,4	1,4	1,3	1,6	1,5	1,5	1,4	1,4	1,3	1,2	1,3	1,2	1,0	0,7
Arifmetik ortalama maaş / KGSYH	1,7	1,5	1,4	1,3	1,5	1,4	1,8	1,7	1,6	1,7	1,7	1,6	1,5	1,6	1,5	1,4	1,5	1,3	1,1	0,7
KBGYH Üzerindeki Maaş Sayısı	13	13	12	11	13	13	17	16	16	16	16	16	14	15	14	14	14	13	10	2

Tablo 9’da 2003-2022 yılları arasındaki seçilmiş maaşların, Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasılaya oranı yer almaktadır. 2003 yılında dört unvanın yıllık maaş toplamı, o yılki Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasılanın altındadır. Buna göre, memur, hizmetli, hemşire ve teknisyenin yıllık maaşı, 2003 yılı Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasılanın altındadır. Yine aynı yıl içinde genel müdürün maaşı, Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasıla’nın 3,9 katı, profesör maaşı ise 3,2 katıdır. 2009 yılında ise Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasılanın altında hiç maaş kalmamıştır, memur ve hizmetli maaş ile Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasıla birebir örtüşmektedir.

2022 yılı ise son 20 yılın en büyük düşüşünün yaşandığı yıldır. Buna göre yalnızca 2 unvanın maaşı Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasılanın üzerindedir. Bunlar; genel müdür ve profesördür. 2022 yılında, hizmetlinin maaşı, Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasılanın yarısının da altına düşmüştür. 2022 yılında veri setimizin içerisindeki en yüksek iki maaş olan genel müdür maaşı Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasılanın 1,4, profesör maaşı ise 1,2 katına gerilemiştir. Bunların yanında, uzman doktor 0,9, kaymakam 0,8, mühendis 0,8, avukat ise Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasılanın 0,7’si kadar gelire sahip olmuştur. Buna göre, 2022 yılında bürokrasinin en tepesi dışındaki unvanlara sahip olanlar Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasılanın altında gelire sahip olmuşlardır.

Grafik 9. Aritmetik Ortalama Maaşın Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasılaya Oranı (2003-2022)

Aritmetik ortalama maaşın Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasıla karşısındaki durumu ise, genel durumu daha somut göstermektedir. Buna göre, 2003 yılında 1,7 kat olan maaşların Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasıla karşısındaki durumu 20 yıl boyunca yalnızca 2009 yılında 1,8 kat seviyesine yükselmiş; geriye kalan 19 yıl boyunca sürekli düşerek, 2022 yılında 0,7 kata gerilemiştir. Buna göre, 2022 yılında memur maaşlarının aritmetik ortalaması, ilk kez Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasıla seviyesinin altına düşmüştür. 2003-2022 yılları arasında memurların bölüşümden aldığı payın %60 düştüğünü tespit edebiliyoruz. Bu oran aritmetik ortama memur maaşı için geçerlidir. Üst unvanlarda oran çok daha keskindir; 2003-2022 yılları arasında genel müdür maaşı için %64, profesör maaşı için ise %63 kayıp ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla üst unvanlar ve profesyonel meslekler bölüşümden aldığı pay daha çok olmak üzere memurlar 20 yılda bölüşümden aldığı pay üçte iki oranında azalmıştır. Memurlar 2003-2022 yıllarındaki ekonomik büyümeden pay almadığı gibi, yüksek ve sürekli reel kayıp yaşamıştır. Memurlar, özellikle bu dönemde ortaya çıkan ekonomik bunalım dönemlerinde geçmiş dönemdeki reel kazançlarını da kaybetmiştir.

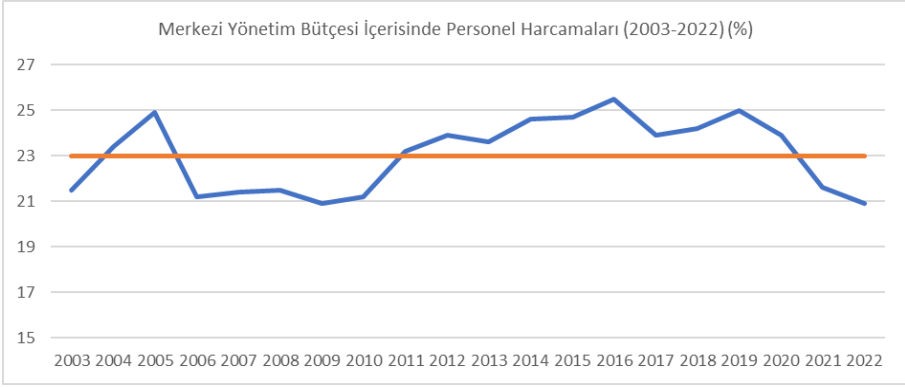
Devlet ile memur arasındaki maaş ilişkisinin kuruluş noktası bütçedir. Bu doğrultuda, 2003-2022 yılları arasında bütçe içerisinde maaş harcamalarının oranı, bize ikincil bölüşüm ilişkilerinde maaşların devletin cari, yatırım ve transfer harcamaları karşısındaki oranını verir. 2003-2022 yıllarında merkezi yönetim bütçesi içerisinde, maaş harcamaları, harcamaların ortalama olarak %23'ünü (TÜİK, 2022: 717-719) (SBB, 2023) oluşturmuştur (bkz.: Tablo 10). Ancak burada bir notu düşmemiz gereklidir. Bu harcamalara sözleşmeli personel ve işçi ücretleri de dahildir.

Tablo 11. Merkezi Yönetim Bütçesi İçerisinde Personel Harcamaları (2003-2022) (%)

2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
21,5	23,4	24,9	21,2	21,4	21,5	20,9	21,2	23,2	23,9	23,6	24,6	24,7	25,5	23,9	24,2	25	23,9	21,6	20,9

20 yılın ortalaması olan %23'ün üzerinde olan yıllar, 2005, 2012-2020 yıllarıdır. Diğer yıllar ortalamanın altındadır. Burada hatırlamak gerekir ki, 1990-1999 yılları arasında (konsolide) bütçe içerisinde personel giderlerinin ortalama oranı %29 olmuştur (Aslan, 2011: 130). Bu verileri daha da ilginç hale getirecek bir başka veri de 2003-2022 yılları arasında nüfusun %10 artmasına karşın, sivil kamu görevlisi sayısının yukarıda belirttiğimiz gibi %90 artmasıdır. Bu doğrultuda, yurttaş başına düşen kamu görevlisi sayısı, 1990/1999 aralığında, 2003-2022 aralığından daha azdır. 20 yıl içerisinde memur sayısının artmasına rağmen, bütçe içerisinde memurlara ödenen maaşın diğer bütçe harcama kalemlerine göre oranı düşmüştür.

Grafik 10. Merkezi Yönetim Bütçesi İçerisinde Personel Harcamaları (2003-2022) (%)

2003 yılında merkezi yönetim bütçesi içerisinde personel harcamalarının oranı %21,5 iken 2022'de 20,9'dur. 2022 yılı, 2009 yılı ile birlikte personel harcamaları oranının en düşük olduğu yıldır. Sivil kamu görevlisi sayısının %90 artmasına rağmen bütçedeki maaş harcaması oranının artmamıştır.

Maaşların İç Dengesi: Sefaletin Ortaklığı

2003-2022 yılları arasında memur maaşlarının iç dengesinde büyük bir alt üst oluş yaşanmıştır. Öncelikle, bürokratik rejimin esası, görev – sorumluluğa dayalı bir hiyerarşik düzendir. Üst kademedeki unvanların görev ve sorumluluğu artarken, maaşları da buna koşut olarak yükselir. Maaşlar ile görev ve sorumluluk arasında bir koşutluk olması şarttır. Diğer yandan, profesyonel meslekler ve uzmanlık gerektiren ve diplomaya dayalı unvanlar yine maaş olarak daha üst basamakta olmak zorundadır. Bu iki olgu esas olarak maaş sisteminin hiyerarşisini ve birbiri ile ilişkisinden türeyen iç dengesini oluşturur.

Bu iç dengenin genel ifadesini maaş yelpazesi kavramı ifade eder. Kamu maaş rejiminde maaş yelpazesindeki denge, bir yanıyla kamu hizmetlerinin düzenli ve sürekliliğine, diğer yanıyla da maaşta adalet ilkesine dayanır. Bu doğrultuda maaş rejiminde, en yüksek maaş ile en düşük maaş arasındaki farkın yüksek olması adaletsizliğe doğru giderken, yelpazedeki açıklığın düşmesi üst kademelerdeki ve uzmanlık gerektiren mesleklerde yüksek görev ve sorumluluk ile diploma ile yapılan görev arasındaki dengesizliği doğurur ve bunun sonucu olarak üst kademedeki memurların ve kamudaki profesyonel meslek sahiplerinin kamudan ayrılmasına, görev ve sorumluluğu yüksek görevlerin kamu hizmetlerinin sunumuna zarar verecek biçimde, daha az nitelikli memurlarca doldurulmasına neden olabilecektir. Yüksek unvanların maaşının düşük unvanlarla arasında farkın azalması, maaş rejiminde adaleti getiriyor gibi görünmekle birlikte, tersine kamu hizmetlerinin niteliğini düşürmektedir. Bu olgunun diğer bir sonucu özel sektörle karşılaştırmalı olarak maaşı düşen unvanlarda, dış dengenin bozulmasıdır. Dış dengenin bozulması, kamudan özel sektöre geçişleri arttırır. Örnek olarak, 2023 Ocak ayı itibariyle asgari ücretin 4,5 katını alan bir genel müdürün özel sektöre geçmesi halinde çok daha yüksek rakamlarda ücret elde etmesi olasıdır. Bu durum, bürokrasi içerisindeki profesyonel mesleklerde daha yaygındır.

2003-2022 yılları arasında üst unvanlarla alt unvanlar arasında maaş farkı neredeyse yarı yarıya azalmıştır; mesleğe giriş düzeyi maaş ile meslekte kıdem ve unvan değişikliği ile ulaşılacak unvan arasındaki maaş farkı yine düşmüştür. Diğer yandan maaş yelpazesindeki en üst unvanın maaşı ile en alt unvanın maaşı arasında fark çok azalmış, yelpaze daralmıştır. Ancak, önceki satırlarda değindiğimiz memurların bölüşümden aldığı payın düştüğünü ve alım gücünün azaldığını da göz önüne alırsak; bu dönemde memurların maaşlarının yukarıya doğru giderek yelpazenin daralmadığı, üst unvanların maaşlarının aşağıya doğru giderek aşağıda alt-üst düzey memurların maaşlarının birleştiğini, aradaki farkın azaldığını görebiliriz.

Veri setimizdeki en yüksek memur maaşı olan müsteşar maaşı ile en düşük memur maaş olan hizmetli maaşı arasındaki oran 2003 yılında 6,1 iken, 2019'da 3,8'e; genel müdür ile hizmetli arasında 2003 yılında 5,3 olan oran, 2022 yılında 3,1'e düşmüştür. Genel müdür ile hizmetli arasındaki maaş farkı %41, müsteşar ile hizmetli arasındaki maaş farkında ise %38 düşüş vardır. Genel müdür ile şube müdürü arasında maaş farkı, 2003 yılında 3 kat iken, 2022 yılında 1,9 kata düşmüştür.

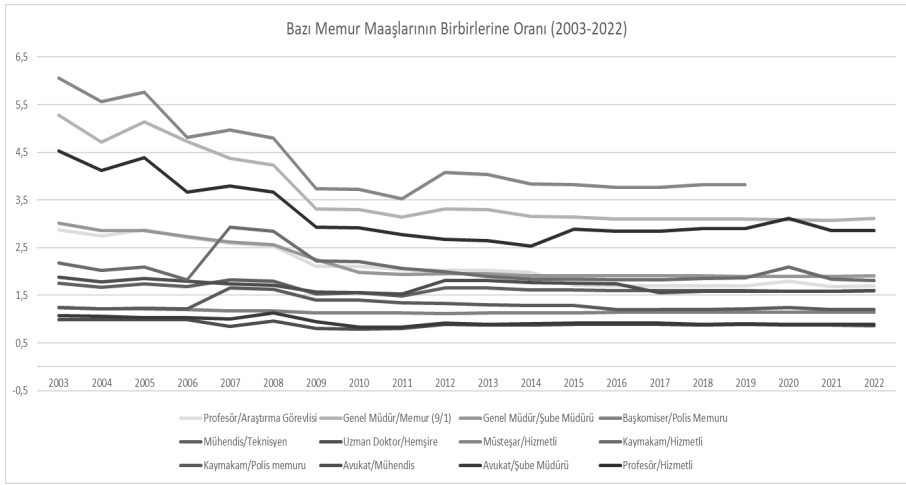
Tablo 12. Bazı Memur Maaşlarının Birbirlerine Oranı ve Aritmetik Ortalama Maaşın Üzerindeki Maaş Sayısı (2003-2022)

YIL	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	
UNVAN																					
Profesör/Araştırma Görevlisi	2,9	2,7	2,9	2,7	2,6	2,5	2,1	2,1	2,0	2,0	2,0	2,0	1,7	1,7	1,7	1,7	1,7	1,8	1,7	1,7	1,7
Genel Müdür/Memur (9/1)	5,3	4,7	5,1	4,7	4,4	4,2	3,3	3,3	3,1	3,3	3,3	3,2	3,1	3,1	3,1	3,1	3,1	3,1	3,1	3,1	3,1
Genel Müdür/Şube Müdürü	3,0	2,9	2,9	2,7	2,6	2,6	2,2	2,0	1,9	2,0	2,0	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9
Başkomiser/Polis Memuru	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1
Mühendis/Teknisyen	1,8	1,7	1,7	1,7	1,8	1,8	1,5	1,6	1,5	1,7	1,7	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6
Uzman	1,9	1,8	1,9	1,8	1,7	1,7	1,6	1,6	1,5	1,8	1,8	1,8	1,8	1,7	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6
Doktor/Hemşire	6,1	5,6	5,8	4,8	5,0	4,8	3,7	3,7	3,5	4,1	4,0	3,8	3,8	3,8	3,8	3,8	3,8	-	-	-	-
Müsteşar/Hizmetli	2,2	2,0	2,1	1,8	2,9	2,8	2,2	2,2	2,1	2,0	1,9	1,8	1,8	1,8	1,8	1,9	1,9	2,1	1,8	1,8	1,8
Kaymakam/Hizmetli	1,2	1,2	1,2	1,2	1,7	1,6	1,4	1,4	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,2	1,2	1,2	1,2	1,3	1,2	1,2	1,2
Kaymakam/Polis memuru	1,0	1,0	1,0	1,0	0,9	1,0	0,8	0,8	0,8	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9
Avukat/Mühendis	1,1	1,1	1,0	1,0	1,0	1,1	0,9	0,8	0,8	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9
Avukat/Şube Müdürü	4,5	4,1	4,4	3,7	3,8	3,7	2,9	2,9	2,8	2,7	2,6	2,5	2,9	2,9	2,9	2,9	2,9	3,1	2,9	2,9	2,9
Profesör/Hizmetli	3	3	3	3	4	4	5	4	4	5	5	6	5	5	5	5	5	7	7	7	7
Aritmetik Ortalama Maaşın Üzerindeki Maaş Sayısı																					

Profesör ile araştırma görevlisi arasındaki maaş farkı 2003 yılında 2,9 kat iken, 2022 yılında 1,7 kata gerilemiştir. Profesör ile hizmetli arasındaki maaş farkı 2003 yılında 4,5 kat iken, 2022 yılında 2,9 kata gerilemiştir.

2003-2022 yılları arasında, veri setimizde yer alan 17 (2020 sonrasında 16) maaşa ilişkin bir başka veri, aritmetik ortalama maaşın üzerindeki maaş sayısıdır. 20 yılda içerisinde, 2003 yılında aritmetik ortalama maaşın üzerinde 3 maaş var iken, bu sayı 2022'de 7'ye yükselmiştir (Bkz.: Tablo 10.).

Grafik 11. Bazı Memur Maaşlarının Birbirlerine Oranı (2003-2022)

Aynı memur hizmet sınıfında olan mühendis ile teknisyen arasındaki maaş farkı 2003 yılında 1,8 kat iken, 2022 yılında 1,6 kata düşmüştür. Yine aynı memur hizmet sınıfında olan uzman doktor ile hemşire maaşı arasında 1,9 kat fark var iken, 2022 yılında 1,6 kata gerilemiştir. Başkomiser, polis memuru arasında maaş farkı 20 yılda değişmemiş ve 1,2 kat olmuştur. Kaymakam, polis memuru arasındaki maaş farkı da, 2002 yılında 1,2 iken, 2007 yılında 1,7 kata yükselse de, 2022 yılda 1,2 kat olmuştur. İki profesyonel meslek olarak, avukat ile mühendis arasındaki maaş farkı oranı 2003'de yok iken, 2022'de avukat aleyhine 0,9 olmuştur. Avukat ile şube müdürü arasında maaş farkı oranı 2003 yılında avukat lehine 1,1 iken, 2022 yılında 0,9 olmuştur.

2003-2022 yılları arasında aynı hizmet sınıfı içerisinde eğitim ve görev-sorumluluk ile kariyer basamağı anlamlarında yüksek olanlarla düşük olanlar arasında fark çok azalmış, bazı unvanlar açısından fark neredeyse kalmamıştır.

Üst ve alt unvanlar arasında maaş farkının azalması, alttakilerin maaşının yukarı çıkışı ile değil, yukarıdakilerin maaşlarının aşağıda doğru düşüşü ile ortaya çıkmıştır. Bu olgunun önemli bir sonucu da yönetimin özü olan hiyerarşinin maaş sistemi üzerinden çözülmesidir.

Sonuç

Türk kamu bürokrasisinin 2003-2022 yılları arasındaki son 20 yılı, esas olarak 1939-1945, 1980-1991 yılları gibi bürokrasinin yoksullaştığı ve gelir dağılımından aldığı payın gerilediği yıllardır. Son 20 yılın geçmişteki yoksullaşma yıllarından temel farkı, 1939-1945 savaş yıllarında bütün toplumsal kesimler yoksullaşmış, 1980-1991 arasında çalışan kesimler yoksullaşmıştır; 2003-2022 yıllarında ise, toplumsal kesimler arasında en çok yoksullaşan ve gelir kaybına uğrayan kesim memurlar olmuştur. Memurların gelir kaybı ve yoksullaşması, Türkiye’de memurların proleterleşmesi olgusu ile açıklanabilir. Memurların toplumsal bölüşümden aldığı paydaki keskin gerileme bu olgunun somut görünümüdür.

2003-2022 yılları arasında son 20 yılı kapsayan zaman diliminde memur maaşlarındaki durumu seçilmiş unvanlar eşliğinde incelediğimizde, 2003-2009 yıllarında reel olarak çok az artmış, neredeyse sabit kalmış; 2009-2019 yıllarında yapılan seçimlerin etkisi ile reel %30 artış olmuş; 2020 yılında 2022 yılına kadar keskin bir düşüş ortaya çıkmıştır.

Memur maaşlarının aritmetik ortalamasını temel aldığımızda, maaşların 2003-2022 yıllarında reel %30 artış olmuştur. Ancak nominal maaşları ree indirgerken kullandığımız TÜİK TÜFE rakamlarının sağlığı konusunda bütün akademik camia gibi bizim de şüphelerimiz ortaya çıkmıştır. 2003-2022 yılları arasında, aritmetik ortalama memur maaşının reel ABD Doları karşılığının %28, 24 ayar altın karşılığı %73, asgari ücret karşısında %40, Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasılaya göre ise %35 düşmüştür. Son 20 yılda maaşlardaki mutedil reel yükselişe rağmen, bölüşümden aldığı pay sert biçimde ve sürekli düşmüştür.

Bu veriler ışığında üç esaslı tespitte bulunabiliyoruz. İlk olarak, memur maaşlarının zam oranında esas alınan TÜFE, sağlıklı veriler içermemektedir. Bunu İTO verileri ile TÜFE verileri arasındaki gözden kaçması imkânsız olan 20 yılda 25 puanlık endeks farkı göstermektedir. Kümülatif fark ise daha dramatik bir görünüm arz etmektedir. İTO verilerini aynı zamanda, memurların başta İstanbul olmak üzere büyük kentlerden kaçışının bir göstergesi olarak da okumak mümkündür. İkinci olarak velev ki TÜFE doğrudur; memur maaşları diğer dört ölçü karşısında reel kayıpta görünmektedir. Bu olgu bizi 20 yıllık dönemde, ekonomik büyümeye rağmen memurlar gelir artışından pay alamamıştır

sonucuna ulaştırmaktadır. Özellikle asgari ücret ve Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasıla karşısında seçilmiş maaşlardaki ve aritmetik ortalama maaştaki göreliler, bunun somut ifadesidir. Memurlar ekonomik büyümeden bırakın pay almayı, Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasılaya göre %35 kayıptadırlar. Bu Türkiye tarihindeki memurların yaşadığı en büyük kayıplardandır. Aynı biçimde toplumdaki diğer çalışan kesim olan ücretlilerin de büyümeden pay alamadığını görüyoruz. 20 yıllık dönemde, en keskin olarak memurlar olmak üzere, emekçi kesimlerin bölüşümden aldığı pay gerilemiştir. 20 yıl içerisinde memurlar bir bütün olarak yoksullaşmıştır. Burada not düşmek gerekirse, 2001 sonrasında sınırsız olarak küresel tüketime açılan Türkiye’de, bürokrasinin yalnızca üst kesimi bu sürecin bir parçası olmuştur.

Üçüncü olarak, memurların maaş yelpazesi daralmıştır. Üst unvanların maaşları ile alt unvanların maaşları arasında 20 yılda fark %40 azalmış, orta kademe ile üst kademe arasında ise %36 azalmıştır. Memurların alt düzey unvanlarının maaşı asgari ücrete düşerek yaklaşmış, orta ve üst kademe de aşağı doğru düşmüştür. Maaş yelpazesindeki daralma, sefalette birlikteliğe gitmiştir. Bu eğilim devam ederse, orta ve alt kademe ile profesyonel mesleklerin memur maaşları asgari ücrete eşitlenecek; üst kademe ise asgari ücretin iki ya da üç katında olacaktır.

Bu sonuçlar bizi, sosyolojik bir soyutlamaya itmektedir. Memur maaşlarındaki nicel değişim, memurların sosyolojik konumlarında nitel dönüşümü doğurmaktadır. Memurların bir avuç memur aristokrasisi dışındaki kesimi ya proleterleşmiş ya da proleterleşme sürecindedir. Memur aristokrasisi ise yoksullaşmış ve refah kaybına uğramıştır. Memurlar, 20 yıl içerisinde orta sınıf olmaktan çıkarak işçi sınıfının bir parçası haline gelmiştir. Memurların nicel olarak büyük kesiminin maaşlarının asgari ücretin 1,5 katına kadar gerilemesi bu proleterleşmenin somut kanıtıdır. Memurların alt unvanlarda olanlar bütünüyle proleterleşmiştir, bunlar dışında kamu bürokrasisi içerisindeki hemşire, teknisyen, avukat, mühendis gibi profesyonel kesimler de proleterleşme eğilimindedir. Kamu bürokrasisi içerisindeki alt unvanlarda olanlar proleterleşmiş, profesyonel meslek sahipleri ise proleterleşme eğilimindedir. Bürokrasinin üst kesimi ise yoksullaşmış, göreliler ve mutlak olarak refah kaybına uğramıştır. Bürokrasinin yalnızca üst unvana sahip kesimi orta sınıf içerisinde kalmış, kalan bölümü işçi sınıfı ile maddi temellerde birleşmiştir. Türkiye’de 2000’li yıllarda daralan orta sınıfın, kısmen “daralan bölümü” orta sınıf niteliğini kaybeden memurlardan kaynaklanmaktadır. 2001 Bunalımı sonrasında köylülüğün, esnaflığın ve küçük üreticiliğin tasfiyesi ve bu kesimlerin proleterleşmesi yanında, memurların da *maddi koşullar anlamında* proleterleşmesi olgusu ortaya çıkmıştır.

Memurlar, proleterleşme ve yoksullaşma karşısında, görevleri dışındaki zamanlarda (ya da birlikte) emeklerini piyasada satmaya başlamışlardır. Bu satış, piyasadaki karşılığı olan mesleklerde çok yoğun ve gözle görülür biçimde artmıştır. Memurlar, bir yandan düşen gelirlerini ikinci iş, profesyonel olarak sahip olduğu mesleği görev dışında icra etme ya da görev içerisinde geliri artırıcı ek işler yaparak artırmaya çalışmaktadır. Maaş, artık sadece hayatta kalmak ve asgari yaşam için yeterlidir. Kapitalizmin ışıltılı tüketimine yaklaşmak ve ulaşmak için görev dışında çalışmak artık doğal bir memur yaşam tarzı olmuştur. Bu olgu ampirik verilere ihtiyaç duymayacağımız⁴ biçimde gözle görülür hale dönüşmüştür. Post-Fordist birikim rejiminin açtığı mecra da tam budur. Memur maaşında asgari ücret kazanmakta, daha fazlası için piyasada emeğini satmaktadır.

Post-Fordist birikim rejiminde kamunun iktisadi işletmeleri zaten piyasaya devredilmişti ve bütün kamu idarelerinde piyasadaki hizmet satın alma ortaya çıkmıştı; günümüzde artık memurların bizatihi kendileri piyasada birer nesne olarak yer almaktadır. Devletin yaşayan cismi olarak memurlar, piyasada emeklerini satmaktadır; memur piyasanın bir parçası olmuştur. Bu olgu devletin içsel metalaşmasıdır. Manifesto'da belirtildiği gibi, kapitalist üretim biçiminde “[burjuvazi], doktoru da, hukukçuyu da, rahibi de, şairi de, bilim insanını da, kendi ücretli emekçisi haline getirmiştir” (Marx ve Engels, 1848).

Sonnotlar

1 Mülkiyelilik sosyal ağı kullanılarak 7/1 derece kaymakamın bordro maaşı esas alınmıştır.

2 TÜİK TÜFE verileri ile ENAGrup'un enflasyon verilerini bir başka çalışmada karşılaştırmalı olarak kullanacağız.

3 “Küresel Üretim Zinciri” kavramı literatürde uzunca bir süredir yer almakla birlikte, kanımızca “Küresel Tüketim Zinciri” olgusu da bir gerçekliktir. Geniş toplum kesimleri Fordist dönemde tüketime alıştırmış (Baudrillard, 2021) Post-Fordist Dönemde ise üretim ve tüketim bütünlüğü kurulmuştur. Küresel tekeller, nasıl ki üretim zincirlerini kuruyorsa, aynı biçimde küresel tüketim zincirlerini de kurmaktadır. Küresel tüketim zincirlerinin bir parçası küresel tekellerin pazarlama ağları, bir yönüyle de alışveriş merkezleridir (Baudrillard, 2022).

4 Bu konuda 7 Ocak 2022 tarihli BBC Türkiye'nin haberinde sağlık teknisyeni inşaat işçiliği, PTT memuru, garsonluk ve günöbirlik iş yapıyor. BBC Türkçe (2022) “Memur ve emeklilerin yoksullukla mücadelesi: ‘Ek iş yapıyoruz, tıkanmış noktadayız’” Bkz.: https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-59906986?at_custom2=twitter&at_custom1=%5Bpost+type%5D&at_medium=custom7&at_campaign=64&at_

custom3=BBC+Turkce&at_custom4=1B9F28DC-6FE2-11EC-B431-D5DB923C408C (15.08.2023).

Kaynakça

Aslan O E (2011). Maaş İlişkisi ve Türkiye’de Memur Maaşları (1970-2008). *Amme İdaresi Dergisi*. Cilt 44, Sayı 3, 109-140.

Aslan O E (2019). *Devlet Bürokrasi ve Kamu Personel Rejimi*. 3. Baskı, İmge: Ankara.

Aslan O E ve İşçi Kuru D (2022). Bürokrasi ve Kamu Personel Rejimi *Afganistan – Devlet ve Toplum*. İçinde: Aslan O E (Ed.). TİAV Yayını: Ankara, 93-182.

BBC Türkçe (2022). “Memur ve emeklilerin yoksullukla mücadeleleri: ‘Eki yapıyoruz, tıkanmış noktadayız’” Bkz.: https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-59906986?at_custom2=twitter&at_custom1=%5Bpost+type%5D&at_medium=custom7&at_campaign=64&at_custom3=BBC+Turkce&at_custom4=1B9F28DC-6FE2-11EC-B431-D5DB923C408C (15.08.2023).

Bahçe S ve Köse A H (2018). Türkiye’de Sınıfsal Gelir Dağılımı (2002-2011): Dağıtılmamış Kârları İçeren Bir Analiz. *Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi*. Koyuncu M, Mihci H, Yeldan A E, İletişim: İstanbul.

Bahçe S ve Köse A H (2019). Süreklileşmiş Kriz Olarak Türkiye Kapitalizmi. *Mülkiye*, 43 (1), 257-269.

Boratav K (2019). Türkiye İktisat Tarihi. 24. Baskı, İmge: Ankara.

Baudrillard J (2021). Tüketim Toplumu. Çev. F. Keskin – H. Deliceçaylı. Ayrıntı: İstanbul.

Baudrillard J (2022). Simülakrlar ve Simülasyon. Çev. O. Adanır. Doğu-Batı: Ankara.

Duman A (2019). Türkiye’de Emeğin Değişen Payı ve Gelir Dağılımı. *Çalışma ve Toplum*, 60/1, 349-370.

Işık O (2022). *Eşitsizlikler Kitabı – 2000’ler Türkiye’sinde Gelir, Tüketim ve Değişim*. İletişim: İstanbul.

İTO 1995 Ücretliler Geçinme Endeksi (2023). www.ito.org.tr (15.08.2023).

Karahanogulları Y ve Zengin O (2013). Akademik Personel Maaşlarının 1982-2013 Döneminde Gelişimine İlişkin Bir Derleme. *Mülkiye*. 37 (4), 171-179.

Özyiğit Çelik M A ve Petek A (2019), Türkiye’de 1980 Sonrası Reel Asgari Ücretin Belirleyicileri, *Çalışma ve Toplum*, 61/2, 1029-1067.

Somel C (2020). *Makroiktisada Giriş*, Genişletilmiş 2. Basım. Yordam Kitap: İstanbul.

Marx K ve Engels F (1848). The Communist Manifesto, <https://www.marxists.org/>

archive/marx/works/1848/communist-manifesto/index.htm

SBB (2023), 2022 Yılı Aralık Ayı Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri, <https://www.sbb.gov.tr/merkezi-yonetim-butcesi-aylik-gerceklesmeleri/#1676650068880-ba1c99b9-480e> (17.04.2023).

TÜİK (2022). *İstatistik Göstergeler (1923-2022)*. TÜİK Yayını: Ankara.

Türk-İş (2023). <https://www.turkis.org.tr/category/aclik-yoksulluk/> (17.04.2023).

Yeldan E (2019). Küresel Krizin Onuncu Yılında Türkiye ve Dünya Ekonomisi İçin Dersler. *Mülkiye*, 43 (1), 193-201.

Yılmaz A ve Karataş T (2023). Türkiye Ekonomisinde Ücret ve Maaşlar 1970-2021. *Çalışma ve Toplum*, 76/1, 159-182.

Özgün Ama Tanıdık: Piyasa Temelli Bir Olgu Olarak Çin'in Uluslararası Altyapı Yatırımları¹

Veysel Tekdal, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü

ORCID: 0000-0002-5991-2229

E-Posta: vtekdal@gmail.com

Özet

Çin on yılı aşkın bir süredir başta Afrika, Asya ve Latin Amerika olmak üzere birçok bölgede altyapı alanında önde gelen bir yatırımcı ve finansman kaynağı olmuştur. Bu süreçte ana aktörler, Çin hükümetinin dışarı açılmayı teşvik eden politikalarından yararlanan enerji ve ulaştırma sektörlerindeki Çinli büyük devlet şirketleri ve politika bankaları olmuştur. Pekin'in bu yatırım kampanyasını "Kuşak ve Yol Girişimi" olarak markalaştırmıştıktan itibaren bu konu daha fazla ilgi görmüştür. Çin yatırımlarının nitelikleri özellikle devlet sermayesinin rolü ve uluslararası siyasetle iç içe geçmeleri itibarıyla tartışma konusu olmuştur. Özellikle Çin'in uluslararası altyapı yatırımlarını öncelikli olarak jeopolitik motivasyonların şekillendirip şekillendirmediği önemli bir soru olmuştur. Bu makale, eleştirel bir literatür taraması ve gerek projelere gerekse Çinli şirketlerin ve bankaların işleyişi hakkındaki ampirik materyali inceleme yoluyla bu soru etrafında bir tartışma yürütmektedir. Bu tartışma üç adımda yapılandırılmıştır. İlk olarak, Çin yatırımlarını üstlenen şirketlerin yapıları ve motivasyonları incelenerek, onları Çin dış politikasına hizmet eden 'araçlar' olarak görmenin doğru olup olmadığı anlaşılmaya çalışılmaktadır. İkinci olarak, Çin finansmanının özellikleri, Çin'in politika bankalarının Çin devleti, piyasası ve borçlular ile olan ilişkileri ışığında tartışılmaktadır. Makale son olarak Çin merkezi hükümetinin yatırımların uygulanmasını ne düzeyde yönlendirdiği ve kontrol ettiğini incelemektedir.

Çin'in uluslararası altyapı yatırımları devlet destekli olmakla birlikte, Çinli şirketlerin ve bankaların işleyişini öncelikli olarak ticari çıkarlar şekillendirmektedir. Çin liderliği bazı projelere diplomatik amaçlarla müdahale etmekle birlikte, Çin bankalarının ve şirketlerinin çıkarları projelerin tasarlanmasında ve uygulanmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu makale, devlet merkezli ve jeopolitik odaklı yorumlardan farklı olarak, Çin'in uluslararası altyapı yatırımlarının büyük ölçüde piyasa temelli bir olgu olarak şekillendiğini öne sürmektedir. Daha yüksek bir soyutlama düzeyine taşındığında, bu yatırımlar, geç kalkınan bir ülkenin şirketlerinin devlet desteğiyle uluslararasılaşmasını

ifade etmektedir. Böyle bakıldığında, Çin yatırımlarını, devletlerin küresel kapitalizmle ilişkisinde tanıdık bir stratejinin Çin'in tarihsel ve kurumsal özgünlüklerini taşıyan biçimi olarak yorumlamak mümkündür.

Anahtar kelimeler: Altyapı yatırımları, Devlet, Piyasa, Jeopolitik, Çin.

Peculiar but Familiar: Chinese Infrastructure Investments as a Market-based Phenomenon

Abstract

Over the last ten years, China has become a leading investor and source of financing in infrastructure in many regions, especially in Africa, Asia and Latin America. Chinese policy banks and large state companies in the energy and transportation sectors, which have benefited from the policies of the Chinese government encouraging going out, have been the main actors in this process. Since Beijing branded this investment campaign as the “Belt and Road Initiative”, China’s overseas infrastructure investments have attracted more attention. The peculiarities of Chinese investments have been a matter of debate, especially regarding the role of the state capital and their intertwinement with international politics. It has been particularly an important question whether China’s international infrastructure investments are primarily driven by geopolitical motivations. This article conducts a discussion centred on this question through a critical literature review and an examination of empirical material on the projects as well as the operation of Chinese companies and banks. This discussion is structured into three steps. First, the structure and motivations of companies that undertake Chinese investments are examined in an attempt to understand whether it is accurate to view them as ‘tools’ serving Chinese foreign policy. Second, the characteristics of Chinese financing are discussed in light of the relationship of Chinese policy banks with the Chinese state, the market and borrowers. Finally, the paper explores the extent to which the Chinese central government has directed and controlled the implementation of investments.

Although China’s international infrastructure investments are state-supported, it is primarily the commercial interests that shape the operation of Chinese companies and banks. While Chinese leadership may intervene in certain projects for diplomatic purposes, the interests of Chinese banks and companies play a significant role in designing and implementing these projects. Differing from state-centred and geopolitical-oriented interpretations, this paper argues that China’s international infrastructure investments are shaped, to a large extent, as a market-based phenomenon. Taken to a higher level of abstraction, these investments represent the internationalization of companies of

a late-developing country with state support. Seen as such, it is possible to interpret Chinese investments as a form of a familiar strategy in states' relationship with global capitalism, encompassing China's historical and institutional peculiarities.

Keywords: Infrastructure Investments, State, Market, Geopolitics, China.

Giriş

On yılı aşkın bir süredir Çin'in Afrika, Asya ve Latin Amerika başta olmak üzere birçok bölgedeki altyapı projelerinde, önde gelen bir yatırımcı ve finansman kaynağı olarak öne çıktığı bilinmektedir. 'Dışa açılma' politikasıyla Çin hükümeti Çinli şirketlere finansal, idari, teknik destekler sağlamış ve onların uluslararasılaşması için teşvik edici bağlam ve koşulları şekillendirmiştir (Jenkins, 2019: 79-81; Wang and Li, 2017). Burada temel aktörler, dışa açılma politikasından istifade eden enerji ve ulaştırma alanında faaliyet gösteren devlete ait ya da devletin hâkim ortak olduğu büyük şirketler ve politika bankaları olmuştur. Bu süreç 2013 yılında Çin devlet başkanı Xi Jinping tarafından "Kuşak ve Yol Girişimi" (KYG) adıyla markalaştırılmış ve küresel ölçekli bir kampanyaya dönüştürülmüştür.

Çin'in uluslararası altyapı yatırımları, geride bıraktığımız birkaç yılda yoğun akademik ve siyasi tartışmalara konu olmuştur. Bu yatırımlar, yapıldığı ülkeye getirdiği finansal maliyet ve kârlı olup olmadıkları, çevresel ve sosyal etkileri, Çinli şirket ve bankalara sağladığı 'orantısız' avantajlar gibi hususlarda gerek 'rakip' ülkelerin siyasi elitlerinden gerekse bazı gözlemcilerden birçok eleştiri almıştır. Yatırımın yapıldığı ülkelerdeki siyasi muhalefet ve sivil toplum da Çin yatırımlarına bu konularda eleştiriler yöneltmiştir. Çin yatırımlarının bu denli tartışmayaratması, onun (varsayılan) özgünlükleri ile ilişkilidir. Bu özgünlüklerden bazıları hakkında genel bir kabul söz konusudur. Örneğin Çinli şirketler ve bankaların çevre koruma tedbirleri konusuna görece az önem atfettiği birçok projede gözlemlenmektedir. Benzer şekilde, bu yatırımları üstelenen şirketlerin büyük kısmının devlet şirketleri olduğu ve yatırım finansmanının yine büyük oranda Çin Eximbank ve Çin Kalkınma Bankası (*China Development Bank*- CDB) gibi devlete ait bankalardan gelmesi itibarıyla devlet sermayesinin temel rolü olduğu bilinmektedir (Chin ve Gallagher, 2019; Hameiri ve Jones, 2018: 583).

Bu gibi üzerinde genel fikir ortaklığı olan özellikleriyle beraber Çin yatırımlarına tartışmalı nitelikler de atfedilmektedir. Bazı yorumlara göre, bu yatırımlarda jeopolitik amaçlar belirleyicidir. "Çin'in uluslararası altyapı yatırım atağının projelerin ekonomik değerinden çok jeopolitik değerini" ön plana çıkardığı ileri sürülmüştür (Sheehan, 2017). Öyle ki Çin yatırımlarına dair jeopolitik

odaklı yorumlar Pekin'in bir "borç tuzağı diplomasisi" izlediğini dahi ileri sürmüşlerdir (Chellaney, 2017). Pekin'in gelişmekte olan ülkelere kasten ödeyebileceklerinden fazla borç verdiği ve süreç içerisinde bu ülkelerin kendisine bağımlı hale gelmelerini amaçladığı iddia edilmiştir. Daha dengeli yorumlarda Çin'in altyapı yatırımlarının ve KYG'nin arkasındaki ihracatı artırma, Çin'deki fazla endüstriyel kapasiteyi dışarıya yönlendirme, enerji kaynaklarına erişmek gibi ekonomik motivasyonların önemi teslim edilse bile, bu yatırımlar Çin hükümetinin jeopolitik amaçlarla yönettiği bir büyük strateji olarak değerlendirilir (Rolland, 2017). Çin'in uluslararası altyapı yatırımlarını politik-ekonomik dinamiklerle okuyan bazı çalışmaların dahi yatırım ve finansman süreçlerinde Çin hükümetinin diplomatik failliğine kilit bir rol atfettiği görülür (örneğin bkz. Alves, 2017). Alternatif yaklaşımlar, buna karşıt olarak, Çin'in altyapı yatırımlarının tasarlanması ve hayata geçirilmesinde esas etkili aktörlerin kâr arayışındaki Çinli devlet şirketleri ve yatırım yapılan ülkedeki siyasi ve ekonomik elitler olduğunu ileri sürerler (Jones ve Zeng, 2019; Ye, 2021). Buna göre Çin'deki ekonomik yönetim, merkezi koordinasyonu zorlaştıracak şekilde parçalıdır ve Çinli şirketlerin yatırım kararlarını belirlemek bir yana Çin liderliğinin kapasitesinin bakanlıkların ve bürokrasinin dahi yüksek bir uyum ve koordinasyonla hareket etmesini sağlamak anlamında sınırlılıkları vardır.² Bununla ilişkili olarak KYG bir büyük strateji olmaktan ziyade Çinli şirketlerin 2000'lerin ortasından beri oluşturduğu uluslararası altyapı trendinin "geriye dönük rasyonalizasyonu" olarak yorumlanır (Mohan, 2021: 63; ayrıca bkz. Summers, 2016). Böyle bakıldığında, KYG bütünlüklü ve titiz bir şekilde yürütülen bir büyük strateji değil, şekillenmesinde merkezi devlet şirketlerinden eyalet hükümetlerine, devlet bankalarından bakanlıklara uzanan çok sayıda aktörün etkili olduğu ve Çin sermayesinin uluslararasılaşmasını teşvik eden gevşek bir çerçeveyi ifade eder (Jones ve Zeng, 2019).

Bu tartışmanın işaret ettiği üzere, devlet sermayesinin rolü ve uluslararası siyasetle iç içe geçmeleri itibarıyla Çin yatırımlarının niteliği tartışma konusu olmuştur. Çin'in uluslararası altyapı yatırımları öncelikli olarak jeopolitik amaçların şekillendirdiği bir olgu olarak mı anlaşılmalıdır? Bu makale bu soru etrafında bir tartışma yürütmektedir. Bu üç adımda yapılmaktadır. İlk olarak Çin yatırımlarında rol alan şirketlerin Çin dış politikasına hizmet eden 'vekil' aktörler ya da araçlar gibi değerlendirmenin doğru olup olmadığını anlamak üzere bunların yapı, işleyiş ve motivasyonları mercek altına alınmaktadır. İkinci adımda, Çinli politika bankalarının Çin devleti, piyasa ve borçlular ile ilişkisinin çerçevesi çizilerek, Çin finansmanın nitelikleri ve motivasyonları anlaşılmasına çalışılmaktadır. Son adımda ise yatırımların hayata geçirilme süreçlerinde Çin merkezi hükümetinin ne derece yönlendirme ve kontrole sahip olduğuna

ilişkin bir tartışma yapılmaktadır. Bunlar yapılırken, eleştirel bir literatür değerlendirilmesi yürütülmekte ve Çinli şirket ve bankaların işleyişlerine ve proje örneklerine dair ampirik malzemeden yararlanılmaktadır. Bu makale, Çin'in uluslararası altyapı yatırımlarının, devlet-merkezli ve jeopolitiğe ağırlık veren yorumlardan farklı olarak, büyük ölçüde piyasa temelli bir olgu olarak şekillendiğini ileri sürmektedir. Makale, borç tuzağı argümanına, KYG'nin bir büyük strateji olarak tanımlanmasına ve projelerin ekonomik değerinden çok jeopolitik değerine önem verildiği yönündeki yorumlara eleştirel yaklaşılmasını önermektedir. Çin yatırımları devlet destekli bir zeminde yükselmesine rağmen Çinli bankaların ve şirketlerin işleyişleri ticari çıkarlar doğrultusunda şekillenmektedir. Çin liderliği kimi projelerde diplomatik gayelerle sürece müdahil olmaktadır; fakat projelerin tasarlanması ve hayata geçirilmesinde Çinli şirketlerin ve bankaların çıkarları önemli bir rol oynamaktadır. Çin'in uluslararası altyapı yatırımları olgusu, yüksek bir soyutlama düzeyine taşındığında, geç kalkınan bir ülkenin şirketlerinin devlet politikalarıyla desteklenmek suretiyle uluslararası pazarlara açılmasını ifade etmektedir. Bu itibarla, Çin yatırımlarını devletlerin küresel kapitalizmle ilişkilendirme sürecinde izledikleri tanıdık bir rekabetçi stratejinin Çin'in tarihsel ve kurumsal özgünlüklerini taşıyan biçimi olarak yorumlamak mümkündür.

Çinli Altyapı Şirketlerinin Nitelikleri ve Motivasyonları

Bu bölüm, Çin'in uluslararası altyapı yatırımlarını yürüten şirketlerin niteliklerine ve motivasyonlarına odaklanmaktadır. Şirketleri Çin dış politikasının araçları olarak yorumlamanın doğruluğu sorgulanmakta ve bu şirketlerin, büyük ölçüde özerk olarak faaliyet gösteren kâr odaklı yapılar olduğu gösterilmektedir. Bu tartışmaya geçmeden önce 'Çin'in uluslararası altyapı yatırımları' ifadesiyle kastedilenin ne olduğunu netleştirmekte fayda vardır. Çinli şirket ve finansal kurumların bir şekilde dahil olduğu en azından dört farklı türde altyapı yatırım ya da proje türü mevcuttur: Çinli şirketlerin ana yüklenici olduğu ve finansmanı Çin'den gelen yatırımlar (1); Çinli şirketlerin doğrudan yatırımcı olduğu yatırımlar (2); Çinli şirketlerin yüklenici olarak dahil olduğu fakat finansmanı Çin dışından gelen yatırımlar (3); *China Investment Company* gibi Çin'in devlet fonlarının hissedar olarak dahil olduğu altyapıya ilişkin finansal varlıklara yapılan yatırımlar (4). Bu makalede Çin'in altyapı yatırımları, birinci ve ikinci türdeki yatırımları ifade etmek için kullanılmaktadır. Üçüncü tür projelerde, finansman Dünya Bankası (DB) gibi kurumlar tarafından sağlanmakta, Çinli şirketler ise tıpkı başka ülkelerin şirketleri gibi açık ihaleye girerek projeye dahil olmaktadır. Bir başka ifadeyle bu yatırımlar finansman mekanizmaları ve tasarımları itibarıyla özel olarak 'Çinli' bir nitelik taşımazlar. Görece az dikkat çeken dördüncü tür yatırımlar ise operasyonel özerkliğe sahip devlet fonlarının yurtdışı sermaye

piyasalarında (çoğunlukla ileri ekonomilerde) finansal varlık sınıflarına (Thames Water, Eutelsat Communications, Heathrow Havalimanı ve benzeri şirketlerin hissedarı olmak) yaptıkları yatırımları ifade eder (Liu ve Dixon, 2022). Bunlar, özel fonların yatırımlarından neredeyse ayırt edilemeyecek olan finansallaşmış türde yatırımlar olmaları itibarıyla 'Çinli' bir niteliğe sahip değildirler.

Yukarıda belirtildiği gibi Çin'in uluslararası altyapı yatırımlarında devlete ait şirket grupları temel aktörlerdir. Genellikle bünyesinde çok sayıda bağlı şirket barındıran bu grupların sayısı 2022 itibarıyla 98'dir ve SASAC (*State-owned Assets Supervision and Administration Commission*) adlı merkezi kuruma bağlı olarak faaliyet gösterirler (SASAC, 2022). Bir varlık yönetim kurumu olarak SASAC'ın temel görevlerinden biri, şirketlerin finansal hedeflere ulaşmalarını denetlemektir (Kroeber, 2016: 95). Bu merkezi devlet şirketlerinin (DŞ) arasında kendi sektörlerinde küresel olarak en büyük şirketler arasında yer alan *China State Construction Engineering Corporation*, *Power Construction Corporation of China*, *China Railway Group*, *China National Machinery Industrial Corporation*, *China Communications Construction Company* gibi dev şirketler vardır (Jenkins, 2019: 77; Zhang, 2021a). Bunlara ek olarak, eyaletlerde birçok yerel devlet şirketi vardır ve bunların da giderek uluslararasılaşmaya ve yurtdışı yatırımlar arayışına girdiği bilinmektedir (Jenkins, 2019: 76-78). Yerel DŞ'ler ve özel şirketler çoğunlukla bir merkezi DŞ'nin ana yüklenici olduğu projeye küçük ortaklar olarak dahil olmaktadır (Zhang, 2021a). Oynadıkları kilit rol sebebiyle buradaki tartışma merkezi, DŞ'lere odaklanmaktadır. Bu şirketler aşağıda tartışılacağı üzere temelde piyasa mantığını içselleştirmiştir ve kâr maksimizasyonu doğrultusunda faaliyet göstermektedir.

Çin Komünist Partisi'nin (ÇKP) ve merkezi bürokrasinin DŞ'ler üzerinde çeşitli yetkileri vardır. ÇKP Örgüt Birimi, DŞ'lerin liderlerini atamak ve gerek görüldüğünde şirket yönetimlerini disiplin soruşturmalarına tabi tutmak gibi yetkilere sahiptir. Bu şirketlerin büyük ölçekli yurtdışı yatırımları Ulusal Kalkınma ve Reform Komisyonu (NDRC) ve Devlet Konseyi'nin onayına tabidir. Fakat bu tip yetkiler DŞ'lerin faaliyetlerini kumanda etmekten ziyade denetleme işlevi görmek üzere tasarlanmıştır. Min Ye'nin (2020: 187) ifade ettiği gibi Çin devleti DŞ'lerin esas olarak kârlılığın odağına koyan ticari varlıklar olarak çalışmasını istemektedir ve 1990'lı yıllardan itibaren bu yönde köklü reformlar yapılmıştır (ayrıca bkz. Kroeber, 2016: 89-96). Ayrıca merkezi kurumların, şirketlerin yurtdışı projelerini detaylı inceleyecek ve onların seyrini yakından denetleyecek kurumsal kapasitelerinin sınırlı olduğu söylenmelidir (Jones ve Hameiri, 2021: 174). Kimisi, bünyesinde onlarca bağlı şirket bulunduran bu şirket gruplarının kumanda edilmesinin teknik güçlüğüne dikkat çeken Milhaupt ve Zheng'in

(2014: 678) sorduğu soru alıntılanmayı hak etmektedir: “Pekin’deki bir grup bürokratin böyle büyük bir iş imparatorluğunu gerçekten kontrol etmesi ne kadar olasıdır?”. Yani her ne kadar, Çin’deki devlet-şirket ilişkilerinin yapısı, şirketlere çeşitli müdahale ve yönlendirme imkanları sağlasa da, Çinli şirketleri Çin liderliğinin birer aracı ve bu şirketlerin yatırımlarını Pekin’in büyük stratejisinin bir parçası olarak değerlendirmek oldukça tartışmalıdır.

Altyapı sektörlerinde faaliyet gösteren DŞ’lerin dış piyasalara açılması 1990’lardan itibaren Çin liderliği ve bürokrasisi tarafından teşvik edilmiştir. Bu altyapı firmaları her sektörde birkaç dev şirketin etrafında verimlilik hedefi doğrultusunda yeniden yapılandırılmış ve bunlara uluslararası piyasalarda rekabet edebilir seviyeye gelme ödevi verilmiştir (Zhang, 2021a). Bu şirketler sahip oldukları geniş beşeri ve teknik olanaklarını ve ölçek avantajlarını kullanarak gerçekten de uluslararası olarak rekabet edebilir bir düzeye gelmişlerdir (Zhang, 2021b: 17-18). Çinli firmaların rekabet becerileri Çin finansmanı olmadan da ihaleleri kazandıkları birçok örnek olmasıyla da görülmektedir (Jenkins, 2019: 76). 2010’lar itibariyle Dünya Bankası, Asya Kalkınma Bankası ve Afrika Kalkınma Bankası’nın finansman sağladığı ve açık ihalelerle verilen işlerde bile Çinli firmalar önde gelen tedarikçiler haline gelmiştir (Xu, 2014: 835-36; Zhang, 2021b: 8). Yani bu şirketleri basitçe Çin bankalarından aldıkları avantajlı krediler sayesinde etkin hale gelmiş aktörler olarak görmek yanıltıcıdır. Bunlar uzunca bir süredir uluslararası bilinirlik kazanmaya çalışan birer ‘küresel oyuncu’ olmaya çalışmaktadırlar. Birçoğunun ya kendisi ya da bağlı şirketleri Çin’deki borsalarda işlem görmekteyken bir kısmı da yabancı borsalara açılmıştır (Kroeber, 2016: 94-95).

Çinli şirketlerin dış piyasalara açılma sürecinin arkasında yatan önemli dinamiklerden biri, inşaat sektöründe içeride düşen kâr oranlarıdır (Lee, 2017: 24). Düşen kâr oranları altyapı inşa sektörünün belirli bir doygunluğa ulaşmasıyla ilgidir. Örneğin Çin’de yüksek hızlı tren sektörünün 2015 itibariyle bir olgunluğa ulaştığı bilinmektedir (Liu ve Lim, 2022: 10). Ayrıca içeride daha sıkı hale getirilen çevresel regülasyonların da bazı projeleri rafa kaldırmaya sebep olduğu; bunun da şirketleri dışarıda işler arama konusunda daha istekli kıldığı görülmektedir (Jones ve Hameiri, 2021: 183). Bu itibarla, Çin’in uluslararası altyapı yatırımları olgusu, Çinli şirketlerin mal ve hizmetleri için yeni pazar arayışlarıyla doğrudan ilintilidir (Liu ve Dixon, 2022; Mohan, 2021: 61-62; Jenkins, 2019: 86). Gelişmekte olan dünya ve görece düşük gelirli ülkeler, bu pazar arayışı için uygun yerler olarak öne çıkmaktadır. Çünkü geriden gelen aktörler olarak Çinli şirketler, OECD dünyasından şirketlerin yatırım yapmaya çok istekli olmadığı ya da boş bıraktığı yerleri, dışa açılma açısından avantajlı

pazarlar olarak görmektedirler (Jones ve Zou, 2017: 750; Mohan, 2021: 67; Ye, 2020: 192-93,197).

Yabancı ülkelerdeki altyapı projeleri Çinli şirketler açısından yüksek kârlı ve garantili işler olarak görülmektedir (Xu, 2014: 838). Zambiya'daki Çin yatırımları üzerine detaylı bir inceleme yapan Ching Kwan Lee (2017: 54), birçok şirketin Çin'deki kâr marjı yüzde 7 civarlarında iken, Zambiya'daki kâr marjlarının yüzde 14-30 aralığında bildirildiğinin altını çizmektedir. Yine kâr maksimizasyonu ve piyasa mantığının bir göstergesi olarak Çinli DŞ'ler, projeler için birbiriyle rekabet halindedirler (Jones ve Zeng, 2019). Bir ankete göre, Çinli şirketlerin yüzde 45'i yurtdışına iş yaptıkları durumda yine Çinli şirketleri esas rakip olarak görmektedir (CAITEC, SASAC ve UNDP China, 2017: 94; ayrıca bkz. Chen, 2020b: 452; Mohan, 2021: 68). Kârlılık motivasyonun merkezi rol oynaması DŞ'lerin bazen merkezi bürokrasinin yatırım çağrılarını göz ardı etmelerinde de görülmektedir. Kroeber'in (2016: 103) "tıpkı diğer ülkelerdeki büyük firmalar gibi, [Çinli] devlet şirketleri de kendi ticari amaçlarını takip eder- ki bu amaçlar devlet amaçları ile tutarlı olabilir veya olmayabilir" şeklindeki önermesine paralel olarak, örneğin, Zhejiang merkezli liman işletme ve inşası üzerine odaklanmış bir DŞ, merkezi bürokrasinin Pakistan'daki Gwadar limanına yatırım yapma davetine iştirak etmemiştir (Ye, 2020: 183).

Çinli şirketleri piyasa mantığını içselleştirmiş ticari varlıklar olarak görmeyi gerektiren bir diğer veri de özellikle doğal kaynaklara yatırım yapan firmaların, bu metalleri çoğunlukla Çin'e götürmekten ziyade iyi kâr peşinde küresel piyasalarda satmayı seçmeleridir (Jones ve Zou, 2017: 744). Örneğin, Venezuela'ya yatırım yapmış Çinli petrol şirketlerinin buradaki petrolün önemlice bir kısmını daha kârlı görünen ABD piyasasında sattıkları bilinmektedir (Jenkins, 2019: 238). Yine, DŞ'lerin yurtdışı kârlarının yönetiminde küresel finansal 'taktikleri' kullanarak Çin'deki vergiden kaçınmaya çalıştıkları durumlar mevcuttur. Örneğin *China Harbour Engineering Company*'nin Jamaika'daki bir proje için Bahamalar'da ve Delaware'de bağlı şirketler kurarak vergiden kaçınmaya çalıştığı görülmektedir (Gonzalez-Vincente, 2019: 500).

Çin Finansmanı: Benzerlikler ve Farklılıklar

CBD ve Çin Eximbank'ın uluslararası finansmanı gelişmekte olan dünyadaki altyapı projeleri başta olmak üzere kalkınma odaklı projeleri hedeflemektedir. Devlet destekli finansman mekanizması sayesinde bu bankalar özel piyasalarda görece az bulunan uzun vadeli krediler vermektedirler. Bu özellikleri itibarıyla CDB ve Çin Eximbank'ın finansmanı kalkınma finansmanı kapsamında kabul edilirler ve diğer kalkınma bankaları ve kurumları ile kıyaslanmaları uygundur. Bu

bölüm, Çin finansmanın başta Dünya Bankası (DB) olmak üzere diğer kalkınma bankalarının finansmanı ile benzerliklerini ve farklılıklarını tartışmaktadır.

Çin'in sağladığı uluslararası kalkınma finansmanı bağışlar, faizsiz krediler ve imtiyazlı krediler içerse de ana gövde olarak piyasa faizlerine yakın oranlardaki kredilerden oluşur. Çin Eximbank'ın finansmanı faizsiz krediler ya da görece düşük faizli imtiyazlı krediler içermektedirken, CDB sadece piyasa faizlerine yakın oranlarda kredi vermektedir. Çin Eximbank'ın sağladığı imtiyazlı finansmanın Çin'in toplam kalkınma finansmanı içindeki payı küçüktür ve belli bir kota ile sınırlı tutulmaktadır (Zhang, 2021b: 11; Chen, 2020b: 442; Brautigam, 2011a: 757).³ Bu bankalar çoğunlukla ticari referans faiz oranına⁴ eklenen +%1-3 faiz oranıyla kredi sağlamaktadır (Brautigam, 2011a; Chen, 2020b: 442; Malik vd., 2021: 15,27). Bu oranlar, DB kredilerinden daha düşük faizli değildir (Lee, 2017: 47-48; Bhandary vd., 2022: 7). DB bünyesindeki Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası'nın (IBRD) 10-20 yıl vadeli kredilerinde faiz oranı, ticari referans faiz oranı+ %0.60-1.65 arasında değişmekteyken, alt ve orta-alt gelirli ülkelerde bu oran en çok + %1.00 seviyesine varmaktadır (World Bank, tarih yok). DB bünyesindeki Uluslararası Kalkınma Birliği'nin (IDA) sağladığı finansman ise çok daha imtiyazlı niteliktedir (World Bank, 2022).

CDB ve Çin Eximbank'ın fonlama mekanizmasında, DB'nin fonlama mekanizmasına benzer şekilde tahvil ihracı temel bir rol oynamaktadır. DB'den farklı olarak bu bankalar ağırlıklı olarak Çin'in iç piyasasında tahvil ihraç ederek finansman sağlarlar. Çin hükümetinin garanti sağlaması sayesinde bu bankaların tahvilleri ticari bankaların tahvillerinden daha düşük maliyetli kalmakta ve bunlar %3-4 gibi görece düşük maliyetle borçlanabilmektedir (Chen, 2021: 842-43). Başka bir ifadeyle burada Çin devleti, doğrudan finansman sağlamazken piyasa temelli bir fon sağlama mekanizmasına dolaylı destek sağlamaktadır. Çin devletinin ve piyasa mekanizmasının iç içe olduğu bu finansman mekanizmasını bu konudaki çalışmalarıyla özgün bir katkı yapan Muyang Chen (2020b) yerinde bir ifadeyle "devlet destekli ama piyasa temelli" olarak tanımlar. CDB ve Çin Eximbank'ın piyasa temelli finansman mekanizmasından yola çıkarak temel bir çıkarım yapılabilir. Kendileri piyasadan bir maliyetle borçlanan bu bankaların verdikleri projelerin kârlı olmasını ya da en azından 'iflas' etmeme anlamında güvenli olmasını ararlar (Chen, 2021: 843; Xu, 2014: 829-31). Başka bir ifadeyle bu bankaların zarar yazmamak adına en azından borçlanma maliyetini çıkaracak düzeyde bir faizle borç vermesi beklenir.

CDB ve Çin Eximbank'ın finansmanı faiz oranı ve kredi vadeleri gibi unsurlar açısından DB kredilerinden daha avantajlı olmamasına rağmen onu hangi

niteliklerin cazip kıldığı merak uyandırıcıdır. Öncelikle yatırımın yapıldığı ülke yönetimleri açısından Çin finansmanının makro-ekonomik şartlılık gerektirmemesi ve uzadıkça uzayan bürokratik süreçlere tabi olmaması temel bir cazibe kaynağıdır (Woods, 2008). Örneğin Zambiyalı bir teknokrat, finansman müzakerelerinde Dünya Bankası ile Çinli bankaların tutumlarında şartlılık ve hızla dair farkı şöyle anlatmaktadır: “Çinliler size hükümetinizi değiştirin, politikanızın şurasını burasını değiştirin demeyecektir... Altyapı projelerinin bir raf ömrü var. İnsanlar bekleyemez” (aktaran Lee, 2017: 49). Bir diğer faktör de Çin’in altyapı yatırımlarının genellikle hem finansman hem de mühendislik-tedarik-inşaat birlikte olacak şekilde ‘her şey dahil’ olarak gelmesidir. Yaygın pratiklerde finansmanın bulunması, inşaatın yüklenicilerinin ihale ile belirlenmesi süreçleri ayrı ayrı yürütülürken, Çinli yüklenici firma finansmanı Çinli politika bankalarından kendisi bulma vaadiyle geldiği için ev sahibi ülke hükümeti açısından hızlandırılmış ve daha az zahmetli bir sürecin kapılarını açmaktadır (Bhandary, 2022: 8; Zhang, 2021b: 4). Ayrıca, çevre koruma tedbirleri söz konusu olduğunda Çin yatırımlarının çok-terafli bankalara kıyasla çok daha pragmatik ve ‘esnek’ olduğu bilinmektedir. DB’nin sıkı uluslararası normları takip eden yöntemi yerine, Çin bankaları çoğunlukla yatırım yapılan ülkedeki çevresel standartları takip etmeyi seçmektedir (Chin ve Gallagher, 2019: 248; Jones ve Hameiri, 2018: 589). Hatta birçok Çin yatırımında çevre koruma tedbirlerinin bir detay olarak görülmesi de söz konusudur. Örneğin Sırbistan’daki Kostelac 3 ve Myanmar’daki bazı projelerde çevresel etki değerlendirmesi (ÇED) yapılmadan Çinli şirketle inşaat anlaşması imzalanmıştır (Rogers, 2022: 355; Jones ve Hameiri, 2021: 207). Bazı durumlarda ÇED yapılırsa bile çok ciddiye alınmadan ve ahbap-çavuş ilişkileriyle yapılmaktadır. Çinli şirketlerle yapılan bir ankete göre, birçok Çinli firma ÇED ya da sosyal etki değerlendirmesi yaptırmamaktadır (CAITEC, SASAC ve UNDP China, 2017: 54, 85, 97).

Benzer bir durum ekonomik fizibilite değerlendirmeleri için de geçerlidir. Örneğin Karadağ’da Çinli şirketlerin inşa ettiği Bar-Boljare otoyolu için daha önce iki finansal fizibilite raporu olumsuz sonuçlanmış ve bu yüzden gerek özel sermaye gerekse Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) ve Avrupa Yatırım Bankası (EIB) getirisi şüpheli bu yatırımdan uzaklaşmıştır. Daha sonra Çin Eximbank’ın hazırlattığı rapor olumlu sonuçlanmış ve 2014 yılında projeye onay verilmiştir (Jepson, 2021: 1234-35; Grgic, 2019: 47-48, 55). Bu örnekte Çin Eximbank bir anlamda başvuru olan ‘son seçenek’ olarak işe dahil olmuştur (Çin finansmanının tek seçenek olarak elde kaldığı benzer örnekler için bkz. Goodfellow ve Huang, 2021: 669). Burada, Çin Eximbank’ın bu tür finansal uygunluğu şüpheli projelere borç verme konusunda neden rahat davrandığı sorusu gündeme gelmektedir. Birçok durumda Çin bankalarının bu türden

kararlar almasını kolaylaştıran şey risk azaltma teknikleri ve ev sahibi ülke hükümetinin sağladığı güvencelerdir. Borcun ev sahibi hükümetin garanti sunması koşuluyla verilmesi, bu türden bir güvence olarak kullanılmaktadır (Jones ve Hameri, 2021: 180). Ayrıca, aşağıda tartışıldığı gibi, alıcı hükümetin elinin zayıf olduğu durumlarda özel anlaşma hükümleri koşularak riski alıcı ülkeye yansıtma taktığının izlendiğini görülmektedir. Riski ev sahibi ülkeye yansıtma, bazı örneklerde teminat (*collateral*) kullanma yöntemiyle sağlanmaktadır. Örneğin Latin Amerika ülkelerine verilen bazı krediler petrol teminatlı olarak verilirken (Jenkins, 2019: 238; Gonzalez-Vincente, 2019: 498-99), Etiyopya'da susam, Gana'da kakao, Zimbabve'de elmas teminat olarak kullanılmıştır (Alves, 2017: 229). Metallerin teminat olarak kullanılması kaynak zengini düşük gelirli ülkelerin yabancısı olduğu bir yöntem değildir. Bu hem özel bankaların hem de kalkınma bankalarının zaman zaman başvurduğu bir yöntemdir (Chen, 2021: 848). Örneğin Brezilya Kalkınma Bankası'nın (BNDES) da Angola, Mozambik ve Gana'da metallerin teminat olarak kullanıldığı krediler verdiği bilinmektedir (Alves, 2017: 229). Hatta vaktiyle Çin de Japonya'dan petrol-teminatlı finansman almıştır: 1970'li yıllarda, Çin petrol ihraç eden bir ülkeyken, Japonya Çin'e petrol ile geri ödemesi yapılacak olan borçlar vermiştir (Brautigam, 2009: 47; Brautigam, 2020: 7).

Metallerin yanı sıra borcun verildiği projeden ya da başka projelerden sağlanan gelirlerin teminat olarak belirlendiği örnekler mevcuttur (Kenya'dan bir örnek için bkz. Brautigam ve Kidane, 2020: 2). Riske karşı Çinli taraflar nezdinde bir başka önlem de sigortalamanın zorunlu tutulmasıdır. Bu işlem genellikle Çinli büyük şirketlerin yurtdışı faaliyetlerini sigortalama misyonu yüklenen bir devlet şirketi olan *Sinosure* (tam adıyla *China Export & Credit Insurance Corporation*) tarafından ve görece yüksek maliyetli olarak yapılmaktadır. Örneğin Pakistan'daki bir proje için Sinosure'un yaptığı sigortalamanın maliyeti kredi miktarının %7'sine denk gelmektedir (Bhandary, 2022: 9). Bu oran Kenya'daki bir demiryolu için %6.93 iken (Brautigam ve Kidane, 2020: 2), Zambiya'daki projelerde %10'a varan maliyetler söz konusudur (Lee, 2017: 50). Son olarak Çin tarafı güvence adına projelere ilişkin anlaşmalara özel hükümler koyma yoluna gitmektedir. Özellikle Çin Eximbank kredilerinde gözlemlenen bu türden bir hüküm, olası anlaşmazlıkların Çin mahkemelerinde görülmesine dairdir (örnekler için bkz. Gelpert vd. 2021: 8; Rogers, 2022: 335; Gonzalez-Vicente, 2019: 501; Brautigam ve Kidane, 2020: 3).

Çin yatırımlarını ev sahibi ülkelerin yönetici elitleri açısından politik-ekonomik olarak cazip kılan faktörler de söz konusudur. Karayolu, tren yolu, enerji santrali, liman gibi görünürlüğü yüksek ve ekonomik büyüme adına kolay bir yol sunan

altyapı yatırımları yerel siyasi elitlerce “fırsat” yatırımlar olarak görülmektedir (Gonzalez-Vicente, 2019: 502-04; Mohan, 2021: 70). Ayrıca, Çin yatırımları yerel siyasi elitlerin patronaj ağlarını güçlendirme amacına daha uygun düşmektedir çünkü yolsuzluğun önlenmesi tedbirleri açısından DB gibi bankalar çok daha sıkı tedbirler uygulamaktadır. Projelere odaklanan birçok vaka çalışması, Çinli şirketlerin ana yüklenici olduğu projelerde yerel alt yüklenicilerinin siyasi elitlere yakın ekonomik gruptan seçilmesinin altını çizmektedir. Örneğin, Jones ve Hameiri (2021: 188) Kamboçya Halk Partisi yönetiminin Çin finansmanını nasıl rejim yanlısı ekonomik grupları güçlendirmek için kullandığını anlatmaktadırlar. Grgic (2019: 53) Karadağ'daki Bar-Boljare otoyolu inşasında açık ihale kurallarının es geçilerek hükümet yanlısı grupların projeye dahil edildiklerini anlatmaktadır. Ergenç ve Göçer (2022), Türkiye'deki enerji sektöründeki Çin yatırımlarının hayata geçirilmesinde siyasi elitlerle kurulan enformel ilişkilerin şekillendirici rolünü tespit etmişlerdir (ayrıca bkz. Eliküçük Yıldırım ve Yılmaz 2022). Benzer şekilde, Flint ve Waddoups'un (2021: 905-09) aktardığı üzere, Zambiya'daki yerel muhalif gözlemciler Çin yatırımlarının yerel yöneticilerin kısa dönemli çıkarlarına hizmet ettiğini ve Zambiya nüfusuna yayılmayacak bir elitler-arası servet yaratma amacıyla olduğunu ileri sürmektedirler.

Çin finansmanının niteliklerine ve motivasyonlarına dair bu gözlem ve verilerden yola çıkarak iki noktanın altını çizmek mümkündür. Birincisi, Çin politika bankalarının finansmanı esas olarak piyasa temelli fonlamaya yaslanmaktadır ve bunu yansıtır şekilde ticari bir karaktere sahiptir. Piyasadan belirli bir maliyetle edinilen fonlama alıcı ülkelere bu maliyeti yansıtan faiz oranlarıyla verilmektedir. CDB ve Çin Eximbank kredilerinin genel olarak Dünya Bankası kredilerinden daha düşük faizli olmaması bunu yansıtmaktadır.

Kimi Çin yatırımlarının finansal getirisine dair soru işaretleri olmasından yola çıkarak bu yatırımların siyasi motivasyonlu olduğu çıkarımını yapmak çoğu örnekte yanlıcıdır. Zira Çin finansmanının ticari mantığının bir yansıması olarak, riski büyük ölçüde alıcı ülkeye yansıtan mekanizmalar kullanılmaktadır. DB ya da diğer kalkınma bankalarının finansal olarak uygun bulmayıp kredi vermediği projelere Çinli bankaların kredi vermesini, Çin finansmanının jeopolitik motivasyonlu olmasından ziyade bu mekanizmaların kullanımıyla açıklamak daha doğru görünmektedir. Ayrıca, alıcı ülke siyasi elitleri, çeşitli ekonomik sebeplerle Çin finansmanına yönelmekte ve yerel çıkarlar, projelerin gündeme getirilmesi ve hayata geçirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bir sonraki bölümde tartışıldığı üzere birçok altyapı yatırımının alıcı ülkedeki talebe istinaden ve Çinli şirketler ve yerel elitlerin yönlendirdiği süreçlerle hayata geçtiği görülmektedir.

Yatırımların Süreçlerinde Pekin'in Rolünü Anlamak

Giriş bölümünde değinildiği gibi, Çin yatırımlarına dair yaygın bir varsayım, onların Çin liderliği tarafından jeopolitik gayelerle kumanda edildiği şeklindedir. Ne var ki gerek Çin'den gerekse ev sahibi ülkeden çok sayıda aktörün dahil olduğu, ticari motivasyonların temel bir rol oynadığı yatırım süreçlerinin Çin dış politikasıyla ilişkisi ve Çin liderliğinin bu süreçlerdeki rolü bu görüşün ifade ettiğinden daha karmaşık bir görünüme sahiptir. Bu karmaşık dinamikleri göstermek üzere konuya dair jeopolitik perspektifin en bilinen tezlerinden biri olan 'borç tuzağı' tezine bakmakta fayda vardır. Bu teze göre, Çin devleti gelişmekte olan ülkelere bilerek ödeyebileceklerinden fazla borç vermekte ve süreç içerisinde kendilerine bağımlı hale gelmelerini amaçlamaktadır. Bu tez, özellikle Sri Lanka'daki Hambantota Limanı'nın borçların ödenememesi sonucunda Çinli şirkete 'devredilmesini' takiben yaygınlık kazanmıştır (Brautigam, 2020). Bu projenin nasıl başladığı ve 'devredilmenin' aslında ne anlama geldiğine yakından bakıldığında Pekin'in bir stratejik hamlesiyle değil fakat yerel elitlerin yönlendirici rol oynadığı ve iyi tasarlanmamış bir yatırımla karşı karşıya olduğumuz görülmektedir. Öncelikle bu limanın inşası Çinli aktörlerin değil bizzat Sri Lanka hükümetinin önerisiyle gündeme gelmiştir. 2012 itibarıyla faaliyete geçen Liman, Sri Lanka Liman Yönetimi altında beklenen ticari performansı gösterememiştir. 2015 yılında göreve başlayan yeni hükümet, önceki hükümetin başarısız bir girişimi olarak gördüğü Hambantota Limanı'nın işletim hakkını özelleştirip buradan elde edeceği gelirle vadesi yaklaşan dış borçları ödeme planını yürürlüğe sokmuştur. Burada bahsi geçen borçlar henüz vadesi gelmemiş olan Liman için Çin'den alınan krediyi kapsamazken ağırlıklı olarak Batı piyasalarından alınanları ifade etmektedir. Özelleştirme için görüşülen Hindistan ve Japonya'dan şirketler hevesli olmamış ve nihayetinde özelleştirmeye biri Limanı inşa eden *China Harbour Engineering Company* ve diğeri *China Merchants Port Holdings Company* (CM Port) olmak üzere iki Çinli firma talip olurken, *CM Port* Limanın çoğunluk hisselerini devralmıştır. Kendisi bir deniz taşımacılığı devi olan *CM Port*'un bu satın almaya ticari planları çerçevesinde yanaştığı değerlendirilmektedir (Brautigam, 2020: 9-10; Jones ve Hameiri, 2020: 13-19).

Bunun gibi birçok proje, Pekin'den yapılan stratejik planlamanın bir ürünü olmaktan uzak şekilde yatırım yapılan ülkenin gündeminde olan ve kâr arayışındaki Çinli şirketler ve bankalarca dahil olunan süreçlerle hayata geçmektedir (Jones ve Hameiri, 2021: 167-170). Örneğin Bal-Boljare otoyolu daha 2006'dan beri Karadağ hükümetlerinin gündeminde olan bir projedir ve Çin finansmanı ve şirketleri çok sonradan 2013 itibarıyla potansiyel kaynak olarak belirlemeye başlamıştır. Önceki olumsuz fizibilite raporlarına rağmen Karadağ

hükümeti, projede ülkenin güneyi ve kuzeyi arasında 'ulusal birlik' duygusunu artıracığı beklentisiyle ve aynı zamanda patronaj ağlarını beslemek üzere ısrarcı olmuştur. Öyle ki bu uğurda Çinli şirkete başka birçok ülke yönetiminin vermektен sakındığı birçok hukuki imtiyaz ve vergi imtiyazı tanınmıştır (Grgic, 2019: 49-50).⁵ Filipinler'de Çin Eximbank finansmanı ile *China Energy Engineering Corporation* tarafından inşa edilen Kaliwa Barajı da uzun yıllardır Filipinler hükümetlerinin gündemindedir ve yine yerel hükümetin ön ayak olmasıyla hayata geçirilmiştir. Bu baraj üzerine yaptığı çalışmada Camba (2020: 979-984), proje detaylarının belirlenmesi ve yürütülmesi süreçlerinde Filipinler hükümetinin ve ona yakın ekonomik grupların esas belirleyici olduğunu tespit etmiştir.

Yukarıdaki tartışmanın göstermeye çalıştığı üzere, Çin'in uluslararası altyapı yatırımları üzerine yapılan vaka çalışmaları, Çinli şirketlerin ve yerel elitlerin bu yatırımlarda oynadığı kilit role vurgu yapmaktadır. Bununla birlikte yatırımların anlaşmaya bağlanması sürecinde Çin liderliğinin ve merkezi bürokrasinin ne ölçüde rol oynadığı politik-ekonomi literatüründe de tartışmalı olan bir noktadır. Bazı gözlemciler, Çin hükümetinin ev sahibi hükümetle yürüttüğü diplomasiyi yatırım süreçlerinin öncü adımı olarak yorumlarlar. Buna göre, Çin hükümetiyle yerel hükümetin ikili zirvesinde yatırımlara dair çerçeve anlaşmalar yapılır ve iki ülkenin bakanlıkları teknik detayların (fizibilite çalışmaları, tasarım ve benzeri) görüşülmesi ve koordinasyonu sağlamak üzere görevlendirilir. Potansiyel şirketler de bu görüşmelerde gündeme gelir (bkz. Chin and Gallagher, 2019: 251-53; Liu and Dixon, 2022: 976-79).

Bazı gözlemcilerse buna karşıt olarak projelerin hayata geçirilmesi süreçlerinde Çin tarafındaki esas yönlendirici faillerin sahada faaliyet yürüten devlet şirketleri olduğunu ileri sürerler (Lee ve Zeng, 2019; Ye, 2021; Lee, 2017). Çin yatırımları olgusunun şirket öncüllüğünde yorumlayan yaklaşımlar yatırım sürecinin gelişiminde Çinli şirketlerin kârlı iş sahaları arayışının öncü rolüne vurgu yaparlar. Örneğin Ching Kwan Lee (2017: 49-50) Zambiya'daki Çin yatırımlarının şöyle bir 'şema'ya göre geliştiğini anlatmaktadır. Çinli şirket potansiyel proje tespit ediyor ve ardından yerel ülkenin ilgili kurumlarına ulaşarak bu yatırımın öncel görüşmelerini gerçekleştirir- ki bu süreç yatırımın yapılacağı ülkede lobi faaliyetlerini de içermektedir. Yerel otoritenin onayının alınmasını takiben Çinli şirket Çinli bankalara giderek projeyi sunar ve finansman talebinde bulunur (ayrıca bkz Jones ve Hameiri, 2021: 179; Goodfellow ve Huang, 2021: 660; Zhang ve Smith, 2017: 2339-40). Yine Lee'nin perspektifine yakın şekilde şirket öncülüğüne nedensel ağırlık veren Jones ve Hameiri (2021: 172-73), Çin hükümeti ve yerel hükümet arasında imzalanan ve zaten şirketler tarafından başlatılan

anlaşmaların kayda geçirildiği mutabakat sözleşmelerinin (*memorandum of understanding*) birer rutin onay işlevi gördüğünü ileri sürerler (benzer bir görüş için bkz. Chen, 2020b: 449). Ayrıca Çinli liderlerin ikili görüşmelerinde ya da katıldıkları çok-taraflı zirvelerde vaat ettikleri finansman/yatırım paketlerinin hayata geçip geçmediğine dikkat etmekte fayda vardır. Haber manşetlerinde genellikle bu zirvelerdeki vaatlerin miktarı vurgulanır; diplomatik görüşmelere kritik önem atfetme yatkınlığı olan uluslararası siyaset analistleri de Çin'in 'oyun değiştirici' olarak yorumlandığı anlatılar oluştururlar. Örneğin, 2012 yılında başlatılan "Çin- Orta ve Doğu Avrupa İşbirliği" forumu büyük vaatlere sahne olmuş ve Çin'in bölgeyi yeniden şekillendireceği anlatılarına yol vermiştir. Oysa, geride bırakılan 10 yılın ardından, Çin'in bölgede önemli bir yatırım ve finansman kaynağı haline gelmediği görülmektedir (Matura, 2021; Krpec ve Wise, 2022). Beklentiler ve gerçekleşme arasındaki benzer bir makas, Türkiye'ye gelen Çin finansmanı ve yatırımında da görülmektedir (Gürel ve Kozluca, 2022; Güneylüoğlu, 2022). Yatırım temennilerinin hayata geçmesi, Çinli şirket ve bankaların yüksek getirili potansiyel yatırımlar tespit etmesi, bu yatırımların şartları konusunda ev sahibi hükümeti ile anlaşılması ve ülkedeki yasal çerçeve ve düzenlemelerin (ihale kanunları vb.) engel teşkil etmemesi gibi bir dizi koşula bağlıdır.

Literatürdeki bir yanda şirketlerin öncülüğüne diğer yanda hükümetler arası diplomasinin öncülüğüne yapılan vurgu şeklindeki ayrışmaya dönecek olursak, bunun teorik/metodolojik sebepleri olduğu gibi, pratikteki çeşitliliğinin de etkisi olduğu söylenebilir. Daha açık bir ifadeyle hem diplomasinin öncülük ettiği hem de piyasa dinamikleri çerçevesinde gelişen ve şirketlerin öncülük ettiği yatırım örnekleri söz konusudur (Bhandary vd. 2022: 7). Xu (2014: 831), Afrika'daki projelerin hayata geçmesinde farklılıkların olduğunu altını çizer. Bazı örneklerde Çinli DŞ'ler ya da bankalar yatırım fırsatlarını tespit ederken; bazılarındaysa Afrika ülkelerinde Çin büyükelçilikleri ya yerel hükümetin kendilerine ulaşmasıyla ya da doğrudan kendileri potansiyel yatırımları tespit edip DŞ'lere ulaşır.

Çin liderliğinin projelerin tasarlanması ve hayata geçirilmesinin çeşitli uğraklarında sürece etki etmesinden yola çıkarak, bu projelerin Pekin'in büyük stratejisinin bir parçası olduğunu ileri sürmek tartışmalıdır. Zira Çin bürokrasisini Çin liderliğinin yönlendirmeleri doğrultusunda her daim tutarlı ve uyumlu hareket eden bir mekanizma olarak yorumlamak güçtür. Çin bürokrasisinde uluslararası altyapı yatırımlarına dahil olan NDRC, Ticaret Bakanlığı, Maliye Bakanlığı, SASAC, Dışişleri Bakanlığı gibi çok sayıda aktör vardır. Bu kurumların arasında öncelik farklılaşması ve rekabet dinamikleri söz konusudur. Örneğin,

Dışişleri Bakanlığı yatırım süreçlerinde Çin'in imajına ve diplomatik ilişkilerin gidişatına öncelik verirken, SASAC için öncelik yatırımların getirisini maksimize etmektir (bkz. Xu, 2014: 829). Bununla ilişkili bir başka soru işareti de Çin bürokrasisinin uluslararası altyapı projelerini denetleme ve koordine etme yeterliliğinin düzeyine ilişkindir. NDRC, Ticaret Bakanlığı, Maliye Bakanlığı gibi merkezi kurumların Çinli şirketlerin önerdiği projelerin gerçekten kârlı olup olmadığını ya da çevresel etkisinin olumsuz olup olmayacağını denetleyecek kurumsal kapasitelerinin sınırlı olduğu söylenmelidir (Jones ve Hameiri, 2021: 178-79). Min Ye (2021) de bunu destekleyecek şekilde bürokrasinin, projelerin tasarlanması ve yürütülmesi sürecinde şirketlerin tutarlı bir denetimini yapmadığı sonucuna ulaşmaktadır. Bu durum Çinli bankalar için de geçerlidir. Uluslararasılaşma süreçlerinin henüz başında sayılabilecek Çin bankalarının uluslararası denetim ve değerlendirme kapasiteleri bakımından Batılı kalkınma kurumlarının gerisinde olduğu görünmektedir (Goodfellow ve Huang, 2021: 660). Örneğin Birleşik Krallık Uluslararası Kalkınma Bakanlığı'nın (*Department for International Development*) üç bin civarında personelinin olduğu ve bunların bin kadarının yurtdışında çalıştığı ve kuruma sadadan bilgi akışı sağladığı ifade edilmektedir (Jones ve Hameiri, 2021: 182). Bu kısıt karşısında, Çin bankaları proje analizi ve fizibilite raporlarının hazırlanması süreçlerinde çoğunlukla şirketlerin sağladığı bilgilere bağımlı kalmaktadır (Goodfellow ve Huang, 2021: 660). Zhang ve Smith (2017: 2339-40) de "kuyruğun köpeği sallaması" benzetmesiyle Çinli şirketlerin bakanlıkları ve bankaları yönlendirdiğine vurgu yaparlar.

Bununla birlikte, bazı durumlarda Çin liderliğinin doğrudan müdahalede bulunduğu da gözlemlenmektedir. Bu genelde ikili ilişkilerin gidişatını etkileyecek durumlarda ya da 'vitrin' KYG projeleri olarak görülen önemli projelerde söz konusu olmaktadır. Örneğin böyle bir vitrin proje olan Endonezya'da Jakarta-Bandung Yüksek Hızlı Demiryolu projesinde Xi Jinping NDRC başkanını süreci kolaylaştırmak üzere görevlendirmiştir. Bu süreçte Endonezya tarafına, kredi için hükümet garantisinin istenmemesi (Liu ve Lim, 2022: 10-11) ve CDB için oldukça düşük kalan %2 gibi bir faizin kabul edilmesi (Chen, 2020b, 442) gibi bazı tavizler verildiği görülmektedir. Bu proje özelinde bir diğer potansiyel kreditor olan Japonya ile girişilen rekabet de Çin liderliğinin sürece dahil olmasında ve görece imtiyazlı koşullar sunulmasında etkili olmuştur (Malik vd. 2021: 40-41). Myanmar'daki Myitsone hidroelektrik santrali örneğinde de Çin Eximbank projenin finansal getirisini şüpheli görmesine rağmen Çin'in o dönemdeki başbakanı Wen Jiabo'nun diplomatik desteğini göz önünde bulundurarak kredi vermiştir (Jones ve Hameiri, 2021: 205-06). Benzer şekilde, CDB'nin Venezuela'ya sağladığı finansmanda Hu Jintao'nun Hugo Chavez ile

yaptığı görüşmede onay vermesi rol oynamıştır (Chen, 2020b: 445). Fakat bu türden diplomatik adımlarla önü açılan finansman paketlerinde bile detaylar Çin'in politika bankaları tarafından belirlenmekte ve borç karşılığında birden çok teminat istenerek riski alıcı ülkeye yansıtma taktiği izlenmektedir. Zira bu bankalar da tıpkı Çinli DŞ'ler gibi iyi finansal performans göstermesi beklenen rekabetçi yapılardır. Eski CDB başkanının Chen Yuan'ın "Eğer kötü borçlar birikirse sonra bir noktada bizim borç verme becerimiz olmaz" sözü rekabet etme ve sürdürülebilir bir iş modeli kaygısını yansıtmaktadır (aktaran Chen, 2020b: 453).

Sonuç

Bu makale Çin'in uluslararası altyapı yatırımlarının öncelikli olarak Pekin'in jeopolitik amaçlarının şekillendirdiği bir olgu olup olmadığı sorusunu odağına alan bir tartışma yürütmüştür. Buna yönelik olarak, ilk iki bölümde altyapı yatırımlarına dahil olan Çinli devlet şirketlerinin ve bankaların yapı ve işleyişleri tartışılmıştır. Bu tartışmada bu şirket ve bankaların piyasa temelli olarak işleyen varlıklar olduğunun altı çizilmiştir. Kâr odaklı faaliyet yürüten, rekabetçi yapılara dönüşmüş olan şirketler için yurtdışı pazarlar kârlı iş sahaları olarak görülmektedir. CDB ve Çin Eximbank'ın fonlama mekanizması da piyasa temelli olarak tahvil ihracına dayanmaktadır. Bu bankalar kendi borçlanma maliyetlerini karşılayacak koşullarda kredi verirler ve ortalama kredi faizleri de DB kredilerinden yüksektir. Ayrıca, bu bankalarda borçların geri ödenmesini ve borç verme mekanizmalarının finansal sürdürülebilirliğini sağlama kaygısının önemli bir yer tuttuğu görünmektedir. Bu doğrultuda, Çin bankaları sigorta maliyetlerini yüksek tutmak, ev sahibi hükümetin güvence talep etmek, borca karşılık teminatlar istemek gibi mekanizmalarla finansal riski azaltmaya çalışırlar. Çin finansmanın nitelikleri Batılı kalkınma bankaları ile kıyaslandığında, onu cazip kılan faktörler arasından görece hızlı karar alma ve uygulama süreçleri ve yerel siyasi elitlerin patronaj ağlarını güçlendirme konusundaki avantajları ön plana çıkmaktadır.

Son bölümde ise yatırımların hayata geçirilme süreçlerinde Çin merkezi hükümetinin ne derece yönlendirme ve kontrole sahip olduğuna ilişkin bir tartışma yürütülmüştür. Burada birçok projenin Pekin'den yürütülen bir büyük stratejinin unsuru olmaktan ziyade yatırımın yapıldığı ülke elitleri ve Çinli şirketlerce başlatılan ve yönlendirilen süreçlerle hayata geçtiği gösterilmiştir. Her yıl onlarca başlatılan, her biri kendi öncelikleri ve çıkarları doğrultusunda sürece etki etmeye çalışan Çinli veya ev sahibi ülkedeki çok sayıda aktörün dahil olduğu altyapı projelerine, Çin liderliğinin birer yüksek öncelikli dış politika başlıklarınıymış gibi mesai ayırdığını düşünmek ikna edici olmaktan

uzak görünmektedir. Ayrıca, Çin bürokrasisinin kendi içinde ne kadar tutarlı ve uyumlu hareket ettiği de tartışmalıdır. Yetki alanları birbiriyle örtüşebilen birçok merkezi kurum ve bakanlık kural ve düzenlemeleri yoluyla Çinli banka ve şirketleri yönlendirmeye, düzenlemeye ve denetlemeye çalışmaktadır. Bu parçalı düzenleyici ortamın yanı sıra, bu kurumların şirket ve bankaların gündeme getirdiği yurtdışı projelerin finansal ve çevresel etkilerini titiz bir şekilde değerlendirecek kapasitelerinin sınırlılıkları söz konusudur.

Çin'in uluslararası altyapı yatırımları olgusu geç kalkan bir ülkenin şirketlerinin devlet politikalarıyla desteklenmek suretiyle uluslararası pazarlara açılmasını ifade etmektedir. Tarihsel ve karşılaştırmalı lenslerle bakıldığında, bunun geç kalkınma deneyimlerinden tanıdık olan bir strateji olduğu görülür (Chen, 2021; Liao ve Katada, 2022). Ulusal şirketlere iş alanları açma gayesi Brezilya ve Hindistan gibi geç kalkan ülkelerin de uluslararası kalkınma finansmanı programlarında görülüyor (bkz. Mawdsley, 2012: 135-140; Kragelund, 2011). Yine geç kalkınma deneyimleyen bir ülke olarak Japonya devlet destekli finansman mekanizmalarını ulusal firmaların ihracat yapması ve uluslararasılaşması doğrultusunda sistemli olarak kullanmıştır (Chen, 2021: 833-34; Liao ve Katada, 2022). Kaldı ki devlet aktivizmiyle ulusal şirketlerin desteklenmesinin merkez ülkelerin de geçmişte sistemli olarak takip ettiği bir strateji olduğu bilinmektedir (Chang, 2002; Gerschenkron, 1962). Merkez ülkeler günümüzde de Çin'e kıyasla daha sınırlı ölçülerde olsa bile, devlet destekli ihracat kredileri ve kalkınma yardımları yoluyla kendi şirketlerinin uluslararası operasyonlarını desteklemektedir (Hopewell, 2021). Üstelik son yıllarda Çin'in rekabetçi baskısının da etkisiyle bu yönelimde artış gözlemlenmektedir (Mawdsley vd. 2018; Tekdal, 2022; Bunte vd. 2022). Bu itibarla, devlet bankaları, şirketler ve bürokrasinin ana aktörler olarak dahil olduğu Çin 'altyapı kompleksini', devletlerin küresel kapitalizmle ilişkilene sürecinde izledikleri tanıdık bir rekabetçi stratejinin Çin'in politik-ekonomik yapısının özgünlüklerini taşıyan bir biçimi olarak görmek mümkündür (Carroll ve Jarvis, 2022).

Sonnotlar

1 Yazar TÜBİTAK 2219 yurt dışı doktora sonrası araştırma bursu için TÜBİTAK'a teşekkür eder. Yazar ayrıca makalenin önceki taslaklarına yaptıkları yorum ve öneriler için Doğuş Düzgün, Ceren Ergenç ve Derya Göçer'e teşekkür eder. Hata ve kusurlar yazarın sorumluluğundadır.

2 Bürokrasinin parçalı yapısına daha temel bir bölünme de eklenebilir: Çin'in dış dünyada nasıl bir rol oynaması gerektiği, Çin yönetici elitleri arasında önemli ayrışmaların olduğu bir konudur (bkz. Shambaugh 2013: Bölüm 2; Demizduzen ve Thies, 2022).

3 Çin Eximbank'ın imtiyazlı kredileri devlet bütçesinden sübvansede edilir (Brautigam, 2011a: 756; Xu, 2014: 831).

4 Bu Londra Bankaklararası Faiz Oranı (LIBOR), Teminatlı Gecelik Faiz Oranı (SOFR) gibi piyasadaki referans faiz oranlarını ifade etmektedir.

5 Ayrıca, otoyol inşasını üstelenen *China Road and Bridge Corporation*'ın fizibilite raporunun hazırlanması sürecini ve Çin Eximbank'ın kararını yönlendirmiş olması da olasıdır; zira bu şirketin bu dönemde başka bir proje için bölgede iş gücü ve iş makinelerinin mevcut olması onu proje için fazladan istekli olmaya itmiş görünmektedir (Grgic, 2019: 49-50).

Kaynakça

Alves A C (2017). China's economic statecraft in Africa: The resilience of development financing from Mao to Xi. İçinde: M Li (der.), *China's Economic Statecraft: Co-optation, Cooperation and Coercion*, Singapore: World Scientific, 213-240.

Bhandary R R, Gallagher K S, Jaffe A M, Myslikova Z, Zhang F, Petrova M, ... ve Yimere A (2022). Demanding development: The political economy of climate finance and overseas investments from China. *Energy Research & Social Science*, 93, 1-16.

Brautigam D (2009). *The dragon's gift: the real story of China in Africa*. Oxford: Oxford University Press.

Brautigam D (2011a). Aid 'with Chinese characteristics': Chinese foreign aid and development finance meet the OECD-DAC aid regime. *Journal of international development*, 23(5), 752-764.

Brautigam D (2011b). Chinese development aid in Africa: What, where, why, and how much? *Where, Why, and How Much*. İçinde J Golley ve L Song (der.) *Rising China: Global Challenges and Opportunities*, Canberra: ANU E Press, 203-222.

Brautigam D (2020). A critical look at Chinese 'debt-trap diplomacy': The rise of a meme. *Area Development and Policy*, 5(1), 1-14.

Brautigam D ve Kidane W (2020). China, Africa, and Debt Distress: Fact and Fiction about Asset Seizures. China-Africa Research Initiative, Policy Brief no. 47.

Bunte J B, Gertz G, ve Zeitz A O (2022). Cascading noncompliance: why the export credit regime is unraveling. *Review of International Political Economy*, 29(5), 1395-1419.

CAITEC, SASAC, UNDP (2017). Report on the Sustainable Development of Chinese Enterprises Overseas. <https://www.undp.org/china/publications/2017-report-sustainable-development-chinese-enterprises-overseas>.

Camba A (2020). The Sino-centric capital export regime: State-backed and flexible

Tekdal V (2023). Özgün Ama Tanıdık: Piyasa Temelli Bir Olgu Olarak Çin'in Uluslararası 1349 Altyapı Yatırımları. *Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1331-1353.

capital in the Philippines. *Development and Change*, 51(4), 970-997.

Carroll T ve Jarvis D (2022). Understanding the State in relation to Late Capitalism: A Response to "New" State Capitalism Contributions. *Antipode*, 54(6), 1715-1737.

Chang H J (2002). Kicking away the ladder. *Development Strategy in Historical Perspective*. London: Anthem Press.

Chellaney B (2017). China's Debt-Trap Diplomacy. Project Syndicate. <https://www.project-syndicate.org/commentary/china-one-belt-one-road-loans-debt-by-brahma-chellaney-2017-01?barrier=accesspay>

Chen M (2020a). State actors, market games: Credit guarantees and the funding of China Development Bank. *New political economy*, 25(3), 453-468.

Chen M (2020b). Beyond donation: China's policy banks and the reshaping of development finance. *Studies in Comparative International Development*, 55(4), 436-459.

Chen M (2021). Infrastructure finance, late development, and China's reshaping of international credit governance. *European journal of international relations*, 27(3), 830-857.

Chin G T ve Gallagher K P (2019). Coordinated credit spaces: The globalization of Chinese development finance. *Development and change*, 50(1), 245-274.

Demirduzen C ve Thies C G (2022). A role theory approach to grand strategy: horizontal role contestation and consensus in the case of China. *Journal of Global Security Studies*, 7(1), ogab018.

Eliküçük Yildirim N ve Yılmaz G (2022). Use/misuse of Chinese BRI investment? BRI-related crony capitalism in Turkey. *Southeast European and Black Sea Studies*, 1-19.

Ergenç C ve Göçer D (2022). BRI Engagement and State Transformation in the Middle East: A Case Study on Turkey. İçinde D.Pavlicevic & N. Talmacs (der.), *The China Question: Contestations and Adaptations* (ss. 93-112). Singapore: Springer Nature Singapore.

Gelpern A, Horn S, Morris S, Parks B ve Trebesch C (2021). How China lends: A rare look into 100 debt contracts with foreign governments. Center for Global Development Working Paper 573.

Gerschenkron A (1962). Economic backwardness in historical perspective. İçinde A. Gerschenkron, *Economic backwardness in historical perspective: A book of essays*. Cambridge MA: Belknap Press of Harvard University Press, 1-30.

Gonzalez-Vicente R (2019). Make development great again? Accumulation regimes, spaces of sovereign exception and the elite development paradigm of China's Belt and Road Initiative. *Business and Politics*, 21(4), 487-513.

1350 Tekdal V (2023). Özgün Ama Tanıdık: Piyasa Temelli Bir Olgu Olarak Çin'in Uluslararası Altyapı Yatırımları. *Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1331-1353.

Goodfellow T ve Huang Z (2021). Contingent infrastructure and the dilution of 'Chineseness': Reframing roads and rail in Kampala and Addis Ababa. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 53(4), 655-674.

Gürel B ve Kozluca M (2022). Chinese investment in Turkey: The belt and road initiative, rising expectations and ground realities. *European Review*, 30(6), 806-834.

Grgić M (2019). Chinese infrastructural investments in the Balkans: political implications of the highway project in Montenegro. *Territory, Politics, Governance*, 7(1), 42-60.

Jenkins R (2019). *How China is reshaping the global economy: Development impacts in Africa and Latin America*. Oxford University Press.

Jepson N (2021). Hidden in plain sight: Chinese development finance in Central and Eastern Europe. *Development and Change*, 52(5), 1222-1250.

Jones L ve Hameiri H (2020). "Debunking the myth of 'debt-trap diplomacy'." *Chatham House* 19.

Jones L ve Zou Y (2017). Rethinking the role of state-owned enterprises in China's rise. *New political economy*, 22(6), 743-760.

Jones L ve Zeng J (2019). Understanding China's 'Belt and Road Initiative': beyond 'grand strategy' to a state transformation analysis. *Third World Quarterly*, 40(8), 1415-1439.

Hameiri S ve Jones L (2018). China challenges global governance? Chinese international development finance and the AIIB. *International Affairs*, 94(3), 573-593.

Hopewell K (2021). Power transitions and global trade governance: The impact of a rising China on the export credit regime. *Regulation & governance*, 15(3), 634-652.

Kragelund P (2011). Back to BASICS? The rejuvenation of non-traditional donors' development cooperation with Africa. *Development and change*, 42(2), 585-607.

Krpec O ve Wise C (2022). Grand Development Strategy or Simply Grandiose? China's Diffusion of Its Belt & Road Initiative into Central Europe. *New political economy*, 27(6), 972-988.

Lee C K (2017). *The specter of global China: Politics, labor, and foreign investment in Africa*. University of Chicago Press.

Liao J C ve Katada S N (2022). Institutions, ideation, and diffusion of Japan's and China's overseas infrastructure promotion policies. *New political economy*, 27(6), 944-957.

Liu H ve Lim G (2022). When the state goes transnational: The political economy of China's engagement with Indonesia. *Competition & Change*, doi: 10245294221103069.

Liu I T ve Dixon A D (2022). What does the state do in China's state-led infrastructure financialisation?. *Journal of Economic Geography*.

Tekdal V (2023). Özgün Ama Tanıdık: Piyasa Temelli Bir Olgu Olarak Çin'in Uluslararası 1351 Altyapı Yatırımları. *Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1331-1353.

Lin J Y ve Yan W (2017). *Going Beyond Aid: Development Cooperation for Structural Transformation*. Cambridge: Cambridge University Press.

Malik A, Parks B, Russell B, Lin J, Walsh K, Solomon K, Zhang S, Elston T ve Goodman S (2021). *Banking on the Belt and Road: Insights from a new global dataset of 13,427 Chinese development projects*. Williamsburg, VA: AidData at William & Mary.

Matura T (2021). *Chinese Investment in Central and Eastern Europe: A reality check*. Research Report, Central and Eastern European Center for Asian Studies, April 2021 Budapest.

Mawdsley D E (2012). *From recipients to donors: emerging powers and the changing development landscape*. Bloomsbury Publishing.

Mawdsley E, Murray W E, Overton J, Scheyvens R, ve Banks G (2018). Exporting stimulus and “shared prosperity”: Reinventing foreign aid for a retroliberal era. *Development Policy Review*, 36, O25-O43.

Milhaupt C J ve Zheng W (2014). Beyond ownership: State capitalism and the Chinese firm. *Georgetown Law Journal*, 103(3), 665-722.

Mohan G (2021). Below the Belt? Territory and Development in China’s International Rise. *Development and Change*, 52(1), 54-75.

Rolland N (2017). China’s “Belt and Road Initiative”: Underwhelming or game-changer?. *The Washington Quarterly*, 40(1), 127-142.

Rogers S (2022) Illiberal capitalist development: Chinese state-owned capital investment in Serbia, *Contemporary Politics*, 28(3), 347-364.

SASAC (2022). *Yang qi ming lu* (Merkezi Devlet Şirketleri Rehberi). <http://www.sasac.gov.cn/n2588045/n27271785/n27271792/c14159097/content.html>. Son erişim tarihi, 18.02.2023.

Sato J, Shiga H, Kobayashi T ve Kondoh H (2011). ‘Emerging Donors’ from a Recipient Perspective: An Institutional Analysis of Foreign Aid in Cambodia. *World Development* 39 (12), 2091–2104.

Shambaugh D L (2013). *China goes global: The partial power*. Oxford: Oxford University Press.

Sheehan S (2017). The Problem With China’s One Belt, One Road Strategy. The Diplomat. <https://thediplomat.com/2017/05/the-problem-with-chinas-one-belt-one-road-strategy/>

Summers T (2016). China’s ‘New Silk Roads’: sub-national regions and networks of global political economy. *Third World Quarterly*, 37(9), 1628-1643.

1352 Tekdal V (2023). Özgün Ama Tanıdık: Piyasa Temelli Bir Olgu Olarak Çin’in Uluslararası Altyapı Yatırımları. *Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1331-1353.

Tekdal V (2022). Taking the power shift seriously: China and the transformation of power relations in development cooperation. *Australian Journal of International Affairs*, 76(5), 596-616.

Wang B ve Li X (2017). From world factory to world investor: the new way of China integrating into the world. *China Economic Journal*, 10(2), 175-193.

Woods N (2008). Whose aid? Whose influence? China, emerging donors and the silent revolution in development assistance. *International affairs*, 84(6), 1205-1221.

World Bank. (tarih yok). IBRD Financial Products <https://treasury.worldbank.org/en/about/unit/treasury/ibrd-financial-products/lending-rates-and-fees>. Son erişim tarihi, 19.04.2023.

World Bank (2022). What is IDA? <https://ida.worldbank.org/en/what-is-ida>. Son erişim tarihi, 19.04.2023.

Ye M (2020). *The Belt Road and beyond: state-mobilized globalization in China: 1998–2018*. Cambridge University Press.

Ye M (2021). Fragmented Motives and Policies: The Belt and Road Initiative in China. *Journal of East Asian Studies*, 21(2), 193-217.

Xu Y C (2014). Chinese state-owned enterprises in Africa: ambassadors or freebooters?. *Journal of Contemporary China*, 23(89), 822-840.

Zhang D ve Smith G (2017). China's foreign aid system: structure, agencies, and identities. *Third World Quarterly*, 38(10), 2330-2346.

Zhang H (2021a). Builders from China: From Third-World Solidarity to Globalised State Capitalism, *Made in China Journal* <https://madeinchinajournal.com/2021/12/01/builders-from-china-from-third-world-solidarity-to-globalised-state-capitalism/>.

Zhang H (2021b). Chinese International Contractors in Africa: Structure and Agency Working Paper No. 2021/47. China Africa Research Initiative, Johns Hopkins University, Washington, DC.

Amerika'da İlerici Din: Hyde Park Birlik Kilisesi

Ateş Altınordu, Sabancı Üniversitesi, Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi
ORCID: 0000-0002-5672-7511
E-Posta: atesaltinordu@sabanciuniv.edu

Özet

Amerika Birleşik Devletleri'nde din 1980'lerden beri muhafazakâr kiliselerle Cumhuriyetçi Parti arasında süregelen Dindar Sağ ittifakı sebebiyle yaygın olarak siyasi muhafazakârlıkla özdeşleştirilmektedir. Bu durum ABD dinî tarihinde derin kökleri olan, toplumsal adalet ve kapsayıcılık odaklı ilerici Hristiyanlığın sıklıkla göz ardı edilmesine sebep olmaktadır. Bu makale, Şikago'nun köklü bir geçmişe sahip olan kiliselerinden Hyde Park Birlik Kilisesi (HPUC) örneğinde ABD ilerici din akımının temel özelliklerini, karşılaştığı engelleri ve bu engellere karşı geliştirdiği stratejileri irdelemektedir. Çalışma kilisenin liderlik yapısını, üye kazanma stratejilerini ve sosyal ve siyasi teolojisini katılımcı gözlem, görüşme ve içerik analizi yoluyla incelemektedir. Araştırmanın bulgularına göre kilise İsa'yı radikal bir peygamber ve İncil'i özgürlük mücadelesine rehberlik eden bir kaynak addederek, sosyal ve irksal adalet, toplumsal cinsiyet eşitliği, cinsel azınlıkların hakları gibi ilerici siyasi değerleri savunmaktadır. HPUC örneği, konuya dair literatürdeki genel kanının aksine ilerici kiliselerin muhafazakâr kiliselerin ahlaki eleştirisi üzerinden kuvvetli bir kolektif kimlik inşa ettiklerini göstermektedir. Makalenin sonuç bölümü, farklı ulusal bağlamlarda ve inanç geleneklerinde tezahür eden ilerici dinî akımları karşılaştırmalı bir perspektiften incelemenin gerekliliğini vurgulayarak bu tür çalışmalarını yönlendirebilecek bir dizi araştırma sorusu önermektedir.

Anahtar kelimeler: İlerici din, İlerici Hristiyanlık, Din ve siyaset, Vaazlar, Hyde Park Birlik Kilisesi

Progressive Religion in America: Hyde Park Union Church

Abstract

Religion in the United States has been widely associated with political conservatism due to the alliance between conservative churches and the Republican Party—"the Religious Right"—since the 1980s. This often leads to the neglect of progressive Christianity, which has deep roots in U.S. religious history and is oriented toward social justice and inclusion. This article investigates the main characteristics, challenges, and

strategies of progressive Christianity through a case study of Hyde Park Union Church (HPUC), a long-established progressive institution in Chicago. Through participant observation, interviews, and content analysis, it examines the leadership structure, member recruitment strategies, and the social and political theology of this church. Taking Jesus as a radical prophet and the Bible as a guide for liberation struggles, HPUC advocates progressive political values such as social and racial justice, gender equality, and sexual minority rights. Against the prevalent assumption in the literature, the study shows that progressive churches construct a strong collective identity through a vigorous criticism of conservative churches. Based on this analysis, the conclusion proposes a series of questions researchers might pose to investigate progressive religious currents in diverse national contexts and faith traditions from a comparative perspective.

Keywords: Progressive religion, Progressive Christianity, Religion and politics, Sermons, Hyde Park Union Church

Giriş

Amerika Birleşik Devletleri'nde din uzunca bir zamandır kamusal alanda siyasi muhafazakârlıkla özdeşleştirilmektedir. Pek çok sosyal bilimci ve siyasi gözlemciye göre, muhafazakâr kiliselerle Cumhuriyetçi Parti arasında 1980'lerden beri süren "dindar sağ" ittifakı, liberal siyasi değerlere -kürtaj hakkı, eşcinsel evliliği, esrarın yasallaştırılması, feminizm ve liberal cinsel normlar-sahip Amerikalıların kendilerini giderek daha çok dinden mesafelendirmelerine sebep olmuştur (Hout ve Fischer, 2014). Buna paralel olarak Amerikan nüfusunda hiçbir örgütlü dine mensup olmadıklarını belirtenlerin oranı son 30 yılda sürekli tırmanarak 2020 yılında yetişkin nüfusun %23.3'üne kadar ulaşmıştır.¹ Anket verilerine göre Cumhuriyetçi Parti destekçileri arasında dinî kimlik ve katılım giderek güçlenirken, Demokrat Parti seçmenleri arasında kiliseye gidenlerin ve örgütlü dine mensup olanların oranı giderek azalmıştır. Pek çok siyasi gözlemci bu verilere dayanarak Cumhuriyetçi Parti ve Demokrat Parti seçmenleri arasında bir "tanrı uçurumu" oluştuğunu öne sürmektedirler (Putnam ve Campbell, 2010).

Bu tablo içerisinde toplumsal ve ırksal adalet, feminizm, cinsel azınlıkların hakları, göçmenlerle dayanışma, çevrecilik, barış ve insan hakları gibi değerleri benimseyen ve bu amaçlar uğrunda çalışan ilerici dinî aktör ve örgütler sıklıkla göz ardı edilmiştir. Din sosyoloğu Rhys H. Williams, ABD'de din-siyaset ilişkilerini inceleyen sosyal bilimcilerin ülkenin dinî tarihinde köklü bir geleneğe sahip olan bu akımı göz ardı etmelerinin problemleri taraflarına dikkat çekmektedir: "Bu ülkede dindar sağ ve seküler sol arasında büyük bir karşılıklı cepheleşme olduğu fikri, güncel din ve siyaset anlayışlarını birleştiren önemli bir tema. ...

Peki ya dindar sol? ... Siyasi yelpazenin ilerici ucu sadece seküler gruplardan veya klasik liberal bireysel haklar anlayışı uğrunda mücadele verenlerden oluşmuyor, aynı zamanda birlikte yaşama dair ahlaki tasavvurları olan dinî aktörleri de içeriyor” (Williams, 2017: 349, 360). Bu uyarıyı göz önüne alarak ilerici Hristiyanlığın günümüzdeki temsilcilerini incelemek, Fuist ve diğerlerinin (2017: 5) ifade ettikleri gibi Amerikan toplumunda ve siyasetinde “dindar muhafazakârlarla seküler liberaller arasında bir kültür savaşı olduğuna dair baskın görüşü karmaşıklaştırıyor.”

Bu makale, sosyal bilimlerce nispeten göz ardı edilmiş bu konudaki bilgi birikimine katkıda bulunmak amacıyla, Şikago’nun ilerici din geleneğini temsil eden kurumlarından Hyde Park Birlik Kilisesi’nin (HPUC) dinî-siyasi söylemlerini, toplumsal eylemlerini ve halihazırdaki üyelerini seferber etmek ve yeni üye kazanmak için uyguladığı stratejileri incelemektedir. Çalışma, araştırmacının Nisan-Haziran 2019 tarihlerinde katıldığı Pazar ayınlarındaki katılımcı gözlemlerine, Mayıs 2019’da kilisenin papazlarıyla yaptığı birer saatlik iki mülakata, kilisenin YouTube üzerinden erişime açtığı vaazların video kayıtlarına ve kilisenin Facebook sayfasından, web sitesinden ve aylık bültenlerinden elde edilen verilere dayanmaktadır.

Makalenin ilk bölümü, ABD’de ilerici Hristiyanlık geleneğinin tarihsel arka planına ve ilerici kiliseleri tanımlayan özelliklere odaklanmaktadır. İkinci bölüm HPUC’nin liderlik yapısını ve üye sayısını artırmak için başvurduğu stratejileri çözümlenmektedir. Üçüncü bölümde vaaz içeriklerinin çözümlenmesi yoluyla HPUC’nin ilerici teolojisi ve faaliyetleri irdelenmektedir. Son olarak sonuç bölümünde, çalışmadan elde edilen bulguların din ve siyaset incelemeleri açısından ortaya koyduğu genel sonuçlar tartışılmaktadır.

ABD’de İlerici Hristiyanlık

Bu çalışmanın merkezindeki Hyde Park Birlik Kilisesi (HPUC), ABD’deki “ilerici din” veya çoğu zaman benzer anlamda kullanılan ifadeyle “dindar sol” geleneğinin bir temsilcisidir.² Amerikan ilerici Hristiyanlığının izini, erken Hristiyan toplumu ve Reformasyon gibi derin köklerinin yanı sıra, modern Amerikan tarihinde 19. yüzyılın kölelik karşıtı hareketine, 19. yüzyıl ortasından 20. yüzyılın ilk çeyreğine uzanan kadınların oy hakkı hareketine ve belki de en önemlisi 1960’ların medeni haklar hareketine kadar sürebiliriz. Teolojik düzlemde ise, Protestanlık içerisinde Sosyal Müjde (*Social Gospel*), Katolisizm içerisinde ise Katolik Sosyal Öğretisi akımları, modern ilerici Hristiyanlığın oluşumunda biçimlendirici rol oynamıştır (Evans, 2017; Nepstad, 2019). Daha yakın dönemde ise feminist, kuir ve siyah teolojilerin ilerici Hristiyanlık üzerinde dönüştürücü etkisi olmuştur

(Edles, 2013).

Bazı din sosyologlarının önerdiği gibi, ilerici Hristiyanlığı monolitik bir bütün olarak değil, hem teolojik hem de siyasi açıdan içinde çeşitli pozisyonları barındıran bir alan olarak düşünmek daha doğru olacaktır (Fuist vd., 2017: 4, 12). Edles (2013), özellikle teolojik ilericilik (veya muhafazakârlık) ile siyasi ilericiliğin (veya muhafazakârlığın) her zaman birbiriyle örtüşmediğinin altını çizmektedir. Bu sebeple Fuist ve diğerleri (2017: 14) ilerici din alanını “birbiriyle belirli benzerlikleri bulunan ve bir arada ele alındığında hem muhafazakâr dinî hem de seküler eylem alanlarından belirli farklılıklar taşıyan bir dizi örtüşen çaba” olarak betimlemektedirler. Bu din sosyologlarına göre, ilerici din alanını genel hatlarıyla dört özellik üzerinden tanımlamak mümkündür: adalet ve eşitlik uğruna toplumsal eylemlere katılma (ilerici eylem); daha adil ve eşitlikçi bir dünya için toplumsal değişimin gerekliliğini savunma (ilerici değerler); kendini ilerici toplumsal hareketler geleneğiyle özdeşleştirme (ilerici kimlik) ve dinî geleneği toplumsal adalet odaklı ve daha kapsayıcı bir biçimde yeniden yorumlama (ilerici teoloji) (Fuist vd., 2017: 9). Gerçekten de yaygın bir biçimde ilerici olarak addedilen çoğu dinî oluşumda, bu dört boyutun birçoğu veya hepsi bir arada gözlemlenebilir. Laura Edles (2013: 7) ise Hristiyan solu iki ortak payda üzerinden tanımlamaktadır: “(1) İsa’nın hayatı ve öğretilerini vurgulama ve (2) Toplumsal adalet ve kapsayıcılık vurgusu.” Bu alan içerisinde yer alan örgütsel aktörler arasında toplumsal hareketler, inanç temelli yerel örgütler ve onların oluşturduğu ulusal koalisyonlar, ulusal savunuculuk örgütleri, medya kuruluşları ve tabii kilise cemaatleri bulunmaktadır (Fuist vd., 2017: 14).

Wuthnow’un gözlemlediği gibi, ABD Hristiyanlığı’nda 1960’lar sonrası mezhepler arası sınırların önemi azalırken, hemen hemen bütün inanç geleneklerini etkileyen ve mezhepler arası (örneğin muhafazakâr Katoliklerle muhafazakâr Evanjelistler arasında) yeni ittifaklara imkân tanıyan liberal-muhafazakâr ayrımı ön plana çıktı. 1980’lerden itibaren ise Hristiyan Sağ’ın ABD siyasetindeki etkisi artarken, ilerici dinî aktörler hem din hem siyaset sahnesinde görece marjinal bir pozisyona gerilediler (Wuthnow, 1980). Din ve siyaset alanında çalışan sosyal bilimciler bu süreci çeşitli şekillerde açıklamaktadırlar.

Din ekonomisti Iannacone (1994), geleneksel öğretileri ve normları savundukları için çevreleriyle gerilimi koruyan ve üyelerinden yüksek beklentileri olan “katı” kiliselerin, “müsamahakâr” kiliselere göre yeni üye kazanma ve üyelerini seferber etme konularında daha başarılı olduklarını iddia etmiştir. N.J. Demerath (1995) ise, liberal Protestanlık tarafından benimsenen değerlerin genel Amerikan kültüründe yaygınlaşmasıyla beraber ilerici kiliselerin dış dünyaya karşı üyelerini

bir arada tutma özelliğini yitirdiğini ileri sürmektedir. Bu koşullarda kuvvetli bir “merkezkaç” potansiyel içeren liberal değerler (bireycilik, özgürlük, çoğulculuk, hoşgörü, demokrasi, sorgulayıcı düşünce), kilise üyelerinin örgütsel disiplin ve sadakatlerini azaltmaktadır: “Liberal Protestanlığın örgütsel yenilgisi kültürel zaferinden kaynaklanmaktadır” (Demerath, 1995: 465).

Laura Edles’e (2013) göre ise karizma ve mistisizme verilen önem, kendinden emin dinî otoritelerin öne sürdükleri kesin cevaplar ve eğlenceyi merkeze alan etkinlikler, Hristiyan Sağ’ın özellikle medyada baskın bir konum elde ederek geniş kitlelere hitap etmesini sağlamıştır. Buna karşın ilerici Hristiyan aktörlerin gizemden kaçınan akılcı yönelimleri, eğlenceden çok eğitimi merkeze alan etkinlikleri, kesin cevaplar öne sürmektense belirsizliği ve arayış sürecini vurgulamaları ve entelektüel sofistikasyon gerektiren kültürel ürünleri, bu akımın etki alanının eğitilmiş seçkinlerin ötesine yayılmasını engellemiştir. Edles gibi Rhys Williams da (2017) günümüz ABD’sinde ilerici dinî grupların muhafazakâr kiliselere göre dezavantajlı olduğu yönleri karşılaştırmalı bir açıdan incelemiştir. Williams’a göre muhafazakâr kiliseler üyelerini hiyerarşik bir otorite yapısı altında, net çizgilere sahip bir kolektif kimlik üzerinden ve Cumhuriyetçi Parti’nin organlarına doğrudan eklemleyerek harekete geçirmektedir. İlerici Hristiyan aktörler ise savundukları değerler gereği hiyerarşik otorite yapılarına şüpheyle yaklaşmakta, görüş farklılıklarına alan tanımakta ve seçim süreçlerine doğrudan Demokrat Parti’nin bir unsuru olarak katılma konusunda isteksiz davranmaktadırlar. Williams, ilerici kiliselerin bu sebeplerle keskin konturlara sahip bir grup kimliği kurmakta ve üyelerini harekete geçirmekte zorlandıklarını ileri sürmektedir.

Bütün bu kültürel engellere rağmen ilerici kiliselerin kimliğini pekiştiren önemli bir özellik, kendilerini muhafazakâr kiliselere karşıtlık üzerinden tanımlamalarıdır (Edles, 2013; Lichterman ve Williams, 2017). Laura Edles, LGBT hakları savunuculuğunun tam da bu sebeple -doğrudan muhafazakâr kiliselere karşı bir mücadele içermesi sebebiyle- “çağdaş ilerici Hristiyanlığın can damarı” olarak görülebileceğini savunuyor: “Kendini ilerici olarak tanımlayan pek çok Hristiyan’ın misyonu ... sadece gey Hristiyanları kucaklamak değil, aynı zamanda kilisedeki homofobinin ikiyüzlülüğünü ve yıkıcılığını aydınlatmaktır” (Edles, 2013: 7-8).

Kaynaklar, Veriler ve Yöntem

Çalışma, 2019 yılında HPUC’nin Pazar ayınlarında yapılan katılımcı gözlemlere, kilisenin papazlarıyla yapılan birer saatlik yarı yapılandırılmış iki mülakata ve kilisenin Facebook sayfasından,³ web sitesinden⁴ ve aylık bültenlerinden⁵ elde

edilen verilere dayanmaktadır.

Araştırmacının Nisan-Haziran 2019 aralığında HPUC’de katıldığı Pazar ayinleri esnasında yaptığı gözlemler, törenlerin ardından bilgisayarla not alınarak kaydedilmiştir. 9 ve 10 Mayıs 2019 tarihlerinde Şikago kentinde yapılan yarı yapılandırılmış görüşmelerde kilisenin eş papazlarına din insanlığına adım atma kararlarına, mesleki kariyerlerinde geçtikleri aşamalara, HPUC’de işe alınma süreçlerine, ilahiyat eğitiminin onlara kazandırdığı vasıflara, kendi vaaz üsluplarını oluştururken esinlendikleri kaynak ve geleneklere ve başka bir din insanıyla eş papaz olarak çalışma tecrübelerine dair sorular yöneltilmiştir.⁶

Çalışmada çözümlenen vaaz içeriklerine HPUC’nin 1 Şubat 2019 ve 31 Temmuz 2022 tarihleri arasında YouTube üzerinden erişime açtığı video kayıtları yoluyla ulaşılmıştır.⁷ Vaaz içerikleri, ilerici Hristiyanlığa dair mevcut literatürden yola çıkılarak ‘toplumsal eylemlilik,’ ‘toplumsal adalet,’ ‘ırksal ayrımcılık,’ ‘kadın hakları,’ ‘cinsel azınlıklar,’ ve ‘muhafazakâr Hristiyanlık’ tematik kategorilerine göre kodlanmış, her bir temayla ilgili temsil niteliği yüksek olan pasajlar seçilerek metinde doğrudan alıntılanmıştır.

Hyde Park Birlik Kilisesi – Cemaatin Kompozisyonu ve Liderlik Yapısı

1874’te Hyde Park Birinci Baptist Kilisesi adıyla kurulan Hyde Park Birlik Kilisesi (HPUC), Güney Şikago’nun Hyde Park semtinde bir dinî kurum. Halen bulunduğu Woodlawn Caddesi ile 56. Sokak kavşağındaki, Tiffany vitraylarıyla tanınan binasına 1906’da taşınmıştır. Yakın mesafedeki Şikago Üniversitesi ile tarihsel bağlara sahip olan kilisenin günümüzde de cemaatinin çoğunluğu, bu seçkin yükseköğretim kurumuyla doğrudan veya ikinci dereceden ilişkisi olan kişilerden oluşmaktadır.⁸

HPUC ana hat Protestanlığın parçası sayılan iki mezhebe birden bağlı: Birleşik İsa Kilisesi (UCC) ve Amerikan Baptist Kiliseleri–ABD (ABCUSA).⁹ Her iki mezhebin de genel hatlarıyla ilerici değerleri benimsedikleri söylenebilir. Son dönemde ilerici Hristiyanlığın yeniden canlanma sürecinde önemli bir rol oynayan UCC, 2017 yılında yayınladığı stratejik vizyon raporunda, toplumsal adalet için mücadele etmenin ve kapsayıcı olmanın bu mezhebe mensup kiliseler için ne kadar önemli olduğunu vurgulamıştır: “Herkes için adaleti sağlamak amacıyla cesur ve etkin bir biçimde çaba göstereceğiz. Radikal farklılıkları kucaklamak ve Tanrı’nın sevgili halkını esir tutan baskı sistemlerine karşı hakikati söylemek için kendi içimizde çalışma yapacak, davetkâr ve özdüşünümsel olacağız” (United Church of Christ, 2017).

ABCUSA de benzer şekilde toplumsal adalete katkıda bulunmayı temel prensipleri arasında görmektedir:

Amerikan Baptistleri, İncil'in toplumda bütünsel değişimi teşvik eden emirlerinin izinde hareket etmektedir. İç Savaş'ın ardından özgürlüklerini kazanan Afrikalı-Amerikalılar, medeni haklar hareketi, kilisede ve toplumda kadınların liderliği, ekolojik sorumluluk ve diğer birçok konu hakkında ortaya koydukları savunuculuk da bunu göstermektedir. Amerikan Baptistleri ... değişen topluma etkin olarak müdahil olarak Mesih'in ortaya koyduğu örneği takip etmenin gerekliliğini kabul etmektedirler.¹⁰

İlerici kiliselerin ayırt edici özelliklerinden çeşitli kimliklere açık olma, ABCUSA'in kendini tanıttığı metinlerde de önemli bir yer tutmaktadır: "Amerikan Baptist Kiliseleri ABD, üyeleri arasında görülen ırksal, kültürel ve teolojik çeşitliliği kutlamaktadır."¹¹ Her ne kadar ABCUSA cinsel azınlıkların hakları konusunda ulusal düzeyde net bir pozisyon almaktan kaçınsa da, HPUC'nin bağlı olduğu Şikago Büyükşehir Amerikan Baptist Kiliseleri LGBTQIA bireylerin kilise hayatına tam katılımını benimsemektedir.¹²

2019 yılında HPUC cemaatinin yaklaşık yüzde 70'i Avrupalı-Amerikalılardan, yüzde 30'a yakını ise Afrikalı-Amerikalılardan oluşmaktaydı.¹³ 2020 yılında yapılan kapsamlı bir araştırmaya göre, ABD genelindeki inanç topluluklarının sadece dörtte biri benzer şekilde çok ırklı bir üyelik yapısına sahiptir (Faith Communities Today, 2020: 7).¹⁴ Cemaatin 1990'ların sonunda 150 kişi civarında olan büyüklüğü, 2019'a geldiğinde 50 üyeye kadar düşmüştür. Bu rakamlar ülke genelindeki eğilimle uyumlu, zira 2000-2020 yılları arasında ABD çapındaki dinî toplulukların ortanca büyüklüğü 137'den 65'e düşerken, aynı dönemde ana hat Protestan cemaatlerin ortanca büyüklüğü de %12.5 azalarak 50 üyeye gerilemiştir (Faith Communities Today, 2020: 13-15). HPUC papazlarından Veronica Johnson cemaatin küçülmesini, hayatını kaybeden yaşlı üyelerin yerine gençlerin koyulamamış olmasına bağlamaktadır. Kilise zaman zaman Şikago Üniversitesi öğrencilerini kendine çekmeyi başarsa da, öğrencilerin çoğu eğitimlerini tamamladıktan sonra bölgeden ayrıldıkları için üye sayısında kalıcı bir artış yaratmaları mümkün olmamıştır.¹⁵

Üye sayısında düşüş yaşayan pek çok ilerici kilisede olduğu gibi, HPUC yöneticileri de yeni üye kazanmak için çeşitli stratejiler geliştirmektedirler. 2018 sonlarında Veronica Johnson ve Sarah Lusche'nin kilisenin eş papazları konumuna getirilmelerini de bu perspektiften açıklayabiliriz. Nitekim Rhode Island'daki Beneficent kilisesinin eş papazı Todd Grant Yonkman (2014), iki

dinî liderin farklı tarzlarından ve güçlü yönlerinden faydalanmayı sağlayan eş papazlık yapısını, üye sayısında düşüş yaşayan ana akım kiliselerin bu gidişatı durdurmak için benimseyebilecekleri modellerden biri olarak tanımlamaktadır. HPUC'nin bir önceki papazının emekli olmasıyla beraber kilisede dinî liderlik pozisyonu açıldığında, arama komitesi adayların geçmiş vaaz kayıtlarından örnekler istemiş, ardından öne çıkan adaylardan HPUC'de deneme vaazları vermelerini talep etmiştir.¹⁶

Arama komitesinin bu altı aylık titiz sürecin sonucunda Johnson ve Lusche'yi eş papaz olarak göreve getirmesinde birden çok faktörü gözettiklerini görülmektedir. Bunlardan ilki, Johnson ve Lusche'nin enerjik ve duygusal hitabet tarzlarıdır. Bu üslubun Pazar ayinlerinin dinamizmini artıracak ve böylece potansiyel üyeler için daha cazip bir ortam yaratacağı düşünülmüştür. Johnson ironik bir biçimde kilisenin eski üyeleri arasında bu coşkulu üslubun tam olarak karşılık bulmadığını ve vaazlarında zaman zaman "burası 'amin' demek için iyi bir yerdi!" gibi ifadeler kullanarak sessiz kalmaya meyilli cemaatini hareketlendirmeye çalıştığını ifade etmiştir.¹⁷ Bunun yanı sıra, iki papazın da sık sık popüler kültüre-televizyon dizileri, popüler şarkılar, filmler-yaptıkları göndermeler, vaazlarını özellikle gençler için daha cazip kılmayı amaçlamaktadır.¹⁸

İkinci olarak, Johnson'ın Afrikalı-Amerikalı Lusche'nin ise Avrupalı-Amerikalı olması, bir taraftan HPUC'nin çok ırklı cemaatinin dinî liderlik düzeyinde daha iyi temsil edilmesini sağlarken, diğer taraftan da ilerici kiliselerin ırksal çeşitliliğe verdiği değeri yansıtmaktadır. Üçüncüsü, iki kadının birden eş papaz seçilmeleri, kadınların kiliselerde daha yaygın olarak liderlik konumuna yükselmelerini amaçlayan ilerici Hristiyan akımın ideallerini somutlaştırmaktadır.¹⁹ Son olarak kilisenin yenilikçi eş papazlık sistemi, hiyerarşik otorite yapılarına şüpheyle yaklaşan ve çok sesliliğe önem veren ilerici din geleneğinin bir buluşu olarak görülebilir. Nitekim bu liderlik yapısının ender rastlanan bir örnek olduğunu söylemek mümkündür: 2020 yılında ABD çapındaki inanç topluluklarının sadece %5'inde birden fazla kişi dinî liderlik pozisyonunu eşit yetkilerle paylaşıyordu (Smietana, 2021). HPUC eş papazlarını daha da istisnai kılan özellik, sadece dönüşümlü olarak değil zaman zaman da birlikte vaaz veriyor olmalarıdır.²⁰

Şikago'nun batısındaki banliyölerden birinde doğan Veronica Johnson, çocukluğunda ailesiyle beraber Baptist bir kiliseye gitti. Kiliseyi hiçbir zaman hayatından çıkarmamasına ve hatta bir kilise müzisyeniyle evlenmesine rağmen, üyesi olduğu kiliselerde kadınların papaz olması mümkün olmadığından uzun süre vaiz olmayı düşünmedi. Mensubu olduğu kiliseler ibadet, müzik ve eğlenceye odaklanırken toplumsal ve siyasi konulara yer vermiyordu. Buna

karşılık Johnson tanrının dünyadaki eşitsizliğe ve ayrımcılığa karşı kayıtsız kalmasından giderek daha çok rahatsız olmaya ve inancı konusunda şüphe duymaya başladı. Illinois Üniversitesi'nde makine mühendisliği okuduktan sonra Şikago'da bir şirkette mühendis olarak çalıştı, fakat 11 Eylül sonrası çalıştığı sektörün daralması sonucu işten çıkarıldı. Johnson bu olayla beraber bir sorgulama sürecine girdiğini, daha sık İncil okumaya başladığını ve bir süre sonra zihninde vaiz olma fikrinin belirerek giderek kuvvet kazandığını anlatmaktadır. Kendi ifadesiyle bu onun vaizliğe "çağrıldığı" dönem oldu.²¹ 2012 yılında Şikago'daki McCormick Ruhban Okulu'ndan yüksek lisans derecesi aldıktan sonra, aynı şehirdeki Greater Bethesda Misyoner Baptist Kilisesi'nin tarihindeki ilk kadın papaz olarak görev aldı.²²

HPUC'nin diğer papazı Sarah Lusche, çocukluk yıllarını Amerika'nın Güney eyaletlerinden Alabama'da geçirdi. Kilisenin web sitesindeki özgeçmişinde kendini "toplumsal katılım, inançlar arası iletişim ve toplumsal değişim konularında tutkulu bir papaz" olarak tanımlamaktadır.²³ HPUC öncesinde Vermont ve New York'taki çeşitli kiliselerde görev aldı. 2017 yazında Alabama'da idam cezasına karşı mücadele eden ve idam mahkûmlarına destek veren Eşit Adalet Girişimi (*Equal Justice Initiative*) adlı bir örgüt için çalıştı.²⁴ Şikago Üniversitesi'nin ilahiyat ve sosyal hizmet programlarından aldığı çift yüksek lisans derecesi, Lusche'nin dinî inanç ve toplumsal dönüşümü birbiriyle iç içe unsurlar olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Kendini "iki meslekli" olarak tanımlayan Lusche, papazlığın yanı sıra terapist olarak da çalışmaktadır.²⁵

Johnson ve Lusche'nin Pazar ayinleri sırasında verdikleri vaazlar, kilise hayatının en önemli ritüelini oluşturmaktadır. HPUC'nin ilerici bir kilise olarak savunduğu değerler, bu vaazlar esnasında hem İncil'den hem de gündelik hayattan hikayelerle somutluk kazanırken, bazı bölümlerde duygusal bir yoğunluk yaşayan cemaat üyelerinin bu değerlere olan bağlılıkları kuvvet kazanmaktadır. HPUC papazları vaazlarında sık sık sosyal eşitsizlik, ırksal ayrımcılık, toplumsal cinsiyet eşitsizliği ve cinsel azınlıkların hakları gibi günümüz Amerikan ilerici Hristiyanlık gündeminin üst sıralarında yer alan meselelere değinmektedirler.

İlerici Teoloji: İsa, Kapsayıcılık ve Toplumsal Adalet

HPUC'nin aylık bültenlerinin başlığında yer alan ibare, kilisenin temel amaçlarını "Tanrı'ya İbadet Etmek-İnsanları Sevmek-Dünyayı Değiştirmek" olarak tanımlamaktadır.²⁶ İlerici Hristiyanlık için kritik önemde olan bu üç ilke, HPUC'nin web sitesinde yer alan misyon bildirgesinde daha ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Hristiyan ritüellere katılımı içeren ibadet ilkesi, aynı zamanda kiliseyi seküler ilerici örgütlerden ayırmaktadır: "İbadet, Tanrı'nın sevgi ve özgürlüğünden

sevinç duyma zamanıdır. ... İbadet bizim için şarkı, dua, vaaz ve ortak tecrübe yoluyla bir araya gelme zamanıdır.” HPUC’nin benimsediğini ifade ettiği ikinci temel ilke ise, insanları çeşitli kimlikleri ile kucaklama olarak tasavvur edilen akranlıktır (*fellowship*): “İsa bize Tanrı’yı, komşularımızı ve kendimizi sevmeyi öğretiyor-Hyde Park Birlik Kilisesi’nde biz bu çağrıya uyuyoruz. Cemaatimizin çeşitliliğini kutluyor ve herkesin masada bir yere sahip olduğu, sevgi dolu bir cemaat inşa etmek için çalışıyoruz.”²⁷ Bu ilke 1. Yuhanna 4:16’da yer alan “Tanrı sevgidir. Sevgide yaşayan Tanrı’da yaşar, Tanrı da onda yaşar” pasajıyla temellendirilmiştir.

Diğer ilerici kiliseler gibi toplumsal adalet için eylemliliği Hristiyanlığın bir şartı olarak gören HPUC, üçüncü ilkesini “dünyada Tanrı’nın adaletini gerçekleştirmeyi çalışmak” olarak tanımlamaktadır. Kurum inanç ve toplumsal adalet mücadelesi arasında kurduğu ilişkiyi şöyle açıklamıştır: “İnancımız dünyada nasıl boy gösterdiğimizi etkiler, bu nedenle dinî hizmetimiz kilise duvarlarının ötesine uzanır. Açları doyurmaktan inançlar arası iletişim kurmaya ve şehrin her tarafında adaleti savunmaya kadar şifa ve dönüşüm için çalışıyoruz.”²⁸ Kilise adalet vurgusunu Eski Antlaşma’dan bir ayetle de desteklemiştir: “Rab sizden adil davranmanızdan, iyiliği sevmenizden ve alçakgönüllülükle Tanrınızın yolunda yürümenizden başka ne ister (Mika 6:8).”

Veronica Johnson vaazlarında kilisenin toplumsal misyonunu açık bir biçimde vurgulamıştır: “Hristiyanlık ve kilisenin toplumun yanlışlarını düzeltmekle, ezilenleri yükseltmekle, acı çekenleri gözetmekle, komşumuzu kendimizi sevdiğimiz gibi sevmekle ilgili olduğu gün gibi ortadadır” (Johnson, 2019b). Johnson’a göre İsa’nın ortaya koyduğu model, Hristiyanların iktidardan ve güçlüden yana değil, statükonun karşısında ve ezilenlerin yanında olmaları gerektiğini göstermektedir. Peygamberlik rolünü “söz ve eylemle kamusal alanda farklı bir duruşun mümkün olduğunu göstermek” olarak tanımlayan vaiz, İsa’nın tam da bu yüzden bu vasfı taşıdığını vurguluyor: “İsa her şeyin hâlihazırda olduğu gibi olmak zorunda olmadığını gösterdi” (Johnson, 2019c). Johnson böylece İsa’yı Roma devleti tarafından düşman olarak görülen ve toplumda statükoya karşı bir tehdit olarak algılanan radikal bir figür olarak tasvir etmektedir: “Onun öğretileri ve eylemleri neden devletin onayı ve kalabalıkların desteği ile çarmıha gerilerek idam edilmesine sebep oldu?” (Johnson, 2019c).

HPUC vaizleri Hristiyanlığın bu yorumu ışığında sıklıkla toplumsal eşitsizlikle mücadele etmenin önemini vurgulamaktadırlar. Örneğin Johnson Haziran 2019’da verdiği “Yeterliden Daha Fazlası” başlıklı vaazında, insanlığın sürekli kıtlık koşulları içerisinde bulunduğu iddiasının, toplumsal adaletsizliği

meşrulaştırılan en önemli araçlardan biri olduğuna işaret etmektedir: “Kıtlık miti, yoksulu yoksul ve zengini zengin tutan bir statükoyu idame ettirir. Şiddet içeren bir toplumu, acımasız bir toplumu ve acımasız kurumları idame ettirir.” Johnson’a göre İsa, dünyada bolluk olduğunu mesajını vererek kıtlık mitini boşa çıkarmaktadır: “İsa Tanrı’nın bir bolluk tanrısı olduğunu, Tanrı’nın bir hakkaniyet tanrısı olduğunu, Tanrı’nın bir adalet tanrısı olduğunu ve Tanrı’nın bir eşitlik tanrısı olduğunu göstermek için geldi. Peygamber İsa gösterdi ki, herkes için yeterli kaynak var” (Johnson, 2019c).

HPUC vaizleri sıklıkla muhafazakâr Hristiyan aktörleri eleştirerek, onları toplumda zayıf konumda olanlar yerine muktedirlerin yanında saf tutmakla suçlamaktadırlar. Örneğin Sarah Lusche, idam mahkûmlarını konu alan 2019 Kutsal Cuma vaazında, ilerici Hristiyanlıkla muhafazakâr Hristiyanlık arasındaki zıtlığı şöyle betimlemektedir:

Egemen teoloji suçluyla ilgilenmez. Egemen teoloji aşırı kalabalık hapisanelerle ilgilenmez. Egemen teoloji, mültecilerin ve göçmenlerin tutulduğu hücrelerle ilgilenmez. Egemen teoloji, bu ülke genelinde insanların suçlandığı ancak onlara yeterli temsil imkânı verilmeyen mahkemelerle ilgilenmez. Egemen teoloji idam cezasına önem vermez. Ama İsa’nın bulunduğu yer işte burasıdır.²⁹

Fakat HPUC vaizlerinin muhafazakâr Hristiyanlara yönelttikleri eleştiriler, mazlumlara karşı sergiledikleri kayıtsızlıkla sınırlı değildir. Johnson ve Lusche daha da ileri giderek, muhafazakâr kiliselerin toplumda mağduriyet yaratan başlıca kurumlardan biri olduğunu öne sürmektedirler. Örneğin Johnson, ırkçılık ve yoksullukla mücadele eden inanç temelli bir girişim olan Community Renewal Society’nin kongresinde verdiği vaazda, bu savı açıkça ifade etmiştir: “Eskiden ruhlarımıza bakmak amacıyla kiliseye giderdik ama artık çoğumuz bunu yapmıyoruz. Çünkü kilise çoğu zaman incinmenin, zulmün ve yanlış eğitimin gerçekleştiği yer hâline geldi” (Johnson, 2019a).

HPUC vaizlerinin üzerinde sıklıkla durdukları bir diğer konu da kadınların toplumsal eşitliği ve kendi bedenleri üzerinde karar verme haklarıdır. Sarah Lusche, Nisan 2019’daki “Çok Fazla Oluyorsun” başlıklı vaazında yakın bir arkadaş grubunda tanık olduğu olaylardan yola çıkarak kadın din görevlilerinin kiliselerde karşılaştığı engelleri ortaya koymaktadır. Lusche’nin anlattığı ilk anekdot, Teksas’taki bir megakilisede gençlik papazı olarak çalışan kadın arkadaşının sağlık sigortası yaptırabilmek için zam talebinde bulunmasını konu almaktadır. Patronu tarafından daha çok dua ederse sağlık sigortasına ihtiyacı olmayacağı cevabı verilen arkadaşısı, tanrının dualarına onun bir söz

hakkı olduğunu hatırlatarak yanıt verdiğini söyleyip kilisedeki görevinden istifa etmiştir. Lusche'nin bir başka kadın arkadaşı bir vaazında İncil'deki kadın liderleri konu alınca, kilisenin kıdemli papazı bundan böyle vaaz metinlerini kendisine onaylatması gerektiğini bildirmiştir. Lusche bu hikayelerden ve kendi tecrübelerinden yola çıkarak, din kadınlarının kiliselerde liderlik pozisyonlarına yükselmelerini engelleyen bir "vitray tavanla" karşılaştıklarını vurgulamaktadır (Lusche, 2019).

Papaz Lusche aynı vaazında İncil'deki kadın figürlerden Bethanyli Mary, Mary Magdalene ve Luka 7:36-50'de ismi verilmeden bahsi geçen kadının hikayelerinden bahsetmiştir. Lusche erkek vaizlerin bu üç kadının hikayelerini yüzyıllar boyunca birbiriyle karıştırdıklarını ve "günahkâr kadın" imgesi üzerinden betimlediklerini vurgulayarak, Hristiyan tarihinde kadın figürlerin nasıl marjinalize edildiklerini anlatmaktadır: "[Bu kadınlar] vizyonerler, müritler, peygamberler ve liderler olarak, üç farklı hikayesi olan bireyler olarak tanımlanmak yerine günahla tanımlandılar." Lusche bu eleştirel çözümlemenin ardından HPUC'nin ilerici kimliğini ön plana çıkararak, ilerici Hristiyanlığın toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda muhafazakâr kiliselerle zıt uçlarda yer aldığına altını çizmiştir: "Biz ilerici bir kiliseyiz. Bana kimse henüz 'çok fazla oluyorsun' demedi, bunun için Tanrı'ya şükürler olsun. Ama bunun norm olmadığını aklımızda tutmalıyız" (Lusche, 2019).

Lusche toplumdaki muktedirler tarafından farklılıkları sebebi ile "çok fazla olmakla" itham edilen-yani sembolik şiddete uğrayan-kesimleri sıralayarak, Hristiyanların toplumda zayıf konumda bulunan bu grupların yanında yer almaları gerektiğini savunmaktadır:

Dünya ve ülke genelinde kadınlar hâlâ çok fazla görülüyorlar. Ve kadınlar tipik olarak çok fazla olmakla itham edilseler de bu durumda olanlar sadece onlar değil. Kuir topluluğunun üyeleri hikayeleri, seçilmiş aileleri ... için bir yuva ararken çok fazla oluyorlar. Çocuklar gürültü yaparken, ağlarken ve ses yaparken çok fazla oluyorlar. Göçmenler ve mülteciler daha iyi bir yaşam peşinde şiddeti geride bırakırken çok fazla ve çok fazla sayıda oluyorlar. Beyaz olmayan insanlar bedenleri değişik ve öteki olarak görülürken çok fazla oluyorlar. 'Çok fazla oluyorlar' dediğimiz zaman aslında demek istediğimiz 'benim olduğum gibi değil.' 'Çok fazla' dediğimizde çoğu zaman 'çok farklı'yı kast ediyoruz (Lusche, 2019).

Bu çalışmanın kapsadığı dönem içerisinde ABD'nin bazı eyaletlerinde ve federal düzeyde yürürlüğe konan kadınların kürtaj hakkını kısıtlayıcı düzenlemeler, HPUC

papazlarının vaazlarında sıklıkla gündeme gelmiştir. Johnson, Haziran 2019’da verdiği vaazda, Cumhuriyetçilerin kontrolündeki bazı eyalet meclislerinin geçirdiği kürtaj hakkını kısıtlayıcı yasaları sert bir dille eleştirdi: “Bir grup adamın toplanıp kadınların aldığı sağlık hizmetleri ile ilgili kararlar vermesinden daha kötü bir şey olamaz-bundan daha kötü bir şey yok. Ve sonunda kadınlar için çok önemli bir hizmetin finansmanını kestiler” (Johnson 2019c). Kilise, Haziran 2022’de ABD Yüksek Mahkemesi’nin kürtaj hakkını garantileyen Roe v. Wade kararını geri çevirmesi üzerine, sert eleştiriler içeren bir açıklama yaptı:

Kutsal metnimiz kürtaj konusunda çok az şey söylemektedir. İsa kürtajla ilgili konuşmaya hiç zaman ayırmamıştır ama hastaları, yoksulları ve dışlananları gözetmenin önemi hakkında çokça konuşmuştur-tam da Roe v. Wade’in iptalinden en çok etkilenecek olan insanlar hakkında. ... Kızgınım, çünkü bunun bedelini kimlerin ödeyeceğini biliyorum. Ve Tanrı’nın bizi kimleri sevmeye çağırdığını da biliyorum.³⁰

Lusche, Mayıs 2022’de Yüksek Mahkeme’nin karar taslağının basına sızdırılmasının ardından verdiği vaazda ise, bir kez daha kendi ilerici kilisesiyle muhafazakâr kiliseler arasındaki zıtlığa dikkat çekti:

Ülkenin dört bir yanındaki vaizlerin bugün nasıl minberlerinde durduklarını düşündüm. Tanrı’nın sözünü duyuran ... yüzlerce papaz. ... Ama hepimizin aynı şeyi duyurmayacağını biliyorum. ... Bazıları bu sabah, uğruna uzun ve çetin bir mücadele verdikleri bir zaferin işaretleri karşısında bayram edecekler. Ve başkaları-benim gibi-minbere oldukça öfke ve kaygı ve çaresizlik içinde gelecekler (Lusche, 2022a).

Kilisenin sosyal içerikli mesajlarının merkezî temalarından biri de ABD genelinde ve Şikago şehrinde Afrikalı-Amerikalıların maruz kaldığı ırksal ayrımcılıktır. Bu çalışmanın kapsadığı zaman aralığı (Şubat 2019-Temmuz 2022), beyaz üstünlükçülüğü hareketinin Trump yönetiminde karşılık bulduğu, siyah bireylere yönelik polis şiddeti içeren olayların arttığı ve bu olayların tetiklediği protestoların yaşandığı bir dönemdi. 2020 Mayıs’ında HPUC bünyesinde George Floyd’un beyaz bir polis tarafından öldürülmesinin ardından ortaya çıkan Siyah Yaşamlar Değerlidir (*Black Lives Matter*) hareketine paralel olarak bir İrkçılık Karşıtı Çalışma Kolu kuruldu. Sistematik ırkçılıkla ve beyaz üstünlükçülükle mücadeleye katkıda bulunmayı amaçlayan grubun duruşu şöyle ifade edilmiştir:

Biz, kilise ve diğer kurumlar tarafından desteklenen biçimleri de dahil olmak üzere Amerika’daki ırkçılık konusunda öfke ve üzüntü duyan endişeli

Hristiyanlarız. Beyaz üstünlükçülüğünün bütün biçimlerine karşıyız ve dürüst iletişim, eğitim ve eylemlilik yoluyla bunları ortadan kaldırmak için çalışmaktayız. ... Sevgiye dayalı kamusal tanıklık ve kolektif eylem yoluyla bütün insanların haysiyetini onaylamakta ve kendimizi ve beyaz üstünlükçü sistemlerden, pratiklerden ve politikalarından yararlanan diğer herkesi sorumlu tutmaktayız.³¹

HPUC'nin üzerinde sıklıkla durduğu bir diğer toplumsal konu, cinsel azınlıkların haklarıdır. Kilise web sitesinde kendini kısaca “Şikago’daki köşemizden müjdeyi yayan, çeşitlilik içeren, açık ve olumlayıcı bir cemaatiz” cümlesiyle tanımlamaktadır.³² Bu cümledeki “açık ve onaylayıcı” (*open and affirming*) ifadesi, ilerici Hristiyanlık dilinde kilise cemaatinin ve liderlik pozisyonlarının LGBTQIA bireylere açık olduğu anlamına gelmektedir. Kilise her sene Onur Ayı’nı bir dizi konuşma ve etkinlikle kutlamaktadır. Örneğin 2021 Onur Ayı esnasında İncil’in beden, cinsellik ve kimliğe değinen ayetlerini özgürlükçü bir okumayla yeniden yorumlamaya yönelik “Anlatıları Yeniden Yazmak” oturumları ve “Drag Akşam Duası” gibi etkinlikler yapılmıştır. 2022 Onur Ayı etkinlikleri kapsamında, trans bireylerin kimliklerini onaylamaya katkıda bulunmayı amaçlayan “Zamir Atölyesi” düzenlenmiştir. Yine 2022 Haziranı’nda düzenlenen “Cesur Alanlar Yaratma: Açık ve Onaylayıcı Olmanın Ötesinde bir Diyalog” başlıklı tartışmada ise, ilerici kiliselerin sadece LGBTQIA bireylere yönelik açık bir tutum benimsemenin ötesine nasıl geçebileceği tartışılmıştır: “Ya kilisemiz (ve hatta bütün kiliseler) kuir insanların sadece katılabilmenin ötesinde aynı zamanda gelişme imkânı da buldukları yerler olsaydı?”³³

Papaz Lusche, 25 Haziran 2022’de verdiği “Sevinç Otoyolu” başlıklı vaazında, Onur Ayı kutlamalarının merkezinde yer alan Onur Yürüyüşü’nün önemini şöyle anlatmaktadır: “Bu Pazar ülkenin dört bir yanındaki topluluklarda sıcak kaldırımlar sim ile süslenecek, ortaya bir sevinç otoyolu çıkacak. Kendilerini dışlanmış hisseden bireyler görülecek ve kutlanacaklar. Gelecekleri için ümide ihtiyacı olan çocuklar bunu görecekler. İnsanlar sevinecek ve şarkı söyleyecek ve dans edecekler-ve bu sevinç bir direniş eylemi olacak” (Lusche, 2022b). Lusche’ye göre HPUC’nin LGBTQIA bireylere açık bir kilise olması, kurumun ilerici kimliğinin en önemli göstergelerinden biridir: “Hyde Park Birlik Kilisesi’nde Onur’u kutluyoruz, çünkü biz açık ve onaylayıcı bir cemaatiz. Bu, bu kilisenin yıllar önce LGBTQIA topluluğu için kucaklayıcı ve güvenli bir alan olmaya karar verdiği anlamına geliyor” (Lusche 2022b). Papaz Johnson ise aynı ayın başında verdiği bir vaazda, Tanrı’nın cinsel azınlıklara karşı ayrımcılığı tasvip etmediğinin altını çizmiştir: “Onur Ayı’nın bu ilk pazarında, LGBTQIA topluluğuna karşı yöneltilen nefretin Tanrı’yı kızdırdığını düşünüyorum” (Johnson, 2022a).

Bu bölüm boyunca yapılan çözümlemenin gösterdiği gibi, HPUC papazlarının toplumsal içerikli söylemleri çoğunlukla muktedirlere karşı toplumda baskı gören gruplarla- yoksullar, kadınlar, Afrikalı-Amerikalılar, göçmenler, cinsel azınlıklar- dayanışma motifi üzerinden ilerlemektedir. Fakat vaazları zaman zaman ABD tarihinin ve toplumunun daha bütünlüklü bir radikal eleştirisini de içermektedir. Siyah Kilise'nin peygambersel eleştiri geleneğinden esinlenen Johnson ve Lusche, İncisel zamanla şimdiki zaman arasında paralellikler kurarak, İsa'nın yaşamından hikayeleri bugünkü toplumsal düzeni yargılamak için dayanak olarak kullanmaktadırlar (Hobson, 2012). Örneğin Lusche, Nisan 2019'da Johnson'la beraber verdikleri "Dirilişin Gücü" başlıklı Paskalya vaazında, İncil'in en önemli anlatılarından İsa'nın çarmıha gerilmesini günümüz toplumunun yapısal sorunlarıyla ilişkilendirmektedir:

İsa'yı öldüren güçler bugün hâlâ bizimle. ... Baskıcı bir dünyada yaşıyoruz. ... Baskı şehrimizin coğrafyasına kazınmış-kimin ve neyin değerli addedildiğinin ve kimin ve neyin edilmediğinin bir göstergesi ... Çokça şiddet içerebilen bir dünyada yaşıyoruz-terör ve savaşın geniş ölçekli şiddetinden aile içi istismar ve zorbalığın kişilerarası şiddetine, dünya ananın yüzyıllardır süren yıkımından her gün hayatların doz aşımı sebebiyle yok olmasına kadar. Anlamsızlık, baskı, yalnızlık, şiddet... Evet, İsa'yı öldüren güçlerden bazıları bugün hâlâ bizimle ... O zaman sormamız gereken soru şu: öğrencilerinin yaptığı gibi biz de kendimizi İsa'nın gücüne açacak mıyız? (Johnson ve Lusche, 2019)

HPUC papazları bazı vaazlarında ise İsa'nın dönemindeki yozlaşmış Roma hükümetiyle günümüz ABD devleti arasında "imparatorluk" kavramı üzerinden paralellik kurarak, İncil'i Amerikan tarihinin ve politikalarının radikal siyasi eleştirisi için bir kaynak olarak kullanmaktadırlar. Örneğin Lusche 2019'da verdiği Kutsal Cuma vaazında cemaatine İsa'nın "imparatorluk" tarafından idam edildiğini hatırlattıktan sonra, onlara bugüne dair cesaret aşlamak için şu ifadeleri kullanmıştır: "Bu dünyada yalnız değiliz, tamamıyla imparatorluğun ve zulmün hükmüne terk edilmiş değiliz."³⁴ Bir başka vaazında ise, cemaatini imparatorluğun baskıcı ve dışlayıcı yaklaşımına karşı direnmeye davet etmiştir: "İmparatorluğun arzularına göre değil, Tanrı'nın sevgi etiğine göre yaşayın. İmparatorluk başka bir şey söylese de veya yazsa da veya yayınlasa da komşunuzu kendiniz gibi sevin" (Lusche, 2022b). Bu bakış açısını paylaşan Johnson, Haziran 2022'de verdiği "Hüküm" başlıklı vaazında, ABD'yi "soykırım ve kölelik ve devam eden ayrımcılık ve beyaz üstünlükçülüğü üzerine kurulmuş bir ülke" olarak tanımlamaktadır (Johnson, 2022b). Bundan yaklaşık bir ay sonraki bir vaazında ise, İsa'nın ortaya koyduğu ahlaki modelin, Amerikan tarihinin içerdiği yoğun şiddetle yüzleşmeyi gerektirdiğini vurgulamıştır:

İsa, esir alınmış Afrikalıların transatlantik köle ticaretinden haberdardır. ... Ve İsa sömürgeleşmenin bir parçası olarak sistematik olarak yok edilen yerli halktan da haberdardır. ... İsa bizi insanlığı kucaklarken tarihle yüzleşmeye çağırmaktadır. 4 Temmuz'da kutlamaya çalıştığımız ülkemizin tarihi maalesef sömürü, kölelik, soykırım ve acı üzerine kuruludur (Johnson, 2022c).

Johnson böylelikle İsa'ya kendi zamanının ve mekanının ötesinde aşkın bir konum atfederek, onu Amerikan ulusal tarihine ahlaki bir ayna tutan bir figür olarak tahayyül etmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Hyde Park Birlik Kilisesi'nin cemaat kompozisyonu, liderlik yapısı, kurumsal stratejileri ve toplumsal ve siyasi teolojisinin bu çözümlenmesinden yola çıkarak, mevcut literatür ışığında güncel Amerikan ilerici Hristiyanlığı ve genel olarak ilerici din hakkında ne tür çıkarımlar yapılabilir?

ABD'deki çoğu ilerici kilise gibi HPUC de bir süredir üye sayısında ciddi bir düşüş yaşadığından, kilise yönetimi yeni -ve özellikle genç- üyeler kazanmak için ciddi bir çaba göstermektedir. 2018 sonlarında işe alınan papazların hareketli ve duygusal vaaz üslupları ve sıklıkla başvurdukları popüler kültür referansları ile kilise çalışanlarının YouTube, Facebook, Instagram ve TikTok gibi sosyal medya mecralarını etkin bir şekilde kullanmaları büyük ölçüde bu motivasyona bağlanabilir. İnanç topluluklarında ender olarak rastlanan eş papazlık yapısının benimsenmesi ve iki papazın zaman zaman ortak vaazlar vermeleri de kilisenin mevcut ve potansiyel üyelere dönük yüzünü daha cazip kılma amacını taşımaktadır.

Amerikan toplumundaki genel dinî-siyasi trendler -özellikle liberal değerlere sahip genç Amerikalıların giderek örgütlü dinden uzaklaşmaları- bütün ilerici kiliseler için olduğu gibi HPUC için de yeni üye edinme konusunda yokuş yukarı bir saha yaratmış durumdadır. Bunun yanı sıra kilisenin genç üyeler edinmek için en önemli kaynağının Şikago Üniversitesi öğrencileri olması ve bu öğrencilerin çoğunun eğitimlerini tamamladıklarında bölgeden ayrılmaları, HPUC için ilave bir zorluk teşkil etmektedir. Ülke genelinde yüksek öğrenim kurumlarının civarında bulunan diğer ilerici kiliselerin de benzer sorunlarla karşılaştıklarını varsayabiliriz.

Önceki bölümlerin gösterdiği gibi, HPUC'nin ilerici kimliğini tanımlarken ön plana çıkardığı üç temel ilke Tanrı'ya ibadet etmek, farklı kimliklere sahip

insanları kucaklamak ve toplumsal adalet için mücadele vermektir. Kilisenin toplumsal ve siyasi teolojisi, İsa'nın toplumsal statüko ve siyasi iktidara karşı mazlumları temsil eden radikal bir peygamber, İncil'in ise toplumsal adalet ve özgürlük mücadelesine rehberlik eden bir kaynak olduğu fikrine dayanmaktadır. Kilisenin söylemleri ve eylemleri daha somut olarak toplumsal ve ırksal adalet, toplumsal cinsiyet eşitliği ve cinsel azınlıkların hakları üzerinde yoğunlaşırken, İsa'nın ortaya koyduğu ahlaki model ve İncil'in anlatıları bu gündemin yol gösterici ve motive edici gücü olarak kritik bir rol oynamaktadır.

Makalenin ilk bölümlerinde tartışıldığı gibi, konuya dair mevcut literatür, ilerici Hristiyanlığın belirsizliğe ve şüpheye alan tanımasının ve keskin sınırları olan bir kolektif kimlik ortaya koyamamasının bu akımın cazibesini azalttığını öne sürmektedir. Gerçekten de HPUC vaizleri şüphenin bütün inananlar için doğal bir tecrübe olduğunu vurgulamakta ve söylemlerinin merkezine düşman addedilen grupları yerleştirmektense farklılıkları kucaklayan bir yaklaşım ortaya koymaktadırlar. Bununla birlikte Johnson ve Lusche hemen hemen her vaazlarında muhafazakâr kiliseleri sert bir dille eleştirerek, üyelerine bu cemaatlerden ne kadar farklı olduklarını hatırlatmaktadırlar. HPUC papazları böylelikle cemaatlerini beyaz üstünlükçülere, LGBTQIA karşıtlarına, ataerkil güçlere ve vahşi kapitalist aktörlere karşı mücadele veren ilerici bir cephenin parçası olarak konumlandırmaktadırlar. Bu sebeple HPUC örneğinin, ilerici kiliselerin muğlak kimlikleri sebebiyle üye kazanmakta zorlandıklarına dair tezi desteklemediği söylenebilir.

Bu çalışmanın bulguları, Amerikan Hristiyanlığının ötesinde farklı ulusal bağlamlarda ve inanç geleneklerinde ortaya çıkan ilerici dinî hareketleri daha iyi anlamamız için de ipuçları içermektedir. Günümüzde Amerikan Hristiyanlığında olduğu gibi Müslüman çoğunluklu toplumlarda ve göçmen kökenli Müslüman topluluklar içerisinde de muhafazakâr dinî gruplar baskın konumdadır. Bunun sonucu olarak kamu algısında İslam yaygın bir biçimde toplumsal ve siyasî muhafazakârlıkla özdeşleştirilmektedir. Oysa her ne kadar muhafazakâr akımlara göre daha güçsüz konumda olsalar da İslami kaynakları temel alarak toplumsal adalet, çoğulculuk, demokrasi, insan hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği gibi değerleri savunan ilerici Müslümanlar, birçok ülkede hem düşünce hem de eylem düzeyinde giderek daha etkin bir rol oynamaktadırlar (Safi 2003).

Türkiye'de de ilerici değerleri merkeze alan ve muhafazakâr İslam'a eleştirel yaklaşan ilerici İslam akımının, 2010'lu yıllarda bir canlanma sürecinden geçtiğini söyleyebiliriz (Altınordu, 2022). Türkiye İslam'ının sağlıklı bir fotoğrafını çekmek, ancak İhsan Eliaçık gibi ilahiyatçıların, Mehmet Bekaroğlu, Ayhan Bilgen ve

Hüda Kaya gibi siyasetçilerin ve Adalet ve Emek Platformu, Demokratik İslam Kongresi ve (2017 öncesi) Mazlumder gibi örgütlerin dahil olduğu ilerici din alanını dikkate aldığımızda mümkün olacaktır (Çiçek, 2013; Koca, 2014; Vicini, 2018). Türkiye ilerici İslam'ı ile A.B.D. ilerici Hristiyanlığı elbette içinde geliştikleri toplumsal bağlam ve referans aldıkları inanç geleneklerine bağlı olarak önemli farklılıklar göstermektedir. Örneğin Amerikan ilerici Hristiyanlığının "can damarı" (Edles, 2013: 7) olarak nitelendirilen cinsel azınlık hakları savunuculuğunun, Türkiye ilerici İslam'ında merkezî bir rol oynadığı söylenemez. Bu gibi farklılıklara rağmen, yeniden yorumlanan dinî kaynakları temel alarak muktedirlere karşı ezilenlerle dayanışmak, ilerici Müslümanların ve ilerici Hristiyanların genel hatlarıyla paylaştıkları temel ilkedir.

Muhafazakâr İslam'ın baskın konumda olduğu Türkiye gibi bağlamlarda, din sosyologlarının ABD bağlamında sorduğu soruların benzerlerini sorabiliriz: İlerici Müslümanların ve seküler ilerici aktörlerin büyük ölçüde benzer değerleri benimsemeleri, ilerici İslam'ın toplumda özgün bir seçenek olarak görülmesini engellemekte midir? Muhafazakâr İslam'ın milliyetçilikle de eklenerek belirli grupları ötekileştirmesi ve bu sayede keskin sınırları olan bir kolektif kimlik ortaya koyması karşısında, ilerici İslam'ın farklılıklara açık ve ötekileştirmekten kaçınan söylemi bu akımın halk nezdindeki cazibesini azaltmakta mıdır? İlerici İslam'ın söylemleri belirli bir kültürel sermaye gerektirdiği için geniş kitlelere ulaşmakta başarısız mı olmaktadır? Akılcılığı benimseyen ve belirsizliği kabullenen ilerici İslami liderler, karizma ve mistisizmi ön plana çıkaran ve mutlak otoritelerine dayanarak kesin cevaplar ortaya koyan muhafazakâr dinî liderler karşısında dezavantajlı bir konumda kalmaya mahkûm mudur? Karşılaştırmalı bir perspektiften araştırılacak bu gibi sorular, bir taraftan tekil ilerici din örneklerini daha iyi anlamamızı sağlarken, bir taraftan da din-toplum-siyaset ilişkilerine dair kuramsal çerçevelerimizin de gelişmesini sağlayacaktır.

Sonnotlar

1 <http://ava.prii.org/>. Son erişim tarihi, 20/01/2022.

2 ABD'de Hristiyan olmayan dinî grupların ilerici fikirleri ve eylemleri üzerine görece az sayıda da olsa önemli çalışmalar var (örneğin Yukich, 2017). Bu gruplar mevcut çalışmanın kapsamı dışında kalmaktadır.

3 <https://www.facebook.com/HPUnionChurch>.

4 <https://www.hpuc.org/>.

5 HPUC bültenleri <https://us9.campaign-archive.com/home/?u=e50909009983d8f8aff17fbee&id=8edcb21828> adresinde arşivleniyor. Son erişim tarihi, 06/07/ 2022.

6 Veronica Johnson ile mülakat, 9 Mayıs 2019, Chicago, Illinois. Sarah Lusche ile mülakat, 10 Mayıs 2019, Chicago, Illinois. Araştırmanın katılımcı gözlemcilik ve mülakat içeren bölümleri, Şikago Üniversitesi Toplumsal ve Davranışsal Bilimler Kurumsal Etik Kurulu'nun 3 Mayıs 2019 tarihli ve IRB190711 protokol numaralı onayıyla yapılmıştır.

7 <https://www.youtube.com/channel/UCxTCe9ybu0jvXpqwwia1Wcg>.

8 Veronica Johnson ile mülakat, 09/05/2019; <https://www.hpuc.org/our-history.html>. Son erişim tarihi, 20/07/2022; <https://www.hpuc.org/our-building.html>. Son erişim tarihi, 06/07/2022.

9 Ana hat Protestan kiliseler, Evanjelist, köktenci ve karizmatik kiliselerden farklı bir kategoriye ait olarak sınıflandırılmaktadır. 20. yüzyıl ortalarına kadar Amerikan Protestanlarının çoğunluğu ana hat kiliselere üyeyken, yüzyıl ortasından sonra bu kiliselerin üye sayısı önemli ölçüde azaldı. Ana hat mezhepler genel olarak toplumsal konularda eylemliliğe yatkındır (Wuthnow, 1988).

10 <https://www.abc-usa.org/10facts/>. Son erişim tarihi, 06/07/2022.

11 <https://www.abc-usa.org/10facts/>. Son erişim tarihi, 06/07/2022.

12 <https://www.abcmc.org/>. Son erişim tarihi, 06/07/2022.

13 Sarah Lusche ile mülakat, 10/05/2019.

14 Üyelerinin en az %20'si azınlık konumundaki ırksal gruba ait olan cemaatler.

15 Veronica Johnson ile mülakat, 09/05/2019.

16 Veronica Johnson ile mülakat, 09/05/2019.

17 Veronica Johnson ile mülakat, 09/05/2019.

18 Örneğin Sarah Lusche 25 Haziran 2022'de verdiği vaazda Gloria Gaynor'ın "I Am What I Am" şarkısına, Veronica Johnson ise 10 Temmuz 2022'de verdiği vaazda Tina Turner'ın "What's Love Got to Do with It" şarkısına gönderme yaptılar.

19 2020 yılı verilerine göre ABD genelindeki inanç topluluklarının sadece %10'unda lider pozisyonunda bir kadın oturmaktadır. Bu oran ana hat Protestan kiliselerde %32'ye çıkarken, Evanjelik kiliselerde ise %4'e kadar düşmektedir (Faith Communities Today, 2020: 8).

20 Örneğin 21 Nisan 2019 ve 17 Nisan 2022 tarihli Paskalya Pazarı vaazları.

21 Veronica Johnson ile mülakat, 9 Mayıs 2019. Çağrı (*Beruf/calling*) Luther'in Almanca İncil tercümesinde ve teolojisinde öne çıkardığı, Protestanlığın bütün mezheplerinde mevcut bu kavram, bir kişinin mesleğinin sadece ekonomik saiklerle yapılan, rastgele seçilmiş bir iş değil, aynı zamanda o kişiye tanrı tarafından verilmiş bir görev olduğu fikrine dayanır. Bu durumda kişinin çağrıldığı işi başarıyla sürdürmesi, aynı zamanda dinî

1372 Altınordu A (2023). Amerika'da İlerici Din: Hyde Park Birlik Kilisesi. *Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1354-1375.

vecibesini yerine getirmesi anlamına gelir. Max Weber *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*’nda, Luther’in bu kavramının dünyevi işlere olumlu bir değer yükleyerek o zaman kadar süregelen Hristiyan ahlakında önemli bir kırılma yarattığını ve bu fikrin —Calvin’in öncel belirleme fikriyle beraber— tarihsel olarak kapitalist eğilimleri oluşturmada önemli bir rol oynadığını savunur.

22 <https://www.hpuc.org/our-staff.html>. Son erişim tarihi, 06/07/ 2022.

23 <https://www.hpuc.org/our-staff.html>. Son erişim tarihi, 06/07/ 2022.

24 Sarah Lusche, “Son Yedi Söz,” 19/04/2019. Lusche bu vaazını HPUC cemaatinin de katılımıyla Şikago Birinci Baptist Kilisesi’nde vermiştir. Vaazın metni yazara Papaz Lusche tarafından iletilmiştir.

25 <https://www.hpuc.org/our-staff.html>. Erişim tarihi: 6 Temmuz 2022.

26 <https://us9.campaign-archive.com/home/?u=e50909009983d8f8aff17fbee&id=8edcb21828>. Son erişim tarihi: 6 Temmuz 2022.

27 <https://www.hpuc.org/about.html>. Son erişim tarihi, 06/07/ 2022.

28 <https://www.hpuc.org/about.html>. Son erişim tarihi, 06/07/ 2022.

29 Sarah Lusche, “Son Yedi Söz,” 19 Nisan 2019.

30 <https://www.facebook.com/HPUnionChurch>. Son erişim tarihi, 06/07/ 2022.

31 <https://www.hpuc.org/justice.html>. Son erişim tarihi, 06/07/ 2022.

32 <https://www.hpuc.org/about.html>. Son erişim tarihi, 06/07/ 2022.

33 <https://www.facebook.com/HPUnionChurch>. Son erişim tarihi, 06/07/ 2022.

34 Sarah Lusche. “Son Yedi Söz,” 19 Nisan 2019.

Kaynakça

Altınordu A (2022). Türkiye’de Sivil Din: Engeller ve Fırsatlar. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 25(3), 397-414.

Çiçek C (2013). The Pro-Islamic Challenge for the Kurdish Movement. *Dialectical Anthropology*, 37(1), 159-163.

Demerath N J III (1995). Cultural Victory and Organizational Defeat in the Paradoxical Decline of Liberal Protestantism. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 34(4), 458-469.

Edles L D (2013). Contemporary Progressive Christianity and Its Symbolic Ramifications. *Cultural Sociology*, 7(1), 3-22.

Evans C H (2017). *The Social Gospel in American Religion: A History*. New York: New

Altınordu A (2023). Amerika’da İlerici Din: Hyde Park Birlik Kilisesi. *Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1373-1375.

York University Press.

Faith Communities Today. (2020). Twenty Years of Congregational Change: The 2020 Faith Communities Today Overview. <https://faithcommunitiestoday.org/wp-content/uploads/2021/10/Faith-Communities-Today-2020-Summary-Report.pdf>. Son erişim tarihi, 25/07/2022.

Fuist T N, Braunstein R ve Williams R H (2017). Introduction: Religion and Progressive Activism—Introducing and Mapping the Field. İçinde: R Braunstein, T N Fuist ve R H Williams (der), *Religion and Progressive Activism: New Stories About Faith and Politics*, New York: New York University Press, 1-26.

Hobson C Z (2012). *The Mount of Vision: African American Prophetic Tradition, 1800-1950*. New York: Oxford University Press.

Hout M ve Fischer C S (2014). Explaining Why More Americans Have No Religious Preference: Political Backlash and Generational Succession, 1987-2012. *Sociological Science*, 1(24), 423-447.

Ianaccone, L R (1994). Why Strict Churches Are Strong. *American Journal of Sociology*, 99(5), 1180-1211.

Johnson V (2019a). 2019 CRS Dr. Martin Luther King Jr Faith in Action Assembly. <https://youtu.be/nBzBMlxf8s>. Son erişim tarihi, 06/07/ 2022.

Johnson V (2019b). The (Ongoing) Revolution of Jesus [İsa'nın (Devam Eden) Devrimi]. 3 Şubat. <https://youtu.be/aZzuMqNTKMc>. Son erişim tarihi, 06/07/ 2022.

Johnson V (2019c) More Than Enough [Yeterliden Daha Fazlası]. 2 Haziran. <https://youtu.be/N1KoEYsrFAk>. Son erişim tarihi, 06/07/ 2022.

Johnson V (2022a). An Interruption to Regularly Scheduled Programming [Düzenli Programda Kesinti]. 5 Haziran. <https://youtu.be/H7NrQuZ5sq4>. Son erişim tarihi, 06/07/ 2022.

Johnson, V (2022b). Dominion [Hüküm]. 12 Haziran 2022. <https://youtu.be/lrbNNbc3TKY>. Son erişim tarihi, 06/07/ 2022.

Johnson V (2022c). What's Love Got To Do With It? Remix. [Sevginin Bununla Ne Alakası Var? Remiks]. 10 Temmuz. <https://youtu.be/s1mY5nE2MtA>. Son erişim tarihi, 06/07/ 2022.

Johnson V ve Lusche S (2019). Power of Resurrection [Dirilişin Gücü]. 21 Nisan. https://youtu.be/7VAV_-gkfoo. Son erişim tarihi, 06/07/ 2022.

Koca B (der) (2014). *Türkiye'de İslam ve Sol*. İstanbul: Vivo Yayınevi.

Lusche S (2019). You're Too Much [Çok Fazla Oluyorsun]. 7 Nisan. <https://youtu.be/>

1374 Altınordu A (2023). Amerika'da İlerici Din: Hyde Park Birlik Kilisesi. *Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1354-1375.

tGAIJwpmiyw. Son erişim tarihi, 06/07/ 2022.

Lusche S (2022a). Stoles and Tunics [Etoller ve Tunikler]. 8 Mayıs. <https://youtu.be/vcLH83TVrNs>. Son erişim tarihi, 06/07/ 2022.

Lusche S (2022b). Highway of Joy [Sevinç Otoyolu]. 25 Haziran. <https://youtu.be/dmgDD3mtJD4>. Son erişim tarihi, 06/07/ 2022.

Nepstad S E (2019). *Catholic Social Activism: Progressive Movements in the United States*. New York: New York University Press.

Putnam R D ve Campbell D E (2010). *American Grace: How Religion Divides and Unites Us*. New York: Simon & Schuster.

Safi O (der) (2003). *Progressive Muslims: On Justice, Gender and Pluralism*. Oxford: Oneworld.

Smietana B (2021). At the Other Mars Hill Church, New Co-pastors Hope to Build a Faithful Future. RNS, 16 Aralık. <https://religionnews.com/2021/12/16/at-the-other-mars-hill-church-a-new-co-pastors-hope-to-build-a-faithful-future/>. Son erişim tarihi, 25/07/2022.

United Church of Christ (2017). *A Vision: The Transformative United Church of Christ in Ten Years*. Cleveland: y.y.

Vicini F (2018). Turkish Islamism, Conservatism and Human Rights Before and After Gezi: The Case of Mazlumder. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 45(5), 760-775.

Weber M (2011). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. Çev. M Köktürk, Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

Williams R H (2017). Conclusion: What Progressive Efforts Tell Us About Faith and Politics. İçinde: R Braunstein, T N Fuist ve R H Williams (der), *Religion and Progressive Activism: New Stories About Faith and Politics*, New York: New York University Press, 348-363.

Wuthnow R (1988). *The Restructuring of American Religion: Society and Faith since World War II*. Princeton: Princeton University Press.

Yonkman T G (2014). *Reconstructing Church: Tools for Turning Your Congregation Around*. Lanham: Rowman & Littlefield.

Yukich G (2017). Progressive Activism Among Buddhists, Hindus, and Muslims in the U.S. İçinde: R Braunstein, T N Fuist ve R H Williams (der), *Religion and Progressive Activism: New Stories About Faith and Politics*, New York: New York University Press, 225-245.

Altınordu A (2023). Amerika'da İlerici Din: Hyde Park Birlik Kilisesi. *Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1375-1375.

Mehmet Ali Ağaoğulları'na Armağan, **Bir Jakobenizm Tahlili: Blanqui ve Devrimleri**

Sadi Başoğlu, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

ORCID: 0009-0004-0287-9431

E-Posta: sadibasoglu@gmail.com

Özet

Louis Auguste Blanqui 19. yüzyıl Fransası'nda kendisiyle anılacak bir hareket ve siyaset yordamı yaratmıştır: Blankizm. Devrimci düşünce literatüründe belli bir yer edinmiş bu siyaset ekolü sonraki tarihlerdeki başka hareketleri tanımlamak için bile olsa güncelliğini korumaktadır. Blankizm kitle hareketi yerine katı ve gizli bir örgütlenmeyi, iktidarın fethi için komployu, devrimin nesneliliği karşısında özneliliğini öne çıkarmış; hafızalarda da böyle yer etmiştir. Bu genel kabuller yanında Blankizm geçmişten bugüne sıklıkla Jakobenizmle birlikte anılmaktadır. Diğer taraftan özel olarak Blanqui'yi inceleyen araştırmacılar Fransız devrimciyi başka nitelemeler ve belli sıfatlarla birlikte bir Jakoben olarak tanımlamaktadır. Elinizdeki çalışmada Blanqui'ye getirilen Jakoben nitelemesinin ne kadar yerinde ve açıklayıcı olduğu sorgulanmaktadır.

Fransız devrimcinin fikriyatında onun ontolojik kabullerine ve tarih kavrayışına özel bir önem atfederek bir Jakobenizm tahliline gidildiğinde meselenin üç düzlemde ele alınabileceği görülmektedir. Bunlardan ilki Jean-Jacques Rousseau'nun siyasal düşünceleri ve Jakoben toplumsal ideallerle şekillenen radikal bir Fransız cumhuriyetçiliğinin Blanqui'deki yansımasıdır. Blanqui 1848'den sonra söz konusu cumhuriyetçiliğin düşünsel ve tarihsel kaynaklarıyla arasına mesafe koymasına karşın bu damar onda hep muhafaza edilmiştir. Ne var ki, Fransız devrimciye atfedilen Jakobenliğin önemli bir bileşeni olan bu radikal cumhuriyetçilik Blanqui'yi çağdaşlarından ayıran, onu özgün kılan bir nitelik değildir. Blanqui'nin tanıklık ettiği 19. yüzyıl Fransası'nda bu cumhuriyetçiliğin çok daha Ortodoks takipçileri vardır. İkinci düzlem 1793-1794'te, Jakobenlerin iktidarda olduğu kesitte ortaya koyulan siyasetin bütününe Blanqui'nin uzaktan bir bakışıdır. Blanqui orada, komünizmin kuruluşunu gerçekleştirecek iktidarın uygulamasını öngördüğü kimi pratikleri görmüştür: Karşı-devrime karşı terör, büyük zenginlik düşmanlığı ve bir savaş durumunda vatanın topyekûn savunulması. Blanqui 1848 ardına bunları düşünürken Jakobenlerle herhangi bir angajmandan kaçınmış, geriye öznesi belirsiz bir 1793-1794 anlatısı bırakmıştır. Üçüncü düzlem doğrudan dönemin aktörlerine Blanqui'nin bakışı ve burada tuttuğu taraf ve bunlardan hareketle kendi gelecek iktidar tahayyülü üzerinedir. Bu düzlemde herhangi bir Jakobenlik

1376 Başoğlu S (2023). *Mehmet Ali Ağaoğulları'na Armağan*, Bir Jakobenizm Tahlili: Blanqui ve Devrimleri. *Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1376-1411.

açısından en ayırt edici nitelikler ve pratikler karşısında Blanqui'nin anti-Jakoben bir konumlanışı vardır.

Sonuç olarak, bu üç düzlem birlikte düşünüldüğünde Blanqui için yapılan Jakobenlik tariflerinin sınırlı bir açıklayıcılığa sahip olduğu görülmüştür. Dahası bunlar Fransız devrimcinin tarihsel Jakobenler eleştirisini, bu anti-Jakobenizmin önemli nedenlerini ve sonuçlarını ıskalama riski taşımaktadır. Blankizm ve Jakobenizm Blanqui'nin praksisinden başlamak üzere ayrı şeylerdir ve bu hâllerıyla anlamlı ve kıymetli gözükmektedirler.

Anahtar kelimeler: Blanqui, Blankizm, Jakobenizm, Fransız Devrimleri, Marksizm.

Dedicated to Mehmet Ali Ağaoğulları, **A Jacobinism Analysis: Blanqui and His Revolutions**

Abstract

Louis Auguste Blanqui created a movement and a political way bearing his name, Blanquism, in the 19th century France. This political ecole continues to be relevant in revolutionary thought literature, at least to identify other subsequent movements. Blanquism brings forward strict and secret organisation instead of mass movement, conspiracy for conquering the power, subjectivity of revolution over its objectivity; and is imprinted on the memories as such. Beside these general acceptances, Blanquism is mentioned from past to present with Jacobinism. On the other hand, researchers which especially studied Blanqui define him as a Jacobin with other characterisations and particular adjectives. In this article, it is aimed to question to what extent it is appropriate and explanatory to characterize Blanqui as a Jacobin.

When Jacobinism is analysed in the French revolutionary's thoughts, while a particular importance attached to his ontological acceptances and history conception, it seems that the topic can be discussed on three planes. First one is the reflection on Blanqui of a radical French republicanism which is formed with the political thoughts of Jean-Jacques Rousseau and the Jacobin social ideals. Even though Blanqui kept his distance from intellectual and historical resources of the republicanism in question after 1848, this aspect had always been preserved in him. However, this radical republicanism, which is an important element of Jacobinism attributed to Blanqui, is not a special qualification that distinguishes him from other contemporaries. There are far more Orthodox followers of this republicanism in the 19th century France that Blanqui bore witness to. Second plane is Blanqui's distant view to the politics that were executed in 1793-1794, when the Jacobins were in power. Blanqui saw there some of the practices which he foresees that would be applied by the power in construction of communism: terror against counter-revolution, hostility to great wealth and total defence of

motherland in case of a war. While thinking these after 1848 Blanqui avoided any engagement with the Jacobins and left a narrative of 1793-1794 without a subject. Third plane is on Blanqui's view directly on the agencies of the period, his side therein, and based on these, his own imagination of future power. On this plane, Blanqui has an anti-Jacobin stance against the most distinctive characters and practices in terms of any Jacobinism.

Consequently, these three planes considered together, the definitions of Jacobinism regarding Blanqui seem to have a limited power of explanation. Furthermore, they pose the risk of missing the French revolutionary's criticism of the historical Jacobins and the significant reasons and consequences of this anti-Jacobinism. Blanquism and Jacobinism are different things, starting from Blanqui's praxis, and they are meaningful and precious as such.

Keywords: Blanqui, Blanquism, Jacobinism, French Revolutions, Marxism.

Giriş

Fransız devrimci Louis-Auguste Blanqui (1805-1881) daha hayattayken adıyla anılacak bir gelenek yaratmış ve bu eğilim özgünlüğü ölçüsünde devrimci literatürde varlığını korumuştur: Blankizm. Bu yazıda 1789'la başlayan Fransız Devrim Çağının ikinci devriminden, 1830 Temmuz Devrimi'nden itibaren yapıcılarında olagelmış ihtilalcinin kuram ve pratiğine onun Jakobenliği üzerinden bir yaklaşım geliştirmeye çalışılacaktır. Yazıda bütünlüklü bir Blanqui kavrayışına sahip olduğu iddiası taşınsa da hayatı mücadelelerle geçmiş bir ihtilalcinin dört başı mamur bir temsilinin yapılmayacağı belirtilmelidir. Blanqui gibi tarihte ve kuramda yer etmiş bir figürün kimi özelliklerinin altı çizilecek ve ona dair önemli bir yerleşik kabul, Blanqui'nin Jakobenliği sorgulanacaktır.

Blanqui üzerine çağdaşlarından başlamak üzere gelişkin bir literatür oluştuğu söylenebilir. Bunun yanında bir de tartışmalar vardır. Doğrudan Blanqui ve Blankistlerden öte, bir kategori olarak Blankizmin sosyalist mücadele ve düşünce tarihlerinde teşkil ettiği kendine has yerin mahiyetine dair konumlanışlar başından bu yana zıtlıklar içermiştir. Örneğin Blankizmin Marksizmle ilişkisi 20. yüzyıl ortasında Fransız Komünist Partisi'nde bir ayrılığa neden olabilmıştır. Örneğin Vladimir Lenin'in (1870-1924) bir Blankist olup olmadığı sorusu kimi yazarlar ve çevreler açısından hâlâ günceldir.

Elinizdeki yazının sorunsalının oluşumunda Walter Benjamin'in (1892-1940) başlatıp Daniel Bensaïd'in (1946-2010) devam ettirdiği özgün Blankist konumlanışın, Fransız devrimciye ve tabii kendilerine tuttuğu ışığın bir

motivasyon olduğu belirtilmelidir. Benjamin'in özgün yorumu esasen 1871 Paris Komün'ünün hemen öncesinde tutuklanan Blanqui'nin, Komün'ün yenilgisinin ardından hapiste yazdığı *Yıldızlardan Ebediyete* kitapçığından filizlenmiştir. Siyasetle doğrudan bir ilişkisi olmayan metin Blanqui'nin evrenin yapısı ve işleyişi üzerine düşüncelerinden mütevellittir; Benjamin'in deyişiyile yaşlı devrimcinin “fantazmagorisi”dir. Kitap yine Benjamin'e göre “yüzyılın fantazmagorilerini son ve kozmik bir fantazmagoriyle, ama aynı zamanda da bütün ötekilere gizliden yöneltilmiş, çok acı bir eleştiriyi içeren bir fantazmagoriyle taçlandır[mıştır]” ([1927-1940] 2002: 105).

Yıldızlardan Ebediyete metnine son kısımda, tarihsel bağlamına gelindiğinde ve kısacık değinileceği belirtilerek devam edilebilir. Önce Benjamin ve ondan hareketle Bensaïd, Blanqui'de bir modernizm eleştirisi yanında; Marksizme hâkim olan tarihsel yasalar, zorunluluklar fikri karşısında bir tür devrim olumsuzluğunu ve kendi mesiyani devrimlerini bulmuştur. İradeyi merkeze alan bir devrim öznelliği fikri Marx ve Engels'ten başlamak üzere ve ekseriyetle yanlışlığına işaret edilerek Marksist literatürde işlenmiştir. Burada Blanqui'nin komploculuğu belli başlı temalardan biridir. Elinizdeki metinde bu külliyyatın bir dökümü verilmeyeceği gibi, Benjamin-Bensaïd'in aykırı bakışı da özel olarak incelenmeyecektir. Buna mukabil iki entelektüelin yaklaşımının, Blanqui'nin anlaşılmasında çok önemli olduğu iddia edilecek bir şeyi, onun ontolojik kabullerini düşünmeye çağırdığı yine belirtilmelidir.

Çağdaş Blanqui okuyucularından Peter Hallward, bir yönüyle Benjamin'in ve *Yıldızlardan Ebediyete*'nin Blanquisi'nin iradeci “çatallanmalar”la (*bifurcations*) rehabilitasyonu olarak nitelenebilecek çalışmasında, şöyle bir yaklaşım geliştirmiştir:

Blanqui bir yanda yasa-bağımlı doğa küresini, diğer yanda ise insanın düşünsel kapasiteleri ve özgürlüğünü ayıran bir çeşit düalizmi benimseme eğilimindedir. ... Blanqui'nin düalizmi mutlak olmaktan uzaktır ve Kant'ın numenal ya da doğaüstü boyutu benzeri bir şeye başvurmayı içermez. Kendisinden önce Rousseau gibi Blanqui de bir bedeninden kurtulmuş *libre arbitre* ya da 'özgür irade'nin soyut, metafizik bir nosyonuna -sosyal dezavantajın kurbanlarına yersiz ahlaki suçlama getirmeye hizmet eden bir 'fantezi'- her tür spiritüalist ya da dinsel başvurmayı reddediyordu. (2014: 37)

Hallward'ın bu düalizm tahlili pek çok şeyi açıklayabilecek bir model sunar gibi görünmektedir. Öte yandan, ikiliğin insani tarafının varoluşunu öyle veya böyle tanımlayan ve belirleyen “yasa”ların ne olduğu/olabileceği sorusunu

gündemden düşürmemektedir. Bu meselede bu satırların yazarınca en ikna edici ve özlü olduğu düşünülen açıklama ve bir başlangıç noktası Alan B. Spitzer'de (1925-) bulunmuştur:

Blanqui'nin notlarına 1868 tarihiyle düşülmüş bir pasaj, toplumsal gelişimin ideal ve maddi boyutları arasındaki ilişkiye dair aldığı temel konumu kayda geçirmiş gibidir. Aşağıdaki paragrafın pratik içerimlerini kabul etmek, Blanquiciliği anlamak için çok önemlidir:

'Yoksulluğun tek bir sebebi vardır o da cehalettir; cehalet tüm ikincil sebeplere yol açan ilk sebeptir. Kapitalizm ve tüm diğer sömürü biçimleri gibi yoksulluğun maddi sebepleri sadece kitlelerin cehaleti yüzünden vardır.'

Bu saptama, Marx'ın 'insanların varlığını belirleyen şey bilinç değildir, aksine toplumsal varoluşları bilinçlerini belirler' şeklindeki ünlü varsayımının peşinden, kurumların niteliğinin 'insan zihninin ilerlemesi denen şeyden' yola çıkılarak kavranamayacağı ve bunların 'yaşamın maddi koşullarına kök salmış' olduğu şeklindeki ifadesinin tam tersidir. ([1957] 2013: 50)

Marx'ın kök nedeninin "tam tersini" benimsemesi Blanqui'nin değerinden düşürmek zorunda değildir; pekâlâ böyle bir ontolojik kabulde de harikalar yaratılabileceği iddia edilebilir. Nitekim, tekrar altını çizmek adına, şu söylenmelidir: Yukarıdaki aktarımdan sezilebilecek idealizm, yine Spitzer'in deyişiyle Fransız devrimcinin "felsefi materyalizmin militan bir taraftarı olsa da aslında İdea'yı politik, toplumsal ve ekonomik dönüşümlerin temel sebebi olarak" ([1957] 2013: 50) görmesi, onu anlamak için önemli bir başlangıç noktasıdır.

Elinizdeki metnin derdinin ve tezlerinin oluşumunda daha merkezde olan meseleyse Blanqui'nin hakkıyla ve hatta gereğinden fazla Fransız olmasına vesile olan, 1789'la başlayan devrimci dönemle kurduğu tarihsel, kuramsal ve stratejisine kaynaklık eden siyasal ilişkidir. Bu bağ Blanqui'nin kendisidir ve ona dair tüm sözler de illaki akılda tutulmalıdır.

Bu çalışmayı tetikleyen ikinci Blanqui yorumu ise onun bir tür Jakoben olduğu yönündedir. Örneğin Philippe Le Goff yakın zamanlı çalışmasında, Blanqui'nin "bir neo-Jakoben komünist, mutlak sosyal eşitliğin yiğit bir siyasi militanı olarak belki de en iyi şekilde anlaşılabil[ceğini]" (2015: 7) belirtmiştir.¹ Kendisinin tanımına düştüğü dipnotta belirttiğine göre bu "neo-Jakoben komünist" tanımı Alan B. Spitzer'in "Jakoben Komünizm" ve Peter Hallward'ın "neo-Jakoben" kullanımlarının bir birleşimidir.

Jakobenizm ve Blankicilik ayrı kategoriler olarak alınabildiği, birbirinden başka şeyleri ifade edebildiği için varlığını koruyor olsa gerek. Fakat yine de Blanqui ve temsil ettiği eğilimleri gösterebilmek için Jakoben sıfatına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çalışmada, Jakobenizm ve Blankizm kavramlarının ve Blanqui'nin hatrına Fransız devrimciye bir Jakobenlik tahlili amaçlanmaktadır. Böyle bir çabayla iki tarihsel pratikten ve sonraki zamandan süzülen ve çoğu zaman olduğu gibi üzerinde uzlaşılmasını kavramların tanımları yönünde bir katkı sunulması ümit edilmektedir.

Okuyucunun denileceklerin mahiyet ve gayesini takip etmesini kolaylaştırmak adına en sonda söylenecek şeyi baştan ortaya koyabiliriz: Blanqui'nin Jakobenliği üç düzlemde ele alınabilir. İlki, Büyük Fransız Devrimi'nden öğrenilmiş bir halk egemenliği ve aydın yurttaş projesidir. Bir diğer deyişle Jean-Jacques Rousseau'nun (1712-1778) kuramı ve Maximilien Robespierre'le (1758-1794) özdeşleştirmesi hiç de zor olmayan bir Jakoben Cumhuriyet idealidir. İkinci düzlem Jakoben Cumhuriyet pratiğinin dışarıdan bir görünüşü ile ilişkilendirilebilecek, Blanqui'nin kendi iktidar sonrası tahayyülü üzerinedir. Burada Büyük Devrim'in en radikal kesitinin içsel ilişkileri yok, karşı-devrim karşısında sergilediği pratik vardır: Karşı-devrime karşı terör, halkın topyekûn devrim ve vatan savunmasına çağırılması ve ortak çıkarlar için büyük zenginliğin karşıya alınması. Son düzlem ise merkezdeki siyasi mücadeleler ve burada Robespierre'le anılan Jakoben çizginin pratiğine bakıştır. İlerleyen sayfalarda bu şekilde tanımlanacak bu üç düzlemle Blanqui'nin Jakobenliği tahlil ve tayin edilmeye çalışılacaktır.

Radikal Bir Fransız Cumhuriyetçiliği

Blanqui, pek tabii, 1830'u 1789'la, 1848'iye hem 1789 hem de 1830'la birlikte düşünmüştür. Temmuz Devrimi bir saman alevi gibidir, önceki yüzyılın devrimi yıllara yayılmışken burada birkaç gün söz konusudur. Sonuçları düşünülünce Blanqui gibi sıkı cumhuriyetçilerin heveslerinin kursaklarında kaldığı kestirilebilir. Yirmilerin sonlarındaki ihtilalcinin 1832'de yaptığı durum değerlendirmelerinde Büyük Devrim'in halkçılığının çok tanıdık sesi duyulur, düşünme biçimleri izlenir. Halkın kişileştirildiği, kendi başına değer yaratan bir töz olarak idealize edildiği görülür. 1830 Devrimi'nin gerçek yapıcısı halk üç günlük mücadelenin ardından "aynı anda püskürtülmesine rağmen yine de egemence davran[mış], yumuşamaktan vazgeç[miştir]" ([1832] 1990: 39). Bu kabulün de etkisiyle Blanqui yeni bir devrim beklentisini korumaktadır.

Louis-Philippe hükümeti onların içini rahata kavuşturmamaktadır. Bu hükümet, istediği kadar Restorasyon'u kopya etsin, yurttaşları baskı altında tutsun,

kamu düzeni hayranlarının gözünde, ayaklanmanın getirdiği lekeleri silmeye çalışsın: O üç günlük korkunç günlerin anısı peşini bırakmamakta, onu etkisi altına almakta; halka karşı başarıyla sürdürülen bir savaşımın 18 ayı, halkın bir tek zaferini olsun karşılayamamaktadır. Savaş alanı hâlâ halkın elindedir ve çoktan eskimiş olan bu başarı, iktidarın tepesinde Demokles'in kılıcı gibi asılı durmaktadır. Herkes, kılıcın ipi ha koptu ha kopacak diye bakıp durmaktadır. Yurttaşlar, iki ilke Fransa'yı birbirinden ayırmaktadır: 'Yasallık' ilkesiyle, halkın egemenliği ilkesi. ([1832] 1990: 42)

Öte yandan Temmuz halk açısından bir kere kaybedilmiştir.

[Halkın] barikatlardan çıkması gereken yönetim doğrultusundaki dileklerinde Bonapartçılık ve Cumhuriyet vardı. ... Yeni sarayın avlularında yerleşen 10-15 bin burjuva, kralın parayla tuttuğu ajanların buyruğu altında, 'Efendi'yi coşkuyla selamladılar. Halka gelince, geliri olmadığı ve sarayların pencereleri önünde aylak aylak dolaşma olanakları olmadığı için, kendi ışıklarında kaldılar. Ama halk, bu komplonun suç ortağı olmadı hiçbir zaman. O kompo ki, öfkesinin ve öç duygusunun etkilerini yönetecek nitelikte insanlar bulsaydı, cezasız kalmazdı. Önderlerinin ihanetine uğrayıp, yandaşlarınca terk edilince, 1815'teki gibi, kuşuklar içinde, ağzını açmadı. ([1832] 1990: 37-38)

Pasajda sezdirilen, "bir para aristokrasisinin parya durumuna soktuğu yiğit ve akıllı insanlar[ın]" ([1832] 1990: 19) eksikliğidir. "Kavga öylesine kısa sür[müştür] ki; doğal önderleri, başarısını yürütecek olanlar, kalabalık içinden çıkmaya vakit bulama[mışlardır]" ([1832] 1990: 36). Böyle olunca Blanqui'nin işaret ettiği "komplo" ve "ihanet" Temmuz Devrimi'nin kaybedilmesine neden olmuştur. 1830 Devrimi Blanqui'nin en temel dertlerinden birine, muzaffer olabilecek bir devrimin başkalarına yâr olması sorununa kaynaklık edecektir: "[N]asıl olur da halk gücünün böylesine ansızın, böylesine korkunç bir biçimde kendini göstermesi hiçbir sonuca varmaz? Halkın tek başına yaptığı bu devrim, burjuvazinin tekelci rejimine son veren, halk çıkarlarının ve gücünün başlangıcı olması gereken bu devrim, nasıl olur da, sonuç olarak, orta sınıfın zorbalığını kurar, işçilerle köylülerin yoksulluğunu artırır ve Fransa'yı çamura batırır?" ([1832] 1990: 36).

Blanqui, bu metinlerde özellikle göze çarpmakla birlikte, ihtilalci kariyeri boyunca halk ve proletarya sözcüklerini birbirlerinin yerine kullanmıştır. Sömürücü sınıftan değilse, bir dükkân sahibi de veyahut bir köylü de proletaryanın parçasıdır. Buna mukabil alıntılarının kaynağı olan 1830'ların başlarındaki yazılarında ince bir sınıfsal analiz vardır. Konumuzun fırsat tanımadığı bu yordam

Marx'inkine belirli ölçüde yakın sonuçlar verebilmektedir. Fakat Blanqui'ninki siyasal tarihten soyutlanmakla kalmıştır; ekonomi politiğe ve toplumsal tarihe gerek duymamıştır. Le Goff 'un deyişiyle: "Blanqui'nin sınıf savaşı tarifi, tarihsel materyalizmin elbette daha sonra toplumsal ilişkileri belirlediğini geliştireceği üretim tarzının tarihsel evriminden değil, siyasal tarihten çıkar. Bu yüzden Blanqui hiçbir zaman üretimin, değişimin ve ekonomi politiğin genel bir eleştirisini aramamıştır" (2015: 253).

Bu satırların hemen ardından yazar, Blanqui'nin 1830 değerlendirmeleri için şu yargıda bulunmuştur: "Dahası Blanqui'nin gözünde 1789'da başlayan cumhuriyetçiler ve kralcılar arasındaki mücadele Fransa'da ve genişletirsek Avrupa'da hâlâ temel mücadele çizgisidir." Yukarıda aktarılanlar ve bu çalışmada karşılaşılan diğer 1830'lar metinlerinde Blanqui'nin Fransa okumasının, Le Goff'un bu yargısındakinden daha gelişkin bulunduğu belirtilmelidir. Enteresan bir gözlem olarak yeri gelmişken şu da söylenmelidir: Blanqui kariyerinin ilerleyen yıllarında bu dönemdeki siyaset okuma tekniğinin üzerine pek bir şey koyamadığı hissi vermektedir. Bunun aksi, pekâlâ siyasi tarihten yola çıkan bir yöntemin ötesine geçmeden de -ki Blanqui ilerleyen yıllarda iktisadı da gündemine almıştır- sağlanabilecek bir şeydir.

Temmuz Devrimi ve takip eden yıllarda Blanqui'yi Büyük Devrim'in Jakobenlerinin ve Fransız düşüncesinde onların kendilerine en yakın buldukları filozofun mirasçısı olarak görürüz. Blanqui 1834'te tarafını şöyle belli etmektedir:

Materyalist ve nefret dolu Yahudilere karşı İsa'yla, Avrupa feodal tiranlarına karşı Gregory VII'yle, kibirli ve baskıcı soyluluk ve sefahatte kaybolmuş ruhbana karşı Rousseau'yla, açgözlü tüccar kitesine, imansız ve yasadışı spekülörlere, baba katili kaçakçılara ve Judas gibi otuz gümüşe insanlığını satacaklara karşı Robespierre'le beraberiz.

... Tek cümlede, biz her yerde ve her zaman ezilenleyiz, ezene karşıyız ve Saint-Just'le birlikte 'sefiller dünyanın efendileridir' diyoruz. ([1834] 2016a)²

Blanqui'nin Rousseau ve Robespierre'le kurduğu bu yoldaşlığın teorik temeli yukarıda aktarılan 1832 pasajlarındaki "halk egemenliği" fikridir. Jakoben Cumhuriyet'in siyasal ve toplumsal programının çıkış noktası olan Rousseauculuk komünist Blanqui'nin erken dönem politik -iktisadi değil- projesinin en azından başlangıç noktasıdır. Fransız devrimcinin bir biyografisini yazmış Doug Enaa Greene belirli ölçüde haklı olarak, Blanqui'nin bu evredeki fikirlerinin çağdaşı "sol-kanat cumhuriyetçiler ve Jakobenler"den ayrı bir görüntü sergilemediğini ifade etmiştir (2017). Öte yandan Blanqui bir komünisttir ve bu, çağdaşı "sol-

kanat cumhuriyetçiler ve Jakobenler”in ötesine bakmayı gerektirir. Bu noktada komünizmle komployu birleştiren bir siyaset geleneği olarak (Spitzer, [1957] 2013: 131) Blanqui’nin öncülleri sayılabilecek Gracchus Babeuf (1760-1797) ve onun dostu Philippe Buonarroti’nin (1761-1837) Jakobenlere yönelik tutumuna değinmek yerinde olacaktır. Bu aynı zamanda Blanqui’deki gelenekten kopuşun üzerine düşünmenin de olanağını sunacaktır. Babeuf 1793-1794’te Jakoben iktidarına soldan muhalefet edenlere yakındır; ancak, Jakobenlerin düşüşünden sonra yaşananlara bakarak nedamet getirmiş, onların tarihsel hakkını ve büyüklüğünü teslim etmiştir.³ Jakobenler iktidardayken bir Jakoben, ardından bir komünist ve Babeuf’ün Eşitler Komposu’nun bir üyesi olan ve 1830’lara kadar bu geleneği sürdüren Buonarroti Rousseau ve Robespierre’e bağlılığını ömür boyu muhafaza etmiştir (Buonarroti, 1836 [1828]; Eisenstein, 1959: 120, 123, 144, 155). O hâlde, Büyük Devrim’den Blanqui’nin devrimci kariyerinin başlarına uzanan komünist ve komplotcu Babeuf-Buonarroti hattı ile Blanqui’nin 1830’lardaki Jakobenleri sahiplenen duruşu arasında bir süreklilikten bahsedilebilir.

Burada bir parantez açılmalıdır. Önceki paragrafın başında “Blanqui’nin erken dönem politik -iktisadi değil- projesinin en azından başlangıç noktası” Rousseauculuktur denilmişti. İktisadi değildir, çünkü Blanqui Rousseau ve Robespierre’le yoldaş olduğu bu dönemde de onların küçük mülkiyete dayalı toplumsal eşitlik kurgu ve idealini aşmıştır: “Eşitlik, toprak dağıtımı değildir. Toprağın sonsuzca parçalara ayrılması, aslında, sahiplik hakkında hiçbir değişiklik yapmaz. Çalışmanın kendisinden değil, çalışma araçlarının sahipliğinden gelen zenginlik, sömürü yeteneği ayakta kaldığı sürece, yeniden büyük servetler oluşturarak, çok geçmeden sosyal eşitsizliği tekrar kurar” (Blanqui, [1834] 1990: 56). Yani mülkiyetin eşit hâle getirilmesi, herkesin kendisine kadar mülkünün olması toplumsal sorunların çözümünü vermeyecek, belirli bir süre sonra eşitsizlik kendisini yeniden yaratacaktır. Greene de Blanqui’nin bir adım sonraki fikirlerinin artık Jakoben mülkiyet rejimi tahayyülünden uzaklaşıp, açık bir şekilde sosyalist bir yola girdiğine işaret etmiştir (2017).

Blanqui gelecekteki felsefi, siyasal eklemlenmelerinin/dönüşümlerinin de sonucunda kuramsal bir düzeyde Rousseauculuk, pratikte ise Jakoben bir cumhuriyetçilik olarak ifade etmekten imtina edecek olsa da; bu radikal Fransız cumhuriyetçiliği onda yaşamı boyunca muhafaza edilmiştir. Hallward ve Le Goff, Fransız devrimcinin bu yönünden hareketle yeni bir Blanqui bakışı geliştirme çabasıdır. İkili, Rousseau’nun düşüncesinden başlattıkları siyasal irade (*political will*) ile şekillenen bir devrimci gelenekte Jakobenlerle Marx arasında kritik bir halka olarak Blanqui’yi düşünmüştür (örneğin Le Goff, 2015: 187).

Böyle bir gelenek tanımlama işi anlamlı ve değerlidir. Ne var ki Marx'ın Rousseau ve Jakobenlerle ilişkileneceği Blanqui'yi tanımasından önce gerçekleşmiştir (Başoğlu, 2021).

Le Goff *August Blanqui'nin Militan Siyaseti* çalışmasında Blanqui-Rousseau ilişkisini şu şekilde tanımlamıştır:

Pek çok açıdan Rousseau Blanqui'nin en açık entelektüel öncülü olarak durur. Mülkiyet, sosyal eşitsizliğin temelleri, yasanın görelliliği, aydınlanmış liderin ve yeni bir sosyal beden kuruluşu için halk eğitiminin gerekliliği, bir ulus ve siyasi kurum olarak halkın, aktif genel iradenin gerçekten özgür ve eşit bir toplumun temeli oluşu -pek çok hayati noktada Blanqui'nin pozisyonu Rousseau'nunkine aşırı derecede yakındır. Şimdi sunulan birçok politik benzeşime karşın, bu iki figür arasında karşılaştırma şaşırtıcı derecede eksiktir. (2015, 32-33)

Bu açıklama Blanqui'deki Rousseau etkisi için aydınlatıcıdır. Elinizdeki metnin başında söylendiği gibi Blanqui, Spitzer, Hallward ve Le Goff gibi okuyucularınca farklı eklerle birlikte Jakobin olarak tanımlanmıştı. Jakobin nitelemesi bir yönüyle Le Goff'un literatürde eksikliğini belirttiği Blanqui-Rousseau ilişkisinin içerimlerini de barındırdığı için uygun görülmüş izlenimi vermektedir. Blanqui'nin Rousseau'ya bu "aşırı derecede yakın"lığı ona söz konusu Jakobinliğin atfedilmesinin bir kaynağıdır. Diğer yönüyle o Büyük Devrim'in çocuğudur. Ondaki Fransız cumhuriyetçiliği Jakobin Cumhuriyet'in devrimci hafızalarda ve Fransız kültüründe bıraktığı bakiyenin bir tezahürüdür. Fransız devrimcide içselleşen bu bilinç bir yerden sonra o kadar doğal ve kendiliğindedir ki onda Rousseau'nun adı yukarıda kendisinden aktarılan pasaj ve birkaç örnek dışında pek geçmez.⁴ Blanqui'nin Rousseauculuğuna Büyük Devrim'den bağımsız bir şekilde ulaşamaz.

Bu vurguların nedeni, Devrim'le birlikte Fransız cumhuriyetçiliğinin temel bir kaynağı hâline gelen Rousseauculuğun sonraki devrimci kuşakların tamamına olmasa da -örneğin tahmin edilebileceği gibi Proudhonculuk dışında kalanlardandır- büyük çoğunluğuna sirayet etmiş olmasıdır. Yani Blanqui bu konuda özgün değildir. Onun çağdaşı çok daha Ortodoks ve açık Rousseaucular vardır. Örneğin Le Goff'un ifade ettiği Rousseauculuk klasik hâliyle Blanqui'den daha çok -Blanqui'nin bir sonraki devrimiyle, 1848'le baş düşmanı hâline gelecek- 1848 Jakobinlerinde, kendilerinin değişiyiyle *Montagne*'da (Dağ) karşılık bulmuştur.

1848 Şubat Devrimi'yle dokuz yıllık esaretten kurtulan Fransız devrimci soluğu

derhâl Paris'te alır. “*Hôtel de Ville*'in adamları”⁵ arasında ılımlılar yanında bu *Montagne*'in şefleri, devrimi yapan Paris proletaryasının pek sevdiği yeni Jakobenler vardır. Tarih 25 Şubat'tır, yani devrimin henüz üçüncü günüdür. Bırakın en büyük beklenti olan sosyal devrim yönünde kararları, cumhuriyetin ilanı bile gecikmiştir. Blanqui sezdiği ihanet kokusuna karşın itidal çağrısında bulunarak şunları söylemiştir:

Bugün, politik alanda hüküm giyerek burjuvazinin gözünde tehlikeli sayılan kimseleri iktidara getirmek istersek, taşra korkulara kapılır, *Terreur*'ü [Terör], Konvansiyon'u anımsayıp, kaçak Kral'ı geri çağırmaya kalkar belki de. Muhafız alayı, aslında istemeye istemeye suç ortağı olmuştu sadece. ‘Yaşasın Cumhuriyet’ bağırıtlarıyla yapılmasına göz yumduğu şeyleri, yarın bozabilecek olan birtakım korkak tüccarlardan oluşmaktadır o. *Hôtel de Ville*'in adamlarını bırakın, yetersizlikleri içinde kalsınlar: Güçsüzlükleri, çöküşlerinin şaşmaz belirtisidir. Elllerinde bir günlük bir güç var. Bizim elimizdeyse halk var, halkı, tıpkı eskiden Jakobenlerin örgütlediği gibi, örgütleyebileceğimiz kulüpler var. Birkaç gün daha beklemesini bilelim; o zaman devrim bizim olacaktır! ([1848] 1990: 67)

Bu birkaç günde yeni bir gündem açılacaktır. Geçici Hükümet tüm Fransızları temsil edecek bir meclis ve hükümeti belirleyecek genel oya dayalı bir seçim takvimi belirlenmesi kararı almıştır. Bu anda yukarıda çizilen cumhuriyetçilikle görünürde çelişkili ama özde tutarlı bir ses duyulur: Blanqui ardı ardına kaleme aldığı bildirilerle seçimlerin ertelenmesini ister ([1848] 1990: 72-77). Devrimin Paris dışına sirayet edecek, toplumu aydınlatacak yeterli zamana ihtiyacı vardır. Bu tavırla 1793'te Kral'ın yargılanması üzerine meclis tartışmalarındaki *Montagne*'in duruşu arasında bir paralellik kurulabilir. Dağlılar Kral'ın yargılanmasının karşı-devrimin bir zaferine dönüşebileceğini öngörerek başta Jirondenlerin itirazlarına karşı ‘bu iş burada çözülmelidir’ demiştir. II. Cumhuriyetin ilk haftalarındaysa “60 yıldan beri, karşı-devrim tek başına sesleniyor Fransa'ya” diyen bir Blanqui vardır ([1848] 1990: 72). Halkın doğru kararı verebilmesi için biraz da devrimi dinlemesi gerekmektedir.

Sokağın belirli periyotlarla hareketleneceği Paris'te Şubat günleri sonrası ilk hareket İçişleri Bakanlığı görevindeki *Montagne* şefi Alexandre Auguste Ledru-Rollin'i (1807-1874) protesto eden, burjuvalardan müteşekkil Ulusal Muhafızlar'dan gelecektir. Yani Blanqui için “Fransa'nın yüreği ve beyni olan Paris[te]” ([1848] 1990: 74) de ‘devrim durmalı’ diyenler vardır. Paris'teki sınıf mücadelesi kasılıp gevşerken, Nisan'ın üçüncü haftası yapılan seçimlerde Blanqui'nin öngörüsü gerçekleşir, devrim Fransa'nın geri kalanına

kendisini henüz anlatamamıştır. Mayıs sonunda 15 Mayıs gösterisi⁶ bahane edilerek Blanqui öne çıkan diğer radikal devrimcilerle birlikte tutuklanmıştır. Önderlerinin elinden alınmasına mukabil Haziran'da tarihte eşine az rastlanır bir vahşetle Paris proletaryasının üzerinden geçilecektir. Blanqui ikinci devrimini de kaybetmiştir... Ve sahnede yine ihanet vardır. 1830 Devrimi'ne kıyasla bu kez ihanet daha yakından, 1793 *Montagne*'ının has varisi iddiasındakilerden gelmiştir.

Devrimle neyi kastediyoruz?

Var olan sosyal düzenin yıkılması, burjuva boyunduruğunun kaldırılması, halkın tam özgürleşmesi ve eşitliğin zaferi.

Bu aynı zamanda her nasılsa Devrimci-Cumhuriyetçilerin programı değil mi? (1848) Şubat'ın buna cevap vermesine izin verelim.

Hiçbir şey yapamazlardı diyorsunuz -Hayır! Hiçbir şey yapmak istemediler! Hiçbir şey yapmak istemezler. Bizi aşağılamaktan başka bir şey yok ellerinde. Statü, şeref ve zaferin mahvedilmesi -bunlar onların amaçlarıdır. Yolumdan çekil, senin yerini alıyorum! Bu onları güden tek prensip, onların tek hakikatidir. Birkaç devlet memurunu görevden alabilirler, ama onlar her zaman işlerin hâkim durumuna dokunulmaz bir saygıyı idame ettirirler. Bunu kurcalamak onların mirasını yok etmek olurdu. Ama bu miras onların sadece günü iyi geçirmelerini sağlar ve yarın aynı toplumsal düzen aynı efendileri yükselteceği için o kaçınılmaz bir şekilde eski sahiplerinin, gerçek sahiplerinin ellerine dönecektir. Elma ağacı sadece elma verir. ([1851-1852] 2016b)

Pasajda geçen Devrimci-Cumhuriyetçiler, Rousseau ve Robespierre'i dilinden düşürmeyen Ledru-Rollin'in liderliğindeki 1848'in *Montagne*'idir. Onların Jakobenliğini Marx'ın 1848 tahlilleriyle anlamaya çalışan bir inceleme başka bir yerde (Başoğlu, 2021) yapıldığı ve konumuzun dışına çıkacağı için sadece şunu söyleyerek devam edebiliriz: Pratikleri Jakobencilik bakımından fiyaskodur. Engels ve ondan esinle Marx'ın yaptığı benzetmeyi anımsarsak, tarihsel *Montagne*'inki trajediyse 1848 *Montagne*'ininki komedidir (aktaran Başoğlu, 2021: 145). Diğer taraftan 48 Dağı ile toplumsal projelerindeki benzerliği aktarılan pasajda Blanqui'nin kendisi itiraf etmiştir. Yukarıda Blanqui'nin Rousseauculuğuna ve bunun I. Cumhuriyet'in bir bakiyesi oluşuna dair söylenenler bu yüzdendir. Blanqui'nin 1830'ların başından beri komünist oluşu ve ilerleyen sayfalarda işleneceği üzere 1848'den sonra cumhuriyetçiliğinin bu kaynaklarını reddedişi aynı cumhuriyetçiliğine engel teşkil etmemiştir. Bu karakter Fransız devrimcinin kariyerinin sonuna kadar korunmuştur.

O zaman, Blanqui'ye literatürde atfedilen Jakobencilik güçlü yanlarından

birinin, Blanqui'nin devrimleri faslını açarken belirtilen ilk düzlemin gösterildiği varsayıp Jakoben pratikle daha bir ilişkili olanlara geçilebilir.

Jakobenlersiz Sahiplenilen Bir 1793-1794

Blanqui 1850'de Doullens'da, on yıl sürecek şimdiki hapisliğinin ikinci yılında, tarihçi Albert Mathiez'nin (1874-1932) "Blanqui'nin Robespierre Üzerine Yayınlanmamış Notları" adıyla gün yüzüne çıkaracağı bir dizi eleştirel not almıştır.⁷ Blanqui çalışmasında "Hôtel de Ville'in adamları"ndan biri olan Alphonse de Lamartine'in (1790-1869) anti-Jakoben *Histoire des Girondins* (1847) kitabını temel kaynak almıştır. Mathiez'nin yayımladığı el yazmalarında "Jakoben Kulübü, büyük üstadı Robespierre olan bir kiliseden ibaretti[r]", (aktaran Spitzer, [1957] 2013: 126). Robespierre "prematüre bir Napoléon'dur"; "gerici bir diktatörlük ve dinsel bir restorasyon" peşindedir. "Robespierre üç darbeye devrimi öldür[müştür]: Hébert'in idamı, Danton'un ki ve Yüce Varlık (*l'Être suprême*) Kültü" (Blanqui, 2018).

Blanqui'nin bu elyazmalarının, Robespierreciliği ile tanınan tarihçi Mathiez tarafından yayınlanmasının bilim dışında politik bir maksadı da vardır: Mathiez'ye göre metin Blanqui'nin devrimci proletarya önünde Robespierre efsanesiyle açıktan karşı karşıya gelmeme hesabıyla uzun yıllar yayınlanmasa da örgüt üzerinden dolaşıma sokulmuş, Fransız Devrim tarihinde geleneği tahrip eden bir sapmaya neden olmuştur. Tarihçi, "Blanqui'nin Robespierre'e vahşi nefreti Fransız sosyalistlerinde tayin edici bir sapma yarattı. 1848'e kadar onu sevmişlerdi, Blanqui onlara Robespierre'den nefret etmeyi öğretti" demiştir (Mathiez, [1928] 2016). Fransız devrimci geleneğinde böyle bir sapmanın varlığı ve etkileri konumuz açısından talidir. Burası için önemli olan Blanqui'nin Jakobenlere dönük yaklaşımında 1848 ardına keskin bir dönüş yaşanması ve bu yeni hattın sonrasında muhafaza edilmesidir. Bunun somut ve kamusal kanıtı önsözünü Blanqui'nin yazacağı, çok sıkı öğrencisi Gustave Tridon'un (1841-1871) *Les Hébertistes* (1864) broşürüdür. Burada aynı anti-Robespierrecilik aynı sertlikte devam ettirilmiştir.

1860'larda Büyük Fransız Devrimi'ne ilgi bir kez daha artmıştır; eski tarih kitaplarının yaygın yeni baskıları yanında, farklı ekollerin varisi olma iddiasındaki kesimlerden yeni çalışmalar çıkmıştır. Blanqui hakkında önemli çalışmalardan birinin yazarı Samuel Bernstein (1898-1987) bu atmosferde Blankistleri şöyle betimlemiştir:

Cumhuriyetçi hizipler ya Jironde'ler ya da *Montagne*'la ya Danton, Robespierre ya da Marat'yla birlikte duruyorlardı. Hepsinin aksine Blanqui ve takipçileri

1388 Baçoğlu S (2023). *Mehmet Ali Ağaoğulları'na Armağan*, Bir Jakobencilik Tahlili: Blanqui ve Devrimleri. *Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1376-1411.

kendilerini Hébertistlerin, Jakoben solda duran popüler gazeteci Jacques René Hébert'in adıyla gösterilenlerin devamcısı olarak görüyorlardı. Blankist dogmaya göre sadece onlar devrimin vicdanı ve kalbiydi. Onlar akıl ve bilimin gerçek destekçisi, pleblerin koruyucusu, eşitliğin, kardeşliğin ve ateizmin yiğit savunucularıydılar. Başka bir deyişle Blankist anlamda Hébertizm 1793'ün en gelişkin partisinin prensipler setiydi. ([1970] 1971: 270-271)

Bernstein Hébertistleri bu sahiplenışı Mathiez'ninkiler ve sonraki çalışmalara dayanan Hébertistler yorumlarından hareketle yüzeysel ve yanlış bulmuştur; onlar Blankistlerin sandığı şey değildir... Bernstein'ın kitabının ilgili kısmında elinizdeki çalışma açısından çok önemli bir düşünüş Blanqui'nin 1848'le birlikte Jakobenler hakkındaki fikirlerini değiştirmesi üzerinedir:

Neden Blankistler Hébertistleri öncülleri gördüler ve bir de ilerlemenin şehitleri olarak azizlik mertebesine yükselttiler? Tridon'un broşürü şiddetli anti-Robespierre'izmi bir ipucu olarak görülmezse araştırmacıyı bütünüyle tatmin etmiyor. Ama Jakoben lidere karşı aşağıda gösterilecek bu düşmanlık aynı zamanda Blankist materyalist felsefeyle bağlantılıydı. Aslında bu Blankist tutum somut kanıtla sürdürülemez. Ne tarihsel gerekçesi ne de teorik motivasyonu vardır. Bu tutumun temel kaynağı Üçüncü Fransız Devrimi [1848] süresince yaratılmış bir ihtiras havuzudur. Blanqui devrimden adamakıllı saygınlığı zarar görmüş ve hüsrana uğramış olarak çıkmıştı. 1848 Şubatı'nda Paris'e umudun kanatlarında dönmüştü. Dört ay sonra hapiste devrimin yenilgisi üzerine düşünüyordu. Geriye dönüp olanlara baktığında onları kaçınılmaz olarak en acı hasımlarıyla, Ledru-Rollin'in dostlarıyla, Barbès'in yakınlarıyla, Jakoben kutsal emanetlerin muhafızlarıyla ilişkili görüyordu. Onlar kitleleri devrimden koparmadan önce kafalarını karıştırmış ve bunu yaparken Robespierre'in ceketinin kuyruklarına tutunmuşlardı. Blanqui *Les Hébertistes*'in önsözünde 'Rahip bana geçmiş sundu' demişti. Analoji ona yanlışlanamaz gözükmüştü. 1848'de neo-Jakobenler öncüllerinin 1793 ve 1794'teki rolünü tekrarlamışlardı. Her seferinde onların kurbanları pleblerin adanmış savunucularıydı. İlk devrimde Hébertistler, üçüncüsünde Blankistler. Her iki partinin düşüşü gerici güçlerin geri dönüşü önündeki en büyük engeli kaldırmıştı. Böylece iki partinin düşüşü arasında bir benzeşim kurulmuş oluyordu. (1971: 271)

Bernstein'ın açıklaması epey ikna edici gözükmemektedir; fakat bunun yanında Blanqui'nin 48'den sonraki anti-Robespierreci tavrının sürekliliğini ve geliştirdiği Jakoben dönem tahlillerini açıklamada daha nesnel ve Fransız devrimciyi anlamada çok önemli olabilecek bir açıklama daha geliştirilebilir. 1848, Blanqui'nin ihanetle kaybedildiği düşündüğü ikinci devrimidir. 1830 ve 48

tarihsel ve kişisel deneyimlerinin etkisiyle de şekillenmiş ve elinizdeki metnin başlarında işaret edilen ontolojik kabulleri üzerinde bir kavrayış yükselir: Tarihsel yasalar fikri karşısında devrimin özünde biten bir doğası vardır. Böyle demek, Blanqui'de nesnellığe hiç vurgu olmadığı, onun devrimlerin nesnel nedenlerine hiç kafa yormadığı anlamına gelmez; vurgu hâkim tona ilişkindir. Blanqui'deki devrimin öznelliği kavrayışı öyle güçlüdür ki 1848 tecrübesinin ardından Blanqui, 'bu iş değil 1848, değil 1830, ta 1793'te bitebilirdi' sonucuna ulaşmıştır. Yani onun bizzat tanık olduğu devrimlerden öte, ilk devrim de insanlığı çok daha ileriye götürebilirdi. Neden Blanqui'nin ontolojik kabullerine dönmemiz gerekiyor? Giriş kısmında Blanqui'nin tarih ve toplum kavrayışının merkezine indiğimizde bir idealizmle karşılaşıldığı söylenmişti. Bu idealizm şuna izin vermekte Fransız devrimciyi kendisine çekmektedir: 1789, 1830, 1848'de, üç Fransız devriminde de Blanqui'nin savunduğu idealler belirli ölçüde ve temelde ortaya atılabilmişse o devrimlerde nihai zafer için gerekli şeyler mevcuttur. Nihai zaferle kasıt, herkes için en iyi toplumsal düzeni kurmaya girişecek -ki bu geçiş evresi kısa bir dönem olarak düşünülmemiştir- bir yönetimin elde edilmesidir. Velhasıl 1789'dan bu yana Fransa'da böyle bir devrimci iktidar için kat edilmesi gereken bir yol, üzerinden atlanamayacak evreler yoktur.

Böyle bir iktidarla ulaşılabilecek yerin Blanqui için ne olduğu açıktır: Komünizm. O, Büyük Devrim'in esas tartışmalarında komünizmin gündeme gelmediğinin elbette farkındadır. Fakat onun, kendi devriminden sonra komünizme ulaşmak için yapılması gerekenler ve yapılabilecekler olarak ortaya koyduğu prensiplerin pek çoğu tam da 1793'ün gündemleridir. Jakoben Cumhuriyet'ten Blanqui'ye bir 'geliştirip aşma' değil, bir 'aynı düzlemde olma' ve 'çok benzer olma' durumu vardır. Aşağıda Blanqui'nin kendi devriminden sonrasına ilişkin tahayyülünü de işin içine katarak bu tez açıklanmaya çalışılacaktır. Bu çabanın çıktısının, aynı zamanda, Blanqui'nin Jakobenliğinin ikinci düzlemi olacağı düşünülmektedir.

Devrimden sonraki programın iki ana gündemi vardır. Blanqui yirmi yıl sonra 1848'i düşünerek şöyle demiştir:

Eğer, [1848'in] tam tersine, sağduyu sonunda üstün gelirse, o zaman, işte size yan yana, birbirine koşut iki yol. Biri, aşama aşama, evrensel ve eksiksiz eğitime götürür; öbürü aynı tempodaki aşamalarla ortaklığa [yani komünizme]. Başlangıçta, her iki yola da aynı önlem gerek: Engellerin yıkılması. Bu engellerin ne olduğunu çok iyi biliyoruz. Şu kara (kirlili) ordu, yanı başında da sermayenin komplosu. Kara ordu, sınırların ötesine atılır, basit bir iş. Sermaye ise, o kadar uysal değil. Onun değişmez yöntemini biliyoruz: Ya kaçar ya da saklanır. Ondan sonra da, kapitalizm pencereye oturur ve halkın nehirde çirpinişini seyreder

rahat rahat. (1990: 109-110)

Kilise ve genel olarak din sorununun çözümünün basit olduğunu öğrenmiş bulunuyoruz.⁸ İkinci engelse Blanqui'nin, özellikle 1848'den itibaren, devrimden sonrasına ilişkin temel problemlerinden biri olacaktır. Sermaye kaçarak, saklanarak devrimi açıklıkla esir almakta ve yenik düşürmektedir.⁹ Fakat bu düşünce sadece 1848'den ileri gelmez. Devrim sonrası yokluk sorunu ve failleri Blanqui'nin gündemine çok eskiden girmiştir ve bu sorun Büyük Devrim'de de yaşanmıştır. 1832'de "Cumhuriyet günlerinde halk, kıtlık pahasına özgürlüğünü elde etmişti; imparatorluk, özgürlüğünü elinden alarak, bir çeşit refah sağlamıştı ona" düşüncesindedir ([1832] 1990: 27).¹⁰ 1850'de servetlerin Büyük "Devrim'de ulusal malların satın alınması, borsa spekülasyonu, ordulara tedarikle; I. İmparatorluk'ta savaşa, emperyal bağışlarla" edinildiğini yazmıştır ([1850] 1885b: 65). Demek ki para ilkinden başlamak üzere Fransız devrimlerinin baş belasıdır. 1848 Devrimi'nden sonra sermayenin kaçışı ve kıvrandırışı karşısında Blanqui'nin hissettiği şaşkınlık ve yıllara yayılan düşünme, Büyük Devrim'in Konvansiyoncularının *assignat* (Kurucu Meclis'ten başlayarak basılan kâğıt para) meselesi ve kıtlık karşısındaki çaresizlikleriyle büyük bir benzerlik taşımaktadır. Jakobenler *assignat*'nın değer kaybını yabancı komplo yanında Blanqui'nin yukarıda saydığı burjuva dalaverelerinden kaynaklı görmüş ve muhataplarını *Terreur*'ün gündemine almıştır. Yeri gelmişken şu söylenmelidir: Blanqui'nin 1848'den sonraki anti-Robespierreciliğinde gündem etmediği nadir konulardan biri Jakoben şefin burjuvaziye güvensizliği ve karşıya alışıdır.

Peki, Blanqui'nin yıllara sâri sermaye problematiğine çözümü nedir? 1866'da sermayeye iki seçenek sunulmuştur: Kölelik ya da ölüm ([1866] 1885b: 54-55). Birkaç yıl sonra bu ağır hükümlerin mahiyetinin bu ölçüde sert olmadığı görülür: "[...] Tekrar başlamayalım buna. Paraların ortadan kaybolmasını önlemek, olacak şey değildir. Bunu düşünmemeli hiç. Ama, taşınır hatta taşınmaz mallarsa ne saklanabilir ne de çıkarılabilir. Bu da yeter bize. En önemliyi kurtarmaya bakıyor herkes", ([1869-1870] 1990: 110). Konvansiyoncuların devrimden sonra kaçan göçmenlerin -çoğunluğu soylu ve ruhbandır- taşınmazlarının üzerinde tasarrufta bulunduğu bilinmektedir. Blanqui'nin kaç(a)mayan sermayedarlar için çözümüyse şöyledir: "sınır dışı edilmeleri müeyyidesi altında, bütün sanayi ve ticaret erbabına personeli, ücretleri, şimdiki durumları bakımından geçici olarak statükoyu korumaları emredilmelidir. Devlet onlarla meşgul olacaktır. Reddettiği için atılan her patronun yerine bir kamu vekili tayini", ([1869-1870] 1976: 103). Bu bakış, "büyük zenginlik ve büyük yoksulluğu *saf demokrasinin* önünde bir engel olarak gör[en]" (Marx, [1844] 1975: 199) *Robespierre*'inkinden sadece nihai hedef bakımından farklıdır; öyle büsbütün bir kopuş yoktur. Burası

Blanqui'nin Jakobenliğinin pratikle tanımladığımız ikinci düzleminin önemli bir bileşenidir.

Burada bir parantez açılmalıdır. Basitçe çözülen ilk meselenin, yani önünde engel olarak "kara ordu"nun durduğu yolun çözümünün sermayeye yapılacak bir adım ötesi olduğu belirtilmelidir. Sermayeye "kölelik" hakkı sunulurken, kilise ve ruhbanada dımdızlak ve müebbet sürgünden başka bir seçenek bırakılmamıştır. 1794'te, Jakoben diktatörlükte bir yerden sonra durdurulan anti-klerikalizm sürdürülmüş olsaydı, bu sorun çözüldü düşünceyi Fransız devrimcilerde *a priori* bir kabuldür.

İktisada geri dönersek, Blanqui komünisttir ama mülkiyetin kaldırılması devrimin hemen ertesi günü gündeme alınmayacaktır:

İhtiyatlılığı ataklıkla birleştirmesini bilmesi, devrimin selâmeti bakımından önemlidir. Mülkiyet ilkesine saldırılması, tehlikeli olacağı gibi, yararsızdır da. Kararnameyle kendini tepeden inme kabul ettirmek şöyle dursun, komünizm, doğuşunu ülkenin hür kararlarından beklemelidir ve bu kararlar ancak bilgi ışığının herkese yayılmasından doğabilir.

Karanlıklar yirmi dört saat içinde dağılmaz. Bütün düşmanlarımız içinde en inatçı olan budur. Yirmi yıl bile tam aydınlığa çıkmamız için belki de yetersiz kalacaktır. Aydınlanmış işçiler ortaklaşmanın önündeki esas engelin, hatta denilebilir ki, tek engelin cehalet olduğunu şimdiden bilmektedirler. Kitleler bunu kavramadıkları için uzak durmaktadırlar. ([1869-1870] 1976: 105)

Bu noktada şu sorun gündeme gelmektedir. Blanqui devrimde tarihsel-toplumsal yasalar fikri karşısında iradeciyken; kendisinin devrimin ardına mülkiyetin aydınlanmanın doğal bir sonucu olarak, "ülkenin hür kararları"yla ortadan kalkacağı kabulü ilginçtir. Bu durum muhtemelen yaslandığı, birlikte iş yaptığı ve yapmayı düşündüğü Paris'in geniş "proletarya"sının eğilimleriyle ilişkilidir. Blanqui'de çok önemli bir nosyon olan *déclassé*'liğin,¹¹ dahası zanaatkârların ve dükkân sahiplerinin proletaryaya dahil böyle bir mülkiyet rejimi fikrinin muhafazasına katkıda bulunmuş olabilir.

Sonuçta, sermayenin köleleştirilmesi yanında geniş bir "proletarya"nın ve diğer mülk sahibi sınıfların bir vadeye kadar 'bir aradalığı' ve 'kendiliğinden', 'birlikte sönmelenmesi' bir sürece yayılacaktır. Kendiliğindenliğin yetmediği durumlarda Blanqui doğası gereği, Jakobenliğinin ilk düzlemi olan radikal bir Fransız cumhuriyetçiliğinin "birlik tutkusu"yla "halkı yeniden yaratma"ya (Ağaoğulları, 2010: 227-236, 325-340) girişecektir. Ki bu, Blanqui'nin devrimden sonra hep

bir karşı-devrim ihtimalinin var olacağı 'önemli' ve 'değerli' kabulüyle tutarlıdır. Blanqui okuduğu ve bir kısmına bizzat tanık olduğu Fransız devrim tarihi dersleriyle devrimden sonra bir daha geri dönüşün olmayacağı iyimserliğine hiç kapılmamıştır. Devrimden sonra eski düzenden beslenenler var olmaya devam edecek, bir de komünizmin şarlatanları türeyecektir. Cahil kitleler uzun yıllar karşı-devrim için bir av ve ordu potansiyeli taşıyacaktır. Geriye dönüş hep bir olasılıktır (Blanqui, [1869-1870] 1885a: 184). Hallward (2014: 36), Blanqui'nin uzun siyasi kariyerine kılavuzluk eden temel siyaset dersleri tespitinde üçüncü ve son dersi buna ayırmıştır: Sosyal dönüşüm zaman alacaktır; devrimci liderler karşı-devrim tehdidine karşı devrimci yönetimi korumalıdır. Hallward'ın işaret ettiği ikinci ders ise şöyledir: Halkın gücünü kullanmasının en iyi ihtimalle istisnai olabileceği adaletsiz toplumlarda, insanların özgürlük ve isyan yolunda yüreklendirilmesi için adanmış bir öncüye ihtiyaç vardır. Yazarın Blanqui'den soyutladığı ilk siyaset dersine ilerleyen satırlarda değinilecektir.

İkinci düzlemin diğer önemli ögesi Büyük Devrim'deki devrimci terördür. Blanqui ilk devrimin şiddetini bir zorunluluk olarak görmüştür. Karşı tarafın ancak cebirle iktidarından vazgeçirilebileceğini düşünmüştür: "1789'da acaba ne yapardı soylular, gidip de onlara ezile büzüle 'derebeylik haklarınızdan vazgeçin' denseydi? Bu küstahlığın cezasını verirlerdi elbet..." ([1832] 1990: 21). 1832'de bunları söyleyen Blanqui 48 Devrimi sırasında yine aynı fikirdedir: "Yalnız darağacı devrimin meşruluğunu (ayrıcılıklılara) gösterdi. O zamana kadar kırbaçlarla, darağaçlarıyla hakından geldikleri, bir okul bebelerinin başkaldırısını, bir köylülerin isyanını görmüşlerdi. Fakat giyotin en azından ip kadar dayatıcıydı ve onlar saygıyla baltanın egemenliğine boyun eğdiler" ([1848] 2018). Blanqui bu satırların hemen ardından artık bu türden bir yöntem, aynı sertliğin tekrarına gerek kalmadığını yazmıştır. Ama bir şerhi de vardır: Eğer Paris kuşatılır ve halkı kıtlıkla kırmaya çalışılırsa bu silah yeniden gündeme gelecektir. Bu şerh 1871 Paris Komünü'nü akla getirmektedir.

Buraya kadar Blanqui *Ancien Régime*'le geçmişten gelen karşıtlık üzerinden devrimdeki şiddeti düşünmüştür. 1859'da bu şiddetin kaynağını göstermek için 1789'a daha bir nüfuz edecektir. Kralcılar muhatap aldığı notlarında Bastille'in düştüğü gün ilk saldırının karşıdan geldiğini, devrimde ilk darağacını 1790 Ağustos sonunda Nancy'de yine kralcıların kurduğunu kaydetmiştir ([1859] 2018).¹² Blanqui'nin devamında verdiği iki tarih onun Jakobenliğinin üçüncü yüzünü okurken tekrar düşünülmelidir: Eylül (1792) Katliamı ve 21 Ocak 1793'te Kral'ın idamı. İkinciye Konvansiyon çoğunluğu karar vermiştir. İlki ise yabancı işgalinin Paris'e ulaşacağı haberi karşısında galeyana gelen *sans-culotte*'ların işidir. Blanqui, 31 Mayıs-2 Haziran 1793 Ayaklanması sonucunda

Jirondenlerin tasfiyesine mukabil isyanlar başlamasaydı devrim bu iki tarihin ağırlığıyla ilan ettiği ateşkesine devam ederdi iddiasındadır. Taşra isyanlarında Lyon ve Marsilya'da giyotini kralcıların kurduğunu, korkunç misillemelerle karşılığını aldığını yazmıştır. Devamla, *Thermidor* gericiiliğinin kasaplıklarını, *les compagnies de Jéhu*'yü (Yehu'nun Refakatçileri) ve nihayet Restorasyon terörünü saymıştır. Blanqui'nin bu şiddet tarihçesiyle varmak istediği şey şudur: İki tarafın şiddeti kefeye koyulacak olsa kralcılarınkı dağları aşardı. Devrimin şiddetinin bu savunusu şöyle bağlanmıştır: "89'un bu kutsal anında kurbanlar boğazlarını geren bu boyun eğişe son verdiler. ... Bütün ilahi ve beşerî yasaların ne büyük tersine çevrimi! ... Bu kellelerin düşüşü güçlülere eşitliği hatırlattığı için zayıfların kefareti ve emniyetidir. ... Lakin bu gururun düşmesi gerekecek, devrimlerin yaptığı bunu kırmaktır. ..."

Blanqui'nin 1864'te çırağı Tridon'un *Les Hébertistes* broşürüne yazdığı önsözde ise Terör şöyle geçmiştir:

Katolik ve kralcı terörü ilkeydi; devrimci terör bir gereklilik. Biri adaletin hükümsüzlüğünden ilerler, diğeri adalet talebiyle. İlki işkence eder, diğeri bunu siler. ...

93'ün büyük isyanının insanlığa saygısı vardı. Özgürlük ve memleketin mahvolmaması için, sadece meşru öz-savunma anlarında öldürdü. Eğer ona ve kendilerine karşı silahlanmış fanatiklere saldırmışsa, bunu pişmanlıkla yapmıştır; kör aletler gibi davrananlara acımayla insan ırkını ilelebet işkence sehvasına bağlamayı amaçlayan acımasız hurafelere duyduğu öfkenin arasında kalmıştır. Kendi neslini ve hatta düşmanlarını kölelik ve karanlıktan kurtarmak için savaşmıştır. ([1864] 2018)

Blanqui Terör'ü karşı tarafın öğrettiği ve mecbur bıraktığı bir araç olarak görmüş ve o koşullarda devrimin başka türlü korunamayacağına inandığı için savunmuştur. Bu bakış Blanqui'nin Jakobenliğinin ikinci boyutunun bir parçasıdır. Geçmişe bakıp devrimci terörün korkunç boyutlarını görse de 'gerekirse yine' demekten imtina etmemiştir.¹³ Ancak altı çizilerek ifade edilmelidir; burada Terör'ün öznesi belirsizdir: O, Bastille'deki gibi çatışma hâlindeki bir halk veyahut bir çılgınlık hâlinde hapisanelerdeki mahkûmları hudutsuzca katleden bir kalabalık olabileceği gibi, Kral'ın idamına karar veren bir meclis ve onun kararlarıyla isyanları bastıran devlet aygıtı da olabilir. Yani onun Terör'den anladığı, Jakobenlerin adaleti halkın insafına bırakmamak ve savaş koşullarında örgütlülüğü sağlamak için bir devlet politikası olarak kurgulayıp, uygulamaya geçirdiği siyasetten farklı bir şeydir.

Blanqui'nin Jakobenliğinin ikinci düzleminin son oğesi Jakobenlerin nclğnde Fransa'nın Kutsal İttifak'a karşı kazandığı savaşla ilişkilidir. Bu onun devrimin nc ulusunun üstelik de ihtilalci bir yesi olmakla pek gurur duymasının ve düşünce ufkunun hep Fransa'yla sınırlı kalmasının bir başlangıç noktasıdır. Blanqui'nin bu karakteri bütün devrimlerinde, 1830, 1848 ve 1870-71'de daha bir nksetmiştir.

Artık sonuncu devrimle devam edilebilir. Louis Bonaparte'ın (1808-1873) imparatorluğunu bitiren Prusya ile savaş sırasında III. Cumhuriyet ilan edilmiştir. Şimdi yeni hükümetin ihaneti, Prusya'ya teslim olması söz konusudur. Blanqui, tıpkı 1848'de devrimin ksz bırakılacağını öngördüğü gibi, hıyaneti sezerek *La Patrie en danger'yi* (*Vatan Tehlikede*) ıkarımiştir. Fransa teslim olamaz, olmamalıdır. Blanqui'nin bu süreçte, çağdaşı Marx ve Engels gibi Almanların ve hatta bazı Fransızların sinirini bozacak bir kibirle hareket ettiği bilinmektedir.

Fransız devrimci ilk kez yurdunun esir düşebileceği bir savaşla karşı karşıyadır ve tarihsel referansı I. Cumhuriyet'tir. Fransızlar 1792'ye göre daha büyük bir nüfusa, zenginliğe ve bilime sahiptir. O zamanın bütün Avrupa monarşilerinin Kutsal İttifak'ına karşı bir destan yazılmıştır. 92'de ataları bir "devrimci hükümet" etrafında toplanmış, i ve dış düşmanı yenmiştir. İlk Fransız cumhuriyeti, kralcılarını, onların sivil-asker memurlarını, eski yasaları, gelenekleri ve fikirleri ve dahi dini yasa dışı ilan etmiştir. Eskinin yıkıntısı üzerinde yükselip savaşlar kazanmıştır. Blanqui "vatan tehlikede"yken ya 92'deki gibi olalım ya da Fransa'ya karanlık öksn demiştir ([1870] 2016c).

Blanqui'nin buradaki konumlanışı diğer eski üst yapı bileşenlerinin reddi dışında iki Jakoben özelliği içerir. Bunlar eski devlet aygıtının tasfiyesi ve ülkenin topyekn devrimci savaşa yönlendirilmesidir. Peki, 92? O tarihte Cumhuriyet'in ilanına kadar neler olmuştur? İleride Jironenler olarak anılacak kanat öncülüğünde Yasama Meclisi Fransa'yı savaşa sokmuştur; savaşı Fransızlar başlatmıştır. Ağustos Devrimi ile monarşi sona ermiş, sonrasında seçilen Konvansiyon cumhuriyet demiştir. Bu yeni mecliste başlarda Jironenlerin çoğunluğu yanlarına çekebildiği, Dağlılarla bir mücadele yaşanacaktır. Savaşta ise durum hiç de i açıcı değildir. Blanqui bir "devrimci hükümet" demiştir; fakat onun ilanı ve tesisi ancak 31 Mayıs 1793 ayaklanmasıyla Jironenlerin tasfiyesi sonrasında gerçekleşebilecektir. Yani bir devrimci hükümet etrafında toplanma için 92 münasip değildir; doğrusu 93'tür.

Blanqui'nin Jakobenliğinin ikinci düzlemine saydığımız bu duruşunda yine bir özne belirsizliği vardır. Öte yandan bir "devrimci hükümet"nin sesi de

duyulmuştur. Şimdi Blanqui'nin Jakobenliğinin ikinci düzlemine damga vuran bu özne belirsizlikleri üzerinden üçüncü düzleme geçerken şu söylenmelidir: Jakobenlik kavramı özne olmaktan bağımsız düşünülemez, Blanqui'nin Jakobenliğinin ikinci düzleminin böylesi büyük bir teorik kusuru vardır.

Geriye Bir Tek Paris Diktatörlüğü

Fransız devrimci Büyük Devrim'in söz konusu en radikal dönemini düşündüğü bazı anlarda tarihsel referansını öyle sahipsiz bırakmıştır ki, sahi Fransız efsanesini yaratan Yıl I ve II'nin hiç mi asli öznesi yoktur sorusu gündeme gelir. Blanqui, pekâlâ, 'özne halktır' diyerek işin içinden çıkabilir ve bunun da bir rasyoneli olacaktır. Ne var ki bu, Blanqui olmazdı. Onun iradeci bir devrimci; "halk dilsizdir" ([1832] 1990: 19) diye düşünüp onun sesi olmaya çalışan, yirmi yıllık II. İmparatorluk'un yıkılışında "insanlar yönetimleri onları nasıl yaparsa öyledir, onunla ölür ya da yaşarlar" ([1870] 2016c) diyerek kendi başına halktan bir yerden sonra medet umulamayacağını ısrarla vurgulayan bir ihtilalci olduğunu biliyoruz. Blanqui iktidar olunmadan halkın kurulamayacağını adı gibi bildiğine göre, onun tek faili halk olamayacağına göre, başka bir öznenin daha bulunması gerekmektedir. Böyle bir sorgulama yukarıda yapılan şu spekülasyonun da gerekçelendirilmesi olacaktır: "Blanqui, 'bu iş değil 1848, değil 1830, ta 1793'te bitebilirdi' sonucuna ulaşmıştır. Yani onun bizzat tanık olduğu devrimlerden öte, ilk devrim de insanlığı çok daha ileriye götürebilirdi."

Blanqui'nin 48'de ikinci devriminin de ihanetle elinden alınması üzerine bütün bir Fransız devrimler tarihini yeniden düşündüğünü görmüştük. Aynı yılın 3 Aralık tarihinde 48 Dağlıları'na saldırırken geçmişle şimdikiyi şöyle mukayese etmiştir: "1793'ün mücadelesi bu 1848 yılında, aynı savaş alanında, aynı muharipler arasında ve garip görünebilir, neredeyse aynı günlük epizotlarla yeniden alevlenmiştir" ([1848] 2016d). *Montagne*'in 1849'daki kesin yenilgisinden iki yıl sonra onlara çatarken Blanqui yine Büyük Devrimi düşünmüştür: "Bu mücadele 89'dan beri inatla sürdürülüyor, ilelebet aynı ve ilelebet yeni. Kim bizim ilk devrimimizin tarihini okursa şimdiki meselelerimizi de okumuş olur. Olaylar değişebilir ama köken özdeş kalmaya devam eder. Çıkarlar, tutkular, dil, hadiseler, her şey aynı gözükür" ([1851-1852] 2016b). Demek ki Blanqui'nin gözünde Fransız devrimleri ilkinden bu yana özü itibarıyla tekerrür etmektedir. *Yıldızlardan Ebediyete*'de bu zamandaki tekrar fikri sonsuz sayıdaki yıldızın bazılarında olmak üzere zamandan mekâna da yansıtılacaktır (Blanqui, [1872] 2015: 80-84). "İlelebet aynı ve ilelebet yeni" Fransız devrimleri artık başka yıldızlarda da tekerrür edecektir.

Aktarılan pasajın devamında Blanqui 48 *Montagnard*'larını Jirondenlere

benzetmiştir. Hâlbuki Jakobenleri şefleri Robespierre üzerinden 1850’de mahkûm edeli beri epey zaman geçmiştir. Ki 1848’de Jirondenlerin Blanqui’nin Robespierre üzerine notlarında temel kaynak aldığı yukarıda geçen Lamartine gibi doğrudan savunucuları vardır. Jakobenler varken Jirondenlerle analogi kurması, Mathiez’nin Fransız ihtilalcinin söz konusu çalışmasını uzun yıllar yayımlamamasına açıklama olarak getirdiği ‘hesapçılık’ eleştirisini doğrular gözükmektedir. Mathiez bu tasarrufun altında “1850’de olduğu gibi 1870’te de Robespierre’e açıktan saldırmak ve devrimci proletaryayla yüzleşmek tehlikeli olurdu” hesabının yattığını ileri sürmüştür (1928: 306).

Blanqui proleter mücadelenin tarihini Büyük Devrim’le başlatmıştır. Bütün Fransız devrimlerinde işi ayaklar yapmıştır: “89’dan beri tek düşünce proleterlerin gücü ve selametidir. Bütün zaferlerini ona borçlular. ‘Özgürlük! Eşitlik! Kardeşlik!’ formülü ahlaki ilerleme kadar maddi yaşamı da içerir. O, insanlara haysiyet kadar refah da verecektir” ([1867] 1885b: 162). Demek ki 1789’dan bu yana mesele sadece siyasal alan ve özgürlüklerle sınırlı değildir; işin proleterleri de kapsayan maddi, iktisadi boyutları vardır.

Birkaç yıl sonra, 1869’da Blanqui ihanetle sonuçlanan devrimleri başka bir gözle yeniden ele almıştır. Batıl inanç ve cehalete karşı daha ne kadar mücadele etmek gerekecektir? Sorunun yanıtı gelecekte değil geçmiştir: Devrim 1830’da, 1848’de görevini yerine getirseydi, bir yarım yüzyıl kaybedilmemiş, geçmiş geride bırakılmış olurdu ([1869-1870] 1885a: 182). Blanqui yine 1869’da, “Hristiyanlık Voltaire’in ellerinde ölmüştü. 1789 itibarıyla her şey yolundaydı ve gerçekten bitmişti” ([1869] 2016e) diye düşünmüştür. Görüldüğü üzere Blanqui için siyaset ve iktisadın yanında batıl inançlarla, yani esasta dinle mücadele de temel bir şeydir. Bu kavga da ilk devrimde başlamış ve ta o zaman kazanılması mümkün ve muhtemel bir şeydir.

Bu son alıntılarda Blanqui’deki idealizm hissedilmektedir. Sınıflar ya da başka toplumsal güçlerin mücadelelerinde ya da tarihin yönünde ve temposunda ciddi belirlenimler olabileceği gibi bir düşünce Fransız devrimcide varsa bile pek güçlü değildir. ‘Gerçekten, Büyük Devrim’den başlamak üzere işler bambaşka ve pek güzel sonuçlanabilirdi’ kabulü onun devrimci varoluşunun ve bununla karşılıklı etkileşim içerisinde şekillenen tarih algısının doğal bir çıktısı gibi gözükmektedir. Öte yandan Blanqui’deki bu kabulün 1830 ve daha çok 1848 yenilgilerinden sonra giderek güçlendiği anlaşılmaktadır.

O hâlde, çok daha ileri bir noktada, hatta sonraki yüzyılın bile temel sorunlarının çözümleriyle sonuçlanabilecek Büyük Devrim’in düşüşünün müsebbibi kimdir?

9 *Thermidor*'da artık halk yoktu. Robespierre'in bir gerici diktatörlük ve bir dini restorasyon tasarıları onu demoralize etmiş, kötürüm bırakmıştı. ... Robespierre üç darbeye devrimi öldürdü: Hébert'in giyotine gönderilmesi, Danton'un ki ve sonra Yüce Varlık Kültü. Ölümçül yaralanmış devrim tökezledi, bir daha kalkmamak üzere çökmezden önce kısa bir süre sendeledi. Robespierre *Thermidor*'da galip gelseydi devrimi kurtarmak şöyle dursun devrim için daha büyük ve daha tamir edilemez bir çöküş olurdu. ([1850] 2018)

Yukarıda da "üç darbe" kısmına başvuru bu pasajdaki din konusundan başlarsak, Robespierre'in Rousseau'dan esinle giriştiği Yüce Varlık Kültü, Hristiyanlığın yanında yer alacak ama devlet desteği de görececek bu yeni bir din girişimi toplumda veyahut devlette, Blanqui'nin iddia ettiği gibi, yeni bir uhrevileşme dalgası yaratmamıştır. Paris'in devrimci çevrelerindeki Robespierre karşıtı Voltairecilere, ateistlere yeni bir muhalefet argümanı sunmaktan ötesine geçmemiştir. Kültü, özellikle Hébertistlerin başını çektiği, put ve kafa kırıcı hudutsuz anti-klerikalizme dur deyiş öncelemiştir.

Blanqui ve takipçileri için bu son söylenenler kabul edilemez, Büyük Devrim'deki yenilgi nesnel nedenlerden öte politik tercihlerin ürünüdür. Kült yüzünden Robespierre'le birlikte Rousseau da suçludur. 1865'te Blankistler Voltaire'den esinle *Candide* isimli bir gazete çıkarmıştır. Blanqui'nin "Suzamel" mahlasıyla yazdığı gazetenin 13 Mayıs 1865 tarihli 4. sayısında gazeteyi çıkaranlardan E. Villeneuve bir Voltaire-Rousseau mukayesesi yapmıştır. Düşünürlerden ilki tüm dogmalardan azade bir insanlık isterken diğeri insanlığı doğaüstü bir inançta temellendirmiştir. Bu iki felsefenin uzun mücadelesinin sonunda Rousseau'nunki galebe çalmış ve Yüce Varlık Kültü'ne varmıştır. Bu yeni inanç Katolikliğin restorasyonuna hizmet etmiştir (Villeneuve, 1865: 1). Buna karşın derginin başka bir sayısında Rousseau ve Voltaire'in birlikte yüceltildiği bir örnek de bulunduğu kaydedilmelidir (Verlière, 1865: 2).

Diğer meseleye geçmeden önce Kült konusunda bir şeyi daha vurgulamak gerekir. Blanqui'ninki gibi bir zihin yapısıyla şu da pekâlâ iddia edilebilir: Yüce Varlık Kültü tutsaydı, Blanqui'nin tüm kötülüklerin anası olarak gördüğü Hristiyanlık bitirilebilirdi!

Dantoncuların ve Hébertistlerin tasfiyesinin aynı anda karşıya alınması ise ilginçtir. Jakobenlerin ağırlığını teşkil ettiği ve *Cordelier*'ler Kulübü'nün Danton, Desmoulin gibi eski üyeleri ve Hébert liderliğindeki mevcut üyelerinin etrafındaki vekillerden oluşan *Montagnard*'lar 1793'ün ilk yarısında

Jirondenlere karşı mücadelelerinde bir yerden sonra Konvansiyon'un çoğunluğunu ikna etmiş radikal koalisyondur. 1793'ün son çeyreğiyle birlikte Dantoncular Jakobenlerin sağında, Hébertistler solunda konumlanmıştır. Bu iki partiden ilki Terör'ü durdurmak, diğeri ise sonuna kadar dörtnala koşturmak isterken Jakobenlerden çok birbirlerini hedef almıştır. Konvansiyon içerisinde belirlenen Kamu Selameti Komitesi tarafından devrimci siyasetin tek bir irade ile hareket etmesi gerektiği ve edeceği başta olmak üzere çok katı kuralları ilk akşamdan ilan edilmiş 'Devrimci Yönetim' altında bu eğilimlerin birlikte var olmaya devam etmesinin siyasi hiçbir koşulu yoktur.

Bu konuda, yukarıda da vurgulanan Robespierreciliğine karşı devrimin siyasi tarihçiliğine katkıları kabul görmüş Mathiez, Blanqui'nin kendisine kaynak olarak seçtiği kitabın yazarı Lamartine'i de dâhil ederek şu yargıda bulunmuştur: Kamu Selameti Komitesi'nin Dantonculara ve Hébertistlere karşı mücadelesinden Lamartine de Blanqui de hiçbir şey anlamamıştır (1928: 305). Blanqui'nin devrimde öncülü olarak gördüğü Hébert'le Terör konusunda onun tam tersi fikirde olan Danton'u birlikte yaşatmak istemesi analitik ve fizik olarak arızalıdır. Böyle bir hülya Blanqui'nin bir tür katı "politik ahlak"çılığındandır. Spitzer Blanqui'ye atfettiği bu felsefi ve vicdani özelliğe, "mutlak bir politik ahlaka" onun yılmaz devrimciliğinin, destansı siyasi kariyerinin açıklanmasında önem vermiştir ([1957] 2013: 135-136).

Böyle bir ahlakçılığı olmasa, 19. yüzyıl komploculuğunun Marx'ın bu devrimci eğilime bakışlarından da yararlanarak Benjamin'in betimlediği doğası, kendine özgü bir iç kültür ve ritüelleriyle Blanqui'nin sergilediği sebata belki de yetersiz kalırdı ([1927-1940] 2002: 108-114). İlerleyen sayfalarda Blanqui'nin politik ahlakçılığının 'devrim yaşayacaksa devrimciler birbirlerinin kanını dökmemelidir' kaidesi Paris Komünü'yle birlikte yeniden düşünülecektir.

1793 Dağı devrimin düşüşüyle birlikte yenilmiştir, fakat öncesinde muzafferdir. Blanqui'de bir damar bu yenginin iki öznesi vardır der. 1848 sonunda halefleri hedef aldığı *1793 Dağı'na! Onun Gerçek Varisleri, Katıksız Sosyalistlere!* yazısında Blanqui'deki bu damar kendisini şöyle açığa vurmuştur:

Yoksulun destekçisi, güçlünün düşmanı İsa gibi, Dağ da acı çeken sevdi ve çektirenden nefret etti. Varlığının dikkat çekici karakteri onun Paris proletaryası ile yakın ittifakıydı. Bu sadece tek bir kenti derinden etkileme hissine sahip olmasından değil; eşit derecede acıdan yere serilmiş pek çok ahali arasından bu enerjik, acılarından bilinçlenerek coşmuş grubu yanında ve savaşmaya hazır bulmasındandır. Dağ bunları insanlığın özgürleştirici ordusu yapmıştır.

Monarşinin devrildiği 10 Ağustos'tan *faubourg*'ların [banliyö] 4 *Prairial*'deki son ayaklanmasına değin halk ve Dağ devrimin gidişatı boyunca zafer ve yenilgi ayırt etmeden bir bütün olarak yürümüştür. ([1848] 2016d)

Devrim takviminde Yıl III 4 *Prairial* 23 Mayıs 1795'e tekabül eder. 20 Mayıs'ta *Thermidor* gericiliğine karşı başlayan *sans-culottes* ayaklanması devrimdeki son halk hareketidir. Blanqui'nin Dağ'ı Jakobenlerin düştüğü *Thermidor* Darbesi'nden epey sonrasına uzatması Dağ'ı Jakobenlerden ayrı gördüğüne ve ikincilerle bir angajmandan kaçınmaya başladığına bir delalet olsa gerektir.

Fransız devrimci, pasajda görüldüğü üzere burada iki faktöre işaret etmektedir: Dağ ve Paris proletaryası/halkı. İkisinin de ayrı işlevleri vardır; biri diğeri olmadan yapmamıştır tarihi. Burada Dağ ile bir özneye alan açılmıştır, fakat Paris proletaryası da pek öyle nesne gibi değildir. Diğer pek çok ahali yere serilmişken o bilinçlenmiş ve savaşmaya hazırdır. Dağ onunla ittifak kurmuş ve ondan bir ordu yaratmıştır.

Paris meselesini ilerleyen satırlarda yeniden açmak üzere şimdi *Montagne*'dan devam edebiliriz. Blanqui yazısını başlıkla, yani "Yurttaşlar, Dağ öldü! Çok yaşa sosyalizm, onun yegâne varisi!" diyerek noktalamıştır. Fakat onun devrim tarihi tezi bu hâliyle kalmamıştır. 1869'a geldiğimizde Blanqui devrimin bütünü için şöyle bir panorama resmetmiştir.

[Émile Littré (1801-1881)] bu anlaşılmaz lafları arasında *Thermidor*'un gerici sonuçları için bir açıklama keşfetmiştir. Diyor ki 'bu, İrticanın *Thermidor* hareketinin içine karışmasıdır. Robespierre'in şiddeti irticayı eli kulağında yaptı.' ... Kim bunu mümkün kıldı? [İrtica] o zamana kadar ezilmişken nasıl başını kaldırdı ve bu denli hızlı ipleri eline aldı?

(Gerçekte) ihtiyatlı meclislerin bileşimi -1789'dan sonra istisnasız hepsi kötüydü- suçlanmalı. Kurucu Meclis, Yasama Meclisi ve Konvansiyon'un hepsi bencil ve ödle burjuvalar, bir öbek hiçlik ve aleladelik toplamlarıydı. Yetenekli insanlar az sayıdaydı ve gerçekten karakterli insanlar daha bile nadirdi.

[Konvansiyon çoğunluğu] 31 Mayıs'ta (1793) kontrol altında tutuldu, sonra *Montagnard*'lar tarafından Robespierreci diktatörlükten kurtarılmak için toplandı. Gerici çoğunluk 9 *Thermidor*'da kendisini özgür buldu ve sonraki gün de kontroldeydi. ([1869] 2016e)

Blanqui'nin meclisler için söylediklerinde bir nebzecek doğruluk yoktur diyemeyiz. Ancak sayılan üç meclis de üzerlerine düşeni yerine getirmiştir. Devrimin yükseliş çizgisine mukabil, elbette onunla karşılıklı bir etkileşim içerisinde ve belirli

faz farklarıyla, daha sol olanı hâlihazırdakinin yerini almıştır. Hele Blanqui'nin saydığı sonuncusu, Konvansiyon Cumhuriyet'i ilan etmiş; yukarıda değinildiği gibi "Kral katili" olmuş; 'devrim artık bitmeli' diyen Jirondenleri tasfiye etmiştir. Sonrasında aynı meclis içerisinde iç savaşta ulusu temsilen vilayetlere gidenleri, Blanqui'nin daha eski bir tarihteki deyişle sıralarından "eski parlamenterlerin ölüme yürüyen alayını" ([1859] 2016c) çıkartan meclistir. Konvansiyon eski devlet aygıtını ilga edip yerine kendisini bütünüyle Devrimci Fransa'nın kurtarılmasına hasredekcek yeni bir devlet aygıtını inşa eden hükümetle, 19. yüzyıl Avrupası'ndaki birçok devrimde ortaya çıkan ardıllarından ayırt etmek için "Büyük" sıfatıyla anılan Kamu Selameti Komitesi'yle birlikte çalışmıştır. Blanqui'nin tarifinde Konvansiyon sadece zayıf yönleriyle anılırken, Büyük Kamu Selameti Komitesi'nin adı bile geçmemiştir. Blanqui Büyük Devrim'de siyasetin üst katmanında devrimci bir otorite bırakmamıştır.

Dağ'a döndüğümüzde; Ulusal Konvansiyon'da 8 *Thermidor* günü Robespierre'in isim vermeden hedef aldığı, aşırı terör suçuyla üzerlerine gölge düşmüş bir grup *Montagnard* Jakobenlerin tasfiyesinde başı çekenlerdendir. 9 *Thermidor*'un bu *Montagne*'ı "karşı-devrimci diktatörü" devirdiği gün aslında Blanqui'nin dediği gibi gerici çoğunluğu özgür bırakmış ve gerçekten de ertesi gün onun kontrolüne girmiştir. Büyük Devrim tepede, üst siyasette o gün bitmiştir.

Bir tarihten sonra Blanqui'nin 'Büyük Devrim'de onların partisindeyiz' dediği Hébertistler için nihai yargısını iki adımda görebiliriz. İlki seleflerin tasfiye edilmesinin teatral bir betimlemesidir: "Gelecekte [insanlara] dayatmaları için, terzileri bekaretlerini dikmeye özenli, [onlar] yüzlerinin bakımıyla meşgulken eylem adamı her daim kavga içindedir; geriye yüce bir protesto bırakma kaygısı gütmeyen ve hatırasını iftiraya terk eder. Fedakârlığı onun düşüşüdür. Tarihte kaç Hébertist vardır! Becerikliler onları öldürür, ardından onlara leke sürerler" ([1864] 2016c). Pek çok kişi Robespierre'in katı ahlakçılığını ve arınıklığını bekâretle ilişkilendirmiştir. Blanqui burada en çok onu düşüncümlü olsa gerektir. Bu noktada *L'Incorruptible*'in tavizsizliğine bir örnek verilmelidir: 9 *Thermidor*'un, Blanqui'nin özgürlüğün tek günlük zaferi olarak gördüğü şeyin örgütleyicilerinin komplo öncesinde Robespierre'le uzlaşmaya yönelik bütün girişimlerinin reddedildiği bilinmektedir. Blanqui'nin eylem adamının düşüşü ve iş yapmak yerine görüntüsüne dikkat eden beceriklilerce itibarsızlaştırılması anlatımı, Bernstein'in ikinci kısımda aktarılan değerlendirmesini doğrular şekilde, 1848'deki kendi durumunu da betimlediği hissi vermektedir. Blanqui'nin bu bölümün hemen başlarındaki tarifi 'biraz tahrif edilerek' söylenirse "[(!)1848'in] mücadelesi bu [(!)1793] yılında, aynı savaş alanında, aynı muharipler arasında ve garip görünebilir, neredeyse aynı günlük epizotlarla yeniden [(!)kurgulanmıştır]."

İkinci adımda Hébertist'lere şefkatin yanında, tenkit de vardır; bir de geçmişle o günün bağı kurulmuştur:

Bu ruh zafere götüren yücelikle aşılarmışsa bile, onu muhafaza eden ölçülülükten yoksundur. Hébertistlerin trajik kaderi bir ders olsun. Onlar tutkunun aşırılığından yenildi ve mahvoldu. Adanmışlık bir hezeyan olmamalıdır. Ama onların hatalarından ve kusurlarından sakınmak hayırlıysa, yine de nitelikleri izlenecek bir emsal teşkil etmelidir. Destansıydılar, yapabileceğimizin en azı onları yok saymamaktır. (Takip eden) yetmiş beş yıllık iniş çıkışlar özgürlük için ilk coşkunlukları fazlasıyla soğutmuştur. ([1864] 2018)

Blanqui'nin anlatımına göre Hébertistler “zafere götüren yücelikle aşılarmışsa” da “ölçülülükten yoksun”luk, “tutkunun aşırılığı”, “hezeyan”, “hatalar” ve “kusurlar”la birlikte. Bu Hébertist yorumu ‘iktidarı elde edemeseler de Büyük Devrim’in siyasi öznesi, öncüsü onlardı’ iddiasını da ortadan kaldırmaktadır. Blanqui ve takipçilerinin bu Hébertistler mitosunu kapatırken şu da söylenmelidir: Hareket ve ismini aldığı önderi Jacques Hébert’in (1757-1794) siyasi sicilleri hiç de öyle temiz değildir. Bazı pratiklerini açıklamak için “ölçülülükten yoksun”luk, “tutkunun aşırılığı” da yetersiz kalır.¹⁴

Blanqui'nin 1848 sonrası iyice ikna olduğu iddia edilen, ‘bu iş 1789’da bitebilirdi’ fikrinin yukarıda belirli bir olgunluğa getirildiği düşünülerek şimdi sorulabilir: Her şeyin başladığı Büyük Devrim’in en radikal kesiti kimin hanesine yazılacaktır? Blanqui külliyatının geriye bıraktığı tek bir özne vardır: Paris diktatörlüğü.

Fransa'nın ışık merkezleri ve karanlık merkezleri vardır. Burada, vilayetlerin bir köşesinde bir polip öbeğinin hareketsiz yaşamına rastlıyoruz. Orada, Paris’te düşüncenin tüm mayası. Paris beyindir; vilayetler bağırsak. Fransız toplumu, kimseye danışmadan her zaman kendi otoritesiyle eyleyen Paris inisiyatif almasa ne hâlde olurdu? 1789, 1830, 1848’in başarıları ülkenin coşkuyla alkışladığı onun diktatörlüğünün işleriydi. O muzaffer olduğunda daima ve her yerde mutluluk şarkıları, yenildiğinde gözyaşları. Paris gürleyen sesiyle tüm dünyaya konuşan, sözü yerkürenin öbür ucunda yankılanan dev bir hatiptir. Bu onun popülerliğinin, kudretinin ve nüfuzunun sırrıdır. Ona hakaret edenlerin vay hâline. ([1848] 2018)

Bu fikir Blanqui’de giderek daha belirleyici bir nosyon hâlini almıştır. Bütün düşüncesi, eylemi, Paris’tir. O bir kez ihanete uğramaz ve gerçek devrimcilerin elinde kalırsa Fransız Devrim Çağı zaferle nihayete erecektir. Benjamin haklı

1402 Başoğlu S (2023). *Mehmet Ali Ağaoğulları'na Armağan*, Bir Jakobenizm Tahlili: Blanqui ve Devrimleri. *Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1376-1411.

olarak “Blanqui sadece Paris’te tahayyül edilebilir. ... Blanqui kendini ve işini yalnızca Paris’e ait olarak temsil eder” diye düşünmüştür (aktaran Le Goff, 2015: 71). Hallward Blanqui’nin bütün pratiğine yön verdiğini iddia ettiği üç siyaset dersinin birincisini “ilk ve en başta gelen” sıfatıyla şu şekilde ifade etmiştir: “Paris gibi büyük bir şehirde yoğunlaştırıldığında, insanlar ihtiyaç duydukları tüm güce sahiptir. Bunu uygulamayı tercih ederlerse haksız bir hükümete meydan okuyabilir ve onun baskıcı güçlerini alt edebilir” (2014: 36).

1789’a ve Jakobenlerin önderlik ettiği döneme bakınca -ki Blanqui’nin aldığı dersin ilk tarihsel referansları bunlar olmalıdır- Paris’in önemi elbette yadsınamaz. Hâlbuki Jakobenler buradan güç olarak bütün bir ülke ölçeğini saran, merkezi bir örgütlenmeyi çok önemsemişlerdir. Blanqui zamanına kadar tarihteki en radikal devlet aygıtının kurulma süreci bu ulusal ölçeği hedeflemiş, onu yarattıkça daha bir güçlenmiştir. Peki, Blanqui’de durum nedir? O soyut bir Paris diktatörlüğü dışında pek bir özne bırakmamıştır. Onun Paris’i aşan bir örgütlenme tahayyülüne sahip olduğuna dair herhangi bir ciddi veri de bulunmamaktadır.

Blanqui’nin özne ve somut siyasal mücadeleler bağlamında ele alınmaya çalışılan “Jakobenliği”nin üçüncü düzleminde ne yoktur? Tek bir sözcükle: Devlet. En başta iç ve dış savaşın örgütlenmesi için, siyasette tek bir iradenin yaratılması, ulusal ölçeğin tamamını kapsamayı hedefleyen çok katlı bir merkezileşme ve bunlar için ve bunlarla birlikte bir devrimci diktatörlük 19. yüzyıl sonu Fransası’nda ya da başka herhangi bir yer ve zamanda ancak hâlihazırdaki devletin yerine yeni ve olağanüstü bir devlet aygıtı yaratarak mümkündür.

1793’te ilan edilen Devrimci Yönetim ve Terör, Blanqui’nin karşı-devrimcilerin hakkından gelme tahayyülünün çok ötesine geçmiştir. Terör’ün anlamı, devletin ve halkın ve bunların birliğinin iç ve dış savaşa odaklanmasıdır. Blanqui’nin bu kavrayışa en yaklaştığı an bir önceki bölümde aktarılan *La Patrie en danger* pasajının yazıldığı zamandır. Fransa’nın kapısında düşmanın olduğu gün “ulusal hatıralar”dan¹⁵ ötesi sezilebilmiştir. Ancak sezginin de önünde engeller vardır: Hatırlanacağı gibi orada da, Fransız devrimcinin 1848’den sonraki âdeti gereği 1792’den sonrasını, Jakoben önderliği anmaya dili varmamıştır.

Blanqui’nin 1870 sonunda yaşadığı sarsıntıyı ve hayal kırıklığını şuradan anlıyoruz: “Eğer vilayetler teslim olur ve Paris kendisini savunursa, Paris Fransa’dır. Eğer Paris düşer ve bir vilayet düşmana direnmeye devam ederse, o zaman bu vilayet ulus olur. Nerede insanlar bağımsızlık için mücadele ederse, orası Cumhuriyet’tir” ([1870] 2018). Demek ki Paris’in bile kaybedilmesi

gündeme gelmiş, kurgusal bir vilayetin onun önüne geçmesi düşünülebilmıştır.

17 Mart 1871’de, Blanqui tanıklık edeceği üçüncü devrimden, Paris Komünü’nün ilanından bir gün önce yeniden esir düşmüştür. Tarihteki ilk proleter iktidar olma onurunu yaşayacak devrimde tam da Blanqui’nin istediği gibi Paris kesin olarak alınmıştır. Şimdi Paris Blanqui’nin hep düşündüğünden çok daha ileridedir ve üstelik merkezinde ilk kez Blankiciler de vardır. Önceki Fransız devrimlerinde Blanqui’nin ‘bu yüzden’ dedikleriyle kıyaslanabilecek düzeyde bir ihanet de yaşanmamıştır. Devrimciler birbirlerine Robespierre’in Danton ve Hébert’e yaptığını yapmamış, kardeş kanı dökülmemiştir. Dahası Hristiyanlığın reddi konusunda taviz verilmemiştir. Sonrası malumdur...

Blanqui’nin öğrencileri etkili aktörlerinden oldukları Komün’ü, kimi haklı kimi haksız gerekçelerle, esnasında ve sonrasında eleştirmişlerdir. Bunlardan en ironik bulunanı Blankist militan Gaston Da Costa’nın (1850-1909) Komün’ün “tek bir sözcükle ifade edilecek olursa, sadece Jakoben” bir pratik olduğu yorumudur (aktaran Greene, 2017).

Kariyerinin son devrimi olarak kalacak Komün hakkında hiç konuşmadığı bilinen Blanqui (Greene, 2017), Komün’ün yenilgisi ardından hapiste *Yıldızlardan Ebediyete* “fantazmagori”sini, “astronomiyi temel alan bir varsayım”ını yazmıştır. Metnin siyaset, toplum ve tarihle açıktan ilişkilendiği sınırlı anların büyük bir bölümünün ve özellikle bir sonuç olarak da okunabilecek “Özet” kısmının bu satırların yazarında yarattığı düşünceler şunlardır: *Yıldızlardan Ebediyete* büyüklüğü şüphe götürmez bir devrimci olan Blanqui için kesinlikle bir yenilgi metnidir. Komün’ün Blanqui’nin tüm devrimleri içerisinde gönlünden geçen kaidelere en çok uyanı olmasına rağmen yenik düşmesi bunun önemli bir nedeni olsa gerektir. Sanki *Yıldızlardan Ebediyete*, Blanqui’nin devrim doktrininin iflasının kabulünde filizlenmiştir. Artık, Blanqui’nin ‘ilerleme zorunlu değildir, irade gerektirir’ doğru ve haklı sabitinin yanına, ‘ilerleme olsa bile evrensel ve ebedi olamaz’ fikri koyulmuştur ([1872] 2015: 95-97). Farklı yıldızlardaki Taureau Kalesi Hapishanesi pencerelerinden ebediyete bakan ikiz Blanqui’ler o an Blankist değildir.

Sonuç

Blanqui’nin bu çalışmada da başvurulan kimi araştırmacılarının üzerinde uzlaştığı gözükken “Jakobenliği”ne bir tahlil çabası güden bu çalışmada varılan sonuçlar şöyle özetlenebilir: Ondaki Jakobenzimin üç düzlemde ele alınabilir. İlk düzlem Jakobenlerin Rousseau’dan esinle ve devrim esnasında şekillendirdikleri cumhuriyetçiliklerinin -ki bunu uygulama şansları olmamıştır-, gönüllerinden

geçen toplum projesinin Blanqui'de nasıl karşılık bulduğu üzerinedir. Buna göre Fransız Devrimi'nin bu radikal döneminin miras bıraktığı, birey karşısında bütünü, kamunun öne çıkarıldığı yurttaşlık, yurtseverlik, laiklik gibi erdem ve normlar Blanqui'nin bütün kariyerine damga vurmuştur. Bunlar Blanqui için sanki bir Fransızın, hele hele bir Fransız devrimcisinin olmazsa olmazlarıdır. Evrensel bir kurtuluş için devlet aygıtının kullanımının önemi kadar halk egemenliğini de vurgulayan bu radikal cumhuriyetçilik Blanqui'nin, çağının en iktidarcı devrimci geleneklerinden birini yaratırken bastığı zemindir. Ondaki bu kamucu fikirler ve siyasi belirlenimcilik Blanqui'ye atfedilen Jakobenliğin en güçlü yanıdır. Öte yandan yine gösterilmeye çalışıldığı üzere, bu cumhuriyetçilik ona özgü değildir. Blanqui'yi bu Jakobenliği ile çağdaşı Fransız devrimcilerinin genelinden ayırt etmek kolay değildir.

İkinci düzlem, Jakobenlerin liderlik ettikleri dönemden beslenen bir pratik tahayyüldür. Blanqui Büyük Devrim'de terörün zorunluluğuna iknadır, iktidar sonrası karşı-devrimciler baskı altında tutulmalıdır. Blanqui Jakobenlerdeki büyük zenginlik düşmanlığına benzer fakat sonunda komünizm olan bir cumhuriyet öngörmüştür. Bu düzlemin bir diğer bileşeni ise dış savaştır. 1870-71 Fransa-Prusya Savaşı karşısında Jakobenlerin tüm ülkenin vatan savunmasına yönlendirilmesi pratiği Fransız ihtilalci tarafından yardıma çağrılmıştır. Bütün bunların yanında, Blanqui 1848'den sonra bir kez üzerini çizdiği Jakobenlere karşıtlığını koruyarak 1793-94'e bakmaya çalışmıştır. Büyük Devrim'in en sol kesitinden geriye öznesiz ve bulanık bir iktidar kurgusu kalmıştır.

Üçüncü düzlem Blanqui'yi Jakoben Cumhuriyet'e daha bir yakından baktırmaya çalışmıştır. İkinci düzlem 1793-1794 pratiğinin soyutlanması ve yeniden kurgulanması ise bu düzlem somutun kavranışıdır. Blanqui'nin anti-Jakoben argümanlarının gerçekçiliğinin tartışıldığı bu kısımda devrimin Jakobenlerin hataları ya da ihanetinden öte tarihsel olarak yenilmesi gerektiği düşüncesine onun ne kadar yabancı olduğu gösterilmeye çalışılmıştır.

Fransız ihtilalci bir tarihten sonra, kaybedilen devrimleri anlamak yerine tamamlamayı, kendi bildiğini okumayı tercih etmiştir. 1830 ve 1848 yenilgileri üzerine düşünceler ilk devrime de yansıtılmış ve onda da bir suçlu, bir hain bulunmuştur. Buradan bakınca, denilebilir ki, Blanqui'ye göre doğru öznenin varlığında kaybedilecek devrim yoktur.

Son olarak, Blanqui'nin önceki devrimlere eleştirileri Komün'de düşünülmüştür. En önemsenmiş pek çok Blankist şartın sağlanmasına karşın Komün yeni bir Fransız çağını açmak yerine eskisini, Fransız Devrim Çağını kapatmıştır.

Elinizdeki Jakobenzim tahlili üzerinden Şu da söylenmelidir: Blanqui'nin iktidar tahayyülü, komünizmi ve dahası devleti ngren bir komünizm fikrini ihtiva etmesine karşın Jakoben dönemi kavrayıp, aşmanın uzağındadır. Bu durum, Blankiciliğin alametifarikasının iktidarın kullanımına değil fethine yönelik olması sayesinde, kavramı gölgede bırakmamaktadır. Diğer taraftan Blankizmden iktidar sonrasına orijinal pek az Şey devredilebilir gözükmektedir. Jakobenzim ve Blankizmin iki ayrı kavram olarak varlığını devam ettirmesinin bir nedeni de budur.

Peki, nedir Blanqui'yi özgün kılan, hatırdta tutan? Komploculuk, darbecilik. Blanqui pratiği pek çoklarınca en çok bu açıdan eleŐtirilip, reddedilmiŐtir. Hâlbuki Blanqui'nin devrimci yaŐamında önemsemediği, göz ardı ettiği ya da göremediği koşullarla eşitlik adına bir komployu da bir darbeyi de yapacak potansiyel ve iradeyi birilerinin buluŐturması fena mı olurdu? Kimi norm, ideal ve eğilimler bu yordamı ihtilalcilere yasaklasa da siyaset kendi bildiğini okumuştur, okuyacaktır.

Sonnotlar

1 Le Goff kapsamlı bir çalışmanın ürünü olan *The Blanqui Archive* internet sitesinin Hallward'la birlikte kurucusudur. Bkz. <https://blanqui.kingston.ac.uk/> Okuduğunuz metnin hazırlanmasında bu değerli arŐıvden ziyadesiyle yararlandığı belirtilmelidir.

2 Blanqui ([1834] 2016a) andığı Saint-Just sözünü 26 Şubat 1794'te sunulan bir rapordan alıntılanmıştır.

3 Babeuf'un Jakobenlere dair nihai ve ardıllarına bıraktığı anlayıŐını gözlemlemek için 9 *Ventse*, Yıl IV (28 Şubat 1796) tarihli Joseph Budson'a mektubundaki Şu kişisel değerlendirmesine kulak verilebilir: "[...] GrŐm ilkelerde hiçbir zaman değişmiş değil; ama bazı insanlar hakkında fikrim değişti. Bugün, Devrimci [Yönetim], Robespierre, Saint-Just vd. hakkında, bir zamanlar çok karamsar olmakla yanıldığımı açık yüreklilikle itiraf ediyorum. Tek başlarına bu insanların, hepsi birlikte bütün devrimcilerden daha değerli olduklarına ve diktatoryal hükümetlerinin fevkalade iyi dŐnlmŐ olduğuna inanıyorum. Bu insanlar ve hükümet yok olalı beri olup biten her Şey, bu iddiayı herhlde oldukça başarılı bir Şekilde haklı kılmaktadır. Artık, bu insanların büyük suçlar iŐledikleri ve cumhuriyetçilerin sonunu getirdikleri konusunda seninle hiç de aynı görüŐte değilim. Hiç değilim ve Şuna inanıyorum: Cumhuriyetçilerin sonunu getiren *Thermidorcu* gericilik olmuştur. Hbert ve Chaumette masum muydular sorusundan imtihana girmeyeceğim. Öyle olmaları durumunda bile, ben yine Robespierre'i haklı buluyorum. [...]" (aktaran Giritli, 1987).

4 Çalışma sırasında karşılaşılan nadir örneklere birinde Rousseau'nun deizmisi Blanqui'nin radikal ateizminden payını düşeni almıştır: "Auguste Comte'un Voltaire ve

Rousseau felsefelerine ilişkin rezil dokunaklılığı. ... 18. yüzyılda sadece iki okul görüyor, ikisi de deist. Diderot, d’Holbach, d’Alembert, La Mettrie, Helvétius, vd.’nin temsil ettiği materyalist ve ateist okula dair tek bir sözcük bile yok. Cesur adamın bu grubu gözden kaçırdığı bir maksadı var. Ateizmi sadece pozitivizm adına keşfetmek istiyor” ([1869] 2016e). Le Goff da Blanqui’nin Rousseau’nun “deistliği” üzerine yazıp, eleştirdiği bir örneğe değinmiştir (2015: 33).

5 *Hôtel de Ville* Paris belediye binasıdır; 1848 Devrimi’nde Geçici Hükümet’in merkezi olmuştur.

6 4 Mayıs 1848’de toplanan Ulusal Meclis, Paris solunun öngördüğü gibi devrimi boğacak bir bileşime sahiptir. 15 Mayıs gösterisi Polonya davasına bir destek yürüyüşü olarak başlamış, ancak Meclis’e karşı bir kalkışma hâlini almıştır. Takip eden günlerde 15 Mayıs’ta yaşananlar gerekçe gösterilerek Blanqui ve Barbès gibi proletaryanın önderleri yakalanıp hapse atılmış; Louis Blanc, Ledru-Rollin, Caussidière gibi 48 Jakobenlerinin tasfiyesinin yolu açılmıştır.

7 Bkz. *The Blanqui Archive. Chronology*. <https://blanqui.kingston.ac.uk/chronology/>. Son erişim tarihi: 17/06/2023.

8 Bu yargı, Blanqui için bu çok önemli meselenin mücadele konusu oluşunu göz ardı ettirmemelidir. Onun Fransız cumhuriyetçiliğinin en temel ve uzlaşmaz yönlerinden biri eğitim konusudur ve bunun mücadelesi tüm siyasi hayatında ve özellikle II. İmparatorluk’un gericiliğine karşı çözümlerinde izlenebilir. Örneğin: “Kim özgürlük ve ekonomi bahanesiyle, özgür eğitim adına zorunlu ve parasız eğitimi reddederse o Cizvitliğin bir ajanıdır. Kendisine cumhuriyetçi, devrimci, komünist, ateist, materyalist, sosyalist, komünist, Proudhonist demesi fark etmez” ([1869-1870] 1885a: 180).

9 Lamartine’in, Rothschild için ‘doğurganlık yağdıran bir bulut’ nitelimesinde bulunmasına mukabil Blanqui sermayenin devrim karşısında bir anda tüm yağmurları kestiğine işaret etmiş; 1850’de yazar ve sermayedara saldıran bir yazı kaleme almıştır ([1850] 1885b: 100-102). 1866’da ise şu kanaattedir: Cumhuriyetçi dönemde [1848] sermaye Aventin Tepesi’ne çekilmiştir. Kendi kazancını azaltmak pahasına, kitleleri aç bırakıp, boyun eğmeye zorlamıştır ([1866] 1885b: 54-56). 1869’da sermayenin bunu yaparken bile birikimlerini arttırdığından dem vurmıştır ([1866] 1885b: 56). Yine 1869-1870 imzalı metinlerinde şu akıl yürütmeler vardır: Sermaye bu kaçışını fiziksel hacminin küçüklüğü sayesinde yapabilmektedir; bir bakmışsın devrimin ertesi günü uçup gitmiştir ([1869-1870] 1885a: 162). İnsanları sıklıkla etkileyen bu facia üç grubun suçudur: Birincisi çevrimden para çekip bunu bir bonusla borç veren tefeciler, ikincisi güvenmediği için paralarını vurguna yatıran korkaklar, üçüncüsü devrimden sonra taç ve mallarını hatta sponsorluklarını korku, nefret ve intikamla geri çekecek zengin kastlar ([1869-1870] 1885a: 130).

10 Çeviride “refah” yerine “rahatlık” yazılmıştı, İngilizcesindeki (Blanqui, [1832] 2016f)

well-being yerine “refah” sözcüğü tercih edilmiştir.

11 Blanqui bu toplumsal kesim için şöyle demiştir: “Binlerce seçkin insan, yoksulluğun bağrında mum gibi erimektedir. Sermayenin baş belası, karakancalosudur onlar. Sermaye, kime kin besleyeceğini bilir, yanılmaz bu konuda. İlerlemenin görünmez silahları olan şu *déclassé*’ler, alttan alta halk yığınlarını kabartan ve onları ruh çöküntüsü içinde çürümekten alıkoyan gizli tohumlardır. Yarın, devrimin yedek gücü olacaklar onlar” ([1869-1870] 1990: 107-108). Bu eğitilmiş yoksullar ordusu II. İmparatorluk’un gericaliği karşısında ve devrim için Blanqui’nin en önemsedığı gruptur. Yazının başlarında Blanqui için düşüncenin maddeden üstün olduğu belirtilmişti, kafa emekçisi de kol emekçisinden üstündür onun için.

12 Nancy’de maaşlarını alamadıkları için kazan kaldıran askerleri halk kucaklamışken, Lafayette’in (1757-1834) gönderdiği M. de Bouillé (1739-1800) isyanı sert bir şekilde bastırılmıştır. Kurucu Meclis’in tasvip ettiği müdahaleyi gerçekleştiren Bouillé’yi Kral ‘ileride de bize iyi hizmetler vereceksiniz’ diye onurlandırmıştır (Mathiez, [1922-1924] 1940: 132-134).

13 Bu meselede Bensaïd ve Löwy, Blanqui’yi bambaşka okumuştur: “Bir diğer şaşırtıcı özelliği, Blanqui’nin düşmana karşı tutumudur: Sınıf savaşını vaaz ettiği, tutkuyla sömürücüleri suçladığı ve halkçı intikam çağrısında bulunduğu kadar; Blanqui terör, giyotin ve idam mangaları tarafından geri püskürtülüyordu. Karşı devrimciler, özellikle ruhban için önerdiği en ağır ceza Fransa’dan sürgündür. Bu noktada (ateşli bir muhalifi olduğu) 1794 Jakobenzminden ziyade Antik Atina demokrasisine yakındır. Kapitalistlere -‘vampirler ırkı’na- gelince, halkın iradesinin tam komutası onları güçsüz kılacak ve ‘yeni ortama boyun eğeceklerdir.’ Mesele onlara karşı giyotin kullanmak değildir: ‘Şüphesiz ki, kardeşlik [*fraternité*] birinin kardeşini öldürmesinin imkânsızlığı anlamına gelir” (Bensaïd ve Löwy, [2006] 2014: 30). Bu değerlendirmeye üstüne ilk elden şunlar söylenebilir: Atina’nın *ostrakismos*u Blanqui’nin aklından geçen şey olmadığı gibi; o, kapitalistler ve ruhbanı halkın kardeşi olarak görmemiştir. 1794 Jakobenzmine muhaliftir ama bu karşı-devrime karşı terör üzerinden değildir. Terör’ün araçları ile amaçları birbirinden ayrı düşünülebilir. 1794’te Blanqui ‘daha fazla terör’ diyen Hébertçilerle yürümüştür.

14 Hébert ve takipçilerinin bu türden kimi pratiklerinin bir resmi için bkz. Jaurès, [1901-1908] 2016: 222-230.

15 1870’te Fransa-Prusya Savaşı sırasında Fransız emekçilerinin 1792’nin “ulusal hatıraları”na kapılmasının yaratacağı riskten dem vurmıştır. Marx’ın kastettiği eğilimin başını Blankistler çekmiştir, (Marx, [1870] 1986: 269).

Kaynakça

Ağaoğulları M A (2010). *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*. Ankara: İmge Kitabevi

1408 Başıoğlu S (2023). *Mehmet Ali Ağaoğulları’na Armağan*, Bir Jakobenzim Tahlili: Blanqui ve Devrimleri. *Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1376-1411.

Yayınları.

Ağaoğulları M A (2020-2021). *Fransız Devrimi'nde Siyasal Düşünceler ve Mücadeleler 1789-1794*. Ankara: Dipnot Yayınları.

Başoğlu S (2021). *Marx ve Jakobenler*. İstanbul: Yazılama Yayınevi.

Benjamin W (2002 [1927-1940]). *Pasajlar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bensaïd D (2006). *Köstebek ve Lokomotif*. İstanbul: Yazın Yayıncılık.

Bensaïd D ve Löwy M (2014 [2006]). Auguste Blanqui, Heretical Communist. *Radical Philosophy*, Mayıs-Haziran, 185, 26-35.

Bernstein S (1971 [1970]). *Auguste Blanqui and the Art of Insurrection*. Londra: Lawrence & Wishart.

Blanqui A (1885a). *Critique Sociale, Cilt-I*. Paris: Félix Alcan.

Blanqui A (1885b). *Critique Sociale, Cilt-II*. Paris: Félix Alcan.

Blanqui A (1976 [1869-1870]). İçinde: M Tunçay (der), *Sosyalist Siyasal Düşünüş Tarihi Cilt-I*. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 87-111.

Blanqui A (1990). *Seçme Yazılar*. Çev. V Günyol, İstanbul: Logos Yayıncılık.

Blanqui A (2015 [1872]). *Yıldızlardan Ebediyete*. Çev. C Yardımcı, İstanbul: Metis Yayınları.

Blanqui A (2016a). *Equality is Our Flag (Le Libérateur no. 1, 2 February 1834)*. <https://blanqui.kingston.ac.uk/texts/equality-is-our-flag-2-february-1834/>. Son erişim tarihi, 17/6/2023.

Blanqui A (2016b [1851-52]). *Work, Suffer and Die*. <https://blanqui.kingston.ac.uk/texts/work-suffer-and-die-c-1851-52/>. Son erişim tarihi, 17/6/2023.

Blanqui A (2016c). *Fragments philosophiques et politiques (1840s-70s)*. <https://blanqui.kingston.ac.uk/texts/fragments-philosophiques-et-politiques-1840s-70s/>. Son erişim tarihi, 17/6/2023.

Blanqui A (2016d [1848]). *To the Mountain of 1793! To the Pure Socialists, Its True Heirs! (3 December 1848)*. <https://blanqui.kingston.ac.uk/texts/to-the-mountain-of-1793-to-the-pure-socialists-its-true-heirs-3-december-1848/>. Son erişim tarihi, 17/6/2023.

Blanqui A (2016e [1869]). *Notes on Positivism*. <https://blanqui.kingston.ac.uk/texts/notes-on-positivism-1869/#fn-1370-1>. Son erişim tarihi, 17/6/2023.

Blanqui A (2016f). *Defence Speech at the 'Trial of the Fifteen' (12 January 1832)*. <https://blanqui.kingston.ac.uk/texts/auguste-blanquis-defence-speech-at-the-trial-of-the-fifteen-12-january-1832/>. Son erişim tarihi, 17/6/2023.

Başoğlu S (2023). *Mehmet Ali Ağaoğulları'na Armağan, Bir Jakobenizm Tahlili: Blanqui ve 1409 Devrimleri*. *Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1376-1411.

Blanqui A (2018). Philosophical and Political Fragments. İçinde: P Le Goff ve P Hallward (düz). *The Blanqui Reader. Political Writings, 1830-1880*. Londra: Verso, 129-170.

Buonarroti P (1836 [1828]). History of Babeuf's Conspiracy of Equals. Londra: H. Hetherington.

Çelebi A (2015). Dilin Karanlığı, Modernliğin Cehennemi: Walter Benjamin, Auguste Blanqui'nin Yıldızlardan Ebediyete Kitabını Okuyor. İçinde: *Yıldızlardan Ebediyete*. İstanbul: Metis Yayınları, 99-151.

Eisenstein E E (1959). *The First Professional Revolutionist: Filippo Michele Buonarroti (1761-1837)*. Cambridge: Harvard University Press.

Engels F (1977 [1874]). Blankici Komün Mültecilerinin Programı. İçinde: *Seçme Yapıtlar, Cilt II*. Ankara: Sol Yayınları, 453-461.

Engels F (2012 [1895]). Giriş [1895]. İçinde: *Fransa'da Sınıf Mücadeleleri 1848-1850*. İstanbul: Yazılama Yayınevi, 127-149.

Giritli A (1987). Fransız Devrimi: Bir Mirasın İzinde. *Gelenek*, 6. <https://gelenek.org/fransiz-devrimi-bir-mirasin-izinde/>. Son erişim tarihi, 5/9/2023.

Greene D E (2017). *Communist Insurgent: Blanqui's Politics of Revolution*. Chicago: Haymarket Books.

Greene D E (2019) The Blanqui Reader: Political Writings, 1830–1880, *Socialism and Democracy*, 33:1, 223-226,

Hallward P (2014). Blanqui's Bifurcations. *Radical Philosophy*, Mayıs-Haziran, 185, 36-44.

Hutton P H (2013). Legends of a Revolutionary: Nostalgia in the Imagined Lives of Auguste Blanqui. *Historical Reflections*, 39(3), 41-54.

Jaurès J (2016 [1901-1908]). *Fransız Devrimi'nin Sosyalist Tarihi*. Çev. K Büyüktuncer, Ankara: Dipnot Yayınları.

Kılınç B (2015). Blanqui'nin Ebedi Tekerrürü. İçinde: *Yıldızlardan Ebediyete*. İstanbul: Metis Yayınları, 153-186.

Le Goff P (2015). *The Militant Politics of Auguste Blanqui (Yazarın doktora tezidir)*. <http://wrap.warwick.ac.uk/77812/>. Son erişim tarihi, 17/6/2023.

Le Goff P (2020). *Auguste Blanqui and the Politics of Popular Empowerment*. Londra: Bloomsbury Academic.

Louis P (1966 [1936]). *Fransız Sosyalizmi Tarihi (1789-1950)*. Çev. Ş Hulûsi, İstanbul: Dördüncü Yayınevi.

1410 Başoğlu S (2023). *Mehmet Ali Ağaoğulları'na Armağan, Bir Jakobenzim Tahlili: Blanqui ve Devrimleri. Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1376-1411.

- Martin G (1967 [1948]). *1848 Devrimi*. Çev. S Belli, Ankara: Anadolu Yayınları.
- Marx K (1975 [1844]). Critical Marginal Notes on the Article “The King of Prussia and Social Reform. By a Prussian”. İçinde: *Collected Works, Cilt-3*. Moskova: Progress Publishers, 189-206.
- Marx K (1986 [1870]). Second Address on the Franco-Prussian War. İçinde: *MECW, Cilt-22*. Moskova: Progress Publishers, 263-270.
- Marx K (2016 [1871]). Fransa’da İç Savaş. İçinde: *Fransız Üçlemesi*. Çev. E Özalp, İstanbul: Yordam Kitap, 252-458.
- Mathiez A (1928). Notes inédites de Blanqui sur Robespierre. *Annales historiques de la Révolution française*, 28, 305-321.
- Mathiez A (1940 [1922–1924]). *Fransız İhtilâli*. Çev. ř Kaya, İstanbul: Kanaat Kitabevi.
- Mathiez A (2016 [1928]). *Critical assessments, Albert Mathiez*. <https://blanqui.kingston.ac.uk/critical-assessments/albert-mathiez/>. Son erişim tarihi, 17/6/2023.
- Rancierè J (2015 [2012]). Önsöz. İçinde: *Yıldızlardan Ebediyete*. İstanbul: Metis Yayınları, 19-33.
- Spitzer A B (2013 [1957]). *L. Auguste Blanqui’nin Devrimci Teorileri*. Çev. S. Ağırnaslı, İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- şengül M (2000). Sosyalizm Tarihinden İki Portre: Babeuf ve Blanqui. *Gelenek*, 63, <https://gelenek.org/sosyalizm-tarihinden-iki-portre-babeuf-ve-blanqui/>. Son erişim tarihi, 17/6/2023.
- Verlière A (2016 [1865]). *Candide No 8. 27 Mai 1865*. <http://blanqui.kingston.ac.uk/wp-content/uploads/Candide-8-1865.pdf>. Son erişim tarihi, 17/6/2023.
- Villeneuve E (2016 [1865]). *Candide No 4. 13 Mai 1865*. <http://blanqui.kingston.ac.uk/wp-content/uploads/Candide-4-1865.pdf>. Son erişim tarihi, 17/6/2023.

Samoa'da Ergen Olmak

Emre Aktürk, KTO Karatay Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

ORCID: 0000-0001-8216-1980

E-Posta: emreakturk_70@hotmail.com

Margaret Mead Hakkında

Amerikalı bir Antropolog olan Margaret Mead, 1901 yılında ABD'de doğmuştur. DePauw Üniversitesi ve Bernard College'de aldığı eğitimler sonrasında 1923 yılında Franz Boas ve Ruth Benedict gibi antropologların yanında çalışmış ve onlardan büyük ölçüde etkilenmiştir. Aynı dönemde Columbia Üniversitesi'nden yüksek lisans ve doktora dereceleri alan Mead, 1925 yılına geldiğinde Güney denizlerine okul gezileriyle gitmiş ve yirmi üç kitabından ilki olacak olan ve bu çalışmada incelenen kitabı için veriler toplamaya başlamıştır.¹ Ancak bu geziler oldukça yoğun emek de gerektirmekteydi. Derek Freeman'ın aktardığı kadarıyla, Mead, Samoa çalışmasına başlarken saha çalışmaları konusunda çok az bilgi sahibiydi ve pratik deneyimi ise neredeyse hiç yoktu, ancak Mead bu eksikliklerinin üzerine gitmiş, örneğin zamanının uzun bir kısmını çalışma yapmak istediği topluluğun dilini, bizzat o topluluğun içine girerek, öğrenmekle geçirmiştir (Freeman, 1983: 65-66). "Samoa'da ergenler üzerinde gerçekleştirdiği çalışmaları, Manus'ta erken çocukluk dönemi (*Growing Up in New Guinea*) ve Bali'de bebekler ile küçük çocukların bakımı üzerine yapmış olduğu incelemeler izler. Nereye giderse gitsin, erken dönem araştırmacıların büyük ölçüde göz ardı ettiği kadınlar ve çocuklar odak noktasıdır." (Bateson, 2018: 12). Mead'in gerçekleştirdiği çalışmalar kendi döneminde ve hatta sonrasında bile, yazarın oldukça popüler bir figür haline gelmesinin önünü açmıştır. "Dur durak bilmeden çalışır, her yerde daha mutlu, daha az saldırgan ve duygusal açıdan daha güçlü insanlar yetiştirecek daha iyi kültürler oluşturabileceğimizi, hatta oluşturmamız gerektiğini savunurdu." (Pipher, 2018: 17).

Mead 1978 yılında ölünceye kadar birçok çalışmaya imza atmıştır. Ancak Mead yalnızca akademik metinler üretme konusunda değil ayrıca aktif bir şekilde insanların ve toplumların hayatını dönüştürmek ve daha adil, barışçıl ve özgür bir hayatın nasıl mümkün olacağı konusuna da kafa yormuş ve bu uğurda çalışmıştır. Belki de bu yüzden ki, kendisine, "tüm dünyanın büyükannesi" unvanı verilmiştir (Pipher, 2018: 16).

Kitabın İncelenmesi

Kitabın orijinal ilk baskısı² her ne kadar 1928 yılında yapılmış olsa da yirminci yüzyıl boyunca kitap, çeşitli dönemlerde ve bazı eklerle yeniden basılmıştır. Bu çalışmada incelenen baskı, 2001 yılında Harper Perennial'dan çıkan baskısından çevrilmiştir. Bu yeni baskıda, ilk baskıya ek olarak, kitabın girişinde Mead'ın kızının yazdığı bir bölüm, buna ek olarak Mary Pipher'in yazdığı bir kısa bölüm ve yine ek olarak Mead'ın kendisinin 1972'de kaleme aldığı yeni bir önsöz yer almaktadır. Orijinali İngilizce olarak yayımlanan ve bu çalışmada incelenen Türkçe çevirisi, Gökçe Aktuğ tarafından yapılmış ve 2018 yılında Alfa Yayınları tarafından yayımlanmıştır.

Kitap Mead'ın, kitabın 1928 yılında yapılan ilk baskısında da kendine yer bulan, "Teşekkür" yazısıyla (2018: 9-10) başlar ve yazar iki sayfalık bu kısımda, çeşitli yardımlar aldığı kurumlara ve kişilere olan teşekkürlerini belirtir. Örneğin bu kısımda Antropolojide önemli bir yeri olan Franz Boas'ın da olması dikkat çekicidir (Mead, 2018: 9). İlerleyen sayfalarda Margaret Mead'ın kızı Mary Catherine Bateson'un bu kitap için kaleme aldığı "Yeni Yüzyıl İçin Notlar" başlıklı bir yazı (Bateson, 2018: 11-14) yer almaktadır. Bateson burada, annesinin bu ilk çalışmasına başlama aşamasında, yayıncısıyla olan ilişkisinden, kitabın temel motivasyon uğraklarından ve kısaca annesinden bahsetmektedir. Kısaca Mead'ın temel amacı, Batı dışı toplumlar hakkında ilgi çekici hikayeler kaleme almanın ötesinde, Amerikalı okuyuculara ve tüm topluma buradaki kültürden yeni kazanımlar açma imkânıdır (2018: 11). Devam eden sayfalarda Mary Pipher'in, kitabın, Perennial Classics basımı için bir eleştiri yazısı yazdığı bir bölüm (Pipher, 2018: 15-20) gelmektedir. Pipher bu bölümde, Mead ile kendisi arasındaki çeşitli benzerliklerden ve Mead'ın yaptığı şeylerin hem yazarın kendi zamanı hem de günümüz için hâlâ önemini koruduğundan bahseder (Pipher, 2018: 15-16).

Pipher'in metninin ardından, Franz Boas'ın bu kitap için kaleme aldığı ve 1928 yılındaki ilk baskıda da yer alan bir önsözünün ardından Mead'ın 1972 yılında kaleme aldığı başka bir önsöz gelir. Mead yazdığı bu son önsözde, kitabın neredeyse 50 yılı bulan ömründe karşılaştığı kimi eleştirilere yanıt vermeye çalışır: Örneğin, yeni nesil Samoalılarının bu kitapta yazılanlardan utanmamaları gerektiği de bunların başında gelir (2018: 23-28). Ayrıca bazı entelektüel itiraflarda bulunmaktan da çekinmez: "Bugün olsa daha farklı yazardım." (2018: 28).

Ve nihayet "Samoa'da Ergen Olmak" (Mead, 2018: 29) başlayabilir. Metnin ilk ve orijinal haline ulaşmak için bu kadar fazla önsöz, takdim vb. yazılarını

okumak biraz zorlayıcı olabilir. Öte yandan neredeyse yüz yıla yakın ömrü olan bir çalışmanın bu denli fazla önsöz ve takdimler içermesi bir taraftan olağan karşılanabilir ancak gerek yerli gerekse de yabancı yayıncıların, kitaba başlarken oldukça yoğun önsöz ve takdimlerin okuyucuda ne denli duygular uyandırabileceğini düşünmeleri gerekir.

Tüm bu Önsöz ve Takdimlerin ardından Mead, kitabına “Giriş” (2018: 29-38) başlığıyla başlar. Mead burada öncelikle bu kitabının temel konusunu, iddiasını ve tezlerini ortaya koymaktadır. Ona göre, kendi dönemindeki Amerikan toplumunda ergenlik oldukça stresli ve çalkantılı bir geçiş dönemi olarak resmedilmektedir. Mead bu durumu “Amerikalı psikologlar gençlerin huzursuzluklarına gerekçeler bulma çabasına girdiler.” şeklinde açıklar. (2018: 30). Mead bu ve buna benzer görüşlerin, ergenliğin fırtınalı bir süreç, zorlu ve çetin bir yaş aralığı olduğu iddialarının zaman içinde giderek daha da yaygınlaştığını belirtmektedir. Mead, böylesi indirgemeci ve determinist yaklaşımlara temkinli yaklaşılması gerektiğinin farkındadır. O’na göre mesele ergen olmaktan ziyade Amerika’da ergen olmakla ilgiliydi (2018: 32). Samoa’da ve Samoa sonrasında yanıt aradığı sorular şunlardır: “Ergenlerimizi rahatsız eden sıkıntılar ergenliğin doğasından mı yoksa uygarlığımızdan mı ileri gelmektedir? Daha başka koşullar altında, ergenlik daha farklı bir tablo çizebilir mi?” (2018: 37). Böylece Mead farklı topluluklarda, ergenlik ya da genel olarak insan hallerinin farklı olabileceğine dair bir öngörüye sahipti. Farklı toplulukları incelemenin en iyi yolu ona göre antropolojydi.

“Giriş” bölümünün ardından Mead “Samoa’da Bir Gün” isimli ikinci bölümde (2018: 39-43), sabah güneşin doğuşundan, hatta bazen güneş doğmadan evvel ay ışığıyla başlayan yeni günün kısa bir tasvirini verir (2018: 40).

Üçüncü bölüm olan “Samoa’da Çocuk Eğitimi” (Mead, 2018: 44-57) ise, bir bebeğin doğumu ve devam eden süreçte onun bakımı hakkında bilgiler vererek başlar. Çocuğun yaşı ilerledikçe, ona nasıl terbiye ve eğitim verildiği aktarılır (Mead, 2018: 44-46). Bu bölümle birlikte Mead, okuyucuyu, incelediği toplumun ve insanların daha detaylı özellikleriyle buluşturur. Örneğin, bu toplumda kızlar 6-7 yaşlarına geldiklerinde, kendilerinden küçük çocukların ya da kardeşlerinin bakımlarını üstlenmek zorundadırlar. Mead bunu bir toplumsallaşma süreci olarak kabul eder: “Fakat bir çocuk, tam da inatçılığı dayanılmayacak boyuta ulaşacak kadar büyüdüğünde, ondan daha küçüğünün sorumluluğu sırtına yüklendiğinden, bütün süreç sıfırdan başlar; böylece her çocuk bir yandan terbiye olurken, bir yandan da kendinden küçüğünün sorumluluğu yoluyla toplumsallaşır.” (Mead: 2018: 47). Kızlar, “yeterince büyüyüp tarlalarda

çalışacak, köye yiyecek taşıyabilecek kadar güçleninceye değin, bebek bakıcılığı ve getir götür işleri yapmaya mahkûmdurlar.” (2018: 50). Aslına bakılırsa bu süreç, kızlar için bir tür hayatı öğrenme ve sorumluluk üstlenme süreci olarak da adlandırılabilir. Tabii aynı anda erkek çocuklardan böylesi zorlu işler beklenmediğini de belirtmek gerekir.

Dördüncü bölüm olan “Samoa HaneHalkı”nda (2018: 58-72) ise Mead, incelediği toplumdaki aile yapısını analiz etmektedir. “Hanehalkı, yalnızca anne baba ve çocuklardan oluşan biyolojik aileden ibaret olabileceği gibi; kapsamı, *matai* [aile reisi] veya eşine kan, evlilik ya da evlat edinme bağı ile bağlı olan ancak çoğu kez aralarında herhangi bir yakın ilişki bulunmayan, on beş yirmi kişiye kadar genişleyebilir.” (Mead, 2018: 58). Burada bildiğimiz anlamda geniş aileleri düşünebiliriz, ancak Samoa’daki aile yapısında, örneğin genç kızlar kendi ailesine kızdıgında bir süre akrabalarının yanında yaşayabilirler, hatta oradan da başka bir akrabalarının yanına kolayca giderler ve neredeyse istedikleri kadar orada kalabilirler. Mead böylesi bir aile yaşantısının, kızların ergenliklerini daha kolay atlattıklarında önemli bir etken olduğu düşüncesindedir. Öte yandan,

Akrabalar, kişinin birçok talepte bulunabileceği ama aynı zamanda kendilerine karşı birçok yükümlülüğün yerine getirilmesi gereken kişilerdir. Bir akrabadan yiyecek, giyecek, barınak veya kan davasında yardım talep edilebilir. Herhangi bir talebi geri çevirmek kişinin pinti veya insani incelikten yoksun biri olarak yaftalanmasına yol açar ki, bu sonucusu Samoalıların en fazla değer verdiği erdemdir. (Mead, 2018: 63)

Özetle “Pek az çocuk daimî olarak tek bir evde yaşar; çoğunluk her zaman farklı adresleri deneyip durur. ... Her zaman kaçıp sığınabileceği akrabaları vardır.” (Mead, 2018: 60-61).

Bu noktada şunun da belirtilmesi gerekir ki, bize anlatılan topluluk ve o topluluğun kendine özgü yaşam pratikleri, bu topluluğa uzak olan okuyucunun anlam dünyasına net bir şekilde oturmayabilir, belki de burada okuma yaparken, hâlihazırda bizim alışık olduğumuz kendi aile ya da akrabalık pratiklerini en azından bir süreliğine paranteze alarak böylesi metinleri okumak oldukça önemlidir.

Mead, beşinci bölüm “Kızlar ve Akran Grupları” (2018: 73-83) ile altıncı bölüm olan “Kızlar ve Toplum”da (2018: 84-92), kızların arkadaşlık ve akrabalık ilişkilerinden bahsetmektedir. Ergenliğe girmeden önce “cinsiyete göre keskin bir çizgiyle ayrılan bu gruplarda, küçük kızlarla oğlanlar arasındaki düşmanlık

belirgin biçimde göze çarpar.” (2018: 73). Kızlar çoğunlukla akrabaları olan kişilerle arkadaşlık kurmaya meyillidir. “On yedisindeki kızlar yaşıtı bir komşuyla arkadaşlık etmektense köyün diğer ucundaki akrabalarını ziyaret etmeyi tercih ederler.” (2018: 79). “Kız olsun erkek olsun, toplum çocukları on beş on altı yaşına gelinceye dek göz ardı eder. Bu yaşın altındaki çocukların ne bir toplumsal konumu ne herhangi bir grup aktivitesi ne de sosyal yaşamda bir yeri vardır.” (2018: 84).

“Cinsel İlişkiler” başlıklı yedinci bölümde (2018: 93-110) ise Mead, on üç on dört yaşlarında ergenliğe girmeye başlayan kızların, cinselliğe bakışlarının nasıl ve ne yönde değiştiğini okuyucuya sunmaktadır. Mead’e göre Samoa’da kızların ergenliğe girinceye değin karşı cinsle olan ilişki ve yakınlıkları yok denecek azdır. Mead’dan aktaralım:

Bir kız çocuğunun oğlanlara karşı geliştirmeyi öğrendiği ilk tavırlar, sakınım ve düşmanlıktır. İlk başta, evde ve aile çevresinde erkek ve kız kardeşler arasındaki tabuyu gözlemler, daha sonra yaşıtı kızlarla birlikte tüm oğlan çocuklarına seçilmiş düşmanlar gözünüyle yaklaşır. Bir kız sekiz dokuz yaşına geldiğinde, kendinden daha büyük erkek çocukların yanına yaklaşmamayı öğrenmiştir. Küçük oğlan çocuklarına karşı düşmanlık, daha büyüklerine karşı ise utangaçlıkla birleşen bir sakınma hali, on üç on dört yaşlarına dek, yani kızlarda ergenliğe yaklaşınca, erkeklerde ise sünnet oluncaya kadar sürer. Bu yaşta, çocuklar akran grubundan ve akranlar arası düşmanlık duygularından uzaklaşmaya başlarlar. Henüz tam anlamıyla cinsel bir bilinç oluşmuş değildir. Bu, cinsiyetler arası ilişkilerin en az duygusal yük taşıdığı dönemdir. Samoalı kızlar yaşlı, evli ve bir sürü çocuğa sahip bir kadın oluncaya dek bir daha asla karşı cinsle bu derece tepkisiz kalmayacaktır. (2018: 93)

Öte yandan Mead şu şekilde bir uyarı yapmadan da duramaz. “Toplumumuzda tekeşlilik, aidiyet, kıskançlık ve şaşmaz sadakat kavramlarına sıkı sıkıya bağlı olan romantik aşk ideali, Samoa’da geçerli değildir.” (2018: 107).

İlerleyen bölümde Mead, “Dansın Rolü”ne (2018: 111-119) vurgu yaparak, dans etme ritüelinin hem sosyalleşmede hem de bireysel kalabilmede ne denli önemli olduğundan bahseder. Mead’e göre, “dans her yaştan ve cinsiyetten insanın katılabildiği yegâne etkinlik olması sebebiyle, yetiştirilmeye ilgili etraflı bir analiz yapabilmek için benzersiz bir fırsat sunar. ... dans, sosyal bir çerçevede gerçekleşen tamamen bireysel bir etkinliktir.” (2018: 111). “Dansın, Samoalı çocukların eğitiminde ve sosyalleşmesinde iki türlü rolü vardır. Öncelikle çocukların üstündeki alışlagelmiş baskıyı etkin bir şekilde dengeler. Söz konusu

dans olduğunda, yetişkinlerin ‘Otur ve çeneni kapa!’ türünden ihtarları, ‘kalk ve dans et!’ ile yer değiştirir.” (2018: 116). Diğer önemli rol ise, çocukların utangaçlık eşiğini düşürmesidir (2018: 117).

“Kişiliğin Yorumlanması” bölümünde (2018: 120-126) Mead, içinde yer aldığı bireylerin ne tür bir karaktere sahip olduğuna dair bir genel ideal tip kurma derdindedir. Daha açık bir deyişle Mead, bir Samoalı tipolojisi inşa etme niyetindedir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki bu girişim oldukça yüzeysel kalmıştır. Mead’in Samoalıların kişiliklerini yorumlarken fark ettiği iki temel kişisel özellik, isteksizlik ve dikbaşlılıktır. Hatta o kadardır ki “Temel nedenlere karşı bu kayıtsızlık, her türlü şahsi soruya karşılık verilen ve geleneksel olarak kabul gören, son derece muğlak bir yanıtla daha da ileriye taşınır.” (2018: 121).

Kişilik analizlerinden sonra kızlarda gündelik hayat alanlarının bazı bölgelerindeki deneyimin varlığı konusuna eğilir Mead. “Samoalı Kızlarda Deneyim ve Benlik” olarak karşımıza çıkan bu onuncu blmde (2018: 127-146) Mead özellikle, doğum ve ölüm gibi gündelik insani olayların çocukların gözlerinden uzak tutulmaya çalışılmadığını söylemektedir. Çocuklar böylesi gerçeklikleri oldukları haliyle gözlemlerler. Örneğin otopsiyi ele alan şu pasaj konuyu daha iyi aktarabilir:

... Çocukların duygusal gelişiminde kötü izler bıraktığını iddia etmek de güçtür. Muhtemelen, yetişkinlerin bütün bunların korkunç olduğu kadar doğal ve sıradan gerçeklikler olduğuna dair yaklaşımları, olası kötü sonuçların önüne geçmek için yeterli etkiye sahiptir. Çocuklar yaşam ve lme karşı içten bir ilgi gösterirler. Ve bu onları, dehşet duyguları, doğum sırasında ölen bir komşu ile büyük şefin komşu köyde karşılaştığı görgü kurallarına aykırı muamele arasında bölünen yetişkinlerinkine kıyasla çok daha fazla etkiler. ... yaşam ve ölüm, daha erken yaşta olanca gerçekliğiyle gözler önüne serilmektedir. (2018: 129)

Mead bu noktada, başta cevabını aradığı sorunun yanıtlarını bulmaya başlayacaktır. “Bir sonraki blmde ele alacağım birkaç vaka haricinde, ergenlik bir kriz ya da stres dönemi değildi. Aksine, yavaş yavaş olgunlaşan ilgi alanlarının ve yeteneklerin düzenli gelişim gösterdiği bir dönemdi. Kızların zihinlerini meşgul eden herhangi bir karmaşa, bir felsefi sorgulama ya da ulaşılması g arzular söz konusu değildi.” (2018: 146).

On birinci blmde (2018: 147-166) Mead, yukarıdaki alıntısında bahsettiği hariç birkaç vakaya değinmektedir. “... bu bölümü, çoğu kez bir çatışma potansiyeli taşımakla birlikte gerçekte çok ciddi sorunlara yol amasalar da,

norm dışı mizaç ve davranışlara sahip birkaç kızın hikâyesine ayırdım.” (2018: 147). “Olgunluk Dönemi ve Yaşlılık” bölümüyle (2018: 167-173) Mead, ele aldığı bu hikâyenin saha kısmı verilerinin sonuna gelmiş olmaktadır. Böylece bir Samoalı kızın doğumundan yaşlı haline gelinceye değin hayat akışını bize sunan Mead, son kertede şöyle bir soru sorarak kitabına devam etmektedir: Peki tüm bu anlatılan insan ve toplum hikayelerinden, biz, kendi toplumumuz için bir şeyler öğrenebilir miyiz, eğer öyleyse ne/ler öğrenebiliriz? Bu noktada okuyucunun Mead’ın yazdıklarını okuması ancak devamında, hangi dönemde okumuş olursa olsun, bu yazıların kendi dönemi içerisinde ne anlama geldiğine, ayrıca bu kitaptan hâlâ benzer kazanımlar elde edilip edilemeyeceği üzerine de düşünmesi gerekir.

Mead son olarak beş adet ek bölümüyle kitabını sonlandırmaktadır. Bunlar; bölümlerin içinde yer alan dipnotlar, çalışmanın metodolojisi hakkında kısa bir açıklama, dönemin Samoası hakkında kısa bir tasvir, Samoa’da karşılaştığı zihinsel engellilerin ve zihinsel hastalıkların açıklanması ve analize temel oluşturan bazı materyallerden oluşmaktadır.

Sonuç olarak, aslına bakılırsa Mead’ın böylesi bir antropolojik saha çalışmasını yapmasının altında yatan temel sebeplerden biri kendi toplumunu dönüştürme yolunda pratik kaygı gütmesidir. O, kimilerinin ‘ilkel’ ve hatta ‘yabani’ olarak yaftaladığı toplumlardan, modern dünyanın bir şeyler öğrenebileceği iddiasında olmuştur. Mead, “antropolojinin, yalnızca kulağa hoş gelen egzotik öykülerin ötesine geçerek, Batı medeniyetinin kendini tanımasında önemli bir kaynak teşkil etmesi” için çaba vermiştir. (Bateson, 2018: 11). Daha açık bir deyişle, Amerikalı okuyucuların, bu antropolojik çalışmadan dersler çıkarmalarını bekler Mead, örneğin Samoa’daki eğitime bakıp kendi eğitimlerini yeniden tasarlamalarına dair imkân olduğunu söyler. Özetle ‘ilkel’ olarak adlandırılan topluluklardan bile bir şeyler öğrenilebileceğine dair rölatif bir bakışın izleri görülmektedir.

Mead, o dönemde ve belki de her dönemdeki önyargılı okuyucularına karşı şöyle der gibidir, sizin ‘ilkel’ ve ‘ahlaksız’ olarak kodladığınız insan ve topluluklar sanıldığı gibi olmayabilir, onların da kendilerine ait bir yaşam sistemi, otorite dağılımları, inançları ve kültürleri olabilir. ‘Batı medeniyetinden’ uzak oluşları onları ilkel ve vahşi olarak etiketlememize sebep olmamalıdır. Onlar da tıpkı bizler gibi kompleks aile, ekonomi ve yönetim sistemlerine sahip olabilirler.

Mead, burada, yalnızca ötekini incelemek ve tasvir etmekle yetinmez, elde ettiği bulgularını ve gözlemlerini, kendi toplumuyla kıyaslayıp, bu öteki toplumdan

neler öğrenebileceğini de düşünmesi bakımından önemlidir. Aslına bakılırsa, bu yalnızca bir antropolojik saha çalışması değildir, aynı zamanda iddia edilebilir ki bu çalışma bir eğitim bilimleri, eğitim sosyolojisi ve psikoloji çalışması olarak da değerlendirilebilir.

Sonnotlar

1 Margaret Mead. 9 Haziran 2023. <https://www.britannica.com/biography/Margaret-Mead> . Son erişim tarihi, 03/07/2023.

2 Mead M (1928). *Coming of Age in Samoa A Psychological Study of Primitive Youth For Western Civilisation*. New York: William Morrow&Company.

Kaynakça

Bateson M C (2018). Yeni Yüzyıl İçin Notlar. M Mead içinde. *Samoa'da Ergen Olmak Batı Uygarlığı İçin Yabani Gençlik üzerine Psikolojik Bir Çalışma*, İstanbul: Alfa Yayınları, 11-14.

Freeman D (1983). *Margaret Mead and Samoa the Making and Unmaking of an Anthropological Myth*. Canberra: Australian National University Press.

Mead M (1928). *Coming of Age in Samoa A Psychological Study of Primitive Youth for Western Civilisation*. New York: William Morrow&Company.

Mead M (2018). *Samoa'da Ergen Olmak*. Çev. G Aktuğ, İstanbul: Alfa Yayınları.

Pipher M (2018). Perennial Classics Basımı İçin Önsöz. M. Mead içinde, *Samoa'da Ergen Olmak Batı Uygarlığı İçin Yabani Gençlik Üzerine Psikolojik Bir Çalışma*, İstanbul: Alfa Yayınları, 15-20.

Devlet Bilimi: Göçebe ve Yerleşik Devlet¹

Ferda Koç, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

ORCID: 0000-0002-9168-4887

E-Posta: fkoc@agri.edu.tr

Çalışmanın Önsöz'ünün hemen başında “*Devlet Bilimi Göçebe ve Yerleşik Devlet*” adlı kitabın, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü-Yönetim Bilimleri Anabilim Dalı (doktora programı) içerisinde yer alan “Devlet Bilimi Metodolojisi” isimli doktora dersinin ürünü olduğu belirtilmektedir. Fakat bu kitap, bu ders kapsamında ele alınan tüm konuların içeriğinin yansımaları olmayıp ders içerisinde zamanla belirli boyutlarının önem kazanmasıyla öne çıkan birkaç başlığın yansımasıdır.

Öncelikle kitabın biçimsel yapısı hakkında bilgi vermek gerekirse kitap 2023 yılında İmge Kitabevi tarafından basılmıştır. Kitabın kapağında yer alan görselin nereden alındığına yönelik herhangi bir bilgi iç sayfalarda bulunmamaktadır. Bu durum okuyucunun kitap kapağıyla içeriğini doğru ve kolayca ilişkilendirerek anlamlandırmasını güçleştirmektedir. Fakat kitap kapağında yer alan görsel biraz araştırıldığında, Dîvanü Lügâti't-Türk'te (Türk Dili Sözlüğünde) Kaşgarlı Mahmut'un 11. yüzyılda Balasagun'u merkez alarak çizdiği harita olduğu anlaşılmaktadır. Bu harita Türklerin yaşadığı bölgeleri ve yakın ilişkide buldukları komşuları göstermek amacıyla çizilmiştir.² Bu bilgiyle birlikte düşünüldüğünde, kitabın kapağı ile konusunun gayet uyumlu olduğu anlaşılmaktadır.

Kitabın kapağı kadar kitabın içeriğini yansıtan içindekiler sayfası da oldukça ilgi çekicidir. Kitabın içindekiler sayfası incelendiğinde kitap giriş ve sonuç dışında beş bölümden oluşmaktadır. İçindekiler kısmında dikkat çeken iki husus bulunmaktadır. Birincisi, bölümler arasındaki sayfa sayısı dengesizliğidir. Şöyle ki, kitabın 1. bölümü yaklaşık 15 sayfayken, 2. ve 3. bölümler ortalama 40, 4. ve 5. bölümler ise ortalama 68 sayfa genişliğindedir. Bu dengesizlik muhtemelen yazarın son bölümleri asıl tartışma alanı olarak görmesinden kaynaklıdır. İkinci dikkat çekici husus, 4. ve 5. bölümlerle ilgilidir. Buna göre kapakta kitabın adı

“Devlet Bilimi Göçebe ve Yerleşik Devlet” olarak verilmişken içindekiler kısmında sıralama değişmiş ve 4. bölümde Yerleşik Devlet, 5. bölümde ise Göçebe Devlet konusu ele alınmıştır. Yine kitapta dikkat çeken bir başka özellik, her bölümün zengin bir literatür taramasıyla ele alınmasıdır. Buna yazarın bütün kitaba hâkim olan düzgün Türkçesi eklendiğinde, ortaya akıcı ve kolay anlaşılabilir bir çalışma çıkmaktadır.

Kitabın düşünsel kalkış noktası, mevcut devlet algımızın ve bilgimizin Batı kaynaklı oluşudur. Bu Batı kaynaklı devlet kuram ve yaklaşımları esasen yerleşik devleti esas aldığı için dünya tarihinin çok önemli bir olgusu olan Avrasya göçebe toplumlarının devletliği ihmal ve inkâr edilmektedir. Nitekim Türkçe literatürde de konuyu çalışan yazarlar, Türk devlet kuramlarının göçebe kökenlerini batılı devlet anlayışına uygun olarak yorumlamaya çalışmışlardır (s. 12). Bu bakımdan kitabın yazılış amacı, (kapağın hemen üstündeki Türkiye Cumhuriyeti’nin yüzüncü yılına armağan atfıyla birlikte düşünöldüğünde) göçebe devlet mirasına sahip olup bugün ulus-devlet olarak varlığını sürdüren Türkiye Cumhuriyeti’nde Avrasya’nın bütünselliği içinde kendine özgü devlet geleneğini, diğer göçebe devlet kökenli devletlerle etkileşim içinde ve özgüvenle korumasına ve sürdürmesine hizmet olarak tarif edilebilir (s. 264-265). Bu bağlam içinde kitabın temel tezi, bağımsız bir inceleme nesnesi ve müstakil bir bilim dalı olarak görölmeyen devlet olgusunu yerleşik ve göçebe devlet ikiliği içinde yeniden tartışmaya açarak göçebe devletin de bir devlet türü olduğunu ortaya koymaktır (s. 17). Bu tez doğrultusunda kitabın konusu, birbirini tamamlayan iki parçadan oluşmaktadır. Birincisi, yerleşik devletin genel devlet kavramının sadece bir alt türü olduğunu gösterebilmek için yerleşik devletin tanımını, niteliklerini ve gelişimini ortaya koyan kavram ve yaklaşımları eleştirel biçimde incelemektir. İkincisi ise, yerleşik devleti genel devlet kavramıyla özdeşleştiren algıları kırmak için göçebe toplumların devletliğini (yokluk, eksiklik veya tamlık üzerinden) inceleyen yaklaşımların gelişimini gözden geçirecek nihai noktada göçebe toplumun devletliğini ortaya koymaktır.

Çalışmanın planına bakıldığında, giriş bölümünden sonra devlet olgusuyla ilgili temel kavramların yer aldığı Sözcükler bölümü gelmektedir. Bu bölümden sonraki iki bölüm, devlet kavramının ve olgusunun bilimsel olarak nasıl ele alındığını inceleyen disiplinler ve metodolojik yaklaşımlardan oluşmaktadır. 4. ve 5. bölüm ise sırasıyla yerleşik devleti ve göçebe devleti incelemektedir. Sonuç bölümünde ise genel devlet tanımı ve göçebe devlet kavramı tekrar gözden geçirilmektedir.

Bölümlerin gerek teorik gerekse de yöntemsel olarak birbirinden ayrılması

sebebiyle her bir bölümü ayrı olarak ele alıp incelemek faydalı olacaktır. Bu düşünceden hareketle “Sözcükler” başlığını taşıyan ilk bölümde yazar, çalışmanın kavram setini betimlemiş ve böylece çalışmanın kuramsal altyapısını hazırlamıştır. Bu bölümdeki kavram haline gelmiş sözcükler *il/el*, *devlet* ve *the state*’dir. Yazar bu sözcüklerin kökenbilimsel (etimolojik) anlamları üzerinde durmanın ilk etapta anlamlı ve yararlı olacağını altını çizmiştir.

Yazar tarafından ilk ele alınan sözcük “*il/el*”dir. Burada yazar tarihsel seyir içinde sözcüğün değişen anlamlarına sözlükler, tarih kitapları ve coğrafya üzerinden yola çıkarak ışık tutmaktadır. Sözlükler içerisindeki anlamlarına odaklanıldığında sözcük 11. yüzyılda ülke ve beylik yönetimine karşılık gelirken; 7-13. yüzyıllar arasında ülkeyi değil, toplumu ve toplumun yönetimini anlatmakta; 19. yüzyılda ise bu kez toplumu ve ülkeyi işaret etmesine rağmen yönetimi ifade etmemektedir. Tarih kitaplarında ise dar anlamda göçebe ve yörük topluluğuna işaret ettiği vurgulanmıştır. Coğrafyaya göre anlamı ise kimi Orta Asya ülkelerinde devlet kimi Orta Asya ülkelerinde ise ülkedir. Burada yazarın *il* sözcüğü üzerine temel vurgusu bu sözcüğün Türkçenin etimolojik evrimi içinde ülkeden ülkeye farklı anlamlar edindiği ancak bu sözcükle tanımlanan asıl olgunun modern devlet olmadığıdır. *İl*, genel devlet kavramı olarak görülebilir. Özellikle de göçebe devletin Türklerdeki kavramsal karşılığı olarak kabul edilebilir. Nitekim Türklerde yerleşik devlete geçişle birlikte bu kavramın yönetim anlamının kaybolup Arapçadan gelen devlet sözcüğünün öne çıkması, bu önermeyi doğrulamaktadır.

Yazarın 1. bölümde odaklandığı ikinci sözcük *dawla*’dan gelen “*devlet*”tir. *Devlet* sözcüğü zengin çağrışımlara sahiptir: “döngü, talih, servet ve iktidar” sözlüklerde öne çıkan karşılıklardır. Ayrıca Kâmûs-ı Türki’de daha teknik olarak “müstakilen idare olunan hükümet ve ülkesi” ile “hüküm süren sülale” anlamlarını da taşır. Tüm bu anlamların ortak zemini, iktidarın, servet ve şansla birlikte tedavül etmesi, elden ele geçmesidir. Bir hanedan yükselirken diğeri düşer; bir savaş birdenbire bir devletin sonunu getirirken yeni bir devletin kurulmasına yol açar; bir hanedan ganimetle aniden zengin olur, diğeri ise her şeyini kaybedip fakirleşerek önemini yitirir. Tüm bunlar, Arap-İslam medeniyeti içinde *devlet* olgusunun istikrarsızlığı temelinde biçimlenen bir anlayışına işaret eder. Yazar, bu anlamıyla *devlet* kavramının, *il* sözcüğünden farklılığını vurgulamaktadır. *Devlet* sözcüğü, yüksek mevki, dediğini yaptırma ve kudret sahipliği, elden ele geçebilen yönetme gücü iken, *il* sözcüğü ise iktidarla değil halk-toplum birliğiyle bağlantılı bir çağrışım taşımaktadır (s. 26). Burada yazar açıkça belirtmese de *il* sözcüğünün Türklerde göçebe devletin, *devlet* sözcüğünün ise yerleşikliği geçerken toplumsal tabakalaşmanın da belirdiği yerleşik devletin etiketi olduğu

çıkarmında bulunabiliriz.

Çalışmanın vurguladığı temel bir iddia, göçebe devletin de genel devlet kavramının bir alt türü olduğudur. Bu iddia, hâlihazırda kullanılan bilimsel devlet çözümlerinin sadece yerleşik devlete odaklandığına işaret ederek bir itiraz halini almaktadır. Ancak ortada iki değil, üç terim bulunmaktadır: 3000 yıllık göçebe devlet, 5000 yıllık yerleşik devlet ve son 500 yılda gelişen modern devlet (s. 77, s. 247). Modern devlet, farklı dönemlerde *polis*, *civitas*, *res publica* gibi terimlerde ifade edilen Avrupalı yerleşik devletin içinden evrilip daha sonra ulus-devletle birlikte evrenselleşmiş ve genel devlet kavramını ifade eden bir anlam kazanmış bir devlet türüdür. Modern devlet *the state* sözcüğüyle karşılayan yazar, Bluntschli ve Skinner'a yaptığı atıfla etimolojik (kökenbilimsel) ve genealojik (soybilimsel) farklılığını ve dönüşümünü incelemektedir. Bluntschli'nin savunduğu etimolojik (kökenbilimsel) bilgiye göre, sözcük önceleri durmak anlamına gelirken daha sonraları ise egemenlik anlamına evrilmiş, zamanla sözcük "genel olarak devlet kavramını" ifade eden anlama dönüşmüştür. Skinner ise genealojik (soybilimsel) bilgiyi savunmuş, *the state*'i "kullanıldığı dilde ve zamanda geçerli olan" bir terim olarak görmek gerektiğini savunmuştur. Buradan hareketle Skinner, kendi dilinde kullanılan *the state* sözcüğünün 16. yüzyılın sonu-17. yüzyılın başında ortaya çıktığını vurgular. Böylece *the state* ile ilgili tüm sözcük dağarcığı son 500 yıllıktır. Burada *the state* olarak vurgulanan Batı Avrupalı modern-devletten başka anlamı değildir. Bu noktada ciddi karışıklıklar ortaya çıkmaktadır. İlk olarak *the state* kavramı kullanıldığında, gerçekten hangi devletten bahsedildiği karışmaktadır. Kavramın Batı dillerinde genel devlet kavramı haline gelmesi, kullanım biçimine göre modern devleti veya genel olarak yerleşik devleti kastedebilir. İkinci olarak eğer *the state* Latince'den türemiş özel bir kavramsa, Latince'nin kültür dairesinin dışında kalan bölgeler için devletin yokluğundan mı bahsedilmesi gerekecektir? Bu soruya olumlu yanıt vermek pek mümkün olmadığı için yazar, kapsayıcı nitelikte kendi devlet tanımını vererek bölümü kapatmaktadır: "İnsan toplumlarının iktisadi ve toplumsal örgütlenme ve yönetim tarzı" (s. 34). Bu tanım, göçebe devleti, yerleşik devleti ve modern devleti kapsamayı başarmaktadır. Ancak bu kadar geniş tutulan bir devlet tanımı, çalışmanın ilerisinde başka sorunlar yaratmaya eğilimlidir.

Kitabın 2. bölümü "*Disiplin Çokluğu*" başlığından oluşmaktadır. Bu bölümün hareket noktası, devlet olgusunun müstakil bir çalışma alanı olarak görülmeyip farklı bilimsel disiplinler tarafından, her bir disiplinin kendi ilgi alanı temel alınarak ayrıştırıldığıdır. Yazar bu bölümde devlet olgusunu doğrudan açıklayan siyaset felsefesi, genel kamu hukuku, sosyoloji, siyasal antropoloji, siyaset bilimi ve

kamu yönetimi bilimini zengin bir literatür taramasıyla ele almıştır. Ancak yazar bunları disiplin çokluğu başlığı altında incelese de bunlara kimi zaman *disiplin* (s. 35) kimi zaman *alan* (s. 46) kimi zaman ise *bilim dalı* (s. 64) olarak adlandırmıştır. Yine bu bölüm, yazarın devlet olgusuna bilimsel bakış açısını anlamak açısından önemli ipuçları sunmaktadır. Bu bakımdan, kitabın tamamına sinen özellikle iki temel çıkarımdan bahsedilebilir: İlki, bu disiplinlerin devletin farklı boyutlarını kendi yöntemlerine göre ele aldığı ve bu yüzden devlete özgü ortak bir inceleme metodolojisinin olmadığı; ikincisi ise, bu disiplinlerin birbiriyle ayrıksı olmadığı ve her bir disiplinin başka bir disiplinden beslendiğidir. Örneğin, kitapta ilk ele alınan siyaset felsefesi disiplininin siyasal düşünceler tarihinden; genel kamu hukuku disiplininin anayasa hukuku, siyaset felsefesi/siyasal düşünceler tarihi, siyasal antropoloji, siyaset biliminden; sosyoloji disiplininin kimi zaman siyaset biliminden; siyasal antropoloji disiplininin sosyoloji ve siyaset biliminden; siyaset bilimi disiplininin ise, siyaset sosyolojisi, siyaset psikolojisi ve siyaset felsefesinden; kamu yönetimi disiplininin ise, net olmamakla birlikte, özellikle Türk kamu yönetimi incelemelerinde anayasa ve idare hukukundan beslenmektedir. Ancak bunlar içerisinde dikkat çeken ve mutlaka tartışılması gereken, siyaset bilimi ve kamu yönetimi disiplinleridir. Yazar özellikle siyaset bilimi ve kamu yönetimi disiplinlerini incelerken, diğer disiplinlerde farklı olarak yöntemsel bazı değişikliklere gitmektedir. Buna göre *ilk değişiklik*, diğer disiplinlerde o disipline ait olan başlıca kaynaklara (ders kitaplarına) atıfla hem disiplinin diğer disiplinlerden nasıl beslendiği hem de nasıl bir devlet olgusunun ele alındığı net bir şekilde ortaya konulmaktadır. Hatta kitapta yazar, dört disiplin için kısa yorum eklemektedir: Bu 4 disiplinin genel devlet vurgusu devlet türü içerisinde yer alan yerleşik devlet olduğudur. *İkinci değişiklik* ise, yazarın dört disiplini çok titiz bir şekilde gözden geçirdiği ve sınıflandırdığı; siyaset bilimi ve kamu yönetimi disiplininde ise temel çalışmaların diğer disiplinlerde kullanılan yöntemlerle incelendiğini görmenin mümkün olmadığı üzerinedir. Yine yazarın özellikle kamu yönetimi disiplininin diğer disiplinlerden ayrı bir yere koyması ve bu disiplin için “*devlet olgusu üzerine çalışmalara sağlam destek verecek bir yapıya sahip*”, “*siyaset bilimi gibi devletten kaçmamıştır*” (s. 73) vurgusu oldukça dikkat çekicidir. Ancak yazarın bu iddiasını temellendirecek tartışmalar derinleştirilmemiştir. Belki bundan daha önemlisi, kitabın üzerinde yükseldiği asıl ikilik olan yerleşik-göçebe devlet ayrımı açısından da bu disiplinlerin ele aldığı devlet olgusunun (yerleşik-göçebe) ne olduğuna yönelik açıklayıcı bilgiye veya yoruma pek yer vermediğini görüyoruz.

Bu bölümün son başlığında yazar, devlet olgusu için ayrı bir disiplin yaratılmasının mümkün olup olmayacağını tartışmaktadır. Yazar, genel kamu hukukçusu Cemal Bali Akal’ın “Devlet Kuramı adı altında ayrı bir çalışma kurulmalıdır”

önerisine karşı çıkmaktadır. Bu itirazı, bölümün başında devlet olgusunun farklı disiplinlere bölünerek bağımsız bir inceleme alanı olarak gelişmediğine dair tespitiyle birlikte düşünüldüğünde ilginçtir. Ancak yazara göre Akal'ın önerdiği “Devlet Kuramı disiplini devlet olgusunu tarihsel gerçekliği içinde incelemek” yerine “devlet düşüncesi üzerine çalışmak” anlamına gelecektir (s. 74). Bunun en önemli nedeni, küreselleşme çağında ulusal egemenlik yerine ulusötesi hukuk ve örgütler lehine zayıflatılmış yeni bir devlet kavramını temel almasıdır.

3. bölüm “*Metodolojik Yaklaşımlar*” başlığını taşımaktadır. Bu bölüm, bir önceki bölümle birlikte devlet olgusuna dair bilimsel perspektiflerin incelenmesini devam ettirmektedir. Bununla birlikte 2. bölümde farklı disiplinlerin konu alanları ve birbirleriyle ilişkileri ele alınırken; bu bölümde, “devlet olgusunu metodolojik olarak nasıl inceleyebiliriz?” sorusuna cevap aranmaktadır. “Devlete ilişkin bilgiyi özü bakımından değerlendirmenin yolu, ancak metodolojik sınıflandırma olabilir” (s. 81) yargısından hareket eden yazar, tarihsel metodolojilerin toplum bilimlerinin ve devlet olgusunun ele alınmasında kurucu yöntem olduğunu iddia etmektedir. İzleyen bölümlerde yerleşik ve göçebe devletin kökenlerinin araştırılması açısından bu yargı tutarlı olsa da tarihsel bir açıklamanın başka tür açıklamalara niçin üstün olduğu tam olarak açıklanmamıştır. Yine de bu iddia doğrultusunda bir sınıflandırmaya giden yazar, mevcut tarihsel metodolojileri nesnel ve öznel tarihselcilik yaklaşımı olarak iki grupta toplamaktadır. Her ikisi de devleti bir gerçeklik olarak kabul etmesine karşın; nesnel tarihselcilikte temel vurgu, tarihi belirli yasalar çerçevesinde ve evrensel nitelikler bakımından açıklamak iken öznel-tarihselcilikte ise devlet, tarihi kendine özgü kültürel parçalardan ibaret ve genellenemez sayılmaktadır. Nesnel tarihselcilik için örnek olarak tarihsel materyalizmi ve Durkheim'ın sosyolojik metodolojisini inceleyen yazar, öznel tarihselcilik için ise Jellinek-Weber'in kültürcü ampirik/ideal tip metodolojisine odaklanmıştır. Hem tarihsel materyalizm hem de Durkheim'ın sosyolojik metodolojisi, devleti insan zihninin dışında kendinde bir gerçeklik olarak ele almaktadır. Ancak yine her iki yaklaşım da devleti bağımsız bir olgu olarak doğrudan incelemeye gitmemektedir. Tarihsel materyalizm açısından asıl odak toplum olup, toplumun sosyoekonomik dönüşümü üzerinden devlet açıklanmaktadır. Durkheim sosyolojisinde de ayrı bir devlet sosyolojisi alanı belirlenmemekte, devlet, ikincil ilişki topluluklarının birleşmesinden oluşan, üyeleri üzerinde bir iktidara sahip ve kendi üzerinde başka bir güç tanımayan bir yapı olarak tanımlanmaktadır (s. 101). Tarihsel materyalizm, toplumsal sınıf olgusuna ve sömürü ilişkilerine dikkat çekilmesine, Durkheim ise, devlet tanımını toprak ve nüfus ölçütlerinden kurtarıp göçebe siyasal örgütlenmelere genişletilmesine imkân sağlamıştır. Öznel tarihselcilik kökeninde, toplum bilimlerinin doğa bilimleri gibi incelenmesine itiraz yer almaktadır. İnsana

ilişkin olguların kaçınılmaz biçimde bireyselliğin etkisi altında olacağını savunan Yeni-Kantçılık esinli düşünürler, insana ve topluma dair yapı ve ilişkilerin doğa bilimlerinden farklı bir yöntemle ele alınması gerekliliğini iddia ederek metodolojik çoğulculuğu savunurlar. Bu yaklaşımlar; manevi, psikolojik veya kültürel olarak incelenen nesnenin biricikliğinden hareket ettikleri için öznel tarihselcilerdir. Devleti de genel bir devlet kavramı üzerinden değil, belirli bir kültür alanı içindeki somut bir devlet olgusundan hareketle incelemeye yönelirler. Kitapta bu yaklaşım, Jellinek ve Weber'in düşüncelerinde özetlenmiştir.

Yazar bu bölümde özellikle yaklaşımlar altında her başlığı ayrıntılı ve çok titiz bir şekilde aynı yöntemle ele almıştır. Yöntemsel açıdan yazar yaklaşımlarda sistemsel olarak önce metodoloji hakkında açıklayıcı bilgiye daha sonrasında bu yaklaşımların temsilcilerine (temel çalışmalarına ve çalışmalardaki devlet ile ilgili temel görüşlerine) ve en son olarak da bu yaklaşımların Türkiye'deki etkisine yer vermiştir. Ancak bu bölümde bazı kavramsal tutarlılık ve biçim-içerik sorunları da göze çarpmaktadır. Bölümün ana başlığı Metodolojik Yaklaşımlar olarak verilirken bölüm içinde metodoloji-yöntem-yaklaşım kavramları birbirleri yerine geçecek biçimde (sayfa 92'de tarihsel materyalist metodoloji-yöntem-yaklaşım örneğinde görüldüğü gibi) kullanılmaktadır. Yine nesnel-tarihselcilik ve öznel-tarihsellik yaklaşımları içerisinde geçen *tarihselcilik* ve *tarihsellik* kavramlarının kullanımında kavramsal tutarsızlıklar bulunmaktadır. Örneğin, giriş kısmında, sayfa 81 ve 92'de, yaklaşımların adlandırılması nesnel-tarihsellik ve öznel-tarihsellik şeklinde karşımıza çıkarken sayfa 91'de ise bu adlandırma nesnel-tarihselcilik ve öznel-tarihsellik şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan içerik sorunu açısından sayfa 81'de kültürcü ampirik/ideal tip metodolojisi ile ilgili aktarımda sadece Weber vurgusu yapılmış, Jellinek göz ardı edilmiştir. Oysaki bölümün en son başlığı olarak yer alan Kültürcü "İdeal Tip" Metodolojisi başlığında hem Jellinek hem de Weber'in temel düşüncelerinin altı çizilmiştir. Bölümde görülen biçimsel sorun ise, bölümün çoğu yerinde öznel-tarihsellik başlığı altında Kültürcü "Ampirik/ İdeal Tip" Metodolojisinin yer almasıdır. Bu başlık bölümün en son alt başlığı olarak Kültürcü "İdeal Tip" Metodolojisi adlandırılmasıyla kitapta yerini almıştır. Oysaki bölümün çoğu yerinde "ampirik/ideal tip" olarak kullanılmaktadır. Yine bu alt başlık, kendinden önceki alt başlık adlandırılması gösteriminden farklı başlıklandırılmıştır. Ancak diğer başlığa biçimsel açıdan uyum sağlaması açısından Kültürcü "Ampirik/İdeal Tip" Metodoloji: Jellinek-Weber şeklinde gösterilebilir.

4. bölüm "*Yerleşik Devlet*" başlığını taşıyan, ardılı olan bölümle birlikte çalışmanın asıl kuramsal tartışmalarını içeren ve yazarın özgün savlarının belirlediği bölümdür. Bu bölümde (yerleşik) devletin tanımına, ortaya çıkma nedenine (kökenine)

ve niteliğine yer verilmiştir. Zengin ve kapsamlı bir literatür taraması içeren bölümün en dikkat çekici ve baskın özelliği, yürütülen tartışmalarla ilgisine bağlı olarak, daha önceki bölümlerde irdelenen ve değinilen kavram setlerinin, disiplinlerin ve yaklaşımların yoğun biçimde kullanımınıdır.

Yazarın bu bölümün başından itibaren temel vurgusu, devlet üzerine düşüncelerimizin kaynağının *Batı kaynaklı* olduğu ve *devlet nedir* sorusuna yönelik verilen tanımın da bu kaynak içerikli olduğudur. Bu vurgunun bu kadar güçlü olmasının nedeni (yazarın başka bir çalışmasında özlü biçimde vurguladığı üzere)³ bugün genel olarak kullanılan devlet tanımlarının genel olmayıp yerleşik devlete ait oluşu ve yerleşik devletin tanımının da evrensel olmayıp Batı Avrupa kaynaklı oluşudur (s. 125). Bu durumun sonucu olarak mevcut devlet tanımları, Batı dışında gelişmiş devlet olgusunu reddederek kendisini biricikleştirmektedir ki bu da göçebe devlet de dâhil olmak üzere, Batılı olmayan siyasal örgütlenmelerin hepsinin devlet niteliğinin eksik veya bozuk görülmesine yol açmaktadır. Üstelik 15. yüzyıldan sonra modern devlet (*the state*) belirmiş ve onunla birlikte “devlet olma payesi” yalnızca ona sunulunca devlet tanımı daha da daralmıştır. Artık modern devletle özdeşleşemeyen siyasal yapılar devletsiz görülmüştür. Konu özellikle dünya çapında ele alındığında Doğulu devlet örnekleri reddedilemediği için onları daha niteliksiz siyasal yapılar olarak gösterecek kültürel-medeni ölçütler devreye girmektedir.

Batılı (yerleşik) devlet, tarihsel bir perspektif içinde ya doğrusal-evrimci ya da döngüsel-evrimci bir biçimde açıklanır. Her iki yaklaşım da devleti, tarımcı, şehirli ve yazılı bir uygarlıkla gerekçelendirir. İlginç husus, bu koşullara sahip olmalarına rağmen Doğulu devletlerin hep Batı’nın gelişim aşamasından geride görülerek atipikleştirilmesidir. Marksist Asyatik üretim tarzı, Weberci patrimonyalizm ve sultanizm çözümlenmeleri, Aydınlanmanın Doğu despotizmi modeli ve onun 1950’lerde Karl Wittfogel tarafından güncellenen hidrolik toplumlar tezleri, farklı noktalardan hareketle aynı yere, Doğulu devletin Batılı modelle karşılaştırıldığında tarihsel olarak gelişme potansiyeli olmayan, durgun ve hatta irrasyonel devlet tipine karşılık geldiğidir. Peki, Asyatik tarz, patrimonyalizm ve Doğu despotizmi devlet değilse, devlet nasıl tanımlanmalıdır?

Genel kamu hukuku içinde geliştirilmiş olan “üç unsurlu teori”, en fazla kabul görmüş devlet tanımıdır. Buna göre devlet adına layık olan bir siyasal örgütlenmenin, toprak (ülke), insan (halk/ulus) ve iktidar (egemenlik, kural koyma ve zorla uygulama gücü) unsurlarının hepsine birden sahip olması gerekir. Burada en dikkat çekici olan, toprak unsurudur. Çünkü bu unsur temel alındığında, belirli bir toprak parçası üzerinde kurulu olmak doğrudan

yerleşik toplumlara has bir özellik olduğu için göçebe toplumlarının devlet olarak kabulü imkânsız hale gelmektedir. İnsan unsuru ise, soy ortaklığı, dil birliği, inanç birliği gibi nesnel etkenler ile ortak amaç için birlikte yaşama gibi öznel niteliklerden oluşmaktadır. Bunların hepsi, tam gelişmiş halinde modern (ulus) devlet bünyesinde bir araya gelmektedir. Bu nedenle insan unsuru modern devleti karşılayan unsurdur. İktidar unsuru ise çalışmanın başında (s. 11) toplumun üstünde hiyerarşik, merkezileşmiş, aygıtlı bir yapı olarak tanımlanmıştır. Ancak bu bölümde, bu unsurun 19. yüzyılın sonuna kadar egemenlik, 20. yüzyılın başından itibaren ise iktidar olarak tanımlandığı vurgulanmıştır. Yazarın üç unsurlu teori üzerinden yürüttüğü tartışma, göçebe devletin ve Doğulu devletin niçin (yerleşik) devlet tanımının dışında kaldığını çok net biçimde aydınlatmaktadır. Bununla birlikte özellikle bu alt başlıkta beliren ama bölümün genelinde ve hatta kitabın tamamında görülen bir muğlaklığa da dikkat çekmek gerekmektedir: Yerleşik devletle modern devlet arasındaki ayrım, net ölçütlerle verilmemekte ve ikisi birbirinden ayırıştırılamamaktadır. Yerleşik devletin 5000 yıllık, modern devletin 500 yıllık olması dışında ikisi birbirinden nasıl farklılaştırılabilir? Yukarıda görüldüğü gibi, insan unsurunun modern ulusa, üstün iktidar gücünün modern egemenlik anlayışına çıkması, her ikisini iç içe geçirmektedir.

Bölümde yer alan “Devletin Nedeni-Kökene” başlığının temel amacı, devletin ortaya çıkma nedeni nedir sorusunu araştırmaktır. Yazara göre bu soruyu araştırmak öncelikle disiplinler içerisinde siyaset felsefesinin alanına ait bir konudur. Böylece yazar bu başlıkta 2. bölümde yer alan disiplinlere atıfla bu disiplinlerin devlet olgusu tartışmasında önemli bir yer teşkil ettiğinin önemini tekrar vurgulamaktadır. Yine bu sorudan hareketle, yazar devletin ortaya çıkma nedenini üç temel zorunluluk (ilahi, doğal ve çok-nedenli) yaklaşımına dayandırmaktadır. Her bir yaklaşımın farklılığını net ve anlaşılır bir şekilde ortaya koymaktadır. Ancak burada da sürdürülen tartışmanın “genel” devlet olgusunun mu yoksa yerleşik devletin mi kökenine dair olduğu tam olarak anlaşılmemektedir. Her iki olasılık da yerleşik devletle göçebe devlet arasında somut bir ayrımın nasıl yapılması gerektiği sorusunu ortada bırakmaktadır.

Bölümün son alt başlığı, “Devletin Gerçekliği: Niteliği”dir. Felsefi düzlemde gerçek ile gerçeklik kavramlarını birbirinden ayıran yazar, fiziksel varoluş ile bir şeyin nesnel niteliğinin birbirinden ayrı olduğunun altını çizerek devletin gerçekliğinin nasıl türde bir gerçeklik olduğunu tartışmaktadır. Yazar burada literatürde yer alan üç ana savdan (s. 180) yola çıkarak açıklama getirmektedir. Birinci sav: “Devlet Birincildir ve Maddidir” olup, bu savı organizmacı, iradi, çıkar temelli teorilerle açıklamaktadır. Ancak yazar “Devlet Birincildir ve

Maddidir” savının üç açıklaması olduğunu belirtmesine rağmen dördüncü bir açıklama olarak kurum teorisine de yer vermiştir. “Devlet ikincildir ve İşlevdir” adlı ikinci sav, devleti kendi başına bir gerçeklik olarak kabul etmeyip onu oluşturan bireylerin toplamına karşılık geldiğini ve bu toplamın ortak işlevlerini karşıladığını iddia etmektedir. Son olarak “Devlet ikincildir ve Maddidir” savı, devleti bir maddi gerçeklik olarak kabul etse de başka bir şeyin dolayımıyla onu açıklar. Marksist görüşe göre sınıf mücadelesi, fetih teorisine göre savaş ve fetih olgusu, devleti asıl var eden, onun kökenini oluşturan esas etmenlerdir. Yazarın bu bölümü yazmaktaki bir amacının da devleti bir gerçeklik olarak görmeyip sadece etimolojik açıklama ile onu incelemekle yetinen Yeni Kantçı düşünce çizgisine karşı, gerçek ile gerçeklik ayrımı üzerinden bir cevap verme niyeti olduğu da söylenebilir.

Zengin bir literatür tartışmasına dayanan, devlet olgusunun Batı merkezli algısını, teorisini, kökenini ve gerçekliğini farklı açılardan ele alan “Yerleşik Devlet” bölümü, kendi başına devlet kuramını çalışmak isteyenler için önemli bir başucu kaynağı niteliğine sahiptir. Ancak teorik olarak yerleşik devletle modern devlet ve genel devletle, yerleşik ve göçebe devlet arasındaki ayrım ölçütlerinin net olarak formüle edilmemesi, bölümün teorik derinliğini zayıflatmaktadır.

Yazar 5. bölümde “Göçebe Devlet” konusuna odaklanmıştır. Bölümün ilk iki başlığı olan “Avrasya Bozkırına Dünya Gıda Örgütü (FAO) Övgüsü” ve “Göçebe Nitelenmesine İtiraz”da yazar, göçebe kavramının özgül anlamını irdelerken bu kavramın aynı zamanda bir devlet türü olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Bu bakımdan önce pastoralizm (çobanlık, meracılık) kavramının anlamsal dokusundaki değişikliğe daha sonra ise Amerikan cowboy’luğuna dikkat çekerek göçebeliliğin salt bir “gezgin sürü gütme” olmadığını, iktisadi faaliyetin ötesinde katmanlı bir işbölümü ve örgütlenmeye karşılık geldiğini vurgular. İkinci alt başlıkta ise yazar, Sadri Maksudi Arsal, Bahaeddin Ögel, Ziya Gökalp, Zeki Velidi Togan ve İbrahim Kafesoğlu’nun çalışmalarından hareketle Batılı-yerleşik devlet paradigması içinden gelişmiş olan “Göçebelilik, devletsizliktir” savının Türkçe literatürde nasıl yansıdığını incelemektedir. Burada Batılı savların Türk tarihine uyarlanmasının tam olarak mümkün olmadığı kabul edilmesine rağmen, göçebelikle ilgili olumsuz çağrışımlar bütünüyle giderilemediği için göçebeliliğin karşısına konargöçerlik çıkarılmaktadır.

Yazar, göçebeliliği bir iktisadi etkinlik olarak görüp onun kendine özgü bir devlete karşılık geldiğini reddeden “inatçı Batı yanılığını” daha net ortaya koyabilmek için bir yöntem değişikliğine gitmekte ve “Yerleşik Devlet” bölümünden farklı olarak göçebeliliğe yönelik algıların toplanabileceği “göçebelilik barbarlıktır”, “göçebelilik

devletin nedenidir”, “göçebe feodalizmi”, “göçebe devlet erken devlettir” , “göçebe devlet ‘alternatif devlet’tir”, “göçebe devlet bir devlet türüdür” başlıklarını taşıyan altı sav formüle etmektedir. Göçebe devlet bölümünün bu kitap içinde en dikkat çekici yönü, kurgusunun, göçebe toplumlar olgusuna tarihsel gelişim sürecinde basitten karmaşığa doğru sıralandığı söylenebilen altı sav üzerine dayandırılmasıdır. Yazar bu savları, Türk devleti için ayrı bir önem arz eden bir konuda, tartışmaların çok kısır kaldığı gerekçesiyle kapsamlı ve detaylı bir literatür taramasıyla ve titiz ve emek yoğun bir çabayla ele almıştır. Her bir savda, sistemsel olarak öne sürülen her bir düşünce yumağında, farklı düşünürlerin görüşlerine (yabancı-yerli) karşılaştırma yöntemiyle yer verilmesi; bunun yanında her savı anlamada basitleştirici bir betimleme yoluna gidilmesi, öne sürülen her savın daha anlaşılır kılınmasını sağlamıştır.

Bu bölümün en son başlığı olan “Göçebe Devletin Niteliği”nde, yazar içsel-dışsal dinamiklerin mi belirleyici olduğuna ve göçebe devlet örgütlenmesinin hiyerarşik-heterarşik mi olduğuna odaklanır. İçsel-dışsal dinamikler ekseninde dışsal dinamikleri vurgulayanların ulaştıkları sonuç, göçebe toplumların kendi dinamikleriyle gelişip devletleşme aşamasına ulaşamadıklarıdır. Tersine, içsel dinamiklerin etkisine dikkat çekenler ise, göçebe toplum örgütlenmesinin de yerleşik devlete denk bir devlet olduğunu savunurlar. İkinci eksen olan hiyerarşi-heterarşi eksenini, devlet örgütlenmesinin niteliğini ele alır. Bu bakımdan yerleşik devlet, açık bir biçimde hiyerarşik bir yapıdır. Buna karşın göçebe devlet, çok daha geniş bir alana yayıldığı için (bu kadar geniş bir bölgeyi katı bir merkezîyetçilikle yönetemeyeceğinden) belirli düzeyde heterarşik öğeler içermek durumundadır. Sonuç olarak göçebe devlet, hem hiyerarşik hem de heterarşik yapılara dayanır.

Toparlamak gerekirse, Prof. Dr. Birgül Ayman Güler’in *Devlet Bilimi: Göçebe ve Yerleşik Devlet* isimli çalışması, siyaset biliminin ve yönetim biliminin en temel kavramlarından biri olan devleti, özgün bir iddiayla, dikkat çekici bir çerçeve içinde, çok emek harcadığı belli olan ayrıntılı ve kapsamlı bir incelemeyle ve akıcı bir üslupla ele almaktadır. Kitabın literatüre temel katkısı, devlete yönelik kavrayışların ufku genişletmek olarak ifade edilebilir. Bu bakımdan kitap, Batılı-yerleşik devlet temelinde yükselen ve giderek daha çok modern devletle (*the state* ile) özdeşleşen genel devlet kavramının dışladığı göçebe toplumların devletlilik niteliğini güçlü biçimde vurgulamaktadır. Bu vurgu, genel Türk tarihi içinde belirmiş devlet olgusunun incelenmesinde özgün yorumlara kapı açabilir. Zira Güler’in de belirttiği gibi, 20. yüzyılda Türk devlet geleneğini açıklamaya çalışan literatür, daha çok Batılı devleti kerteriz almıştır (s. 199). Güler’in çalışması, hem yerleşik devletin kendine özgü niteliklerine ve gelişim sürecine

ışık tutması hem de göçebe toplumların devletliğine yönelik farklı açıklamaları kuşatan geniş bir literatürü derleyip okuyucusuna sunması ile bu konuda yeni çalışmalara rehberlik edebilir. Bununla birlikte bitirmeden, çalışmaya yönelik bazı eleştirileri de dile getirmek yararlı olabilir. Öncelikle yerleşik devletin Doğulu biçimi hakkında herhangi bir kavramsallaştırmanın eksikliğine dikkat çekilebilir. Yani Mısır, İran, Çin gibi yerleşik devlet geleneklerinin kuramsal olarak nasıl temellendirildiğine pek değinilmemektedir. Elbette yazarın temel derdi, Batılı yerleşik devletin evrensellik iddiasıyla hesaplaşmak olduğu için bu ihmal anlaşılabilir ama daha bütünlüklü bir çözümleme ve yerleşik devletle göçebe devletin iç içe geçişlerinin anlaşılabilmesi için bu husus önem taşımaktadır. İkinci ve daha önemli bir sorun, kitabın yerleşik devlet ve göçebe devlet bölümleri arasındaki bakışsızlıktan doğmaktadır. Daha açıkçası, yerleşik devlet bölümü, devletin tanımı, kökeni ve niteliğine yönelik derinlemesine bir kuramsal incelemeye dayanırken; göçebe devlet bölümü, göçebe toplumların devletlilik niteliğini peşinen kabul edip literatürde bu konudaki savların nasıl “göçebelik eşittir barbarlık”tan, “göçebelik de bir devlet türüdür”e evrildiğini soruşturmaya hasredilmiştir. Bu yöntemsel farklılık, göçebe devletin genel devlet kavramıyla ilişkisini gölgede bıraktığı gibi, yerleşik devletin ölçütlerinden bağımsız olup göçebe devleti de kapsayacak biçimde genel devlet kavramının nasıl ve hangi ölçütlerle tanımlanacağı sorusunu da boşlukta bırakmaktadır. Yazarın verdiği “devlet, insan toplumlarının iktisadi ve toplumsal örgütlenme ve yönetme tarzıdır” tanımı (s. 263), bu bağlamda genel devlet tanımı açısından sanırım yeterli olmayacaktır. Sonuç olarak çalışma, devlet gibi çok temel bir konuda okuyucusunu farklı literatürlerdeki tartışmalarla tanıştırmayı, öğrenci, akademisyen veya alan dışı meraklılar gibi farklı okuyucu kitlelerine hitap etmesi, geniş ve kapsamlı bir literatür taramasının akademik bir çalışmada önemini göstermesi bakımından hem ufuk açıcudur hem de temel bir referans kaynak olmaya aday bir çalışmadır.

Sonnotlar

1 Ayman Güler B (Nisan 2023). *Devlet Bilimi: Göçebe ve Yerleşik Devlet*. 1. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 277 sayfa.

2 Detaylı bilgi için bkz. Adalıoğlu H H (2007). Kaşgarlı Mahmud’un Dîvânü Lûgati’t-Türk Adlı Eserindeki Türk Dünyası Haritası Üzerine Düşünceler ve Yorumlar, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 17, s.23.

3 Ayman Güler B (Nisan 2023). Göçebe Devleti “Tarih”e Yerleştirmek. *Teori*, 399, s. 2.

Kaynakça

Adalıoğlu H H (2007). Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lûgati't-Türk Adlı Eserindeki Türk Dünyası Haritası Üzerine Düşünceler ve Yorumlar. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 17, 1-28.

Ayman Güler B (Nisan 2023). Göçebe Devleti "Tarih"e Yerleştirmek, *Teori*, 399, 1-12.

Mülkiye Dergisi 21. Yüzyılda Kültür Politikaları Özel Sayısı 2024 48[3] için Çağrı Metni*

Son yirmi yılda savaşların, krizlerin ve teknolojik gelişmelerin Türkiye’de ve dünyada kültürel alana önemli yansımaları olmasına karşın kültür politikaları, Türkiye’deki akademik kamuoyunun gündeminde yeterli ölçüde kendine yer bulamamıştır. 1980 sonrasında ivmelenen neoliberalizmin kültürel alana etkisi, yeni yüzyılın başından itibaren yükselen popülizm ve otoriterleşme eğilimleri ile yeni boyutlar kazanmıştır. Kültürün özelleştirilmesi, kültür emekçilerinin güvencesizleştirilmesi, popülist siyasal tutumlara paralel ilerleyen kültür politikaları ve kültürün kimliğe indirgenmesi, kamu kültür politikalarında gözlemlenen yapısal değişimler, kültür yoluyla soylulaştırma projeleri ve dijitalleşmenin kültür politikasındaki potansiyel etkileri gibi bir dizi eğilim, 21. yüzyılda kültür politikalarının derinlikli tartışılmasının önemini artırmaktadır.

Mülkiye Dergisi’nin bu özel sayısı, akademik kamuoyunun ilgisini hem dünyada hem Türkiye’de kültür politikalarında yaşanan ve yukarıda bahsi geçen dönüşümlere çekmeyi hedeflemektedir. Konuyla ilgili akademisyenleri, bağımsız araştırmacıları, sanat üretici ve profesyonellerini aşağıda belirlenen örnek konu başlıklarıyla sınırlı kalmaksızın katkı sunmaya davet ediyoruz.

Başlıklar

- Kültür Alanında Neoliberalleşme
- Kültür Yönetimi/İşletmeciliği
- Kültür/Sanat Sosyolojisi
- Kültür Politikalarında Yeni Kuramsal Yaklaşımlar
- Kültür/Sanat Emeği
- Telif ve Fikri Mülkiyet Hakları
- Kültür Politikalarında Sponsorluk ve Teşvikler
- Kültür Politikası ve Popülizm
- Kültür Endüstrileri/Festivaller/Bianeller
- Kültür ve Kentsel Politika
- Kültür Kurumlarında Dönüşüm
- Basım-Yayın Alanındaki Dönüşümler
- Yerel Yönetimlerin Kültür Politikaları
- Kültür Politikaları ve STK’lar
- Kültür Politikası Aracı Olarak Sansür
- Dijital Çağda Kültür Politikaları
- Kültür Politikalarının Geleceği

Tema Editörleri: Erdem Çolak, Erol Uğraş Öçal

Özet Gönderimi İçin Son Tarih: 1 Ekim 2023

Kabul Edilen Özetlerin İlanı: 15 Ekim 2023

Makale Gönderimi İçin Son Tarih: 15 Ocak 2024

Özel Sayı Yayınlanma Tarihi: Temmuz 2024

*Makale özetlerinin DergiPark üzerinden gönderilmesi gerekmektedir.

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

Mülkiye Dergisine gönderilecek yazıların daha önce yayımlanmış ya da başka bir dergide yayımlanmak üzere değerlendirme aşamasına girmiş olmaması gerekmektedir. Yazıların dergiye www.mulkiyedergi.org adresi üzerinden gönderilmesi gerekmektedir.

Mülkiye Dergisinde yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazıların yayımlanması yayın kurulunun kararına bağlıdır. Dergide yayımlanan yazılara telif ücreti ödenmez. Yazılar yayımlanmasa da yazar(lar)ına iade edilmez. Dergide yayımlanan yazıların telif hakkı Mülkiye Dergisine aittir. Yayımlanmış yazının tamamının tekrar yayımlanması Mülkiye Dergisinin iznine bağlıdır. Mülkiye Dergisinde yayımlanan yazılardan kaynak belirtme koşuluyla alıntı yapmak serbesttir.

Mülkiye Dergisi, yılda dört kez yayımlanan ve çift kör hakemlik sistemine göre çalışan eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir. Dergi, 2012 yılından itibaren COPE (Committee on Publishing Ethics) üyesidir. Bu nedenle, yazarlar ve dergide görev yapanlar COPE'un belirlemiş olduğu etik standartlarla bağlıdır. Söz konusu standartlara ilişkin detaylı bilgi dergimizin internet sitesinden ulaşılabilir.

Genel Kurallar

i. Tüm yazılar (makale, kitap eleştirisi, vb.), MS Word programında, Calibri karakterinde, 11 punto ve 1,5 aralıkla yazılmalıdır. Yazının kapak sayfasında sadece yazının başlığı, yazar(lar)ın ad(lar)ı ve kurum bilgileri yer almalıdır. Yazışmaların yapılacağı adres belirtilmeli ve yazar(lar)ın açık posta adres(ler) i yanında, varsa faks numarası ve elektronik posta adres(ler)i de verilmelidir. İkinci sayfada özet ve anahtar sözcükler bulunmalıdır.

ii. Genel yazım kuralları için Türk Dil Kurumu'nun internet sitesinde (www.tdk.org.tr) yayımlanmakta olan esaslar benimsenmelidir.

iii. Makaleler, özet, anahtar kelimeler, sonnotlar ve referanslar da dâhil olmak üzere 7000-12000 kelime; kitap eleştirileri 1000-3000 kelime; diğer yazılar (vaka incelemesi, etkinlik değerlendirmesi, yorum vb.) 3000-6000 kelime arasında olmalıdır.

iv. Makaleler için 300-400 kelimelik Türkçe ve 300-400 kelimelik İngilizce özet ile her iki dilde beşer anahtar sözcük hazırlanmalı, 10 punto ve tek aralıkla yazılmalıdır.

v. Yazılarda en fazla dört düzeyde başlık kullanılmalıdır. Bu başlıklar hiyerarşik olarak şu biçimde yazılmalıdır:

Birinci Düzey Altbaşlık : XXXXXXXXXXXX (ilk harfi büyük ve koyu)

- İkinci Düzey Altbaşlık : XXXXXXXXXXXXX (İlk harfi büyük ve italik)
- Üçüncü Düzey Altbaşlık : i) XXXXXXXXXXXX (i, ii, iii, vb. ile başlar)
- Dördüncü Düzey Altbaşlık : - XXXXXXXXXXXX (Tire işaretiyle başlar)

vi. Yazılarda, paragraf başı içeriden olmamalı, iki paragraf arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

vii. Yazılarda, açıklama notu dipnot olarak değil sonnot biçiminde verilmelidir. Yazarların açıklama notu sayısını asgari düzeyde tutmaya özen göstermeleri beklenmektedir. Makalenin sonuna eklenecek sonnotlar, 10 punto ve tek aralık yazılmalı, iki sonnot arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

viii. Yazılarda kullanılan grafik, fotoğraf, tablo vb. görseller, metin içerisinde uygun yerlere yerleştirilmelidir. Bu tür görseller Tablo1, Tablo2, Şekil1, Şekil2, Ek1, Ek2 biçiminde sıralanmalıdır.

ix. Kapak sayfası dışında, metin içerisinde yazar(lar)ın adı yer almamalıdır. Kaynakçada yazar(ar)ın kendi çalışmalarına referans verilmişse, yazar(lar)ın adı yerine yalnızca "Yazar" ifadesi yazılmalı ve yıl belirtilmeli, yazar(lar)ın çalışmalarına dair başka hiçbir bilgi (makale başlığı, kitap adı, vb.) yer almamalıdır. Yazar(lar)ın adı ayrıca Word formatındaki metnin 'Özellikler' seçeneğinden de silinmelidir (Bu seçeneğe Microsoft Word programının 'Dosya' bölümünden ulaşılabilir).

x. Alıntılar çift tırnak (" "), vurgulama için ise tek tırnak (' ') kullanılmalıdır.

Referans Kuralları

Makalelerdeki referanslar Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Bir kaynağa genel olarak referans verilecekse ve yazarının adı metinde geçiyorsa, parantez içinde sadece eserin yayın yılı yer almalıdır.

Örnek: Özbek (1999) bu konuda daha eleştirel bir tutum sergilemektedir.

ii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarının soyadı metinde geçiyorsa, parantez içinde yayın yılı ve sayfa numarası/ sayfa aralığı yer almalıdır.

Örnek: Sömürgecilikle emperyalizmi karşılaştıran Ferro (2002: 48) ...

iii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarın adı metinde geçmiyorsa, parantez içinde yazarın soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası yer almalıdır.

Örnek: Savaşın örgütlenmesi, devletlerin karakterinde belli bir farklılaşma

yaratmıştır (Tilly, 2005: 40-44).

iv) Birden çok yazarlı bir kaynağa atıf yapılırken yazarların soyadları arasına “ve” konmalıdır. Şayet yazar sayısı üçten fazlaysa ilk yazarın soyadından sonra “vd.” yazılmalıdır.

Örnek: Komünist Manifesto’da da belirtildiği gibi (Marx ve Engels, 1998: 55), ...

Örnek: 20. yüzyıla ilişkin bir diğer önemli çalışmada (Best vd., 2006), ...

v) Bir konuda birden çok kaynağa aynı anda referans verilecekse, bu kaynakları ayırmak için “;” işareti kullanılmalıdır.

Örnek: Bismarck’ın kurduğu ittifaklar sistemi (Armaoğlu, 1975: 184-212; Ülman, 2002: 144-157) ...

vi) Bir yazarın aynı tarihli birden çok kaynağı kullanılmışsa, bu kaynakların yayın yıllarına bitişik olarak a, b, c ... harfleri konulmalıdır.

Örnek: Çetin Altan, son altı ay içinde bu konuyu üç kez ele almıştır (2012a; 2012b; 2012c).

vii) Bir yazarın farklı tarihli kaynaklarına aynı anda referans verilecekse bu kaynakların yayın yılları arasına virgöl konulmalıdır.

Örnek: Osmanlı tarihiyle ilgili çalışmalarında Timur (1994, 1996, 1998), ...

viii) İkincil kaynağa referans verilecekse önce ikincil kaynağa ait bilgiler verilecek, bunun ardından “aktaran” ifadesi yazılarak ve aktaran kaynağa ait bilgiler belirtilecektir.

Örnek: 1983-1986 döneminde Fransa’nın Bask bölgesinde GAL tarafından yapılan eylemlerde, 10’u ETA’yla hiçbir bağı bulunmayan Fransız olmak üzere 27 kişi hayatını kaybetmiştir (Roller, 2002: 116 aktaran Aktoprak, 2010: 382)

ix) Bir kurumun yayınına referans verilecekse kurum adı, yayın yılı ve varsa sayfa numarası sırasıyla yazılmalıdır.

Örnek: Konuyla ilgili veriler (TÜİK, 2011: 7) ...

x) Süreli yayınlara referans,

- Köşe yazısı/makale: Yazarın soyadı, yılı ve sayfa numarası.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012: 5) ...

- Yazarı belli olmayan haber: Yayının adı (İtalik), tarihi ve varsa sayfa numarası.

Örnek: Düşürülen uçakla ilgili olarak ortaya atılan bazı iddialar (The Economist,

2012: 16) ...

xi) Elektronik kaynaklar:

- Bir internet sitesinde yazarı belli olmayan bir kaynağa verilecek referanslar sonnotlarda, Belgenin başlığı, (belge tarihi). İnternet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY biçiminde yazılmalıdır.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15/10/2012.

- Süreli yayınlarda yazarı belli olan kaynağa referans: Yazarın soyadı ve yayın yılı.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012) ...

xii) Metin içerisinde yer alan alıntılarını kısaltmak için üç nokta şu şekilde kullanılmalıdır:

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Bu açıdan bakıldığında “paradoksal biçimde, köylü devriminin nihai zaferi... köylülüğün sonunu getirir” (Hardt ve Negri, 2004: 140).

xiii) Dört satırı geçecek alıntılar için bir satır atlanarak içeriden paragraf başı yapılmalı ve alıntı, tırnak içinde olmaksızın, 1 satır aralığında ve 10 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin Harvey (1999:

195) Şu saptamayı yapmaktadır:

Devlet Şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır.

xiv) Kişisel görüşmelere verilecek referanslar Şu Şekilde yazılmalıdır:

rnek: Bu konuya kuŐkuyla yaklaştığını belirten elenk (Kişisel görüşme, 10.12.2012)...

Kaynakça Yazımı

Makalenin sonuna eklenecek Kaynakça, 10 punto, tek aralık ve Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Tüm kaynaklar, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.

ii) Yazarların soyadları, sadece baş harfleri büyük olacak Şekilde yazılmalıdır.

iii) Bir yazarın birden çok eserinden yararlanılmıŐsa, yazarın adı her eser için yeniden yazılmalı ve sıralama eserlerin tarihlerine göre eskiden yeniye doğru yapılmalıdır.

iv) Kaynakça yazımı için gerekli olan bilgilerin eksik olması halinde aŐađdaki iŐaretler kullanılacaktır:

tarikh yok	t.y.
basım yeri yok	y.y.
yayıncı yok	yay.y.

v) Kitap Şu Şekilde yazılmalıdır:

rnek: Kurlansky M (2005). 1968: The Year That Rocked The World. London: Vintage.

rnek: Marx K ve Engels F (1998). Komünist Manifesto. ev. M Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

rnek: Oran B (der) (2001). Türk Dış Politikası. Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

rnek: Best A vd. (2008). Uluslararası Siyasi Tarih: 20. Yüzyıl. ev. T U Bilge ve E

Kurt, İstanbul: Yayın Odası.

vi) Derleme kitapta bölüm şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Ferrarotti F (1997). Bir Karşı Kültürün Doğuşu: Kropotkin'den Sakharov'a. İçinde: F Mayor ve A Forti (der), Bilim ve İktidar, Çev. M Küçük, Ankara: TÜBİTAK, 107-123.

Örnek: Akdevelioğlu A ve Kürkçüoğlu Ö (2001). Orta Doğu'yla İlişkiler. İçinde: B Oran (der), Türk Dış Politikası, Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 357-369.

vii) Dergiden makale (söz konusu dergide aksi belirtilmedikçe) şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Okay M O (2003). Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Dönemlerinden İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansımaları. Doğu Batı Düşünce Dergisi, 3, 53-64.

Örnek: Cooke P (1988). Modernity, Postmodernity and the City. Theory, Culture and Society, 5(2-3), 475-492.

Örnek: Türel O (2011). 2011 Yazında Orta Doğu'yu Düşünürken. Mülkiye Dergisi, 35(3), 9-60.

viii) Tez şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Albayrak Ö (2003). Refah İktisadının Teorik Temelleri: Piyasa Refah İlişkisi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

ix) Süreli yayınlar şu şekilde yazılmalıdır:

- Yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. Radikal, 19 Ekim, 7.

- Yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Radikal (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. 12.

x) İnternet kaynakları şu şekilde yazılmalıdır:

- Süreli yayında yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. Radikal, 19 Ekim. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Süreli yayında yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Radikal (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Yazarı belli olmayan kaynakların yazımı

Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15.10.2012.

- Yazarı belli olan kaynakların yazımı

Yazarın soyadından sonra adının baş harfi (varsa tarih). Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: Chomsky N (06.10.2012), Issues That Obama and Romney Avoid. <http://www.zcommunications.org/issues-that-obama-and-romney-avoid-by-noam-chomsky>. Son erişim tarihi, 19.10.2012.

x) Kurum raporu şu şekilde yazılmalıdır:

Kurum adının kısaltması (Kurumun tam adı) (belge tarihi). Belgenin başlığı. Yayın yeri: Kurum adı/yayıncı.

Örnek: TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2011). İstatistiklerle Türkiye 2011. Ankara: TÜİK.

xi) Kişisel görüşme şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Taner Timur'la kişisel görüşme, 27.09.2012.

xii) Yazı içinde referans verilen ikincil kaynaklar Kaynakça içinde gösterilmemelidir.